साहित्य अकादेमी तखीप मेळिल्ली मल्याळम कादंबरी

काळ

बरोवपी
एम.टी.वासुदेवन नायर
कोंकणी अणकार
गोकुळदास प्रभु

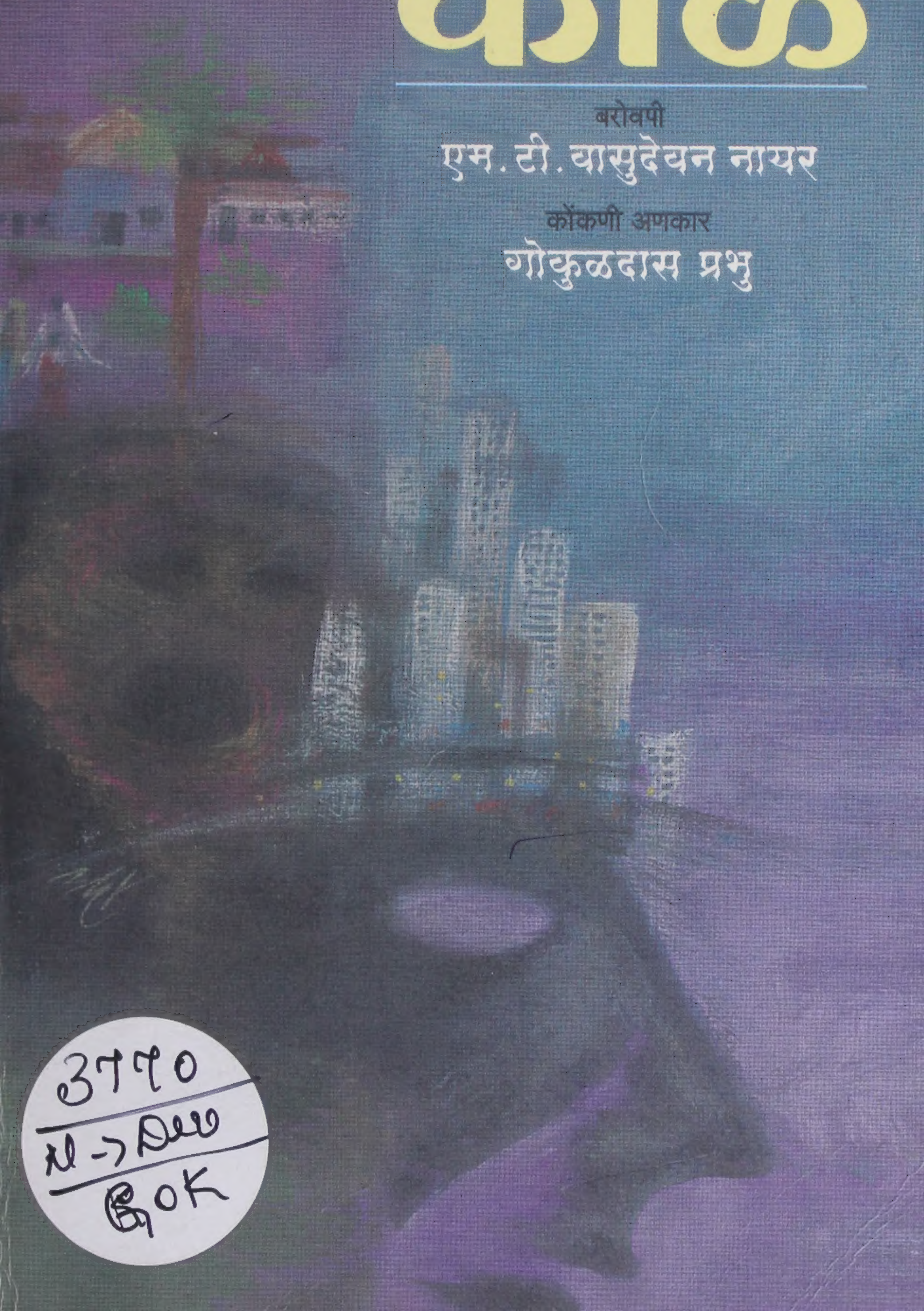

3770
N-7 Dev
GOK

Konkani
Konkani in
Devanagary Script.
A - Novel.

L:B01 - A01 (Dev.A)

काळ

D03770
-D

WORLD KONKANI CENTRE LIBRARY ★ विश्व कोंकणी केंद्र ★

पुस्तकाचे अस्तरा वटेन एक शिल्पाकृती दिल्या. शिल्पांत तीन जोतिशी बुद्धभगवानाची आवय राणी महामाया हिका पडिल्ल्या सपनाचो अर्थ राजा शुद्धोधनाक सांगतात अशें दाखयलां. शिल्पाचे सकयले वटेन एक बरोवपी तें सांगप बरोवन घेता. भारतांतले लेखनकलेची ही अशे तरेची सगळ्यांत पुर्विल्ली शिल्पबद्ध नोंद आसूंये.

नागार्जुनकोंडा, दुसरो शेंकडों, इसवी.
नॅशनल म्युझियम, नवी दिल्ली हांचे बरेपणान.

साहित्य अकादेमी तस्रीप मेळिल्ली मलळ्याळम् कादंबरी

काळ

मूळ बरोवपी

एम्. टी. वासुदेवन नायर

अणकार

गोकुळदास प्रभु

KONKANI CENTRE LIBRARY ✦ विश्व कोंकणी ग्रंथालय

साहित्य अकादेमी

Kaal (काळ) **:** Konkani translation by Gokuldas Prabhu of
M. T. Vasudevan Nair's Award winning novel *Kaalam* in Malayalam
Sahitya Akademi, New Delhi (2010) Rs. 125

© **Sahitya Akademi**

First Edition : 2010

SAHITYA AKADEMI
Rabindra Bhavan, 35, Ferozeshah Road, New Delhi 110 001

Sales Department
Basement in 'Swati', Mandir Marg, New Delhi 110 001.

Regional Office
172, M.M.G.S. Marg, Dadar (East), Mumbai 400 014.
4, D. L. Khan Road, Kolkata 700 025
Central College Campus, Dr. Ambedkar Veedhi, Bengaluru 560 001

Chennai Office
Guna, 443 Anna Salai, Teynampet, Chennai 600 018

मोल : **125** रुपया

ISBN : 978-81-260-2965-5

Cover Design : Anil Dabhade

Email : sahitya@mtnl.net.in
Website : http://www.sahitya-akademi.gov.in

Typeset by : Athurva Graphics, Mumbai - 400 002.
Pinted by : INDIA PRINTING WORKS, Mumbai 31.

WORLD KONKANI CENTRE LIBRARY

3770
N-Delhi
Gok

एक

राती, शेताच्या ओल्या बांदा कुशींत, पयल्या पावसांत किल्लेल्या तणाचेर न्हिदून उरिल्ले नाकतोडे पांवलांचो साद आयकून कच्च जावन उड्टात. ते पोंवळ्याक आपटून उडून वतना ल्हवू साद जाता. ताका लागून खंयची तरी याद येता.

स्पश्टपणान सांगपाक शकना. कित्याक, मन अस्वस्थ आसा. हो सुखदिणो, लागींचे वळखीचो साद केन्ना आयकल्लो ?

ओले रेंवेंचो आनी गोबऱ्या काळखाचो वास. काळखाचो आनी रातचो म्हण एक वास आसा, असो नकळटां एक खिणयाळो उगडास जाता. पावस सोडिल्लो. धानां मदल्यांन, भाता कणसाचे कीडे मारपाक लोक गेल्ले वाटेर पावसाचें चिखलट उदक कोंडून उरिल्लें. तांतूत कुपां भरिल्ल्या मळबाचे धवे कुडके पडल्यात.

चुडयेचो उजवाड मुखावयली वाट दाखयता.

लोखणाची पेट आनी गोजडी घेवन फाटल्यान येवपी म्हांताऱ्या चेरुमाची खरश आयकता. शेतांच्यो मेरो हूपून गांवच्या मार्गार येतना न्हंयचो फुतफुतो लागींच पांविल्लो.

पलतडी वचपाचें व्हडें खुंटयेक बांदून उरिल्लें. ताच्या पोंदाक बुचकुळी घालून व्हाळून वचपी उदकाचे खातखुतलेचो आवाज़ आयकता. काळखाची न्हंय. हयन्हयशा उजवाडाची अखंडताय. पयस पलतडीं लोखणाचो सांकव कडकडायत गाडयेचीं चाकां गाजेवन, गडगडत वतात काय ?

पाऱ्याघरांतल्या बांकावयल्यान उठून आयिल्ल्या न्हिदसुऱ्या तारयाक गाडयेचो वेळ कळटा.

हीच ती गाडी ? साडे चाराची गाडी हीच व्हय ?

विचारपाचो धीर ना. कारण, तूं कालचो नेणार भुरगो न्हय. पयलीं एका सुलतानान जंय दुर्ग बांदयल्लें, त्या त्रेपन कोस पयसुल्ल्या शारांत उच्च शिक्षण घेवपा खातीर भायर सरिल्लो तरणाटो जाला, एके रातीन व्हडलो जाला.

(एक रात. वर्सां उप्रांतय ती रात रगत व्हाळून धवी जावंचे बगर मनांत तट्टटीत जावन उरल्या)

व्हड्याच्या उंचायेर लांपयांव हुमकळावन दवरिल्लें. ताच्या काळें जाल्या, धुंवराड्यांतल्यान उजवाड येता आनी त्या उजवाडांत तारी पोंयान व्हड्यांतलें उदक उसपिता. तेन्ना ताच्या हड्ड्यांत तिळसांजेच्या वेळाचो, फोरींत रिगिल्लो एकटो पारवो परंगता.

न्हंय.

पलतडी वचपाचें व्हडें.

देवळांत, दोळ्या वैजागेर आनी तवशिणीच्या भाटांत वचपाक जायते फावट हुपिल्ली न्हंय. वर्सां उप्रांत परत एकदां वाट पळयल्लें व्हडें.

चेरुमान व्हड्याचे बाणयेर दवरिल्ली लोखणाची पेट सारखी धरल्या काय? व्हडें हालतना निसरून सकयल उदकांत पडची न्हय. 'चात्तप्पा, पेट सांबाळून धर, आं' - अशें सांगपाचो धाडस ना.

खळ घालून उमळिल्लें, मिरयो पडनासतना न्हेशिल्लें मुंड भिजचें न्हय म्हणून फाटल्यान दोनय हात दवरून व्हड्याच्या फळ्यार बसून आसतना पलतडीचे विजनतेंत खोंपयांचीं काळीं रुपां जल्मतात.

ओली रेंव. पावलांच्या दबावान तांतूतल्यान थंड उदक पाझरता. बेगीन चलपाची इत्सा आसा. लोखणाच्या पूलार आवाज जाता काय? ओले रेंवेंत चुडयेचें अवशिश्ट जळून सोंपता. त्या पातळ काळखांतय गाडयेचीं चाकां घश्टून चकचकीत जाल्ले रेलाचे रूळ रुप्या फितावरी दिसले.

मनांत उर्बे परस चड भिरांत जाता.

मामा दिंबयेवयर मुंड दोडून न्हेसून, तकलेर तुवालो वेश्टावन, हात हालयत वतालो. तो घूंवन रावता.

- यो रे बेगीन !

ताचो आवाज़ गरजे भायर व्हडलो आसा. आवय, मामा, मवशी, केन्ना तरी घरा येवपी परमेश्वरदादा... सगळे गरजे भायर आड्डून उलयतात. देखून मनांत कोणाचीं तोंडां तिगून रावनात. उरतात फकत व्हडले आवाज़.

रेल रुळां मदल्या स्लीपरांवयल्यान चलतना शादूर रावपाक जाय. थंय धारेचे फातरा कुडके शिंपडिल्ले आसतात. म्हणटकूच साडे चाराची गाडी, सिग्नलाच्या उजवाडा वयल्या तांबड्या दोळ्यांच्यो पातयो व काल मेरेनची शाराची कल्पना येना. बेजार जाता म्हळ्यार मूर्खपण थारतलें. कित्याक, हो वियोग न्हय. आनी मनांत जें भोगता, तें दुखय न्हय. घडये, व्हय घडये, हुमेंतले तेलटसाणेक लावुन जायत, दोळे धांपून वतात.

म्हण्टकूच रोखडीच याद जाली, शेता मेरेर हांगा थंय नाकतोडे उडून गेल्ल्याच्या खूब पातळ सादाची. निळ्या फुलांच्या पोलक्याचीं, दाबपाचीं बुतावां सोडयल्ले भशेन.

कित्याक ती पयलींच याद केली ना ? सोळा वर्सांच्या त्या तरणाट्यान उमाळ्यान एक सोडून एक अशें स्लीपरांवयल्यान पावलां दवरीत वेगान चलतना स्वताक शिटकायलें : पयलींच कित्याक याद केली ना ?

1

सेतून फातरार दवरिल्ल्या तांब्यांतल्या उदकान परत एकदां तोंड आनी पाय धुले. निमाणें ताणें पोसोभर उदक हड्ड्यार आनी गळ्यार फाफुडलें. उप्रांत तो पूर्व वारांदावयल्या खांब्या लागीं येवन बसलो.

भायर दनपाराचें वत रखरखतालें. गरमी. कुळागरांतल्यान अप्रूप आयिल्ल्या वाऱ्यांत उज्याचो धगधग आसा अशें दिसलें. झाडून, ओल्या लुगटान पुसून निव्वळ केल्ले जमनीर न्हिदूंयेतालें. पुण जमीन फुटून सगळ्यार धूळ आनी माती पडल्या.

पोस्ट ऑफीसांत वचपाक अजून खूब वेळ आसा. घडये बापाचें पत्र येतलें. परमेश्वर दादान आपूण दर म्हयनाक तीस रुपये धाडून दितां म्हळ्ळां. उरिल्ले पयशे बापयन दिल्ले तर कॉलेजा वचूंयेता. दादान जाप धाडली ना. आवयन चीट बरयली. बापयची जाप आयली - पयलीं भशेन बलायकी बरी ना, भाट बेंसांचे नोकरेन पयलीं वरी जोड मेळना म्हण आपल्या नशीबाक दोश दीवन बरयल्लें. आवयक आयकुपा खातीर वाचलें. उप्रांत पत्रांत आनीयेकदां नदर भोंवडायली. ना. सेतु विशीं कांय ना. आवयचे जापेक आपलें एक पत्र जोडून धाडलें. णव दीस जाले, जापेची वाट पळयत रावला.

आनामलाच्यान दोनच दिसानी पोस्ट येता.

दोंगराचे देंवतेर रावन पळयल्यार पुलावयल्यान रेल गाडी वतना दिसता.

तांबड्या रंगाचो डब्बो मेल गाडयेचो म्हणून खात्री जाल्ले उप्रांत टपाल कचेरेंत वचपाचें. कुट्‌टीपुरम सावन कुर्रैयकार आपलो रोग लागिल्लो पाय ओडून टपाल कचेरेंत पांवतना चड कळाव जाता.

चार सांजचे मेरेन न्हिदूंयेता. थंय जनेलाच्या कांबयां लागीं तकली दवरून आड पडल्यार पुरो, बरी न्हीद येता. पुण गीम सुरु जायत पासून आवय थंय न्हिदता. रात दीस थंयच.

भायर पळयल्यार दोळे उसळून वचत. मातयेचीं दिफळां धाडावन घाल्ल्या शेतांत उजो पेटिल्ले भशेन. ताच्याय पेल्यान जंय पिंपळ पडून आसा, थंय सुकिल्ल्या रेंवेच्या प्रतळार नदर घाली तर खीण भितर दोळे दिपकावतात, धांपून वतात.

विषूच्या दिसानी पावस पडटलो अशी अपेक्षा आसली. पडलो ना. दर वर्सा शेरंगरा जात्रे दिसा पावस पडटा. अंदू पडलो ना. कन्नाच असो गीम पळोवंक ना

अशी सेतूले मावशेची म्हणी. पुण दर वर्सा गिमांत ती तेंच म्हणटा. दर गिमांत ती सांगता, अशें जाल्यार लोक भाजून मरतले ! पुण कोण मरूंक ना.

'सेतू, पत्मूक खंय तरी पळयली तुवें?'

वयर वारांदावयल्यान आयिल्ले मावशेन विचारलें.

'हांवे पळोवंक ना.'

'भर दनपारा दळिद्री कितें नावाडणेंपण करून बसल्या काय ! भुरगीं म्हण्टकूच मात्शें सांगल्यार आयकुपाचें न्हय ? मेळूं दी तिका म्हज्या हांतांत'

चलयेक कशी बडोवप म्हण आतां मावशी वर्णन सुरू करतली. देखून म्हळें :

'ती थंय शेजारा खंय तरी वचून खेळटा जायत'

मावशी कसलेंय निमित्त सांगून पत्मूक बडयता. हांतांत जें कितें मेळत, ताच्यान मारता. आवय लागीं झगडें जालें तर पयलीं ती वासपूस करता पत्मूची. आवय हालची ना. हुंडकेवन हूंडकेवन उसरमेटीन चली तळमळटना लेगीत बडवप थामचें ना. निमाणें आवय सेतूक आपयतली ;

'तिका घेवन खंय तरी वच मरे. ती मेली तर हांवेच तिरडी घेवन वच्चें पडटलें'

मात्शा वेळान राग देंविल्ल्या उप्रांत मावशी पत्मुक तेल लावन न्हाणोवन विभूत लावन मांडयेर बसोवन अपूरबाय करताली, रडटाली.

गीम सुरू जाल्यार मावशेन चोळी घालपाची ना. बुरशें पुडवें न्हेसून ती वयलें आंग तुवाल्यान अर्द पांगरून आंगणांत पासयो मारीत रावताली. केळीं विकपाक व माधवमामाक सोडून कोणय आयल्यारय तिच्यो पासयो चालू आसताल्यो. तेन्ना सेतू रागान चिंततालो - दळिद्री ! ह्याच वेशान आंगणांत पासयो मारपाक जाय हिका ?

तशें माधवमामाक व मावशेक सांगपाचो धाडस नासलो. माधवमामा आवय आनी मावशी हांचेपरस धाकलो देखून ती ताची व्हडलीशी पर्वा करीनासली.

'हांवें हांगा पडवेंत एक आयणो दवरिल्लो. सकाळीं आसलो. आतां पळे, दिसना'

तीं उतरां आपणाक उद्देशून नासली. देखून सेतू वोगीच बसलो.

लागीं कोण तरी आसा तर मावशी शंबर गजाली मारपाक लागता.

'आदाराक कोण ना. त्रास दिवपाक तर सगळे उबे'

मावशी वारांदावयल्यान चलत रावली. मदीं कोड पडिल्लें तिचें ओंठ पुशीत, ताळो सारांटून आंगणांत थू केलें आनी लडायेक लागली.

'शंबर लोकांक पांयां पडून मागीर त्या चात्तप्पाल्या चेड्यान एक पोंय काडून दिल्ली. आतां कोणाक ताचीय गरज पडल्या.'

WORLD KONKANI LIBARY
Accn No:003770

सेतू रागान, नुलयत बसलो. भितरल्यान आता आपयता [illegible] .कलो :

'दनपारां एके कडेन आड पडून मात्शी झेम घेवया म्हळ्यार सोडचीं नात'

न्हेशिल्ल्या कापडाच्या पोंतांत बांदून दवरिल्लो पुडयेचो डब्बो काडून मावशेन उक्तो केलो. तांतूतली पूड हातांत घेतली आनी ओडली. नांक पुसून भायल्या वतांत नदर घालून ती तुच्छतायेन हासली.

'उलोवं नज न्हय ? हांवें एक अक्षर उलयलें तर चूक जाली. कल्याणी अनाथ न्हय ? गती ना न्हय म्हाका? कितेंय सांग, चूक. ना तर तूंच सांग मरे, आतां हांव कितें म्हळ्ळें? हांगा पोंयाचो आयणो दवरिल्लो, तो पळयलो काय म्हण विचारलें. चूक जाली !'

सेतू गवाय जावंक तयार नासलो. तो तोंड घुंवडावन बसलो.

मनांत दुस्वास भरिल्लो. हांगच्यान कशें सुटून वचप ?

आवय तशें सोडून दिवपाची ना. देखून तो आंगणांत देंवलो.

आंगणाचे सिमेकडेन वचून रावलो. नंबूतिरी घरच्या आवारांतल्यान देवून उलो मारून विचारलें :

'सेतू, थंय माधवदादा आसा मरे ?'

'ना '

'आयल्यार हांगा कुंञात्तोलान आपयलें म्हण'

कुंजु नंबूतिरी मेल्ल्या उप्रांत माधव मामा थंयचो मुकादम जालो. थंयचीं फोफळां पाडोवन विकप आनी गोंविंदाक रेंदार दिल्ले जमनीचें खंड वसूल करून दिवप आदी कार्य माधवमामा करता. कुंञात्तोलाक तर माधव मामाचेर पूर्ण विश्वास. एक पानदुडू लेगीत तो फटयना. केन्ना तरी तिणें कितेंय दिल्यार तो घेत, तितलेंच.

मंडोळी केळीचें शेतकाम आनी नंबूतिरी घरची मुकादम पदवी आसा तरीय माधवमामा आपणाक पुडये खातीर लेगीत पयशे दीना अशी मावशेची कागाळ.

'तो दादलो, शंबर खर्च आसतले ताका' अशें सांगत आवय ताचो पक्ष घेताली.

लडाय सोंपली काय म्हणून कान दीवन आयकलें. ना. आवय झुजाक तयार जावन पडवेंत पावल्या.

नंबूतिरी घरच्या आवारांत गेल्यार थंय जाय तितल्यो पोंयो मेळटल्यो. एके पोंयेचो आयणो करून पडवेंत घालून दिवया?.

नाका. तितल्यान लडाय सोंपपाची ना. कितेंय पुणेंय कारण नाका दोगांयकय? निमाणें आवयच जिखता. कारणा घरच्या खर्चाक तीच पैसे दिता. आयज पत्मूचे फाटीर सामकी सान्नी आनी दवलो पडपाचो आसा.

बापोल्यो आशिल्लो, तेन्ना तोच सदां लडायेची निशाणी थारतालो. तो कमराक रेवडायिल्ल्या आंगशान हयन्हयशें नागडेंपण लिपोवन पिकिल्ल्या खाडाचे केस परशीत सगळें मुनी वरी आयकून वोगीच बसतालो.

तो आसलो तिचो दुसरो घोव. पयलो घोव कुंडूळीकार कृष्णन नायर. दोनच वर्सानी ताणें तिका सोडली.

'बायलानी धोवान दादल्यानी सांगिल्लें आयकून रावपाक जाय.' अशें आवय मवशेक दोश दीवन सांगताली.

'सांगिल्लें आयकुपी गिरेस्तांक आतां खंडीभर मेळटा न्हय ! वोगीच म्हाका खुबळांव नाका.' ही मावशेची जाप. बापय आपली सगळी जोड आपल्या भांच्यांक दिता असो मावशेचो आरोप आसलो.

त्या दिसानी कृष्णन नायराच्या हातांतय कांय पयशे नाशिल्ले. लुंवण जाल्यार तो खंयचेंय शेत रेंदाक घेतालो. आनी थंय तीळ रोयतालो. न्हंये देगेवयली भौशीक जमीन पावणेर घेवन थंय सुरय तांदळाचें बीं रोंयतालो. आवय ताका बरो मानताली. ताका घरकारांचो मोग आशिल्लो खंय. परमेश्वर दादा तेन्ना ल्हान भुरगो. तो भिरांकूळ दुयेंसांत पडलो. मरतलो अशें सगळ्यानी चिंतिल्लें. कोडुमुंडकार वैजान ताका हात सोडिल्लो. दादा सुजून फकत श्वास सोडटालो. सगळे ताच्या मरणाचे अपेक्षेन राविल्ले. कृष्णन नायर रातोरात न्हंय हुपून वचून देड कोस पयसुल्ल्यान वेला जातीचे एके म्हांतारेक घेवन आयलो. कुड्डी जावन, चलूंक जमना देखून ती खंय वचनासली. पुण मदराती पयलींच कृष्णन नायरान तिका हाडली. दादाल्या हड्ड्यार आनी ताळवेर गांवटी वखद लावन ती कितें तरी जपपाक लागली, तेन्ना ताणें दोळे उगडले खंय.

मावशेचो संबंद तुंटोवन तो गेल्ल्या उप्रांत कोणें ताचे विशीं कांय आयकलें ना. गांव सोडून गेलो इतलेंच कळ्ळें. आपले आस्पदेचो हक्क भाच्याक दीवन बापोल्यो घरांत रावंक लागलो. मागीर कळून आयलें, कृष्णन नायर पषनी हांगा वेपार चलयता. ताचे भयणीक पायशें रुपया धाडून दिल्यात.

तायपूयम परबेक गेल्ल्या ओडयन पूशारी हाणें परतून येतना सांगलें, कृष्णन नायराचो वेपार खूब बरो चलता. पैसे भरून भरून काडटा. थंय दुसरो संवसार करून रावला खंय.

पांच वर्सां आदीं कृष्णन नायर गांवा आयिल्लो. परमेश्वर दादाल्या लग्नाच्या चार पांच दिसां पयलीं. घरांत बापय आसलो. कपडे घेवंक म्हणून दादा आनी माधव मामा नित्तेच कुन्नंकुळम गेल्ले. नीळ सदरो आनी पुडवें न्हेसून एकलो आकाडो बालांटून आयलो.

कृष्णन नायर.

तेन्नाच कृष्णन नायराक पयले फावटी पळयलो. कानाक वज्राची वेड. गळ्याक आनी दाव्या हातार भांगराची सरपळी, बोटार मुदयो. हातार पिल्लूकेचो कृष्ण चित्रायला. आवय सामकी गोंदळ्ळी. च्या आनी फळार करून दिवपाचो बोवाळ.

बापय आनी कृष्णन नायर उलयत बसले. मदीं मदीं आवय फुडल्या दारा कडेन आयली आनी तिणें तांच्या उलोवपांत वांटो घेतलो.

'खंय अप्पु नायर ना?'

'आशिल्लो मरे हांगाच, मात्शें पयलीं'

फकत सेतूक बापोल्यो घरच्या उत्तर दिकाच्या दारांतल्यान भायर सरून उत्तरे कडल्या वाठारांत वतना दिसलो. कृष्णन नायरान भायर सरचे पयलीं आवयक विचारलें.

'कल्याण्यम्मा खंय?'

सेतूक दिसलें, मावशी येवंची ना. पत्मूक पिवपाक दीत भितर खंय तरी वोगीच बसतली.

पुण मावशी पत्मूक हांडयेर घेवन, दाव्या कानाकडेन पिकूंक लागिल्ले केस परशीत, हळूच आवय लागीं आयली. सेतून पळयलें, मावशी हासपाचो वावर करीत आसा.

'बरी मुगे?'

दारवट्यार वयर हात दवरीत, भांगराचे फुडले दांत दाखयत कृष्णन नायर हासलो.

मावशेन 'उं 'म्हळ्ळें दिसता. तेन्ना, मावशेच्या तोंडार झाडून कोयरांत घाल्ल्या बाविल्ल्या ओणम फुला भशेन एक हास दिसलो.

'हांव फाल्या वतलों. वच्च्या पयलीं सगळ्यांक एकदां मेळ या म्हण आयिल्लों'

पत्मू नांकांतल्यान मातेर व्हाळोवन हांडीर बशिल्ली. कृष्णन नायर तिच्या हातांत किते तरी दवरतना दिसलें. तें आसलें पांच रुपयांचें नोट.

बापयचो निरोप घेवन भायर सरतना ताणे सेतूल्या खांद्यार हात दवरून विचारलें:

'तूं खंयचे क्लासींत रे?'

'सवे क्लासींत'

अजून ताणें दिल्ल्या त्या नव्या, घडी पडूंक नाशिल्ल्या पांच रुपयांच्या नोटाचो वास उगडास येता.

कृष्णन नायर देट्ट्या भायर पावं मेरेन आवय पडवेंत खांवच्यापाना डब्यांत हात घालून घश्टीत रावली. मागीर तीणें सांगलें:

'कितलो दुडू जोडल्यारय ताणें पयलींचें कांय विसरूंक ना. बरो मनीस.'

उत्तर दिकाचे वंये कडल्यान बापोल्यो आपली मोटी कूड घेवन खरशेत, चलून येतना दिसलो.

'कित्याकय एक बरो योग जाय. आतां पळयलें न्हय, म्हजी भयण म्हणून किते जालें? ना लायक जाली देखून हो सगळो अनर्थ घडलो. राजसूख भोगूंयेतालें, राजसूख'

तें आयकलें तरीय दारवटो हुपून गेल्ली मावशी कितें तरी विसरिल्ले वरी तकली खरपीत रावली, पुण रागार जाली ना. तिणें आवयचे दिकेन दिश्ट लेगीत घाली ना.

बापयन शिटकायलें.

'वोगीच राव. तो येत आसा.'

'रे, सेतू ! '

आंगण शांत जालां. लडायेंत आवय हारली अशें दिसलें. मावशी पडवेर पासयो मारीत आसा.

मावशी गुपीत सांगपाक आशिल्ले भशेन लागीं आयली.

'तूं टपाल ऑफीसांत वतलो ?'

'घडये.'

'वतना मातशी पुडी हाड, आं. म्हज्या हांतांत एक पानदुडू ना.'

आवयन तें आयकुचें न्हय अशी सेतून प्रार्थना केली. आनीयेक झगडें सुरू जातलें. बायलांनी पुडी ओडप म्हळ्यार आनीयेक वायटपण. तें पळयल्यार आवयक तिडक मारतली.

आतां अर्द आण्या खातीर खंय वचप?

मावशेक कांय सांगलें ना.

मावशी हाताचेर तकली दवरून पडवेर आड पडली. तिणें आंगणांत थू केलें.

आखाड्या कडेन पळयत आसतना कोण तरी दोग जाणां शेताच्या बांदावयल्यान चलत येतना दिसले. ह्या वेळार कोण काय? परमेश्वर दादा व्हय? त्या देट्ट्यांत भितर सरतना एका कडकड्या सयत तांची वळख मेळ्ळी. हरिदास ! देवा, हरिदास !

सट करून, पडवेर चोळी घालीनासतना शाल पांगरून, पुण मनांत आंग अर्दय वाऱ्यार सोडून पडिल्ले मावशेचो विचार येवन गेलो.

'मावशे, कोणतरी येतात'.

'कोण?'

'म्हजे बरोबर शिकिल्लो भुरगो आनी दुसरो कोण तरी.'

'येवं दी मरे तांका '

मावशी उपकार करून भितर वच अशें सांगपाचो धीर नासून, दुखान रावतना हरिदास सोपणां चडून आंगणांत पांवलो. आपूण एक बुरशें मुंड न्हेसून आसा म्हण लक्षांत आयलें, तेन्ना हासपाचें लेगीत विसरून गेलें.

'सेतू, तुगेलें घर सोदून काडपाक खूब त्रास जालो मरे'

'एक कार्ड धाडूंयेतालें मरे, म्हाका ? '

'हो चंद्र दादा. आमी गोपी मेनोनागेर आयिल्ले. लागींच देखून हांगा आयले.'

बसपाक बरी सुवात ना. कदेल तर नाच.

हरिदासाच्या धव्या पोपलीन शर्टार हुमेची ओलसाण पडिल्ली. खांद्यार हात दवरीत हरिदासान तकली वांकडी करून, दोळ्यानी हांसून सांगलें:

'हांवें सांगिल्लें न्हय, एक दीस अवचीत येतलो म्हण. '

'या आमी वयर '

मावशेन आवाज आयकून तकली उबारून पळयलें. ती परत आड पडून उरली.

वारांदावयल्यान वचून वयले कुडींत वचपाची निसण चडलो.

भायर वारांदांत आल्तेर दोडून दवरिल्लें. भितर रिगून तांका आमंत्रण दिलें:

'बसात, मरे '

हयन्हयसो उजवाड भरून राविल्ले ते कुडींत जनेला कडल्या सोप्यार बसले. भायर सुकिल्या तणाच्या पाख्यार झाडून उडयल्लो कोयर कचरो पडून आसा.

पळयतनाच जिवार आयलें.

'किल्ल्या सारखिल्ल्या ह्या घरांत झाडून शितोड फापडप म्हळ्यार कितें ल्हान गजाल व्हय?' अशें आवय फुडें जाणटेली चेरुमी आनी थवयची घरकान्न नाणी हांका सांगतली, तेन्ना -

किल्ल्यावरी घर !

देट्ट्याचें लोखणा कवाड काडल्यार दोनीय वशीनी वयले धडेर दवरिल्ली कुतिरावाल झाडांचीं वाझां. आंगणांत मोगरेचो मांटव. दासालें तें नळ्याचें घर ल्हान पुण सोबीत.

पडवेर वाडकुळ्या मेजा भोंवतणीं कदेलां. मेजार फिताचें लुगट पातळायल्लें. हरिदासान आवयची वळख करून दिली. खळ घालून उमळिल्लें तिचें धवें कापड, रूद, काळे देगेचें वयलें वस्त्र. हरिदासाचे आकान च्या हाडून दिली. ताटांत आंब्याच्यो पेशी दवरिल्लो.

वाचपाघरांतल्या भाशण स्पर्धेत वांटो घेवन येतना वाटेर हरिदासालें घरचें देट्टें दिसलें. कोणतरी तें दाखोवन दिल्लें.

भाशणाक इनाम मेळ्ळें ना तरीय, त्या आतिथ्याची गोडसाण मनांत तिगून रावली.

सकयल आयलो.

लजेन जीव वता. कितें कितें मूर्खपण सांगलां ताकां ! बापय व्हडलो हुद्देदार, दर म्हयनाक पयशे धाडून दिता, राजांगाणाची चवकी, आपले खातीर खास कूड!

मावशी वारांदावयल्यान उठून गेल्या. शुभ म्हूर्त पळोवनच ती थंय न्हिदपाक आयिल्ली.

आवय दिसली ना. तीन दोळ्यांची कट्टी दोरयेन हुमकळावन पत्मु भोंवतना दिसली. तिका विचारलें:

'म्हाव खंय गो ?'

'म्हाका कळना. '

'म्हाका कळना !'

गरज नासूनय तिका चाळयलें.

'मावशे, आवय खंय गे ?'

'आसतली रांदचे कुडींत '

'रांदचे कुडींत ना. मावशे तांका इल्ली च्या करून दी गे.'

'म्हज्या पुता, हांगाचें प्रशासन सगळें तुजे आवयचें मरे? वेळा-वेळार आपोवन दिल्यार कितेंय खातां. कांयच मेळें ना तरीय म्हजी तक्रार ना. आमी हांगा दुसरे पंक्तीचे लोक न्हय? सोर्तांत दवरिल्लें ते पयशांची वाड पुणेंय मेळिल्ली तर आज बरें न्हावन धूवन न्हेसून रावंयेतालें.'

'मावशे, तें कांय आतां सांगूं नाका. इल्ली च्या करून दी'

'कशी करूं? च्या पिटो, साखर सगळें तुजे आवयन चावी करून दवरलां न्हय? '

तिचे लागीं उलोवन कांय फायदो ना म्हणून आंगणांत देंवन उलो दिलो :

'आई गे !'

देवा, हरिदासाच्या कानार पडचें नाका !

'कितें रे '

'आई गे, दोग जाणां आयलांत, म्हजे क्लासींत शिकपी हरिदास आनी ताचो दादा. इल्ली च्या करून दी गे, बेगीन.'

'दूध ना.'

'आई !'

आवाज रडकुरो जाल्लो.

'आरे, दूध ना तर हांव कितें करूं? '

उत्तर दिकाचे शेजारांत गेलो. सुमित्राक विशय सांगलो. ती चरपाक सोडिल्ले बोकडीक सोदपाक धावन गेली.

तेन्ना तो धांवलो. रांदचे कुडींतल्यान वतना ताणें आवयक विचारलें :

'तांका च्याचे बरोबर आनी कितें दिवया गे'

'दी काडून कांडण. वच रे वोगीच. हांगासर दिसा तीन फावट खावंक मेळटा तेंच नशीब म्हण. हांगा कितें फळार रेडी रेडी करून दवरला दिवपाक?'

गरज नासूनय आवय आवाज कित्याक उठयता काय?

परत धांवन सोंपणां चडून माळयेर पांवतना हरिदास आनी चंद्र दादा दारवट्यार रावल्यात.

'हरी, भायर सरलो ?'

'येता रे '

तेन्ना कश्टान सांगलें:

'राव मरे, इल्ली च्या पियेवन वच'

हरिदासाल्या दादान जाप दिली.

'नाका रे. आनी दोगां-तिगांगेर वचपाचें आसा.'

शक्तीन तांका राव म्हणपाक आवाज आयलो ना.

एका खिणाक ते वोगीच आंगणांत रावले. पडवेर पत्मु कट्टेंतली रेंव सकयल घालून तांतूत चित्रायता.

'सेतू, मदर खंय?'

'आसतली रांदचे कुडींत. आपयतां'

चंद्र दादान सुटका दिली.

'यो. आमी येतात म्हण सांग तिका.'

तांचे बरोबर भायर सरलो.

शेतांतल्यान तांच्या वांगडा गेलो. पयलेच फावटी शर्टा बगर रास्त्यार आयिल्लो.

चंद्र दादा मात्सो फुडें चलतालो.

'ह्या वेकेशनांत तूं कितें करता रे ?'

हरिदासान विचारलें.

'करपाचें कितें ?'

'हांव एका दिसा टी.के.पीगेर गेलों.'

सेतून हासपाचो प्रयत्न केलो.

'खंयच्या कॉलेजांत वचपाचें थारायलां?'

'पयलीं रिसल्ट येवं दी'

'तूं कितें पास जायनासतना आसतलो ? पुण हांव पास जाल्यारूय फुडें शिकचों ना. कोलेजांत वचून शिकपा खातीर आमचे कडेन पैसे कांय ना रे'

खारजा लागीं पांवतना सेतू रावलो:

'बरें, दास. हांव तुका पत्र बरयन.'

'बरय, आं. टी.के.पी मेळ्यार हांव सांगतलों, तूं मेळिल्लो म्हण.'

सेतू फाट वळून चल्लो.

शेताचे मेरेवयली धुल्ल तापून पडल्या.

परत येतना सगळ्या संवसाराची तिडक मारली. मोडिल्ल्या वांसाचें, तणाच्या पाख्याचें तें घर मोडून उडोवपाची इत्सा जाली. व्हडल्या धराण्याचे लोक !

हरिदास दुसऱ्या भुरग्यांक सेतूगेर गेल्ल्याची काणी सांगता, हाची कल्पना केली.

'सेतू!'

आवय आपयता.

'पत्मू, इश्कादे लागीं वचून सेतू दादाक सांग, म्हाव आपयता म्हण '

तें आयकलें तरीय हाल्लो ना.

मात्शा वेळान आवय काश्याच्या दोन पेल्यांत च्या घेवन आयलीः

दुस्वास आनी दूख दाखयनासतना सांगलेंः

'ते गेले.'

एक पेलो पडवेचे देगेर दवरून आवय भितर गेली. ताणें च्या काडून भायर कोयऱ्यांत रखयली.

फुडें हरिदासा मुखार कशें मान वयर करून रावप ?

धावे यत्तेंत जे कांय भुरगे हार खावन दुसऱ्या वर्सा शिकताले, तांतूतलो एकलो आशिल्लो हरिदास. ताचे लागीं बेगीन इश्टागत जाली. केन्नाय मिश्कीलपणान हासपी मुदयाळ्या केसांचो हरिदास सदां क्लासींत उसरांच येतालो. पुडी ओडटालो. मास्टरांची मस्करी करतालो. कांय पीरियड ताका क्लासी भायर रावचें पडटालें. एकदां तो सेतू लागीं येवन बसलो. ताच्या पुस्तकां मदीं चंगंप्पुषाचो कविता संग्रह दिसलो. तें पुस्तक वाचपाक मागलें, आनी तो वळखीचो जालो.

ते कल्लत्तूर जात्रेक एकठांय गेले. सुभाश बोसा बरोबर झुजाक गेल्ली लक्ष्मी तीन कोस पयसुल्ले सुवातेर एके मीटींगाक येता अशी ताणेंच खबर दिली. थंय वचपाचो निर्णय बी ताणेंच घेतलो. रोखडीच क्लासींतलो सगळ्यांत चड बुदवंत भुरगो आनी चड मिश्कीलपणाचो भुरगो हांची वळख लागींची. तो वयान सेतू परस दोन तीन वर्सान व्हडलो आसलो आनी सूक्ष्मतायेन पळयल्यार ताच्या ओंठार मिशयेची काळसाण दिसताली.

हरिदास सगळ्यां परस चड बरो गायक आसलो. आनी चल्यां पैकीं पारुक्कुट्टी. व्हडल्या काळ्या तिळ्याची पारुक्कुट्टी ही चली चलयांची फुडारी आसली. सगळ्यां पैकीं तीच चड सुंदर दिसताली.

एकदां हरिदासान एक पत्र दाखयलें.

'हें कोणालें जाणां मरे ?'

'कोणालें ?'

'टी.के.पीलें.'

'कोण टी.के.पी.?'

'पळय.'

चार पांच पानांच्या त्या पत्राचे निमाणे कडेन टी.के. पारुक्कुट्टी अशी सय आसली.

हरिदास क्लासींत बेगीन येवपाक लागलो. सेतूक देड कोस पयसुल्ल्यान बेगीन येवपाक. पुण हरिदासाची मागणी मानून सकाळींच ताकतिकेन पेजे निशें पीवन तो ताकतिकेन णव वरांक पांवतालो. धा -बी क्लासीची कूड वयले सुवातेर नव्यान बांदिल्ल्या दोन क्लासींत एक आसली .

क्लासी मुखार रावन आसतना हालांतल्या पयसुल्ल्या गेर्ल्स रुमांत पुस्तकां दवरून पारुक्कुट्टी येतना दिसताली. जांबळां मदें काळ्या जस्ताच्या पाख्याचो पायकिणो आसलो. थंय वचपाचो सवंग करून ती क्लासरुमा भायर येवन हरिदासा लागीं उलयत रावताली. तेन्ना हॉलाच्या वारांदार कोण येता काय म्हणून पळोवपाचें सेतूचें काम आशिल्लें.

पारुक्कुट्टी उलयतना 'श' हें अक्षर ल्हवपीक 'स' कशें आयकतालें.

'येशु महेशने प्राशन वेळयिल
वीशिनाल मारुतन मंदमंदम'

अशें तिणें पद गायतना तो 'स' साद चड स्पश्ट आयकतालो. पूण चले कोण तिका चाळोवन हासचे नात. पद गावपी पारुक्कुट्टी देखून .

हरिदास नाशिल्ल्या एका दिसा गेर्ल्स रुमा फुडल्यान वचत आसतना उलो आयकलोः

'सेतू!'

पारुक्कुट्टीच. तेन्ना पयलीं केन्नाच भोगूंक नाशिल्लो खोस जालो.

'सी. फिसिक्साचो म्हाका मातसो नोट दिशी?'

तसो नोट्स मागलो म्हण अजाप जालो ना. आपूण क्लासींतलो सगळ्यांत ल्हान पुण सगळ्यां परस चड मार्क्स घेवपी भुरगो.

तेदूस राती लांपयांवाच्या उजवाडांत न्हीद खळून नोट्स एका नव्या नोट पुस्तकांत उतरावन काडलें. खूब काळ वणटेर हुमकळून उरिल्ल्या विनोलिया शाबूच्या कलेंडरान पुस्तक बांदलें. दुसऱ्या दिसा तें पारूक्कुट्टीक दितना व्हडलें कितें तरी जिखिल्ल्याची भावना जाली.

फुडल्या सोमारा हरिदास मेळ्ळो, तेन्ना ती खबर सांगची काय नाका अशें चिंतलें. सांगलें ना. तशें पारुक्कुट्टी विशीं हरिदासाक कळीत नाशिल्लें एक गूपीत मनांत दवरिल्ल्याचे भावनेन भोंवलों.

धाडस नासतनाय, क्लासींत मदीं मदीं पारुक्कुट्टी कडेन दिकेन नदर वताली. पारुक्कुट्टी आपलो घागरो जमनीर लोळयत वतना सुंदर दिसताली.

एकदां हरिदासान येवन सांगलेंः

'टी.के.पीक जोर आयला खंय.'

टायफोयड. दोन म्हयना उप्रांत हरिदासान खबर दिली. टी.के.पी फुडें शाळेंत येवपाची ना. पुण ती आयली : सर्टिफिकेट घेवपाक. पयसुल्ल्यान पळयलें. तिच्या लांब केसांत माळिल्लीं तांबडीं *चेंडुमल्ली* फुलां धोलतालीं. आतां तो केस सगळो कापून चल्यांचें क्रोपा वरी केल्लो. काळजांत घस्स जालें. तोंड दिसचें न्हय म्हणून घुंवडायलें.

'तिणें म्हजो फिसिक्स नोट घेतला. ती मेळ्ळी तर तो परत घेवन दी रे'

'तिणें तो म्हाका दीवन जायते दीस जाले. हांव विसरलों.'

तिचो केस परत वाडलो काय ? विचारपाक धीर नासलो.

'कोणे रे ही च्या हांगा पाडयल्या?'

आवयचो प्रस्न.

वोगीच उठून माळयेर गेलो आनी शर्ट घालें.

सकयल थावन सवे आयकताले.

'नाका म्हण अशें काडून उडोवप? तोंड फुगोवन कोणाचेर रागार जाता? तूं सांगतकूच च्या फळार करून दिवपाक हांगा कितें पोटलो दवरला ? साठ रुपये धाडून दिता तुजो बापा. त्या पयशानी कितल्या जाणांचें पोट भरप? हांव ना जाल्यार कळटलें तुमकां'

आतां ती आपलें सामर्थ्य, आपलो वैभव, गांवच्या घराण्यांतलीं बायल मनशां आपणा विशीं कितली तुस्त तोखणाय करतात हें सगळें विस्तारून सांगपाक सुरवात करतली. ताचे पयलीं सुटून वचपाक जाय म्हणून भायर सरलो.

2

'आरे, काल हांवे सांगिल्लें तूं विसरलो?'

'कितें तें ?'

'देड आण्याची पुडी'

नुलयत रावलो. दोन आणे कशें मेळटले म्हणून चिंतून आसतना मावशेन याद करून दिल्या.

मावशी सुस्कारली :

'आपलो हात जगन्नाथ'

वांटणी जावं मेरेन मावशेचे दीस बरे चलताले अशें आयकलां. पुण सेतून केन्नाच तिच्या घोवाची दैनाच पळयल्या. तो आवयन आनी मावशेन सांगिल्लें सगळें आयकून वोगीच बसतालो.

अशाच एका गिमांत मावसो मेलो.

आठवे यत्तेची परीक्षा जावन घरांतच उरिल्लो, तेन्ना. तें मरण लागींच्यान पळयलें.

पयलींच मावशेचीं दोग भुरगीं मेल्लीं. पुण तेन्ना घरा नाशिल्लो. शाळेंत आशिल्लो. एकदां सकाळीं उठून येतना मावशेच्या कुडींतल्यान परंगप आयकलें. सेतूनच वचून चुम्मुक्कुट्टियम्माक आपोवन हाडली. तेन्ना आवय आनी शेजान्न पारुमामी मावशेक शिटकायताली. कारण मावशी आड पडनासतना कपलाक दोनय हात दीवन इश्कादे सकयल, वारांदार पसयो मारताली.

'दळदिरे, वोगीच पड एके कडेन. हांवय बांळांत जाल्या.'

त्या दिसा शेजान्नीन पेज वाडली. पेज जेवन पुस्तकांची चीरी घेवपाक वतना माळये सोपणा सकयल कळशांतलें उदक ओतल्यावरी भिजून आसा.

'बाळांटेराचो वेळ जाला. ही वैजीण कित्याक चड कळाव करता?'

बेगीन भायर सरलो.

सांजे परत येवन बाळाचें रडणें आयकता काय म्हणून कान दीवन घरांत रिगलो. आवय आनी शेजान्न वोगीच बशिल्लीं. घरांत चूल पेटयल्ल्याचें चिन्न नासलें. मावशान आपयलें: 'सेतू, या आमी'.

मावशा बरोबर मार्गार गेलो. इरिंबिळीयत्तकारां विरुद्ध खटलो चलतालो, तांतूंतल्यान मावशाक कळंतर मेळटालें. होंटींत नोट आनी मोडचें आसतालें. ताणें च्या आनी खावपाक घेवन दिलें. परत येत आसतना आतां येता म्हणून कुंडुण्णील्या घरांत रिगलो. वंयेकडल्या रिंठ्याचें पान तुटोवन ताच्या दिंकांत फुंक मारून फुगे करीत खूब वेळ रावलो. मागीर थू करीत, तोंड पुशीत मावसो आयलो. पिकिल्ल्या खाडाचें तें वाडकुळें तोंड तांबडें जाल्लें. सोऱ्याचो वास आयलो.

'चल'

मावसो चलतना ताचे पाय निसरतात अशें दिसलें.

शेतांत देंवतना मावशान सांगलें : 'तुजी मावशी बाळांत जावन चलो जाल्लो. गेलो.'

मावसो सगळ्यांक आवडटालो. ताच्या पन्नासाव्या वयार मावशेलागीं सोयरीक जाली तरीय कोणाचो आक्षेप नासलो. तेन्ना आरियंपाड देवळा सामकार ताचो व्यार चलतालो. तो आपल्या घरचो मुखेली आसलो. मागीर व्यार कोसळ्ळो. भाच्यानी आस्पदेची वांटणी करपाक लायली. ताचे निमत्तीं घरांत लडाय जाता म्हणून ताणें आपलो हक्क विकपा खातीर करार करून तीन हजार रुपये घेतले आनी हांगा येवन रावपाक लागलो. इरंबिळीच्या नायत्यांक रुपये उशणें दिलें. मुदल आनी वाड मेळना म्हणटना खटलो भरलो. खटलो चलोवपाक मावशेचो नग घाणार दवरलो. मावशेचो नग पावना जालो म्हणटकूच आवयचो घेतलो. खटलो जिखून पैसो मेळो, पुण रीण फारीक करपाक पावलो ना.

परमेश्वर दादा मावशाक खांवचें पान घेवपाक म्हणून एक-दोन रुपये दितालो. मावशेच्यो गाळी टाळपा खातीर तो फांत्या पारार उठून न्हंये कडेन वतालो. थंय

दनपाराचें वत निबर जायत मेरेन बसून जपतालो. रेंवेंत घालून सुकयल्लें मुंड न्हेसून, निदळार आनी हड्ड्यार विभूत लावन घरा येवन वोगीच पासयो मारतालो. पेज जेवपाक आपोवं मेरेन. मागीर वतालो उत्तर दिकाचे शेजान्नीगेर.

थंयची पारुवम्मा पयसुल्ल्या संबदाची देखून सगळे तिका मामी म्हण्टाले. ती आवय परस ल्हान आसली तरीय आवय लेगीत तिका तसोच उलो मारताली. थंय मावशा खातीर देवू वा सुमित्रा तणाची शेंदरी घालून दिताली. वंयेकडेन येवन कोणेय जेवणा खातीर आपोवं मेरेन थंयच बसतालो.

मदीं मामी च्या करून दिताली. पडवेर बसपाक एकलो जाणटेलो मेळ्ळो म्हणून मामीक खोस जाताली. त्या घरांत दादलो म्हण कोण नाशिल्लो न्हय !

पूण त्या निबानय मावशी संवताली : 'आपले घरचे वासरेंत बसूं नज गो तुज्या बापाक? तांचीं तोंडां पळोवन थंय बसता कित्याक, कावळ्यांक आनी कोंब्यांक आमुडपाक ? '

सगळो खेळ उत्तर दिकांतले शेजारांतच जातालो. देवू, सुमित्रा आनी उण्णी नंबूतिरी खेळपाक आसतालीं. मावसो सगळें पळोवन गंमत करून बसतालो. पुण वोगीच.

एका दिसा सांजें मरण आयलें. म्हयनोभर मावसो दुयेंत आशिल्लो. सांजे भितरल्यान बोब आयकली. बाल्कांवा वयले माळयेर बसून सांवरेच्या कुटक्यार नांव कोरांतीत आसतना -

धांवन वचून पळय जाल्यार -

दोळे, कांय ना पळोवपी दोळे वाटकुळे जाले, मोटे जाल्ले दिसले. तोंडाची आकृतीच बदल्ली अशें दिसलें.

आवयन सांगलें :'सेतू, पुता, पत्मूक घेवन नंबूतिरीगेर ना जाल्यार शेजान्न मामीगेर वच.'

सामकी वाडकुळे जायत आयिल्ले ते दोळे पळयत मात्सो वेळ रावलो. श्वासाचो विकृत आवाज.

'आरे, वता काय ना, तूं'

गोंदळून राविल्ले पत्मूक ओडून घेवन चल्लो. कुळागर हुपून वच्चे पयलीं मोडणें आयिल्ले भशेन बोब मारिल्ल्याचो मावशेचो सूर आयकलो.

पत्मूक हातांत घेवन कडकडेत रावलो. ती रोखडीच रडपाक लागली.

मरणाचो रेकाद घेवन लोक आरियंबाड गेल्लो. दुसऱ्या दिसा कळ्ळें, थंयच्यान कोण आयलो ना. मदरात जाल्ली तरीय कोण आयलो ना म्हणून मडें पुरपाक माधवमामान सांगलें. खरें म्हळ्यार जण्टेल्यांक आंब्या लाकडाचे सारयेर लासपाक जाय. पुण आवारांत फकत एकूच आबो उरिल्लो आनी ताका फळां जातालीं. तो कातरपा विशीं कोण कांय उलयलो ना.

त्या दिसा राती शेजारा मामीगेर वचून न्हिदलो. थंयच जेवलो. सुमित्रान पत्मूक जेवंक लायलें आनी मागीर तिका न्हिदायली. मागीर सेतूक वाडलें.

'आका थंय वचून कित्याक रावल्या काय?'

देवु, पारु मामी बरोबर सेतुगेर गेल्ली.

लांपयावा लागींच बसून, केस सोडून, परत ताळवेर शेंडो बांदून सुमित्रान सांगलें :'सेतु तूं न्हीद, आं. '

पत्मूक कार्त्यायनी लागीं न्हिदायली. पत्मू परस कार्त्यायनी एक वर्सान व्हडली.

सुमित्रा सुमार आपलेच पिरायेची. पुण ती रोखडीच घर सांबाळपी बायल मनीस जाली.

वारांदार शेंदरी पातळायल्ली. आतां त्या मोट्या दोळ्यांची भिरांत नासली. तेन्ना देवुल्या निरीक्षणांत सुमित्रा बरोबर दोंगुल्ल्यावयल्यान शाळेंत गेल्ल्या दिसांची याद जाली. पांचवे यत्तेंत शिकत आसतनाय सुमित्रा ब्लाउस घालीनासली. पांचवे यत्तेंत आसतना तीणें शाळेंत वचप बंद केलें.

शाळ सोडून नंबुतिरी आवारा कडले पायणेर पांवल्यार स्लेट-पुस्तकां रिट्या खुंटये लागीं दवरून वंयेचे चिरांतल्यान भितर सरतालो, आंब्या मळ्यांत तोरां पडल्यांत काय म्हण पळोबपाक. नंबूतिरी आवारांत दक्षिणे कडेन कोंड्याच्या आळ्यांत आनी फातफणसा मळांत दनपारच्या रखरखी वतांतय काळोख आसतालो. फकत उण्णि नंबूतिरी थंय तोरां वेंचपाक येतालो. उण्णिनंबूतिरीक तीं चड मेळ्ळीं तर तो तांचो वांटो करून सेतूक आनी सुमित्राक दितालो. तोरां वेंचून उप्रांत सांतेना मुळांत बीं पडल्या काय म्हण पळयत, कुंजु नंबूतिरीची नदर चुकयत, कुळागरांतल्यान दक्षिणेकडलीं सोंपणां देंवन वंयेलागीं पांवतना देवु तोंड फुगोवन राविल्ली दिसताली.

आठवे क्लासी उपरांत देड कोस पयसुल्ल्या उच्च माध्यमिक शाळेंत वचपाक लागलो, तेन्नाय नंबूतिरी घरच्या दक्षिण आवाराकडेन वतालो. पुण तोरां वेंचपाचो उमेद भागिल्लो. सांवरेवयल्यान 'टंकाचे' व्हडले कुडके निखळावन काडटना सकयल तोरां पडिल्लीं दिसतालीं. रुखाचो कुडको झरोवन सपाट फळो करून मागीर ताचेर सत्रेचे कांबयेन कोरांतून 'टंक' करप चड म्हत्वाचें दिसतालें.

आतां आंब्या सकयल पडिल्लीं तोरां पुंजावपाक भुरगीं वचनासलीं. रुखा लागसर कुंजु नंबूतिरीचें मडें लाशिल्लें देखून थंय वचपाक मन फाटीं फुडें जातालें.

सांवरेच्या कुडक्याचें टंक करप मागीर बंद पडलें. एकदां आवयन कुंजात्तोलाक पयसे दिवपाक धाडलो. परत येतना दक्षिणे कडल्या वाठारांत जंय कुंजु नंबूतिरीक लाशिल्लो, थय लजेझाडां आनी खातखुतलेचीं झाडां पातळून पडिल्ली दिसली.

जायते राती कुंजु नंबूतिरीक लासपाचें सपन पडून कांचवेन जागो जालो.

दिसा वेळार लेगीत जांबळा मळांतल्यान वतना कुंजु नंबूतीरीचे यादीन भिरांत दिसताली. तेन्ना मावशाचे वाडकुळे दोळे विसरून गेल्ले.

कुंजु नंबूतिरीचें प्रेतदहन पळोवपाक सुमित्रानच आपयल्लो. जांबळारुखां मदल्यान, फातरारासीर रावन पळयलें.

पयलीं धुंवराक आनी खेटाक लागून कांयच दिसलें ना. वाऱ्यान धुंवर पयसावलो, तेन्ना उण्णि नंबूतिरी कास मारून, उदकाची गिंडी घेवन राविल्लो दिसलो.

'उण्ण्यंबूरी रडलो काय !'

सुमित्रान विचारलें.

बापय मेलो म्हणटकूच कोण रडचो ना ?

'उण्णि नंबूतिरी रडचो ना. '

सुमित्राक खात्री आसली.

कुंजु नंबूतिरीन ताका मारलो ना असो एकूय दीस वचनासलो. तळ्या घरांत वेदपारायणाचें शिक्षण जातालें. ताका मारिल्ल्याचो आवाज घरांत बशिल्ले कडेन आयकुपाक मेळटालो. पुण, कमराचे सरपळेंत पोंयाची काश्टी खोंवन पिरायेचे दुप्पट्टीन वाडिल्ली कूडी हालोवन उण्णि नंबूतिरी येतना रडिल्ल्याचें कांय चिन्न दिसनासलें.

'पळय, हिडूंब येता.' माधवमामा सांगतालोः 'वेद पारायण खंय पांवलें.?' सगळ्या आंगार पेट मेळिल्ल्याचें लक्षण दिसतालें. फळ्या इतले व्हडले दांत दाखोवन चलो हासून रावतालो.

माधव मामा ताचीं फकाणां करतालोः 'काळ्या माजराक खावंक जाय, *तिरुमेनी,* मागीर पेट पडल्यार दुखचें ना. '

बापय मेलो म्हणून उण्णि नंबूतिरी रडत अशें दिसलें ना. नंबूतिरी आवारांतले कोसळिल्ले माडयेर भुरगीं सगळीं बसून धोलतालीं. एकदां ती मोडून जमनीर पडली. सकयल चिड्डून उरिल्लो हात ओडून काडीत उण्णि नंबूतिरी उबो जालो. ताच्या चेंचल्ल्या दोन बोटांचीं नांखटां वेगळीं जावन हुमकळटालीं. तेन्नाय तो आपले व्हडले दांत दाखोवन हासलो.

उण्णि नंबूतिरी उदक शिंपडटालो, प्रदक्षीण काडटालो.

लांब लाकडानी आनी ताडाच्या कुडक्यानी लोक सारयेंत चाळटाले. ल्हान आसतना नरकाचें वर्णन आयकल्लें, ताचें चित्र मनांत आयलें. यमदूत उज्यांत घालून लासतात, भाजतात, तळटात.

'पळय, सेतू, तें पळय'

सुमित्रान भुजांचेर दामून दाखयलें. चाळून काडिल्ल्या ताडा कुडक्यार काळ्या मांकडा वरी कितें तरी हुमकळून आसा. त्या खिणयाळ्या देखाव्यान वीट आयली.

'आंतकडी ती'

सुमित्राक थंयच सोडून धांवलो, बोब मारीत.

त्या उपरांत, सुमित्रा सदां चाळोवपाक लागली. भिजूट म्हण. झेम येता म्हणटकूच आंतकडयेचें रूप मनांत उबें जावपाक लागलें. कांचवेन आंग काडटालो.

मेल गाडी पूलार पावल्या.

सेतूक सूं जालें. आनीयेक दीस, गरमेन खासावीस करपी दीस, आतां सोंपपाचो आसा.

तोंड आनी पाय धुंवपाचें सवंग करून नंबूतिरी आवारांतल्या तळ्या दिकेन चल्लो. नशीबान उण्णि नंबूतिरी मेळ्ळो तर दोन आणे मागपाक जाय. पुण जात्रेचे दीस लागीं पाविल्ल्यान उण्णि नंबूतिरी केन्नाय परगांवानी भोंवता. हत्तीर बसपा खातीर खंय जात्रेच्या सुवातीनी भोंवप. आठ आणे मेळटात खंय. पुण जाय तितलो वेळ हत्तीर बसपाक मेळटा, हेंच चड म्हत्वाचें. चतुरायेन ताचे लागीं सरपाक जाय. घडये दोन आणे मेळत. तर दोन तीन कार्डां बरोवन धाडूंयेत. मागीर मावशे खातीर पुडीय घेवंयेत.

आयदनां धासपाक देवू आयली तेन्ना उण्णि नंबूतिरी थंय ना म्हण समजलें. तो केन्ना येतलो तें कोणाक कळीत नासलें. तो आपखुशीन येतालो, वतालो.

'बोकड सोदून आयिल्ली. *कुंजात्तोल* गांवठी वखदां घालून तेल हून करताली. घाळटना हातभर लावपाक सांगलें. जायना म्हण सांगचें कशें?'

देवू जाण्टेल्यां भशेन उलयताली. तांदूळ चोरलें म्हणून रामन नायराले बायलेक नोकरेवयल्यान काडिल्ले उप्रांत देवू थंय सदां वचून गोरवांक सोडप, झाडू मारप, आयदनां घासप आदी काम करताली. नंबूतिरीगेर घराकामाक वता अशें देवू व मामी सांगनासलीं. अदीं मदीं म्हांतार पिरायेर *कुंजात्तोलाचे* मजतेक म्हण वता खंय.

बांयचे देगेवयल्या आळवां मदल्यान वतना आडसा पयल्यान बांयच्या राटाचो आनी राजूचो साद आयकलो. व्हडल्या कानांचे लांबते अळंकार, खरखरीत आवाज आनी दोळ्या सकयल काळसाण ह्या लक्षणांची *कुंजात्तोल* रामायणांतल्या अशोकवनांत सीते वांगडा बशिल्ले राकेस बायलेची याद करून दिताली. गोरीच आनी पातळांगी आशिल्ली, पुण तिचें तोंड भिरांकूळ दिसतालें.

'सेतू, माधव खंय गेला रे?'

'खबर ना.'

'कालय तो हांगासर दिसलो ना'

WORLD KONKANI CENTRE LIBRARY

नंबूतिरी घरचीं बायल मनशां आठ धा वर्सांच्या चल्यां मुखार येवंची नात अशें सांगतात. पुण *कुंजात्तोलाक* तें कांय लागना. माधव मामा मुखार लेगीत येवन उलयता.

'परूषा पास जालो मरे ?'

सेतू वोगीच रावलो.

'अजून निकाल येवंक ना.'

उण्णि नंबूतिरीक चवथे यत्तेंत तीसऱ्या वर्सा धाडटना *कुंजात्तोलान* ताची जवाबदारी सेतूचेर सोंपयल्ली. दरेक परीक्षा जाली म्हणटकूच माहिती घेताली. तीन म्हयन्या उप्रांत ताणें शिक्षण सोंपयलें तरीय. लक्ष्मीलो चलो बुदवंत न्हय, बरें जातलें ताचें.

तो चलून पयस पावलो म्हणटकूच *कुंजात्तोलान* व्हडल्यान सांगलें:

'सेतू, ती पदांची पेट हाडून दी मरे. जायते दीस जाले तुका सांगपाक सोदताली.'

'वायट जावन पडल्या. सारखी जातना हाडीन, कुंजात्तोल.'

पयलीं एकदां ती वायट जाली, तेन्ना आलूरकार धवड्यान सारखी केल्ली.

माधवमामाक तो ग्रामोफोन एके सर्तींत मेळिल्लो. खंयच्यान तरी कांय पोन्नीं प्लेटांय हाडलीं. सुरवातेक तो कोणाक ती चालू करपाक सोडीनासलो. कुंजात्तोलाक तर फकत *'कलयामी सुमते, भूसुरमौले....'* हें एकच पद आयकुपाचें आसलें. *'लक्ष्मीतल्पे मुरारे'* बी तिका आवडटालें. थंय ग्रामफोन चालू करून तिका पदां आयकुपाक दिल्ल्या उप्रांत ती च्या दिताली. आनी तळिल्लो पणसा घरोय. ग्लास घासून दवरपाक कुंजात्तोल सोडीनासली. 'तें चेडूं येतना घासून काडटलें.'

एकदां ग्रामफोनाची पेट घेवन परत वतना घूवन पळयलें. कुंजात्तोल ग्लास काडटना दिसली.

पोटांतच मेल्ल्या पांच भुरग्यां उप्रांत उण्णी नंबूतिरी जल्मलो. ताचे विशीं सांगतना सगळ्यांक वायट दिसतालें : 'तिका हें अरिश्ट येवंचे नाका आशिल्लें.' उण्णि नंबूतिरीक पळोवन बांयलो सगळ्यांक तांदूळ आनी दुडू उशणें दिवपी कुंजात्तोलाच्या नशीबाक दूशण दीवन उलयताल्यो. उण्णि नंबूतिरी भोळो अशें लोकांची म्हणी. पुण सेतूक तें मानवनासलें. ताच्या हातांतल्यतान एक आणो घेवपाक खूब काळाची इश्टागत करची पडटा. कुंजु नंबूतिरी मर मेरेन घरांत च्या करपाची चाल नासली. तेन्ना उण्णि नंबूतिरी अदीं मदीं सेतूगेर येवन गुपीतपणान च्या पितालो. मावशेक सुपारी गुटलावन हाडून दिता म्हणून ती ताका च्या करून दिताली. मागीर ती ती सुपारी खंयच्याय चेरुमाच्या हातांत दीवन विकपाक धाडटाली आनी मेळिल्ल्या दुडवान पुडी घेताली.

शर्ट घालून, केस वळोवन तोंड हातान पुसून भायर सरतना आवयक विचारलें:

'आई, दोन आणे दी गे'

'कित्याक रे ? '

'चीट धाडपाक'

'कोणाक?'

वोगीच रावलो. आवयलागीं मागप बेकार आसूनय मागलें, आतां स्वताक दोश दिवपाक जाय.

'कितल्या जाणांक चीट धाडपाची आसा तुका? वोगीच वच हांगाच्यान न.'

ताळ्यांत कितें तरी शिरकल्या वरी जालें. वोगीच आयंडो गिळून शेताचे मेरेवयल्यान चल्लो.

3

टपाल ऑफीसांत वचून पळयलें तर चीट कांय येवंक नासली. पोस्टमॅनान हाडिल्ल्या तरातरांच्यो वस्त टपाल मास्टर वेगवेगळ्यो करून तांचेर म्होर लावं मेरेन वोगीच रावचें पडटालें. आतां तो आपलें नांव जाहीर करतलो हे अपेक्षेन. निमाणें मास्टर दारा कडेन येवन, रुप्या वकलांतल्यान पळेत नांवां जाहीर करपाक लागतालो. चडावत पत्रां फौजेंतल्यान येतालीं.

मनीं ऑर्डर आसा कांय अशें विचारलें ना. सगळे गेल्ल्या उप्रांतय मात्सो वेळ थंयच रावलो. कितेंय आयलें तर नांव उच्चारपाचो वेळ जावन गेलो. सदां रित्या हातानी परत वतना लजा भोगताली. एकदां आवयचे पेटेंतल्यान चार आणे चोरून काडले. पयलीं परमेश्वर दादान हाडिल्लीं नेमाळीं पळयलीं आनी 'कॅटलॉगा खातीर संपर्क करात' म्हणून दिल्ल्या पत्त्यांक कार्डां धाडलीं. एका आठवड्याक आनंद जालो.' पी. के. सेतुमाधवन, पडींजारप्पाट्ट हाउस' ह्या पत्त्यार दिसपट्ट कॅटलॉग येत रावले. अळंकाराच्या आनी वखदाच्या दुकानाचे कॅटलॉग. टायप केल्ल्या आपल्या पत्त्याचीं रापरां सांबाळून दवरलीं.

घर अर्द कोस पयस. वाटेवयले रेंवेंची हुनसाण देंवूंक नाशिल्ली. केदगी झाडांचे सावळेंत चल्लो. मार्गावयल्यान व्हडले मेरेर पांवतना पळयलें. पयसुल्ल्या देट्ट्यांत उण्णि नंबूतिरी उकड्यां बसला. पांच व्हडल्या सेलांच्या टोर्चाचें धांपणें उत्ते करीत, बंद करीत. सकयल पळेत मूर्खपणाचो हास हासत बसून आसा.

सुरवेक मनांत कच्च जालें. भोळो म्हणून सगळ्यानी समजल्लो उण्णि नंबूतिरी निमाणो सामकी मूर्ख जाला. पुताक बरी बुद्ध मेळपा खातीर तुप्रंगोट देवळांत आंगवण केल्ले *कुंजात्तोलाचो* उगडास जालो.

लागीं पावना फुडें एका हासाचो आवाज आयकलो. वंये लागींच्या *नीरोली* झीली पयल्यान सुमित्रा बसून हरयाळी हुमटायताली.

'उण्यंबूरी, जात्रा सोंपली ?'

उण्णि नंबूतिरी हासलो.

'हत्ती फाटीर बसून खूब पैशे जोडले, आं ?'

उण्णि नंबूतिरीन टोर्च दाखयलें. जात्रे कडल्यान घेतिल्लें.

'स रुपये. लायट पेटयलें तर खुब्ब पयस दिसता'

उण्णि नंबूतिरीन उलयतना उतरां उसळून पडिल्ल्याचो भास जातालो.

'सेतू, उण्णि नंबूतिरीन कल्लडत्तूरचे जात्रेक आपयलां, आं !'

सुमित्रान सांगलें.

उण्णि नंबूतिरी लजेन हासलो, उठून टोर्च खाक्यांत दवरीत चल्लो.

सेतून नकळटना म्हळें:

'बाबडो'

'तसो तो सामको बाबडो कांय न्हय. जाय तितलें सामर्थ्य आसा ताका.'

सेतूक समजलें ना.

'कुंजात्तोलान ते बायल मनशेक घराकामाक कित्याक येवंचें नाका म्हण सांगलें, जाणा तूं ?'

'तिणें तांदूळ चोरिल्ल्यान.'

माडाचेर तणां मारून माती उसळायत आसतना सुमित्रा मोट्या मोट्यान हासली.

'उण्णि नंबूतिरी तसो ल्हान भुरगो कांय न्हय रे.'

अस्पश्ट दुबावान सेतू घूंवन चल्लो. घरांत आवय फुडले वासरेर पाय सोडून, फडपान खावन, भायर थू करीत बशिल्ली. नंबूतिरीगेर वचून परत देवू आंगण झाडीत आसा.

'चीट आयली ना रे?'

'ना.'

'उं.'

फडपान बेगीन चाबडायत ती मात्सो वेळ वोगीच बसली.

'दोन म्हयने जाले, एक पैसो धाडूंक ना. घरच्या खर्चा खातीर हांव खंयच्यान पयशे काडूं? बापय असो जाल्यार पुतांक तरीय हो विचार नाका, परमीशराक तो विचार आसा ?'

देवून विचारलें:

'परमीशर दादा आनी व्हनीबाय येवंची नात?'

'आमचें उणेंपण आनी दळदीरपण दुसऱ्यांक कित्याक कळोवं?'

सेतू माळयेर वचून शर्ट काडून जनेला कडल्या सोप्यार बसलो.

भायर मळबाक तांब्याचो रंग लाबिल्लो. आंगणांत पातळ, हळडुवो उजवाड भरून रावला अशें दिसलें. अदीं मदीं गुडगुडाचो ल्हवू साद येवंक लागलो. पश्चिमी दोंगुल्ल्यावयल्यान थंड वारें मारपाक लागलें.

एप्रिल वीस. कशेंय पुणेय दोन म्हयने काडपाक जाय. दोन म्हयन्या उप्रांत सुटका मेळटली.

परमेश्वर दादा शिकून येतना सामकी बदल्लो. परमेश्वर दादाली पेट उत्ती करतना अजाप जातालो. कितले शर्ट! शर्टावयल्यान इस्त्री घाल्ल्याचो वास मारतालो.

सेतून केन्ना इस्त्री घाल्लें शर्ट घालूंक नासलें. मार्गार पोन्नन ह्या शिवणकारा दुकाना कुशीचे कुडांत नव्यान एक नायतो येवन राविल्लो. ताचे कडेन लागीं इस्त्रीची पेट आसा. खळ घालुन उमळिल्लें शर्ट दिल्यार इस्त्री घालून दितालो. अर्द आणे दिवंक जाय. आवयक सांगलें. तिणें जाप दिली.:

'आशिल्लें तितलें पवर पुरो.'

देवून निरोप घेवंचें आयकलें. तिणें वतना आवयन सांगलें :

'राती तुजे आईक हांगा येवन न्हिदपाक सांग, आं.'

केन्ना केन्ना शेजात्र मामी आनी तिच्यो चलयो न्हिदपाक येताल्यो. आवयक राती उसरां न्हीद पडटाली. उलोवन बसपाक कोणय जाय आशिल्लें.

वारांदा वयल्यान पावलांचो साद लागीं आयलो. मावशी.

तिणें दारा लागीं येवन विचारलें :

'खंय रे ? तकली उसळून, कांय नज '

'मुसल्याराल्या दुकानांत पुडी सोंपली.'

मावशेक खात्री जाली ना. मात्शी रागार जावन ती वोगीच रावली.

'फाल्याच मेळटली खंय. म्हाका रिती बुयांव दाखयली ताणें.'

मावशी नुलयत फाट वळून गेली.

पत्मून नाम जपपाक सुरू केलें, तेन्ना तिळसांज जाली म्हणपाचें कळीत जालें.

सकयल वचून आंगणांत पासय मारपाक लागलो.

'आरे, तूं न्हायना?'

'ना.'

'न्हावचे बगर तुका हे गिमांत कशी रे न्हीद पडटा ?'

गीम सुरू जायत पासून फुडले वासरेंत न्हिदतालो. माधवमामा वयर सोप्यार न्हिदतालो. आनी सेतू सकयल.

माधवमामा न्हावन येतना कळाव जालो. नंबूतिरीगेर मुंडकार गोविंदन हाणें भात हाडून दितना सांज जाल्ली खंय. गोविंदालें मस्तेपण मात्शे चड जालां अशें माधवमामा फुतफुततालो.

गोविंदाले दोगांय चले फौजेंत आसात. रेंदार घेतिल्ली जमीन खूब आसा. बरी बुद्ध दिसून गोविंदान भात धाडून दिलें तर घेवन दवरूंयेता. पुण गोविंदाक भेश्टावन कांय फायदे ना अशी माधव मामाची तक्रार.

माधव मामा पांवत मेरेन वासरेंत बोवाळ चलतालो. आवय, मावशी आनी शेजान्न मामी रातचें एकठांय आयल्यार मागीर हास आनी बोवाळच. तीं रातची ही गजाली मारपाक बसतना सगळो दीस एकमेकांक दोश दितालीं आनी संवतालीं अशें कांय दिसचें ना. पत्मूक झेम आयल्यारीय तीय दिव्यालागीं सरून बसताली.

माधवमामा जेवन, भिजिल्लो तुवालो पांगरून बीडी ओडीत आंगणांत पासयो मारपाक लागलो तर तांच्या उलोवपाचो सूर सकयल देंवतालो.

'पत्मू, इल्लें उदक घेवन यो गो .'

पत्मूक सांगिल्लें तरीय उदक हाडपाक देवूच धांवताली.

सुमित्रा ताळवेर केसांचो शेंडो बांदून दवरून भितरल्यान लांपयांव घेवन येवन आवयसरीं बसली. सेतू काळखांत वासरेच्या खांब्याक तेंकून बशिल्लो.

सुमित्राक पारूमामीचोच रंग. गोरीच. देवू तर मेल्ल्या रावुण्णि मामाचेंच पडबिंब अशें आयकलां. देखूनच देवूक पळयतनाच हासूंक येतालें. व्हडले दोन कान. उलयतना ते हालतात काय असो दुबाव जातालो. देवू काळ्याच रंगाची, उंचायेची आनी ल्हंवानी भरिल्ल्या हाताची. तिका पळयल्यार पोरूं वर्सा पावसाळेंत खळयेंत पडून मेल्ल्या वासराचो उगडास जातालो. सुमित्रे परस देवूकच चड सामर्थ्य अशें पारुमामी केन्नाय म्हण्टाली. फळांचो आनी रुखांचो तिका हिशोब दवरपाक येता.

शेजान्न आपलें घरचें कितेंय कार्य करचे पयलीं आपणाक विचारता म्हण आवयक अभिमान भोगतालो. आवयन सांगूनच उत्तरे कडले वंयचो खूंट वांकडो करून वाट केल्ली.

वासरेंतलो दिवो भितरले कुडींत वचूंक लागलो म्हणटकूच आवयचीं उतरां आयकलीं.

'बाय, सेतूक शेंद्री घालून दी, आं.'

शेंद्री घेवन आयिल्ले देवून सोंपणांर बीडी ओडीत उखड्या बशिल्ल्या माधवमामाक विचारलें :

'माधव दादा, तुका न्हिदपाक वेळ जालो ना? '

सावळे भशेन बशिल्लो माधव माम कितें तरी फुतफुतलो. 'जालो आनी जावंक ना' हे दोनय अर्थ लागचे भशेन.

एके मोने जोगलावणेंत सगळें आंगण आनी वासरी उजवाडांत बुडली.

माधवमामा वासरेंत आयलो.

'आका, हांव भायर वचून येता. ती खोळ काडून दी'

'खंय रे भायर सरता ह्या वेळार?'

'पावस पडटलो. सकाळीं रोवणे खातीर मयमुण्णीचें जोत जाय. आतांच सांगून दवरलें ना तर फाल्या मेळचें ना. फाल्या सगळे रोवणेक भायर सरतले.'

माधव मामा भायर सरून गेलो म्हणटकूच आवय ताचें सामर्थ्य आनी कुटूंबाचो मोग हांची वर्णना करपाक लागली सुरवात केली.

चाळीस वर्स पिरायेचो माधवमामा खूब परिश्रम करतालो. फडपानाचें व सोऱ्याचें व्यसन नासलें. खंयच्याय कारणान वायट नांव घेतलें ना. गेल्ले फावट बापय आयलो तेन्ना आवयन माधव मामाल्या लग्नाचो विशय काडलो. माधवमामान आवयक सांगलें खंयः

'आका, आतां म्हज्यान तें कांय जावंचें ना.'

आवयन सगळ्यांक सांगपाक सुरु केलें:

'धा चाळीस वर्सांचो दादलो न्हय तो? सांगल्यार आयकुपाचें न्हय?'

पुण आवयक भितरूच खोश आसली, हाची जाणांक खबर आशिल्ली. आवय खाजगी रीतीन सांगताली :

'आपलेंपण, आपलेंपण म्हणटात न्हय, तें दुसऱ्या घरांत वचूं मेरेन आसतलें '

धुल्ल शिंपडीत आयिल्लें वारें पडवेंत रिगलें

वासरेंत शेंद्रेर आड पडिल्ले कडेन कुळागरांतल्यान वयल्या, गोबरा रंगाच्या मळबार काळीं कुपां दाट जायत आयिल्लीं दिसलीं. जोगलां विडविडटात. पावस पडटलोच.

कुळागरांतल्यान बुचकुळून आयिल्ल्या वाऱ्यांत वावझडीच्या पातळ कुरकुराची भरस आसली.

सुमित्रा भितरल्यान लांपयांव घेवन वासरेंत आयली.

'सेतू, न्हिदलो तूं ?'

तो उठून बसलो.

'पावस येता. भितरले कुडींत शेंद्री घालून दिवंची काय म्हणून आईन विचारलें.'

नाका. भायर गुडगुडांचो आनी पावसाचो नेट वाडटना, पाख्याचें तण निखळून पडिल्ल्यान भितोडेंत पावस घो करून पडटना न्हिदून उरपांत मजा येता.

लांपयांवाच्या उजवाडांत, धुंवरपी जोती वांगडा सुमित्रा मंद हांसत राविल्ली. रोखडेंच सेतूच्या मनांत आयलें: सुमित्रा कितली सुंदर दिसता ! आज मेरेन सारखें दिसूंक नाशिल्लें व्हडलें अजाप पळय हांगा, मुखार !

फुडल्या हुमऱ्यार लांपयांव दवरून, रेंवेल लागिल्लें बोट हुंगून, माथ्याक पुसून सुमित्रा शेंदरे लागीं जमनीर बसली.

सावळेंत बशिल्ले तिचें रूप नियाळीत आसतना सेतू अस्वस्थ जालो.

तांबडीं कंवचेचीं कांकणां झगझगतात. वावझड पळेत बशिल्ले सुमित्रान विचारलें:

'सेतू, तूं कुमरनेल्लूरा केन्ना वतलो ?'

'सर्टिफिकेट घेवपाक वचपाचें आसा.'

तशें सांगतना हड्ड्यांतलो धडधडो वाडिल्लो. (पास जातलो म्हणपाच्या धीरान तशें मस्तेंपण सांगूं नाका. भगवती, पांव !)

'चार आण्याक तांबडी पिंजर मेळटली?'

'खबर ना.'

उत्तर दिकांतले वासरेंतल्यान देवूलो हास आयकलो.

'हळूच हास गो !- '

पारुमामीली शिटकावणी.

आंगणांतल्यान आधिल्ल्या वाऱ्यान लांपयांव पालवलो. काळखांत सेतू तिच्या लागीं सरलो. लागींच सुमित्रा. कंवचेचीं कांकणां घाल्लो हात धरपाची इत्सा जाली. शाबू घालून उमळिल्ल्या ब्लाउसाचो आनी मुंडाचो पातळ वास. सुमित्रा उलयत बसली. सेतून कांय आयकलें ना. अस्वस्थतायेन, भिरांतेन बसतना अजाप जालो. सुमित्रा कितली पयस आसा ! पांचवी यत्ता मेरेन एकेच क्लासींत शिकिल्ले सुमित्रा सामकार पांवतना धावे यत्तेचो आपूण कितलो ल्हान जायत वता !

निमाणें धीर एकठावन एके खिणांत सुमित्रालीं बोटां हातांत घेतलीं. ती बोटां सोडोवन, शिणत उठून वतली अशें हुसकेत आसतना सुमित्रा हासली :

'ती मुदी लोखणाची रे पापया. चेट्टिच्ची कडल्यान घेतिल्ली.'

बोटां सोडीनासतना सेतून हासपाचो वावर केलो.

'भांगराची वस्त घेवपाक आमचे कडेन दुडू खंय आसा ? न्हय रे, सेतू ?'

उठून तिणें ओणव घालून हुमऱ्यार दवरिल्लो लांपयांव काडलो. सुमित्रा काळखांत भितर वतना काळीज धडधडलें, हुमेवन तकली बागोवन बसलो.

नव्या पावसाचो गाज आयकुपाक लागलो म्हणटकूच मन हळूच शांत जालें लगलें. चुड्टांचेर आनी तणाच्या पाख्याचेर रोखडेच पावसाचे जड थेंबे पडपाक लागले. हजार चलनां एकठांय येवन एक संगीत उपजता. पांवळेंत पडिल्ल्या उदकाच्या सादा बरोबर उदकाचे बोमाडे फुटिल्ल्याचो साद. पयसुल्ल्यान लोटून आयिल्लो गुडगूड सामकी वयर येवन फुटलो, तेन्ना पोन्र्यो वणटी कडकडल्यो.

एका व्हडल्या पावसांत तांबडे मातयेन लेपण केल्ली वणटी कोसळ्ळी तर आवय कितें म्हणटली?

- किल्ल्या वरी एक घर !

धिगी दीवन रावयलें मोडिल्लें आडें. तणाचें पाखें. देवाऱ्यांत भूतां. दनपारां लेगीत काळोख भरून राविल्ल्या ह्याच घराक किल्लो म्हणपाक जाय!

लांपयांवाच्या धुंवराड्यांतल्यान आयिल्ल्या उजवाडांत दिशिल्लें सुमित्राचें तोंड मनांत पळोवपाचो वावर करीत दोळे धांपून पडलो.

4

कोयरस्सन माप्पिळा हाच्या रेशन दुकानांत दैनिक येता. दनपारा आनक्करा थावन सायकलार जो नीलम शाबू घेवन येता, तो तें पत्रय हाडून दिता.

रिसल्ट येवपाचें आसा म्हणून आयकल्ल्यान त्या दिसा बेगीन दुकानाकडेन वचून रावलो. नीलम शाबूकार सदांपरस कळाव करून आयलो. पसऱ्याकारान पत्र काडून मेजार दवरचे पयलींच धाडसान काडून उक्तें केलें. नंबरांचो म्हा सागर. निमाणें धांवत्या दोळ्यानी सोदून काडलें. ५१९३१. दुबाव पयस करपाक परत पळयलें. ५१९३१ च. दूसरें नंबर याद आसलें हरिदासालें. जायत्या जाणांचें बरोवन दवरिल्लें, पुण फकत हरिदासालें नंबरूच उगडासांत आयलें. हरिदास ना पास जाला.

शिळोणी घालून परत वतना मनांत सगळो संवसार आपले मुठींत घेतिल्ल्याचो आनंद भोगलो. वाटेर कोणूय विचारना कित्याक ! कोणाक तरीय सांगपाक जाय अशें दिसलें. घरांत येवन पळय तर परमेश्वर दादा पावला. पडवेंत आवय बी आसा. कुन्निमपुरम हांगा हाप्पळकारांलें जें घर आसलें, थंय रावपी अप्पु नायरय आसा.

थंय पांवतना अप्पु नायर काणी सांगतालो, शिक्षणा परस म्हत्वाचें भाग्य काय जल्मकुंडळीचें फळ हें सिद्ध करपाक.

'आमचो शिपाय पंकुण्यारालो चलो रामुट्टी ना ? तो धावेंत हारलो मरे ? आतां तो जोडटा कितलें, जाणा ? दोनाय हातानी भरून काडटा न्हय पयशे ! कपलांतलें बरें जाल्यार शिकवणय नाका, पासय नाका.'

इंटरमीडियट तीनदां बरोवन सोडून दिल्लो परमेश्वर दादा बायले घरा लागसर एके बँकेंत नोकरी करता. शिक्षण ना तरीय दुडू जोडूंयेता ह्या अप्पु नायराके तत्व मान्य नाशिल्ल्यान जायत, तो आंगणाचे पश्चिमे कडेन वचून नांक पिळीत आनी खांकीत पायणे दिकेन पळयत रावला.

रिसल्टाची खबर घेवंक गेल्लो हें आवय जाणा आसली. मावशेक कळीत आसलें. सगळीं येवन घेरतलीं हे अपेक्षेन आनी खोशेन सोंपणां चडलो.

'तूं खंय रे सकाळींच गेलो ?'

अब्बा, अप्पु नायरान पुणे विचारलें न्हय !

'रिसल्टाची खबर घेवपाक.'

'पास जालो ?'

राग दामून सांगलें.

'उं !'

'पयलो नंबर मरे ?'

'तें खबर ना. मार्क लिस्ट येवपाक जाय न्हय?'

आंगणाचे पश्चिमे कडल्यान आंब्या पान पिंजीत संवकसायेन परत आयिल्लो परमेश्वर दादा सगळें आयकूनय वोगीच रावलो.

'कोलेजांतल्यान फोर्म हाडलां ?'

परमेश्वर दादाच्या तोंडार नदर घालीनासतना व्हय म्हळें. परमेश्वर दादा इंटर मीडियटाक दोन फावट हारलो तेन्ना लेगीत घरांत तो म्हा प्रसंग आसलो. 'ताका बुद्ध नाशिल्ल्यान कांय न्हय. शिकूंक नाशिल्ल्यानय न्हय. जल्मकुंडळीक लागून ताचो सद्याक बरो वेळ न्हय.'

-वासपूस केल्ल्या सगळ्यांक आवय सांगताली.

पश्चिमी वासरेंतले इश्कादेवयल्यान वयर गेलो. मागीर शर्ट काडून उडयलें. दोंगरार वचून रावलो. सेतुमाधवन पब्लिक परीक्षा पास जाला म्हणपाची ही फकत किरकोळ घडणूक !

दोंगरा वयल्यान सकयल देंवन खारजा लागीं वतना थंय चेरुमा भुरगीं कुल्ले धरतना दिसलीं. पळयत रावलो. खारजा देगेर नंबूतिरी आवारांतलो आंबो मुळांतली माती व्हाळून गेल्ल्यान बागून शेतांत पडपाकडेन पांवला. पयलीं, ताचे सकयल राखण्यांक हारोवपा खातीर सेतू, सुमित्रा आनी उण्णि नंबूतिरी पाळयेन सावध रावतालीं. तंतू भरिल्लो तरीय ताचे आंबे व्हडले आनी गोड आसले. ताचीं फळां चरयांच्या कुणग्यांत पडटालीं. वंयेवयल्यान उडकी मारून आंबे घेवन परत उडकी मारून येवंचें पडटालें. राघवक्कुरुप्प हो जाणटेलो त्या बांदयाचो धनी. ताणे व पणिक्करान पळयलें तर भिरांकूळ गाळी संवताले.

'सेतू हांगा कितें करता रे?'

सुमित्रा.

तिचें नवें मुंड आनी तांबडें रेश्मी ब्लाउस पळयत आसतना तिच्या लक्षांत गेलें जायत. सुमित्रान सांगलें :

'सकाळीं मुत्तश्यारा कडेन गेली. नित्तीच पावली'. निदळार लायिल्लें कळभम हुमेन विरगळून वचत आसा.

'सुमित्रा, खंय गो वता'

'राम मेस्तागेर कुराड घेवंक गेल्ली. रामन ना. थंयचे ते दळडिरेक विचारून कांय फायदो ना.'

सुमित्रान पांयाची खिळी दिसची ना इतलें सकयल देंवोवन मुंड न्हेशिल्लें. घडये, ताकाच लागून तिची उंचाय चड जाल्ले भशेन दिसलें. सेतू फुडें चल्लो. देवळांतली गर्दी रांदनींतल्या कच्च्या लाकडाक घालून उजो फुंकीत फुंकीत दोळे दुखिल्ले, हांचे विशीं उलयत सुमित्रा वांगडा आयली.

'परमीश्वर दादा आयला मरे ?'

'उं.'

'आयजूच वतलो?'

आतां आवय आनी परमेश्वर दादा शिकोवपा विशीं उलयतात जायत.

'वतलो.'

परमेश्वर दादा लग्ना उप्रांत अप्रूप घरा येता. आनी आयिल्ल्या दिसाच सांजे परत वता.

सुमित्रा वांगडा वचत आसतना दिसलें - तिच्या हातांचो आनी मानेचो कितलो सुंदर रंग! सेतून नकळत आपल्याच हातार नदर घाली. काळसो म्हणूयेता. सुमित्राचे उपस्थितींत हासपाक लेगीत लज दिसली. हारशांत व्हडले दांत आनी मदीं मदीं खांची दिसतना वायट दिसतालें. कितले वळयल्यारूय केस माथ्यार कांट्या वरी उठून रावताले.

सुमित्रा रस्त्या कुशींतल्यान कोंकणी झाडांवयलें फळ खुंटून चाबड्यात चल्ली.

आपूण वांगडा येत आसा हाचे कडेन ती मात लेगीत लक्ष दीना. आतां फुडें मुंड दोडून भायर देंवन भोंवचो ना. हांव धावें क्लास पास जाल्लो दादलो जाला, हाची तिका खबर ना. कोणाक खबर ना.

'हांव बेगीन पालक्काट वतलों, कोलेजांत शिकपाक.'

पायणेचे मोडणेर पांवतना सुमित्रान सांगलें;

'हांव म्हज्यो बोकड्यो खंय गेल्ल्यो पळयतां.'

नीरोली झाडां धरून ती वयर चडली आनी जांबळा मळांतल्यान फुडें गेली.

एक खीण दुबावान रावलो. कॉलेजांत वचपाची खबर आयकूनय तिणें लक्ष दिलें ना कित्याक ?

सुमित्रा चडून गेल्ले वाटेन झिलकुटांत रिगतना पायांर कांटे तोपले आनी जळपाक लागलें. तिचे लागीं पावपा खातीर ताकतीक करून चलतना पळयलें, पोंवळ्यार लांब गांज पडल्या.

जांबळा मळ हुपून गेल्यार दोंगर दिसतालो, जाचेर व्हडले खडप मरुन उधारीच पडिल्ले भशेन उरिल्ले. ताच्या वयल्यान सगळो गांव दिसता. दोंगराचे तेंगशेर रावन पळयतनाय सुमित्रा दिसली ना. परत वतना पयसुल्ल्यान बोकड्यांक आमुडपाचो आवाज आयकलो.

पावस शिडशिडपाक लागलो, तेन्ना दोंगरावयल्यान देंवन आयलो. सकयल्याच्या मार्गार पावना फुडें पावसाचो नेट वाडलो. पायणेंतल्यान धांवलो. कोंड्या आळ्यांत येवन रावलो. थंय आसरो मेळो ना. सिमेवयल्या सायला रुखा पोंदा घुसून रावलो. कांडणा धारेन पावस पडपाक लागिल्लो. व्हाळपाक लागिल्लें चिखलाचें उदक उसळायत पांवलांचो साद लागीं आयलो. किडे पडूंक नाशिल्ल्या पाल्या

WORLD KONKANI CENTRE LIBRARY

सकयल भिजूंक नाशिल्ली इल्लीशी सुवात मेळ्ळी. सुमित्रा पावसाक गाळी मारीत धांवत आयली.

'पाड पडिल्लो पावस. मुंडार पुराय चिखोल जालो.'

ती सगळीच भिजल्ली. तिच्या जाकेटावयले तिबे सूक्ष्मतायेन पळयल्यारूच दिसताले. जाकेट आंगार दसून राविल्लें. तिचो भिजल्लो बारीक हात लागलो, तेन्ना ताची खबर नाशिल्ल्याची सवंग करून रावलो.

एका ल्हान वाऱ्याक लागून वयलीं पानां हाल्लीं. कळशांतल्यान ओतिल्ले भशेन उदक पडलें.

पावसाचो नेट वाडटालो.

'या रे, देंवतेंवयल्यान माती खणिल्ले ते घोलींत वचून रावंया. थंय आमी भिजचीं नात.'

ती ताचे खातीर रावनासतना धांवली.

दोंगराचे देंवतेवयल्यान फातर कातरून काडिल्ल्यान एक ल्हान गुंफा भशेन जाल्लें. सुमित्राच्यो बोकड्यो थंय राविल्ल्यो. बोकड्यांक धुकलून भायर घालून ती थंय सुवात करून रावली. बोकड्यांच्यो लेंडी माड्डयनासतना सेतू आंग चोरून रावलो. नीट रावल्यार तकली वयले मातयेक तेंकताली. देंवते वयल्यान तांबडें उदक नेटान व्हाळून आयलें. राविल्ले कडल्यान नंबूतिरी घरच्या रांदपाकुडी कडलें आंगण, वायसांबळीचो मांटव आनी भात कांडपाचें घर दिसतालें.

काळीज धडधडटासतना, वोगीच रावलो.

'कुंज्यंबूरीक लाशिल्लें पळोवन धांविल्ली याद आसा मरे तुका? '

सेतू हांसलो.

सुमित्राक आतां ताचो उगडास जालो कसो?

सुमित्रा भिजल्ले मातयेंत उखड्यां बसून गंजणा देंठान चित्रायत आशिल्ली. ताणें तिका तिरशा दोळ्यानी पळयलें.

मात्सो लागीं सरून बसलो, तेन्ना इल्ली पयस वचून सुमित्रान विचारलेंः

'तूं कितें सोदील आसा ?'

सेतू वोगीच रावलो.

'सुमित्रा तूं सामकी भिजली गो. '

तशें हळू आवाजान सांगिल्लें. आंगार दसून राविल्ल्या जॅकटार बोटानी चित्रायतना ती हाल्ली ना. तिच्या भुजांर हांत दवरतना आंग कडकडटा अशें दिसलें. मागीर दावो हात गळ्यांत घालून तिका वेंगेंत घेवपाक लागलो, तेन्ना सुमित्रा उठून रावली. मळबा भशेन विस्तारिल्ले तिचे दोळे आपल्या तोंडाक आड येतात.

'सेतू, कितें रे करता हें? '

रूप घेवंक नाशिल्लीं खंयचीं तरीं उतरां फुतफुतेवन, तिका सोडीनासतना उठून रावलो. तिच्या तोंडार नदर घालपाचो धीर नासलो. वयर भिजल्ले मातयेक तकली घश्टली. उदकांत भिजल्लें कळभम आनी हूम हांचो वास. जैत्याची खीण.

तिचें फडफडपी देह रोखडेंच वेंगांत शांत जालें तेन्ना आंगार कांटो आयलो. तिचें तोंड गळ्यांत घश्टता. हात सोडलो, तेन्ना कुडींतल्यान उबेचीं आनी थंडायेचीं ल्हारां गेलीं.

पयलींचो सेतू जावन भिरांतेन सुमित्राच्या तोंडार दिश्टी घालतना, पात्येवपाक जमलें ना. उजो पेटिल्ल्या तिच्या दोळ्यांत एक ओलो, पातळ हास झेमेत रावला. ओंठ रागान थरथरचे बगर लजेता.

रुखां मदल्यान पावसा थेंबे पडपाच्या आवाजां मदलो अंतर चड जावंक लागलो. तो आवाज आयकत रावलो.

'पावस रावलो.'

ती पायणेंत देंवन धांवली तरीय सेतू हाल्लो ना. कळभमाचो वास घेवपाचो वावर करीत त्या गुंफेंत रावलो.

मागीर सकयल देंवन, पावसाचे दडकेंत चलत वतना मन मिर्गांतल्या शेता भशेन भरून रावलें.

घरा पांवतना आवयन विचारलें:

'आरे, ह्या पावसांत खंय गेल्लो तूं?'

जाप दिली ना.

सगळ्या संवसाराक सांगचें अशें दिसलें : हांव सेतू ! हांवें सुमित्राक वेंग मारली.

पडवेंत रिगतना थंय परमेश्वर दादाली चामड्याची पिशवी नासली. गेलो जायत.

इंटरव्यू कार्डा खातीर रावन दीस काडपाक त्रास जालो ना. कुडीचे कांबयेंतल्यान सुमित्राचो आवाज आयकुपा खातीर रावपाक लागलो. ती आंगणांतल्यान वतना दिसली तर खीळ काडून ताचो आवाज करतालो. आंगणांत कोण ना तर सुमित्रा वयर पळोवन रावताली.

सगळ्यांच्या सामकार तिचे लागीं उलोवपाक लज दिसताली.

प्रवासाचो दीस.

लोकणाचे पेटेवयलीं कळमेचीं खतां रेंवेलांत बुडयल्ल्या लुगटा कुडक्यान पुसून उडोवन तो पेटेंत आपली वस्त भरतालो.

चार शर्ट आनी चार मुंड, इतलींच कपडां आशिल्लीं. आठवे यत्तेंत शिकतना शिंवयल्ले दोन शर्ट आसात. साका भशेन दाट लुगटाचे. पिंदूक ना. केन्नाय पिंदचे नात. पळयल्यार उश्याचिरयेचे लुगट म्हण दिसत.

परमेश्वर दादा आदल्या दिसा येवन गेल्लो. प्रवासाक सांगाता येवपाक रजा ना खंय. माधव मामा येतलो अशें सांगलें. परमेश्वर दादान आपूण कॉलेजांत एकटोच गेल्लो हाची याद केली.

बापान फकत शंबर रुपये धाडून दिले. परमेश्वर दादान गणित करून सांगलें, आनीकूय पन्नास रुपयांची गरज आसा. तेन्ना माधव मामान सुचयलें. कुंजात्तोलाच्या हातांत भात विकिल्ल्याचे पैसे आसात. मागल्यार दितली.

उत्तर दिकांतल्यान सुमित्राचो आवाज आयकलो. पेट बंद करून भायर पळयतना सुमित्राचो आंगणांतल्यान आवाज आयकलो. ती आंगणाच्या कोनशांतल्या झाडावयल्यान पानां व्हरपाक आयिल्ली. ती हातांत पानांचो पेळो घेवन येतना आवाज केलोः

'श् श् श्.....'

तिणें निदळार हात दवरून दोळ्याचेर वत पडचें ना हाची जतनय घेतली आनी वयर पळयलें.

'यो.'

कित्याक?'

तिणें हळूच विचारिल्लें तरीय त्या आवाजांतलो गोंदळ कळ्ळो.

'यो मगो हांगा.'

ती केळी सकयल पानांचो पेळो दवरून दुबावान रावली.

'सुमित्रा, ते वणटेर सुकत घाल्ली कांबळ सुकली ? मात्शें पळय मगो'

रांदचे कुडींत आयकत तितल्या व्हडल्या आवाजान विचारलें.

'सुकली.'

सकयल आंगणांतल्यान आड्डून सांगतना तिचो आवाज कडकडटालो.

'तर हाड मगो, हांगा.'

इश्कादेर तिचो आवाज आयकलो. आंगार थरथरो चडलो.

ती कुडींत आयली तेन्ना स्तब्द जावन रावलो.

'सेतू, तूं केन्ना रे वतलो?'

'फांत्यार वचपी गाडयेर'

तिच्या भुजार हात दवरून सांगलेंः

'बस.'

'नाका. हांव रावन.'

'बस मगो.'

हात धरून बसयतना सुमित्रा कडकडटा अशें दिसलें. तकलेंत चक्रवादळ घुंवतालें.

'नाका, नाका.'

तीं उतरां लक्षांत व्हेलें ना.

'सेतू!'

जिणेंत पयले फावट लज सोडून दिली. तापिल्लीं बोटां केळीगाब्या भशेन मोव आशिल्ल्या तिच्या पोटा सकयलच्यान धांवत आसतना सुमित्रा कडकडली.

तिच्या पांवलांचो साद पयसवलो आनी रांदचे कुडींतल्यान तिचो आवाज आयकलो तेन्ना हळूच उबो जालो. केसाचे तेलटसाणेन केंसरी रंगाचे जमनीर रंगयल्ल्या चित्रांत बोटानी टी.के.एस. अशी सय मारली.

तिचो आवाज पयस पयस गेलो, तेन्ना जनेला लागीं येवन रावलो.

आनी फुडें कोणाक सुमित्राक बोट लावपाचो हक्क ना.

तुजो म्हणपाक फकत हांवच.

सेतु.

दोन

सकयल आनी वयर माळयेर अशा दोन पांवड्याची वयल्या सोळा कुडींची ती इमारत हालींच कोलेजाचें हॉस्टेल जाल्लें खंय. मेन हॉस्टेलांत फकत सीनियर्सांकच घेतात. पयस आनीकय दोन हॉस्टेल आसात. 'प्रेमकुमारांत' सुवात दिता अशें वार्डनान म्हळें, तेन्ना तेंच पुरो अशें दिसलें. इमारतेच्यो वणटी मोडिल्ल्यो, ताचे विटेचे जमनीर दोनीय वशींतल्यान गाजेवन वचपी वाहनांक लागून धुल्ल पातळून पडिल्ली. तरीय कांय खिणांक सेतूच्या मनांत ते इमारतीचें नांव एके सुंदर संकल्पने भशेन परमळ पसरायत रावलें.

प्रेमकुमार कोण आसलो?

कोणाक खबर ना. इमारतीचो धनी पयस खंय तरी आसता. जाण्टेलो वाचमॅन नागूकय कळीत ना. प्रेम कुमार कोण ?

मण्णारकाट थावन लाकडां हाडपी लॉरी रास्त्यावयल्या मोडणांचेर येतना टायरां झरतात आनी ब्रेकाचो आवाज जाता, तेन्ना अदीं मदीं कच्च जावन जागो जाता. पयलीं हें कोणाचें तरी घर आशिल्लें. प्रेम कुमार घरकाराचो पूत आशिल्लो जायत. लॉरींचो गाज आयकून आंग काडून तो जागो जावन, काळखांत, हुमेल्ले एके चलयेचें तोंड पळोवपाचो प्रयत्न करीत पडटालो ?

सांजे वारांदार, मार्गार दोळे लावन रावंयेता. शाराचें रगत व्हाळोवपी शीर ती.

घरच्या सोप्यार आड पडून ज्या शाराविशीं सपनेललों, तें हेंच व्हय? मदराती, जेन्ना लोकांचो संचार सोंपता आनी दिव्या खांब्या भोंवतणीं हळदुव्या उजवाडाचें वलय झेमेता, तेन्ना अस्पश्ट सपनान, तिस्क्यार नदर थिरावन रावता.

कॉलेज सोडपाच्या वेळार वारांदार रावं नज. तरीय, वाटेवयल्यान वचपी चलयांक पळोवपा खातीर जायते जाण थंय येवन रावताले. सायकल, घोड्या गाडी आनी अनेक रंगांचो प्रवाह. वाटकुळ्या खांब्यां आड रावन सिगरेट ओडीत ते त्या एका खिणा खातीर तपस्या करताले. जेन्ना चलयांची खिणयाळी नदर वयर येता....त्या एका खीणा खातीर...

वारांदावयल्यान सगळे गेल्ल्या उप्रांतच सेतू कुडींतल्यान भायर येतालो. भायर सगळे वळखीचे विद्यार्थी. तांचे मुखार पांवतना पेंच जातालें.

दोन म्हयनां पयलीं हॉस्टलांत पांवना फुडें एक नांव मेळ्ळें : 'वेड'

वेड घाल्लो भुरगो आपूण एकलोच आसलो. याद जायत पासून कानांत त्यो माणकाच्यो वेडी आशिल्ल्यो. पुण तांका लागून केन्नाय एकाद्रो अपघात जायत अशी कल्पना नाशिल्ली. एका आयतारा, काळी शाय भरिल्लीं आयदनां आनी तांबयाचीं आयदनां घेवन मेन हॉस्टलांतल्यान भुरग्यांचो एक पंगड धांवत येतना कोणे तरी पळयलें आनी जाहिर केलें :' सीनियर्स येतात. डकिंक आसा.' जायत्या जाणांक बांयचे लागीं ओडून व्हेले. बंद कुडीच्या दारार वाजयल्ल्याचो आनी खोंट मारिल्ल्याचो साद आयकलो. कांय समजलें ना. जीव मुठींत घेवन धांवलो. वार्डनागेर वचून, खरशेत सांगलें : 'सीनियर्सानी प्रेमकुमाराचेर आक्रमण केलां.' वार्डनान नांवां विचारलीं, तेन्ना सांगलें. ताणें उदासपणान चवकशी करपाचें उतर दिलें तेन्ना वायट दिसलें, पुण दाखयलें ना.

खंय खंय रावन निमाणें भियेत भियेत हॉस्टलांत पांवलो, तेन्ना झुजामळ शांत आसलें.

रूम मेट स्वामीन सांगलें : तांका खबर आसा.

तांबड्या फातराच्यो वेडी घाल्ल्या एका भुरग्यान विश्वासघात केला. स्वामीची मदत घेवन वेडी काडल्यो आनी एका कागतांत गुटलावन, पेटेंत सांबाळून दवरल्यो.

आनी आतां आपणाची कोणाक वळख मेळची ना अशें स्वताक पटोवन दिवपाचो वावर केलो. राती ते आयले. नागडो केलो. व्हाणांची माळा घालून सगळ्या कुडां मुखार, उजवाडांत प्रदर्शित केलो. निमाणो स्वतंत्र जायत मेरेन रडलो ना.

दुख एक जड वस्तूवरी ताळ्यांत शिरकून उरली.

सांजच्या वेळार वारांदार येवन रावपी तें विसरले जायत. पुण तांच्या उपस्थितींत भायर येवपाक जिवार येतालें.

कोनशांतल्या तीन लांब वाटकुळ्या खांब्यां लागीं रावल्यार, एक फरलोंग पयस चलयांच्या हॉस्टलाचे माळयेचीं दोन जनेलां दिसता. थंय राती हळडुव्या पड्ड्या फाटल्यान सावळ्यो हालताल्यो. तें पळोवपा खातीर सेतूले कुडी भायर, वार्डना येवन गेल्ल्या उप्रांत, जायते जाण येवन रावताले.

- आरे, ती मालिनी मरे.

- न्हय रे, लीलावती ती.

- मालिनीच रे.

- बेट ?

- कशें सोदून काडपाचें ?

पय्यन्नूरकार बालकृष्णान एक उपाय केलो. ताणें दिसपट्ट फस्काकडयो पेटयल्यो.

थंय हळडुव्या पड्ड्या फाटल्यान सावळी जावन राविल्ले मालिनीक ताचें तोंड दिसचें म्हणून फस्काकडयेचो उजवाड.

बालकृष्णन, गणपती आनी शिवशंकरन हांच्या पंगडांतल्यान शक्य तितलो पयस रावलो. रातचे ते सिनेमा पळोवपा खातीर दुरगावयल्यान उडकी मारून वताले. सायकलार चलयां फाटल्यान फिरताले. सिगरेट ओडटाले. तांचे भशेन खर्च करपाक आपणालागीं पयशे नाशिल्ले. देखून शिस्तेन, बरो भुरगो जावन, पयस रावपाचें थारायलें.

स्वामी व्हडल्या एका वेपाऱ्यालो चलो. पुण पयसे मोडीनासलो. ल्हान पॉकट पुस्तकांत दिसपट्ट्या खर्चाचो अचूकपणान हिशोब बरोवन दवरतालो. एकदा शिवशंकरान स्वामीच्या हातान एक च्या घेवन पियेवपाचो सोपूत घेतलो आनी त्या खातीर आठवाड्याचो प्रयत्न केलो. स्वामी कॉफी पियेवंक वतना तोय भायर सरतालो. निमाणें शिवशंकरान स्वामीक हारयलो. त्या दिसा स्वामीन रागान फुतफुतेवन आपल्या नोट पुस्तकांत बरयलें :

दान रु. ० - १ - ०

सेतूक दर म्हयनाच्या दुसऱ्या दिसा साठ रुपये मेळटाले. होस्टलाचें देणें आनी मडवळाचे पयशे दिल्ल्या उप्रांत फकत धा रुपया हातांत उरताले. धा रुपयान सगळो म्हयनो काडचो पडटालो.

पयशांची गजाल सांगनासतना जायत्या जाणांक चीट बरयली. मोगाळ शंकरन कुट्टी दादाक, थंय तुमी सगळे कशे आसात? हांव हांगा जून म्हयनांत कॉलेजांत शिकपाक लागलों. हॉस्टलांत रावता......

सेतू कॉलेजांत शिकता म्हणून खोसेन वा मोगान कांय जाणांनी पयसे धाडले. कांय जाणानी जाप दिली : सगळ्यांक खोश जाल्या.

शनवारा हॉस्टल शिपाय रामकृष्ण कोणाक तरी गाळी संवता आयकून इश्कादेवयल्यान देंवन सकयल आयलो. देट्ट्या लागीं भुरगीं जमिल्लीं. पिंजक्या कपड्यांची एक थकिल्ली, बाविल्ली बायल मनीश एका काळ्या, बुरशा बाळकाक आंगार पियेवपाक दीत आसा. भुरगीं अर्थ लावन उलयलीं. सुकिल्लो थानाग्र चिंवत आशिल्ल्या बाळकाची लक्तुबाय करीत, ती निर्लजपणान रामकृष्णा लागीं उलयली. ती कोषिञांबारा गांवची. तमिळ उच्चारान तिणें मल्याळमांत सांगलें : तीन कोस पयुसल्ल्यान चलून आयल्या, बाळाच्या बापयक सोदून. ताणें ज्या वर्कशॉपाचो पत्तो दिल्लो, थंय वतना कळून आयलें, तसो एक नोकर थंय ना !

हरिदासान दिल्ल्या कादंबरींतल्या नायिकांचो उगडास जालो.

देवा, सुमित्रा !

- सांग गो, सांग; तुज्या तोणांतल्यानच आयकुपाक जाय.

- सांगची ना तूं? अविचारी ! सांगची ना तूं !

शेजात्र मामी तिका खांब्याक बांदून सांगपाक लायतना - चिंतेन कच जालें.

वाचपाक बसलो, तेन्ना तांतूंत मन लगलें ना.

ह्या घरच्या दादल्यां विशीं अजून कांय एक वायट आयकूंक ना. सेतू बावडो. बुदवंत. सगळ्यानी ज्याका बावडो म्हणून समजून घेतिल्लें, ताणें .....ताणें अशें केलें !

स्वामी रातचो आठ ते धा मेरेन वाचपी. धा वरांर दोन मेजां लागीं लागीं घालून, जळारांक भायर दवरपाचें जाळें बांदून, प्रार्थना करून न्हिदतालो. सकाळीं पांच वरांर उठटालो. सेतू उसरां न्हिदतालो आनी सकाळीं साताक उठ्टालो.

कोषित्रंबाराकान्नीक सगळ्यानी मेळून एक रुपयाचें दान दिलें. तांतूंत स्वामीचें एक आण्याचें दानय आशिल्लें. नोट पुस्तकांत ताचो हिसोब बरयतना स्वामीन सांगलें :

'वर्कशॉपांतल्या मनशाक सोदून आयिल्ली खंय. फट. केल्ल्या कर्मा खातीर चार पेट दिवपाक जाय आशिल्ले'.

सेतू वोगीच रावलो. स्वामी न्हिदलो, तेन्ना सकयल गोजडी पातळावन, दिवो पालोवन आड पडलो. सुमित्राचो उगडास येवचो न्हय म्हण वावुरलो. न्हिदेंत लॉरींचो गाज पयसुल्ल्यान लागीं लागीं येवन मागीर पयस पयस वता ताचे कडेन लक्ष दीत उरलो.

चवथे यत्तेंत शिकत आसतना एकदां कुम्माणी तळ्यांत *चेरुमीचें* मडें वयर आयिल्लें पळोवपाक लोक जमिल्ले दिशिल्ले.

झेम लागली, तेन्ना शेता देगेर, केदगी झाडां मदल्या तळ्यांत मडें वयर आयिल्ल्याचें सपन पडलें. कांचवेन जागो जालो. वेळ कितलो जालो खबर ना. घामान सामकी भिजलो. काळजाचो धडधडो आयकतालो. जनेलाचे कांबयेंतल्यान मार्गावयले दिवे दिसले.

सुमित्राक मनापासून पयस दवरपा खातीर क्लासींतले चलयांची याद केली. व्हडल्यो चलयो. घागरो न्हेशिल्ली श्यामळा नायर सगळ्यांत धाकटी.

श्यामळा नायर.

पयल्या दिसा अटेंडन्स काडलें, तेन्ना तें नांव लक्षांत आयलें. त्री हंड्रड आंड सिक्सटी - सेतुमाधवन.

सावित्री एम.

सावित्री पी. आर.

सोमसुंदरम.

श्यामळा नायर.

श्यामळा नायराच्या ल्हान तोंडार पळयल्यार दोन काळे, झगझगपी दोळेच दिसताले.

क्लासा उप्रांत जायत्या जाणांक खूब सांगपाचें आसलें. मालिनी कुंजिकृष्णनाक पळयता. नळिनी चंद्रनाक पळोवन हांसता. राजन हाणें एक विनोद सांगलो, तेन्ना अच्चाम्मा हांसली. श्यामळा पासत कोणें कांय सांगलें ना.

तेन्ना भितर प्रार्थना केली. निगूढ इत्सेची प्रार्थना म्हणून परिवर्तन जालें. खंयचीय चली म्हाका पळयतलीच तर ती श्यामळा नायरूच आसपाक जाय. श्यामळा नायराच्या त्या व्हडल्या दोळ्यांच्या लक्षांत वचपाक जाय.

एकदां -

मणि ऑर्डर आयिल्लो दीस. भायर कॉफी पियेवपाक गेलो. शिवशंकरान हट केल्लें तेन्ना वच्चें पडलें. स्वामीन टाळ्ळें. शिवशंकर, प्रभाकरन आनी सेतू. शिवशंकराक आठवाड्यांत एकदां बिरियाणी खेल्ले बगर रावं नज. बी टीमांत सेलक्शन जाल्या उप्रांत शिवशंकराक आपलें आंग घट करपाचें पिशें. देखून 'मद्रास कफे'त गेले.

सेतून बिरियाणी नाका म्हळें. चाप्स बी नाका.

'वेजिटेरियन?'

'येस.'

फट सांगली.

आयज शिवशंकरन बिल फारीक करतलो. पुण फुडल्या आठवाड्यांत शिवशंवकरनान आपयले तर-

....हाय स्कूलांत शिकत आसतना बालन नायराल्या हॉटेलांत जेवणाक मांसाहार वाडचें पळोवन आयंडो गिळटालो. मटनाच्या एक प्लेटाक चार आणे एक्स्ट्रा. बुधवारा बाजारांत शेंदऱ्यो विकपाक आयिल्लो मोटो मुत्तान दोन प्लेटां खातीर ऑर्डर दितालो.

मूत्तानाक नसायेन आनी सूडीचे भावनेन पळयलां. भुवनेश्वरी पूजे वेळार कोंबो कापून दवरतालीं, तेन्ना तेल आनी सोय घालून तो भाजिल्ल्याचो परमळ तोणांत प्रळय हाडटालो.

तरीय स्वता शादूर जावन सांगलें :

'म्हका फकत च्या पुरो.'

निस्तेज जाल्ल्या आरशानी वेगळावन उबी केल्ले एके ल्हान कुडींत बसून शिवशंकरान ऑर्डर दिलें.

हात धुवन येवन शिवशंकरान गुपीतपणान सांगलें:

'लागींचे कुडींत आमचे क्लासींतली श्यामळा नायर आसा.'

'आनी कोण?'

'आनीकय जायते जाण '

प्रभाकरान सांगलें : 'ते चलयेचो फादर हांगा वकील रे'

शिवशंकर सवकासायेन, रुचीन खायत आसतना ताका शिरापिलें. ती भायर सरून वतना तिच्या बरोबर वचपाक जाय. मद्रास कफे ह्या व्हडल्या हॉटलांतल्यान पोट भरून सेतू वता म्हणपाचें तिच्या लक्षांत येवपाक जाय.

लागींचे कुडींतल्यान दादल्यांचोच आवाज आयकलो.

बिल फारीक करून काउंटराकडल्यान वचत आसतना शिवशंकरनान एक सिगरट घेवन पेटयलें.

'प्रभाकर, तुका जाय रे ?'

प्रभाकर दुबावान रावलो. मागीर ताणें टिनांतल्यान एक काडलें.

'सेतूक विचारपाची गरज ना न्हय?'

'जाय.'

धीरान शिवशंकरनाच्या तोंडार सांगतना ताका पात्येवपाक कठीण जालें अशें दिसलें.

सिगरटाचो धुंवर गिळनासतना सोडीत करीत मार्गार पांवतना श्यामळा नायर आनी तिचे सांगाती भायर सरून वतना दिसले. घरकार आसतले. ते सगळे वंये लागीं आशिल्ल्या कारांत रिगले. दाट वक्लाचो व्यक्ती कार चलोवन गेलो. सगळे सिगरटाचो धुंवर सोडीत ते राविल्ले कोणे ते दिकेन पळयलें ना.

खांकीत खांकीत उसरमेट जाली. पुण सिगरट उडयलें ना. हॉस्टलाची माळी चडटना कोणे तरी विचारलें:

'ऊं? '

टाउना गेल्लों.

'षोपिंग?'

'न्हय, मद्रास कफेंत.'

शिवशंकरान तशें सांगतना त्या अभिमानाचो वांटो घेवंचे वरी सकली वयर करून रावलो.

राती स्वामीन विचारलें :

'तूं सिगरेट ओडटा, आं ?'

'ना. '

'फट सांगूं नाका. स्मेल येता. '

स्वामी मुखार पेंच जालो

'एक ओडलें. हॅबिट करचो ना, स्वामी.'

तो मेरेन स्वामी सेतूक आदरान पळयतालो. बेठेळ मेळटना लायब्रींत वचून वाचपी. वायट सांगात ना. वायट उतरां उलोवंचो ना. पुण, गांवांत जें कितें घडपाचें आसा, ताची माहिती मेळटना स्वामी आनी इतर इश्ट कितें सांगतले काय?

दर राती न्हीद पडनासतना स्वताक शिरापिलें.

आपल्या घरचे वयले कुडींत सुमित्रा आयली, तेन्ना फाटींफुडें कांयच चिंतलें ना.

कोणाक विचारून दुबाव पयस करप ? सोळा वरसाचो चलो बापय जावपाक शकता ?

एक आठवाड्या उप्रांत परमेश्वर दादाचें पत्र आयलें. लकोटो. परमेश्वर दादा अप्रूप चीट बरयता. आवयन दादाक सांगून दादान......

कोण नाशिल्ल्या कोनशांत वचून लाखाटो उक्तो करतना हात थरथरतालो. देवा, एकदां माफ कर....आनी हाचें आवर्तन जावंचें ना. चुकीक माफ कर !

सगळें वाचिल्ल्या उप्रांत सूं जालें.

हड्ड्यांत, धुल्ल आनी सुके पाले घेवन वयर आयिल्लें चक्रवात दामून गेल्या उप्रांतची शांतताय.

फुडल्या म्हयन्यांत फीस भरपाक जाय. आपूण फकत साठ रुपये धाडपाक शकतलों अशें बापयन बरयलां. फीस दोन खिस्तीनी भरल्यार जायत काय म्हणून ऑफीसांत विचारून कळय.

.....तूं मायकलमेसाक येतलो अशें चिंततां.

सगळें कळून, मायकलमेसाक वतना मोडून उडोवपा खातीर वाट पळयता जायत.

स्वताच्या मूर्खपणाचे चिंतेन वायट दिसलें. संवसारांतलें सगळें सौन्दर्य सुमित्रांत एकठांय येवन भरून ओतता अशें चिंतिल्लें मूर्खपण. पवलियन हॉलाच्या बालकांवांतलो रंगाळ संवसार पळयतनाच चुकीची सारखी भावना जाल्ली.

2

ओणम आनी मायकलमेस हांच्यो सुटयो एकठांय आयल्यो.

स्वामीन पेट व्हरपाचें थारायल्ल्यान ताचें लेतर बॅग उदार मेळें. उमळून इस्त्री घाल्लीं शर्टां मुंडां आनी दोन तीन पुस्तकां बॅगांत दवरलें.

शुक्रारा रातच्या दोन वरांक भायर सरलो. हॉस्टलांत सुटी सुरू जाल्ल्याचो उत्सव जातालो. कॉलेज सुरू जाल्ल्या उप्रांत सगळे जाण पयले फावट सुटयेर गांवा वचपाक लागिल्ले.

त्या दबाज्यांत वांटो घेवपाचें सवंग करीत सेतू हांसलो. कॅरम्स खेळ्ळो. फीस्टा उपरांत सिगरेट ओडलें. त्या बोवाळांत पोकळ हास हासून रावतना, मनांत सकाळीं घरा पांवतना पळोवचेलो देखाव आयलो. भिरांत परगटावंचे बगर तो खेटांतच, एकलेपणाच्या हुस्क्यान रावलो.

.....घडये हांव परत येवचो ना....

कोणय आपणाक वळखून घेवंचो ना अशे सुवेतेर पांवता. वळखीच्या तोंडांकडल्यान पयस वचून लिपून रावन सेतू बाबत जाता.

पाप करपाक सोरपानच प्रेरणा दिल्ली.

घरचे वयले कुडीच्या जनेलांतल्यान पळयत आसतना मनांत सोरपान फडो काडिल्लो. पश्चिमी घाटावयल्यान फोंस्स करून येवन ताडाचीं झाडां कुडकुडावपी थंड वाऱ्यांत, उक्त्या प्लॅटफॉर्मार रावून आसतना, बायबलांतले पापाचे काणयेची याद जाली.

धाडसाचें चित्र :

आई, तिका हात लावं नाका. चूक म्हजीच गे.

आरे, तूं !

व्हय, हांवच.

मागीर, मान बागोवन, दुकांनी भिजिल्ले रेवेंत नदर थिरावन राविल्ले चलयेचो हात धरून मार्गार, प्रपंचाचे विशाळतायेंत देंवतना तिचे खातीर काळीज फुतफुतता : तुका हांव आसा.

बापयचें आनी परमेश्वर दादाचें तोंड मनांत स्पश्ट दिसलें तेन्ना धाडसाचें चित्र जोगलावणेंत दिशिल्ल्या मार्गाभशेन रोखडेंच काळखांत बुडलें.

लांब, प्लॅटफॉर्म सगळें घंटयेच्या सादान हाल्लें.

प्लॅटफॉर्मार सगळीं भुरगीं जमल्यांत. कासरगोड मेरेन वचपी भुरगीं आसात. पेट, बॅग आनी वोंटार सिगरेट घेवन भुरग्यांचे ल्हान ल्हान पंगड शिळोणी घालीत फिरताले. इंगलीश भरसून व्हडा व्हडान उलयताले. आमी कॉलेज विद्यार्थी अशें जाहीर करताले.

खेट...लोक चिड्डून, माड्डून धाड्डावन आगगाडयेंत रिगत आसतना सेतू भिरांतेन पयस रावलो. आपले लोक लागीं पावंक ना म्हणून शिटकावण्यो, बसपाक सुवात मेळ्ळी म्हणून खोस. लोक धांवत आसतना तांचे लोखणा पेटे कडल्यान जांकां कुशीक सरपाक मेळ्ळें ना, तांचो आक्रोश.

कण्णूरकार राघवन नंब्यार हाणें टर्की तुवालो पातळावन सुवात राखून दवरिल्ली. ताणें थंय बसपाक सोडलें. पायखान्याच्या दारा लागीं, कानांत रुप्याची वेड घाल्लो, तकलेक मुंडास बांदिल्लो जाणटेलो उखड्यां बशिल्लो. ताचे लागींच जनेलाक तेंकून एकली बायल मनीस. सेतून तिचे कडेन दुर्लक्ष करपाचो वावर केलो. उण्णि मास्टरान 'मायनर पोयम्स'चे क्लासींत 'शिवलरी'चो अर्थ सांगून दिल्लो. तो समजून घेतिल्लो कोण आतां हागासर आसा तर तो आपणाक पळोवंचो ना अशें स्वताक समाधान केलें.

गाडयेच्या तालात्मक हालपाक लागून भोंवतणीं न्हिदेन कुरूप जाल्लीं रूपां धोलतालीं. घाम, बीडीचो धुंवर आनी श्वांस हांचो वास. वयल्या लगेज बर्थार लोखणाच्यो पेटो आनी मल्लांचे चोबे उरिल्ले. तांचे मदीं सुवात करून गुटलेवन पडिल्ल्या बालन नायरा लागीं नंब्यार उलयत बसलो. निमाणें ते दोगांय न्हिदले.

गाडी त्या काळे रातीच्या बिळांतल्यान एके सरकटपी प्राणी वरी खरशेत, फुत्कारीत गेली. जनेलांतल्यान उज्याच्यो कीटी उडून काळखांत मिळसून वतना दिसल्यो. ती बायलमनीसय जाण्टेल्या लागसर, संत्राची साल शिंपडिल्ले, बुरशे जमनीर बसून झेमेवपाक लागली.

निस्तेज दिव्याचें कंवचेचें आवरण निखळून हालत आसलें. सेतू त्या बल्बा भोंवतणीं उडत आशिल्ले किडे पळयत बसलो.

सकाळच्या साडे पांचाक गाडी स्टेशनांत पांवतली.

हें परतून येवप म्हण कल्पना करपाचो प्रयत्न केलो. सतरा कोस पयसुल्ल्या कॉलेजांत शिकपी तरणाट्याचें परत येवप.

खांब्यावयले रेंवेलाचे दिवे पारदर्शक आवरणांतल्यान स्टेशनांत हयन्हयसो उजवाड घालताले. स्टेशनाचो वाठार निर्जन आसलो. वळखीचे कोण जागे जावंक ना, हें भाग्य. ना तर विचारतले, सेतूलें घर खंय ? घरचें नांव कितें ? सुटयेच्या दिसानी कोण घरा आयलो तर कसलो अपघात जातलो म्हणपाची कलपना करप कठीण. पयलीं एकदां हरिदास घरा आयिल्ल्याचो लजेचो अणभव अजून मनांत तिगून उरला.

फांतोड्याचो उजवाड जावं मेरेन रित्त्या बांकार बसून उरलो. तेन्ना न्हिदेचें सगळें वजन दोळ्यांच्या पात्त्यांचेर येवंक लागलें. धक्या कडेन चलत गेलो.

वळखीचे तारयेन विचारलें:

'इस्कोळ बंद जालें, आं ?'

त्या व्हड्याकाराक स्कूल आनी कॉलेज हाचो फरक सांगून दिवपाचो प्रयत्न केलो ना.

पयसुल्ल्या बाजाराक वचपी वेपारी लोकच पयल्या व्हड्यार वतात. वळखींचीं तोंडां दिसतात व्हय ? ना. धीर आयलो. व्हड्यांत तो एकटोच. मात्शें थंड वारें. शेतां लुंवणेची वाट पळेत पडल्यांत.

घरा लागीं पांवतना काळजाचो धडधडो वाडलो. निश्पापपणान येता पळय, दुध पियेल्लें माजर !

धाडसान सोपणां चडून आंगणांत पांवलो तेन्ना थंय *चेरुमी* वावराडी झाडटाली. फडपानाचे उत्ते पेटे लागीं बसून आवय केस वळयता. माधममामा फातरार बसून दांत घासता.

पयल्या दिसा आंगणांत फुलांची रंगोली केल्ली. ती शेणांत भिजून बुरशी जावन शिंपडून पडल्या.

बॅग सकयल दवरतना आवयच्या तोंडार नदर घालपाचो धीर नासलो. आतां स्फोटन जातलें. तोंडार त्या खातीर शांततायेन तयारी जाता काय ?

'कितल्या दिसांची सुटी रे?'

सूं जालें. शेंतांत भोंवपी फांतोड्याचें वारें सगळें मनांत रिगिल्ल्यावरी थंडाय जाली. वारांदाचे देगेर बसून सारखो श्वस सोडीत सांगलें :

'पंदरा दीस'

तेन्ना बोकड्यो धावंत आयिल्ल्याचो साद जालो.

'यो गो हांगा. हांगा. तुका हांव...'

सुमित्राचो आवाज. व्हय, सुमित्राचोच आवाज.

पश्चिमी आंगणांतल्यान दोंगुल्ल्याकडेन वचपी पायणेंत पाविल्ल्या उपरांत सुमित्रान सेतूक पळयलो.

हांसत लागी आयली.

वयर करून खोंयिल्लें मुंडाचें तोंक सोडोवन ती आवयच्या सामकार येवन रावली. तिणें विचारलें :

'सेतू नित्तोच पावलो, आं?'

'व्हय.'

सुमित्रा दुखाचे बंदखणींत पडिल्ली नायिका कशी दिसली ना. जून म्हयनांत दिशिल्ली तीच ती सुमित्रा. थिरायेन पळयतना पयलीं केन्नाय जावंक नाशिल्लें तशें तिचे दोळे मात्शे चंचल जाले अशें दिसलें. नदर चुकयत तिणें सांगलें

'सेतू व्हडलो जाला, न्हय गे मामी ?'

तो वोगीच मंद हासलो.

सगळी रात गाडयेंतल्या खेटांत शिरकून बसूनय कडकपणान राविल्लें कॉलर आनी कोंपरा सकयल कवळन दवरिल्लें कफ तिच्या लक्षांत गेलें जायत. कितेंय पुणेंय उलोवपाक जाय म्हण विचारलें.

'ओणम केन्ना गे ?'

'शुक्रारा. परमीशरान आपूण थंय वतलों अशें बरयलां.'

म्हळ्यार व्हनयेगेर.

'लुंवण जावंक ना. ओणमाच्या खर्चा खातीर कितें करप खबर नां. कांय ना तरीय अविट्टम दिसा *चेरमांक* आनी तांच्या बायलांक जेवण दिवंचें नाका ? व्हडली समाराधन, उत्सव कांय नाका. पुण रीत रिवाज कशी सोडप, माधवा ?'

माधव मामा फातरार बसून, आयकुप्यांक उलटी येत असो आवाज करीत जीब निव्वळ करतालो. आवय ताचे दिकेन वळ्ळी तेन्ना सेतू बॅग उखलून पडवेंत रिगलो. भितरल्या दारा लागीं पांवतना फाट वळून पळयलें. सुमित्राचे दोळे फाट घेताले.

3

तिरुवोणमाचें जेवण जेवन परमेशवर दादा परत गेलो. तो सकाळचे बसींत आयिल्लो. आवयन रागान सांगलें.

'तिच्या कडल्यान एक घड पयस रावपाक जायना. बायलवेडो !'

वयले कुडींत सोप्यार आड पडल्यार नंबुतिरी घरच्यान पदांचो आनी नांचाचो साद आयकतालो.

जेवन येतना हुमेलो तरीय शर्ट काडलें ना. शर्ट घालून भोंवपाक लागलो म्हण आवयन संवलें. येवन दुसऱ्या दिसा. पुण लक्ष दिलें ना. मागीर तीणेंय कांय सांगलें ना.

भायर पळयत शिळोणी घालपाचो वावर केलो.

'चले जाना नहीं नैनू मिलाके ..... '

कॉलेजाच्या साडे तीन म्हयनाच्या काळांत एकच चलचित्र पळयलें. 'बडी बहन'. कुंजिकृष्णन तांतूतल्या सुंदर गिताची शिळोणी घालीत रातचो फिरतालो. कुंजिकृष्णान 'वाषकय' णवदां पळोवन शारांत खंय तरी वचून वैजयंतीमालाचें एक पोस्टर चोरून हाडलें. न्हिदचे पयलीं आनी जागो जायना फुडें तिचें तोंड पळोवपाक मेळचें म्हणून

शेजान्न मामी आनी देवू नंबूतिरीगेर वतना दिसलीं.

नंबुतिरी घरची कुंजात्तोल पयलीं गायन आनी नांच शिकयताली खंय. आवय, मावशी आनी शेजान्न मामी ल्हान वयार थंय वचून नांचताल्यो. अजून कुंजात्तोल तिरुवातिरा आनी ओणम दिसानी भोंवतणच्या भुरग्यांक थंय येवन नांचपाक आपयता. जाणटेल्यांक खांवचें पान आनी पिवपाक ताका-कडी दीता. पयलीं ओणमाच्या दिसानी थंय गेल्ल्या सगळ्यांक जेवण मेळटालें. एक दोन कोस पयसुल्ल्यान लेगीत लोक नांचपाक येताले. सद्याक मुंडकाराचे दयेनच थंयचो खर्च वता अशी माधवमामाची म्हणी. फकत खांवचें पान आनी ताका कडी मेळपाक लागली, तेन्ना ओणम दिसानी पयसुल्ल्यान लोकांचें येवप थामलें. पुण कुंजात्तोल सगळ्यांक आपोवणी धाडटाली.

रामनाल्या पोरसा लागीच्यान नंबूतिरी आवाराकडेन वचपी वाटेर धवसाण दिसली तेन्ना सेतू उठून बसलो. व्हय. सुमित्राच.

ताकतिकेन सकयल आयलो. आंगणांत रखरखीत वत आसलें तरीय वोगीच हांगा थंय फिरत रावलो. आपले भितरूच सांगलें : न्हय, सुमित्राक मेळपाक न्हय.

माधवमामा खंब्याक तेंकून बीडी ओडीत बसला.

वारांदाच्या एका तोंकार पडिल्ली शेंदरी काडूंक आयिल्ले मावशेन सांगलें : 'चलयेक तेल लावन न्हाणयल्ली. वतांत भोवन जोर येवन पडटली. खंय गेली काय, पाड पडिल्ली?'

पत्मूक नंबूतिरीगेर वतना पळयल्ली तरीय सेतू वोगीच रावलो.

परत वयर वचून जनेला भितरले वटेर बसलो. तेन्ना सुमित्रा वतना दिसली. नंबूतिरीगेर वता जायत..

कडूं निंब्या लागीं पांवतकूच तिणें चलनाचो वेग उणो केलो, वयर पळयलें. सुमित्रान काळे देगेचें धवें मुंड न्हेशिल्लें. सुमित्रा चड तट्टटीत जाल्या. नीळ रंगाच्या फुलांचें जॅकट तायट जालां अशें दिसतालें. काल पळयल्या परस ती चड वाडिल्ली दिसली.

सकयल माधवमामा भायल्या वारांदार व्हड्याकार माप्पिळाक जेवण वाडीत आसा. थंयसर आवय बी आसत. तरीय हातान कुरवो करून आपयलें. पडवेंत कोण आसतना ती वयर येवची ना म्हणपाचें कळीत आसलें तरीय हांगा थंय

पळयत, वत पळयत हांसून ती सामकी नंबूतिरी आवाराचे वंयेकडेन गेली.

न्हीद येताली. पुण सुमित्रा परत येतना पळोवंक मेळ्ळी ना तर ?

नंबूतिरी आवारांतल्यान, केळींमदल्यान येता तें कोण? सुमित्राच.

ती रावनासतना, तोंड घुंवडांवचे बगर वयले जनेला दिकेन हांसत, चलत गेली. ती आंगण हुपून वतना माधवमामान विचारिल्लें आयकलें :

'सुमित्रा, कित्याक परत आयली गो ?'

'आमगरे कोण ना. सगळें बंद करून आयिल्ली न्हय. आंगणांत काराथें सुकत घालां.'

तेन्ना दोळ्यांतली झेम निवळटा. तिच्या घरांत कोण ना.

इश्कादेवयल्यान देंवन, सवकासायेन मुंड कवळून खोवन, फिरपाक वचपाचो सवंग करून कुळागरांत गेलो.

कुळागराचे सीमेकडल्यान घूंवन उत्तर दिकाचे वंयेलागीं पावलो. वंय मोडून पडल्या. एका खिणाक भोंवतणीचो नियाळ घेतलो. कोणाचें लक्ष ना. आंगणांतल्यान कोणाक दिसचो ना.

तिच्या घरच्या आंगणांत कोण नासलें. वोगीच खांकलो. तांबडे मातयेन लेपण केल्ल्या, तणा पाख्याच्या त्या ल्हान घरा कडल्यान घूवन तळ्या लागीं वचपचो सवंग करून चल्लो. वायसांबळा मांटवांत सुमित्रा केस सोडून राविल्ली.

'मामी खंय गो, सुमित्रा ?'

- आवाज मात्सो कर्कश जाला.

'सगळीं जाणां नंबूतिरीगेर गेल्यांत. काराथें सुकपाक घालां. म्हणून हांव हांगा आयली.'

सेतू पडवेर चडलो.

'सेतू, तुका केळें आनी उप्पेरी दिवं ?'

'नाका.'

तिणें भितोड्यांत दवरिल्लो दवलाचो दांडो घेवन दाराचें कवाड उक्तें केलें.

ती भितर रिगतना तिच्या फाटल्यान गेलो. भितर भिण्ण काळोख आसलो. वतांतल्यान आयिल्ल्यान दोळ्यांत काळोख भरिल्लो. कांय दिसलें ना. काळोख निवळून दोळे दिसपा खातीर रावतना सुमित्रान दक्षिणे कडले कुडीचें दार काडलें. भिरांत जाली. सांद्यार कवाड घुंवतना गाज येतालो !

सेतू, जो बीडी ओडीना आनी च्याचे दुकानांतल्यान च्या पियेना, तो आतां कोणाक दिसचो न्हय, अशी प्रार्थना केली.

तिच्या फाटल्यान वचून दक्षिणी कुडींत रिगलो. जनेला कांबयांतल्यान आयिल्या उजवाडांत ती अरूंद कूड दिसली. खाटेर गोजड्यो कवळून दवरल्यात. सकयल एक पेट. कोनशांतल्या शिक्यांत एक नवी मडकी हुमकळटा. कुडींत तेलांत भिजल्ल्या लुगटाचो आनी धूपाचो वास भरून रावला अशें दिसलें.

नुलयत लागींच रावलो.

जनेल बंद केलें तेन्ना भिण्ण काळोख जालो. निश्या उदकांत बुडोवन सुकयल्लीं वस्त्रांचो ल्हवू, कुरकरीत साद. हुमेचो, गंधाचो आनी काजळांत भरसल्ल्या कापराचो मंद वास चेतनेक वेंगायता ...

'क - कोण ?'

भिरांतेन भरिल्लो सुमित्राचो फुतफुतो आयकून कच्च जालें. भायल्यान कोण तरी खांकिल्लो आवाज आयलो.

कडकडपी हातार बोटानी दामीत ती उठली, तेन्ना सेतू अर्ध बोधावस्थेंत दोळे धांपून पडलो. कानांत भोंवरो गुणगुणटा अशें दिसलें.

सुमित्रान परत येवन हासत म्हळें:

'माधव मामा तो.'

'ऊं ?'

'उसपणें घेवपाक. '

'गेलो?'

'गेलो.'

भायल्या हळडुव्या वतांत देंवतना एका मूर्खावरी मुमुर्ख्यान हांसलो.

भितोड्यांत, सुमित्रा फकाण करता काय असो दुबाव जावंचे भशेन हासत रावल्या.

'हें सगळें हांगच्यान वचूं मेरेन न्हय? मागीर सगळें विसरतलो मरे ?'

तिच्या तोंडार दिश्ट घालीनासतना सांगलें :

'तें कशें?'

ना, विसरचो ना अशें सांगपाचो धीर ना देखून वोगीच फाटीं फुडें करीत रावलो.

कुळागरा दिकेन वतना सुटलो म्हण समाधान जालें.

काजळ पुसून गेल्ल्या तिच्या व्हडल्या दोळ्या सामकार संकोच जाता.

सुमित्रान फाटल्यान उलो मारलोः

'राव.'

रावलो. ती लागीं पांवतना कितें सांगपाचें म्हणून दुबाव जालो.

'कांय ना. तोंडार काजळ लागलें काय म्हण दिसलें.'

तरीय वचपाचे परवानगे खातीर वाट पळयल्ले भशेन तो रावलो.

'वच'

कुळागरांतली सांवट आनी थंडाय घेत, वचत आसतना जैत्याची नशा जाली ना. सुमित्राच्या झगझगपी दोळ्यांत पळयतना भोगिल्ली अस्वस्थताय मनांत भरून राविल्ली.

4

मैदानांतल्या कॉंक्रीट बांकांर आनी तणामळार लोक बसून आशिल्ले. सांजे चार वरांचेर कोरन्यांतल्यतान सिनेमा गीतां सुरु जावपाचीं आसलीं. वत मोव जाल्ल्या उप्रांत, मैदानांत हांगा थंय लायिल्ल्या मेर्कुरी दिव्याचो उजवाड फांकचे पयलीं किल्ल्याचे सांवळेंत मनसांचीं अस्फश्ट रूपां जातालीं. सेतूक सदां त्या खिणांचे अपेक्षेन बसपाची आवड आसली. त्या खिणानी मनांचे अस्पश्ट फुतफुते आयकुपाक मेळटाले. फाटल्यान इतिहासाचें एक थडें.

त्या किल्ल्याचे दक्षिणेकडेन ते बसले. थंयच्यान नाळयेच्या गुळ्यांक लागून किल्ल्यार पडिल्ले जखम दिसताले.

सेतू फकत एकदां किल्ल्यांत भितर गेला. पयलीं कांय म्हारूख लक्षांत आयले. तांचे खांदे काळाक लागून दुबळे जावन जमनीर लोळटाले. तांबडी शाय लायिल्ले बंदखणी भोंवतणीं फिरत आसतना, लोखणाच्या जाळ्यानीं बंद केल्ल्या वेंटिलेटरांतल्यान पांवलांचो आवाज आयकल्लो.

मागीर मात्सो चलतना बोब आयकल्ली. बडयल्ल्याचो साद जालो. थरथरपी आंग ओडीत बेगीन भायर गेल्लो.

खंदकांत फातर उडयत आसतना प्रभाकरान विचारलें:

'कितें रे चिंतता?'

'ऊं - ऊं'

फाल्या सुटी सोंपून कॉलेज सुरू जातलें. अजून जायते जाण हॉस्टेलांत परतून पावंक नात. दनपारां शिवशंकर, प्रभाकर आनी सेतू वोगीच कॉलेजाच्या आवारांत फिरत रावले. तांबड्या चिऱ्यांनी बांदिल्ल्या पोन्र्या ऑफीसाचे इमारती फुडल्यान

वतना दिसलें, लेटर बॉक्सांत एक पत्र पी. के. सेतुमाधवनाची वाट पळेत आसा.

पळय जाल्यार चार आठवाड्या पयलीं आयिल्ली चीट. भितर हरिदासालें सोबीत हस्ताक्षर. तो विशाखपट्टणम शारांत आय.एन.एस. जलजा ह्या तारवार नोकरी करता. खाण-जेवण आनी गणभेसाच्या खर्चा उप्रांत दर म्हयन्याक साठ रुपयाचो पागार. एका वर्सा उप्रांत पागार वाडटलो. हरिदासान बोंबेच्यान विशाखपट्टणम मेरेन तारवार प्रवास केल्ल्याचो अणभव वर्णिला. लांब चिटयेचे निमाणेकडेन पी. एस. अशी चत्राय : 'आमचे टी.के.पीचें लग्न जालें. न्हवरो रोल्ड गोल्ड एजंट. हांवें पळयलो. सामकी पिशांट. पक्षघात जाल्ल्या रेड्या भशेन तो चलतना ताचो पाय उसळटा.'

सेतून हरिदासाविशीं सांगलें. हायस्कूल जिणेंतल्यो घडणुको पयसुल्ल्या भूतकाळांतल्यान परत येतात अशें दिसलें. एक वर्स कितलें पयस गेलें !

शिवशंकरान ओणमाच्या दिसानी केल्ल्या साहसाची वर्णन केली. शेजारा खोपयेंत एक मुस्लीम चेडूं आसलें. भितर रिगतना भिण्ण काळोख आसलो. आवय आनी चेडूं लागींच शेंदरेर आड पडिल्ल्यो म्हणपाचें कळीत नाशिल्लें. सांसपून पळयलें, तेन्ना बोटांत सांपडलीं आवयचीं बोटां. न्हिदेंत तिणें माजराक गाळी घाल्यो.

सगळे हासले. आनी सेतूय हासपाक वावुरलो.

चेरप्पुळश्शेरीकार राजनाक दोतोर जावपाची इत्सा आसली. राजनाचो बापल्यो मद्रासांत व्हडलो अधिकारी. प्रभाकरनाक कशेंय तरीय बी.एस.सी. जाल्यार पुरो. बनारसांत टेक्स्टायल टेक्नोलजी शिकूंयेता. तशें ताका मामान सल्लो दिला. ताचो मामा अहमदाबादांत व्हडल्या एका मिलांत डायिंग मास्टर.

'ओणमच्या दिसानी तुवें कितें केलें रे ?'

अविट्टम दिसा बापय आयिल्लो. चार दिसा रावलो आनी मागीर परतून गेलो. वतना एका वाचा खातीर मागचें अशें चिंतिल्लें. देट्टो मेरेन वांगडा गेलो. पुण नुलयत परत आयलो. ओणम वेकेशना विशीं कांयच सांगपाक ना. देखून हासत सांगलें :

'कांय ना. वोगीच पुस्तक वाचीत बसलो.'

'ती फट.'

धूपाचो परमळ भरून राविल्ले कुडींत, नवीं मुंडां एकामेकांचेर घश्टून सकयल पडिल्ल्याची सळसळ अजून, दोळे धांपल्यार, आयकता.

पुण सांगलें ना.

'तूं हरिश्चंद्रांचें सवंग कांय करूं नाका. म्हाका खबर ना ? सत सांग. तुमगेर कितलीं एम.एस. आसात ?'

'एम.एस. ? '

'मेयड सरवंटस ? '

शिवशंकर ओट्टप्पालम गांवचो भाटकार. म्हज्या घरची आवतिकाय शिवशंकराक कितें कळटा!

वोगीच सांगलें:

'दोग जाणां '

'पिराय ?'

एक फटयेंतल्यान वांचपाक परत परत फट सांगची पडटा.

'ओल्ड. वेरी ओल्ड.'

'तांगेर कोण कोण आसा'

'कोण ना.'

'आरे, हें तूं म्हाका सांगूं नाका. एम.एस्साचें ट्रेयनिंग मेळुंक ना असो कोण आसचो ना.'

सेतू एका मूर्खा वरी हासलो. आनी सगळ्यानी तें एक कुमसार म्हणून मानलें.

शिवशंकर आनी प्रभाकरन हाणीं घरच्यो गजाली सांगत आसतना अजाप भायर दाखयनासतना आयकत बसलो.

- सिस्टराक मस्का मारून तिच्या कडल्यान पन्नास रुपये वसूल केले.
- अंकिलाचे कारींत बसून गुरुवायूर गेलों.
- दादाचे पेटयेंतल्यान दोन टी शर्ट चोरले.

हॉस्टेलांत परत येतना वाचमॅनान सांगलें, वार्डन आपयता.

वार्डनागेर वारांदार एकलो मोटो कर्कश स्वभावाचो मिशयाळो राविल्लो.

'हो कृष्णनकुट्टी. सेतूमाधवन, हाका तुजे कुडींत अकॉमडेट कर, आं '

तो मोटो मनीस एक स्टूडन्ट म्हणून तेन्नाच समजलें.

तो वोगीच राविल्लो.

'कोर्नर रूम मरे, पयलीं तिगांक अलॉट केल्लें.' नव्या मनशाक टाळपाचो प्रयत्न करचो नाका ह्या अर्थान वार्डनान सुचयलें.

हयकार दिवन भायर सरलो. मोट्याक मनांतच शिरापून चल्लो. सोडा फॅक्टरी मुखार पांवतनाय तो वांगडा आशिल्लो.

'हांवय येता तुजे बरोबर.'

सेतू वोगीच रावलो.

'इतले दीस लॉड्जांत रावतालों. थंय भिरांकूळ बोवाळ. कायच वाचपाक मेळना. '

'खंयचें इयर?'

'फस्ट इयर. हिस्टरी.'

एस.एस.एल.सी. उप्रांत पांच वर्सां बेश्टींच वागडावन आतां कृष्णनकुट्टी परत शिकपाक आयला.

'म्हजी पेट आनी पुस्तकां दवरपाक सुवात मेळ्ळ्यार पुरो. क्लब रुमांत, वारांदार व आनी खंयूय हांव रावपाक तयार आसा.'

तो मनीस उलोवपाक लागलो तेन्ना कळून आयलें की तो कर्कश मनीस सामको बाबडोच. हॉस्टलांतले सगळे ताचे पासून पयस रावपाक सोदताले. गरज पडल्यार मात उलोवपी आनी सदां वाचून वेळ काडपी कृष्णन कुट्टीक सेतु आदर दिवपाक लागलो.

सांजे तो फिरपाक वतालो. मैदानांत कसलीय उत्ती बसका आसल्यार सगळ्यांचें भाशण आयकतालो. ना जाल्यार रेलरुळावयल्यान एक कोस चलून येतालो.

एकदां भायर सरतना ताणें सेतूक विचारलें.

'फिरपाक येता ?'

खूब दिसां उप्रांत हरिदासाक जाप बरोवपाक सोदतालो. पुण राती बरोवंया म्हणून थारायलें आनी सांगलें.

'या.'

चलत चलत न्हयचे देगेर पावले. सुकत आयिल्ली न्हंय, अस्त व्यस्त जावन शिंपडून पडिल्ल्या खडपांतल्यान आपटून, धाडवून फुडें सरता.

'शिवशंकर आनी प्रभाकर फाल्या दनपारा कोयंबत्तूराक वतात खंय. तारा सिंगाची कुस्त पळोवपाक.' कितेंय पुण सांगपाक जाय म्हणून सेतून सांगलें.

कृष्णनकुट्टीन अवचीतपणान विचारलें.

'तुकाय तांचे सारखें जावपाची इत्सा आसा?'

सेतूक रोखडेंच कांय सांगपाक जमलें ना. ताच्या सुरांतले गंभीरताये फुडें पेंच जालो.

'कुटुंबाची गिरेस्तकाय दाखोवपा खातीर कांय जाण मस्करी करतात. म्हाका तांची वीट येता.'

कृष्णनकुट्टीच्या कडक तोंडावयले दोळे सपुल्ल्या, वांकड्या रेघे भशेन जाले. कितले बेगीन तो तांबडो गुंज जाता !

'दर एकलो चिंतता, आपूण राजकुंवर म्हण. चार वर्सां उप्रांत हे राजकुंवर मार्गार पांवतले, तेन्ना खरो संवसार म्हळ्यार कितें तें समजतले. तें मात्शें बेगीन समजून घेतल्यार बरें न्हय ?'

सेतू नुलयत रावलो.

'हॉस्टेलांत वा क्लासींत धा भुरग्यांचें फुडारपण लाबलें म्हण कितें फायदो आसा ?'

स्वता पेंचांत पडिल्ल्या सेतून सांगपाचो वावर केलो :

' हांव - '

'तुजे विशीं सांगिल्लें न्हय. हांव सांगिल्ली सामान्य गजाल. गरीबी म्हळ्यार लजेची गजाल म्हण म्हाका केन्नाय दिसूंक ना. '

'आमीय तशे दुबळेच.'

कृष्णनकुट्टीचो बापय जायत्या कुळागरांचो धनी. बापयचें, तीन पिकांचें शेत आसा. दर पिकांत पायशीं पायल्यो भात मेळटा. माडांचीं चुडटां पुंजावन विकिल्ले पयशे पुरो ताका हांगा फाशनबिल जावन, उघळपट्टी करून भोंवपाक.

चार वर्सा गांवच्या रूरल क्रेडिट सोसायटींत नोकरी करून पयशे जोडूनच आपूण शिकपाक आयला अशें कृष्णनकुट्टीन सांगलें, तेन्ना सेतू थक्क जालो.

तो, न्हंयचे मदें, फातरांचे रासीर खंयचे तरी संता खातीर बांदिल्ले विचित्र इमारती दिकेन पळयत बसलो.

सेतून विचारीनासतनाच कृष्णनकुट्टीन सांगलें:

कशेंय पुणेय चार वर्सांनी डिग्री आनी उप्रांत बी.टी. पदवी घेवन ताका आपल्या गांवच्या उच्च माध्यमिक शाळेंत मास्तर जावपाक जाय. तोच ताचो हावेस.

वळखीचे एके चलयेचो तो मोग करता. ताच्या बापयक ती माहिती मेळ्ळी. बापयन संवलें.

'बापय सांजे पिवपाक लागतालो. वांगडा ताचे कांय इश्टय आसताले. मदरात मेरेन घर बाजारावरी जातालें. बापय पयशाकार देखून तें सोबतालें.'

'मदर ना ?'

'णव वर्सां जालीं, तिचेर उपचार जायत आसा. मेंटल केस. कांय उपाय ना. कुडींत बंद करून दवरचें पडटा. देखून घरांत वावराड्यांची सत्ता चलता.'

कृष्णन कुट्टी उलयत आसतना सेतून मनांत तो देखाव पळयलो. सोऱ्याचे नशेन ताल चुकिल्ल्या मनशां मुखार पुताक आपयतात.

'पळे, म्हजो दैवीक पूत ! मंबाटु शिवरामन नायराल्या पुताक संबंद जोडपा खातीर मेळ्ळें कोलोत्त मांखडांचें घर!'

सोंपोवं मेरेन पुतान वोगीच रावपाक जाय. ना तर आड्डपाचो आनी कंवचेचीं आयदनां शेंवटून फुटयल्ल्याचो बोवाळ आयकतलो आनी शेजारी धांवत येतले. मागीर बोवाळ आयकून मुनीवरी मोनी बशिल्ली आवय न्हेशिल्लीं कापडां पिंजून उडोवन बोब मारपाक लागतली. देखून सगळें सोंसून पूत वोगीच रावता. शिकत आसतना, वेळ मेळ्यार तो ते चलयेगेर वतालो, घरच्यान सुटपाक. .

कृष्णन कुट्टीन सांगिल्ल्या त्या संबंधांत तसो प्रणय कांय नाशिल्लो. मातयेच्या वणटींचें तणाच्या पाख्याचें आनी काळे जमनीचें तें ल्हान घर फकत एक बीळ

कशें आसलें. पुण आपल्या घरांत समाधान मेळें ना तर थंय वचून लिपून बसूं येतालें. तरीय बापयन आनी ताच्या वांगड्यानी थंय वचून बोवाळ केलो. गजाल गांवांत पातळ्ळी.

ताणें स्वताच्या बापय विशीं अशें सांगतना सेतूक अजाप जातालो. तो भुरगेपणांत बापयक देव मानतालो. शिवरामन नायरालो चलो अशें कोणय सांगतना अभिमानान तकली वयर करतालो. पुण व्हडलो जालो, तेन्ना समजुपाचें तें समजलें. वयर बापयचे कुडींत कॉलिंग बेल आसा. एकदां वाजयल्यार कोण वचपाक जाय आनी दोनदां वाजयल्यार कोणाची पाळी हें वावराड्यांक कळीत आसलें. वयर वावराडी गेल्ल्यार ती परत येवं मेरेन कोणेंय वयर वचपाक फावो नाशिल्ले.'

सेतू काळोख भरपाक लागिल्ले खाडये दिकेन पळयत नुलयत बसलो. कृष्णनकुट्टीचें दुस्वासान पेटिल्लें तोंड टाळपा खातीर.

एकदां ताणें धिटायेन बापयक तोंड दिलें. आनी तो देट्ट्या घरांतले रिते कूडींत वचून रावपाक लागलो.

तेदूस तिगेर वचून सांगलें. म्हाका आपल्या पायांर जेन्ना रावपाक शकतलें तेन्ना तुजी इत्सा आसत तर लग्न जावया.

आंग धरून पडिल्लो तिचो बापय पारव्याक धरून ताची ऊब घेतालो. ताणेंय बी आयकुपा खातीर व्हडान सांगलें.

पुण ती उलयली ना.

ती सुंदर नासली. आठवी यत्ता मेरेन शिकिल्ली.

खूबदां ती देट्ट्याघरचे कुडींत आयली. रातच्या वेळार लेगीत.

'हांवें तिका हात लावंक ना. भरपूर संद मेळिल्ल्यो. पुण आमी वोगीच उलयत बसलीं. तितलेंच'

तो आवाज रानाचे खोलायेंत व्हाळपी खंयचे तरी झरयेचो कसो आयकलो.

'गांव सोडिल्ल्या उपरांत केन्ना केन्ना तिची याद येताली. केन्ना तरी तिची चीट मेळटाली. आनी मन अस्वस्थ जातालें.

प्रणय म्हणटात तें हाकाच मरे? म्हाका खबर ना. तूं कॉलेजाच्या नेमाळ्यांत कविता बरयता मरे? हाकाच प्रणय म्हणटात?'

सेतून मंद हासपाचो वावर केलो.

रेलरुळांवयल्यान नुलयत वचत आसतना कृष्णन कुट्टीचें तोंड शांत आसलें. ताणें हळूच शिळोणी घालपाचो प्रयत्न केलो. सेतूचें मन अस्वस्थ आसलें.

खंय आसल्यारूय कृष्णन कुट्टील्या लग्नाक वचपाक जाय अशें थारायलें. कृष्णन कुट्टी व्हकलेची वळख करून दितलो तेन्ना तिका सांगपाक जाय : 'जाणां हांव. वर्सां पयलीं तुजी वळख जाल्या.'

मोगांत पडून लग्न जावप म्हळ्यार एक गोड संकल्पनाच अशें परमेश्वर दादाच्या लग्नाच्या दिसानी दिशिल्लें. तेन्ना घरच्या कोनशा-कोनशानी परमेश्वर दादा हो एकमेव उलोवपाचो विशय थारतालो. दादा घरांत येतना सगळे वोगी जाताले. आनी तो ह्या बोवाळांतय धाडसान वागतालो. गोरी, सुंदर सरोजनी व्हनी दादाचो मोग करता ! दादाविशीं आदर जालो.

परमेश्वरदादा काळो. सरोजिनी व्हनी बापयची भाची. बापयक आनी बापयच्या कुटूंबाक ती सोयरीक आवडिल्ली. पुण आवयन आक्षेप घेतलो. आवय केन्नाय बापयच्या घरकारांकडेन झगडटाली. च्याचे एस्टेटींत नोकरी करून जोडिल्लें सगळें बापयन भाच्यां खातीर मोडलें असो तिचो वाद आसलो.

आमचें घर सदा दुर्येंत उरपा खतीर बापयच्या घरकारानी मंत्रवाद केलो अशें ती सांगताली.

पुण जेन्ना एक कोस पयस एका लग्नाच्या सुवाळ्यांत सगळे जमले, तेन्ना ताणीं आवयक 'हय' म्हण सांगपाक लायली.

त्या सुवाळ्यांत साडी न्हेशिल्ल्यो दोगच चलयो दिसल्यो. एकली लग्नाची व्हंकल. दुसरी व्हनीबाय. रुप्याच्या फुलांची नीळ साडी न्हेसून राविल्ली सरोजनी व्हनी दिसना फुडें आवडली. तीच आपणाक व्हनीबाय म्हण मेळची अशें दिसलें.

ती घरा येत सावन न्हंयेंत न्हावपाक वतना सेतू तिका सांगात दितालो. तो तिका दोंगरावयल्यान फातरार पडून फुटूंक नाशिल्लीं जांबळां सोदून हाडून दितालो. तिचे ल्हान सुंदर दांतांक जांबळांचो रंग लागिल्लो पळयतना मजा जाताली.

आठवे यत्तेंत शिकत आसतना व्हनीबाय आनी आवय हांचें मदें पटना जालें.

'तृश्शूरकान्न चलयांचो गूण म्हाका भेस बरो कळीत आसा.'

तशें आवयन सुरू केलें. ल्हवू ताळ्यान उलोवपी व्हनयेचो आवाज वयर चडत गेलो.

'आगो, म्हज्या पुताक लागून खंयचेय चलयेन गळफांस घेवंचो न्हय, बांयत उडून जीव दिवंचो न्हय म्हण हांवें जायत म्हणिल्लें. काकुळटेन. तृश्शूरचे खंयचे उर्वशीचो प्रभाव पळोवन न्हय. म्हजें तोंड पळोवनच गांवकार विचारिनात - सून आठव्या म्हयन्यांत.... '

'आका, मात्शें हळू उलय.' मावशेन मागलें.

दुसऱ्या दिसा परमेश्वर दादा आनी व्हनी बॅंका लागसर एक घर भाड्याक घेवन थंय रावपाक लागलीं

व्हनीबाय ५०१ शाबू लावन ट्राउसर आनी शर्ट उमळटाली, मिरयो पडनासतना घडी घालून दिताली तिका घर सोडून वचपाक लायली म्हणून आवयचो खर रागा जालो. तीं गेलीं आनी तांच्या फाटल्यान घरांत पाव आनी पिंजर हांचो परमळ सांडून गेलो.

मनांतच कृष्णनकुट्टी ताचे बायलेक घेवन स्वताचो संवसार उबो करपाचें चित्र पळयलें.

रेलरूळ हुपून लेवल क्रॉसावयल्यान मार्गार चडत आसतना गेर्ल्स हॉस्टलाच्यो चलयो देवळांत वचून परत येताल्यो. हयन्हयशा उजवाडांत कोणाची वळख मेळ्ळी ना. कृष्णनकुट्टीन विचारलें :

'कितें चिंतता ?'

'कांय ना.'

'हांव हें सगळें कित्याक सांगलें म्हण ?'

ताणें 'उं' म्हळें, जाचे वयल्यान व्हय आनी ना अशे दोनय अर्थ करून घेवंयेताले.

'केन्ना तरी हें सगळें कोणाक तरी सांगपाक जाय न्हय. ना तर मुखमळाची छाया बदलून वतली. टेनशन सोंशीत सोंशीत म्हजें तोंड क्रूर जालां, हें हांव जाणा.'

रोखडेच मार्गावयल्या खांब्यांवयले दिवे पेटले. धुल्ल पातळिल्ल्या वातावरणांत उजवाड संभ्रमान धवो जावन रावलो.

ते मार्गाचे मोडणेर पावले आनी थंय हॉस्टल दिसलें तेन्ना कृष्णनकुट्टीन विचारलें.:

'तूवें कोणाचो मोग करूंक ना? '

सुमित्राविशीं अणभवलो तो मोगूच व्हय? ओणम वेकेशना उप्रांत परत कॉलेजा वचपाक भायर सरिल्लों. चिखलान पांगुरिल्ले मेरेवयल्यान पाय निसरचो ना हाची जतनाय घेवन संवकासायेन रेलवे स्टेशना दिकेन चलत आसतना शेजारांत देट्ट्या लागसर, केळीं मदें ती राविल्ली.

चलून पयस वतना दुखलें काय?

शक्य तितलो निर्विकार जावन जाप दिली :

'ना.'

पुण अंतस्कर्णान सांगलें, सुमित्राक सोडून दिवपाक आवडना. आनी दुसरें कोणेय सुमित्राक आपले सुवातीन करपाचेंय आवडचें ना.

कृष्णनकुट्टी वाचपाक एक पुस्तक घेवन रित्त्या क्लबरुमांत गेलो तेन्ना स्वामी कडल्यान एक इनलॅंड उश्णें घेवन हरिदासाक जाप बरोवपाक बसलो.

एप्रिल म्हयन्याच्या दनपारा वतांत खारजाचे देगेर रावन ताचो निरोप घेतिल्लो. ती गजाल खूब वर्सां पयलींची अशें दिसलें. खूब बरोवपाचें आसा. सर्टिफिकेट पुस्तक आनी टी.सी. घेवपाक हायस्कूलांत गेलो तेन्ना हरिदास दिसलो ना. कॉलेज, क्लास, नाचुरल सायन्स प्राक्टिकलांत मोटो बेबो चिरून मागीर जेवणाक बसतना ओंकपाक आयिल्लें, इश्ट, कॉलेज म्हयनाळ्यांत उजवाडावपाक दिल्ली कविता....अशो खूब गजाली बरोवपाक आसा.

निमाणें बरयलें इतलेंच :

प्रिय हरिदास, तुजी चीट पांवली. तुका नवी नोकरी मेळ्ळी म्हणून खोस जाता. कॉलेजाची जीण बरी आसा. फुडें केन्ना तरी गांवा वतलो तर कळय.....'

पयलीं हरिदासाची इश्टागत म्हळ्यार काळजांत वेगळावंक नज अशी दिसताली.

ह्या फुडें आपणाक विशाखपट्टणम सावन हरिदासाचीं पत्रां मेळपाची इत्सा आसा ?

आसा अशें पटोवन दिवपाचो प्रयत्न केलो.

5

दिसेंबर म्हयन्यांत दोंगराचे वाटेवयल्यान थंड वारें येवन ताडाक कुडकुडो हाडटा. शिंयाच्यो राती. गरमीचे दीस. कॉलेज बंद जालें तरीय गांवा गेलो ना. आवयक बरयलें. स्पेशल क्लास आसा. टाळप शक्य ना. देखून येवंचों ना. होस्टलाचें मेस बंद जालें देखून जेवणा खातीर भायर वच्चें पडटालें.

गिमाची सुटी लागीं पावली म्हण्टकूच चड त्रास जालो. शाराचे पार्श्वभुंयचेर, कॉलेज होस्टलांतल्या बोवाळांत, दुसरो कसलोय विचार नाशिल्लो. आसरो मेळिल्ल्याची धादोसकाय आशिल्ली. दोंगुल्ल्यांचे देंवतेवयली माती खणून केल्ले घोलींत, वयल्यान पडिल्ल्या जलप्रपाता फाटल्यान लिपून राविल्ले भशेन. भायर पावसाचो आनी वाऱ्याचो गाज आयकुपाक मेळटालो.

घरा येतना अजापाची एक गजाल लक्षांत आयली. सेतूक मान्यताय मेळ्या. सकाळची आनी सांजेची च्या वयर हाडून दितालीं. च्या ओतचीना हाची जतनाय घेवन आपल्या ल्हान बोटानी काशाचो व्हडलो पेलो धरून पत्मू इश्काद चडून येतना काकुळट जाताली.

एका वर्सान पत्मूची लांबाय वाडिल्ली. तिच्या हालचालींत दुबाव दिसतालो.

एकदां तिणें अनमनत सांगलें

'सेतू दादा, म्हाका एक सत्री जाय.'

'तुजे कडेन सत्री ना ?'

'सातली आसा. खूब पोन्नी जाली.'

सेतू दादा व्हडलो जाला. सेतू दादालागीं मागल्यार मेळटली अशें ती जाणा.

तिणें आवयक सांगलां जायत. मावशेकय सांगलें आसतलें.

कोणे तरी तिका रोखडीच जाप दिली जायत : ओ, आनी आतां सत्रेचें कमीपण आसा.

सेतून चिंतलें, म्हजे कडेन सत्री ना. आशिल्ली तर तिका दिवंयेताली.

केन्नाच स रुपये बाकी उरचे नात, हें कळीत आसूनय सांगलें :

'उं. घेवन दीन.'

सांजे भायर वचून मेरेर पासयो मारीत रावलो.

शेजारांतली कार्त्यायनी मेरेवयल्यान दक्षिण दिकेन वतना दिसली. सायल्या पानाच्यो पोटल्यो घेवन ती परत येतना मेरेदेगेर रावन विचारलें.

'तुज्या पोटांत कितें गो भरलां?'

चली लजेन रावली.

णव वर्सांची ती चली ल्हान तुवालो न्हेसून फिरताली. सपूर, ओंकीर भरिल्ले दोळे आनी व्हडलें पोट घेवन भोंवताली. होस्टल वार्डनाचे कुडींतलें चीनी बावल्याचो उगडास जातालो.

'खंय गो तुजी सुमित्रादीदी?'

'दीदी तिरूर गेल्या'

'तिरूर?'

'कुंजिमाळू वांगडा गेल्या.'

तेदूस राती आवयन आनी मावशेन गजाली मारतना समजलें. कंडनकुळंगरा अप्पुण्णी मेनोन हो तिरूर खंयच्या तरी घराण्याचे चलयेलागीं लग्न जाल्लो. ती बाळांटेराक वतना सुमित्राक घेवन गेल्या.

मागीर एकदां बीपात्तुम्माक समजायतना कानार पडललें :

'आमी पेजे निशें आनी उदक पियेवन पडलीं तरीय ह्या घरचें कोण वावराडीची नोकरी करपाक लागूंक ना अशें सांगून धाडलें. मागीर ते बायल मनशेन येवन सांगलें - तिका वावराडी म्हण काम करपाक हांवें खंय आपयली? म्हजे लागीं रावल्यार म्हजे भयणी भशेन हांव तिका पळयन. सुमित्राक ती बायलमनीश आवडटा. धा दीस न्हय. पुण माधवाक कांय आवडूंक ना.'

अप्पुण्णी मेनोनान माधव मामाची परवानगी मागली म्हण सेतूक अजाप जालो. ह्या विशयांत माधव मामा कसो आयलो?

उत्तर दिकाचे पोरसांत सरळतायेन वचपा खातीर वंयचो कुडको निखळावन वाट केल्ली. ती आतां बंद दिसली. शाबूचो डब्बो आनी तुवालो घेवन वंयेलागीं वचून एक खिणाक दुबावान रावलो. मागीर परत येतना आवयन पळयलें.

'ती वाट बंद केली रे.'

कित्याक म्हण विचारलें ना. आवयन सांगलें:

'गोरवां आनी वांसरां सगळीं पोरसांत रिगतात. हांगासर येवन वचप्यानी आमच्या देट्ट्यांतल्यान आयल्यार गेल्यार पुरो न्हय ?'

मावशेन विचारलें:'सेतू, न्हावपाक मरे? थंयचें उदक बरें ना. धा पावल फुडें वच. न्हंयचे उदक खूब बरें आसा.'

शेजान्न मामी आनी तिच्यो चलयो पयलीं वरी आयिल्लीं दिसलीं नात.

सुमित्रा कुंजिमाळूअम्मा सांगाता गेल्ले पासत घरकाराचीं अवज्ञेचीं उतरां कानार पडलीं.

पाडेली कंडूची बायल आयली तेन्ना आवय आनी मावशी तिचे कडेन शेजान्नीच्या कुटूंबाक दोश दीवन उलयतालीं.

हो बदल केन्ना घडलो?

हळूच त्या बदला विशीं मातसो अदमास जायत आयलो.

'वाडिल्लो दादलो न्हय तो? आमी म्हलगड्यो भयण्यो. एकदां दोनदां सांगूयेता. ताचे परस चड कितें करप ?'

म्हळ्यार माधव मामाक लागून सगळें घडलां. माधवमामा शेजान्नीगेर वता. थंयची देखरेख करता.

माधवमामाक ताणीं मंत्रवाद करून मुठींत दवरला असो आवयचो आनी मावशेचो भरवंसो. ना तर तांचें नांव घेतल्यार वाट बदलून वचपी हो असो कसो जालो?

सेतू सांजचो न्हंयत वचून न्हावन आयलो. सुमित्रा विशीं चिंततना सगळ्यांची तिडक मारली.

कंडनकुळंगरा घराण्याचे मेनोन गिरेस्त लोक. गरज पडल्यार गांवकार तांगेर आयदनां आनी भांगार घाणाक दवरून भात आनी दुडू घेतात.

तिरूरांत कुंजिमाळू अम्माचे घरकारय प्रतापी लोक अशें आयकलां. व्हडल्या घराण्याचे ते.

व्हडलें घर आसतलें तांचें. रित्यो वारांदा. हय न्हयशा उजवाडाच्यो कुडी. शेतकामा खातीर बांदिल्ल्या इमारतींत काळोख लिपून उरता जायत.

थंय तरणाटे आसतले. कॉलेजांत शिकपी. नोकरी करपी. त्या घरांत सुमित्रा रातची न्हिदता. येवं दी. येवं दी, तिका. कोणा कोणा वांगडा कोणा कोणागेर कित्याक हेडपाक वता ती. चिंतेन मनांत अस्वस्थताय वाडून येता.

वयले कुडींत बशिल्ले कडेन, जनेलांतल्यान, सकयल आंगणांत आवयन आनी मावशेन आयिल्ल्यां लागीं उलयल्लें आयकतालें. आंतूरची उम्मट्टू अम्मा, जाण्टेली चेरुमी काळी, रांपणकार मुहम्मदाची बीवी बीपात्तुम्मा ह्यो गांवच्यो भानगडी घेवन सकयल आंगणांत पांवतात. आवय आनी मावशी तांचे कडेन गजाली मारतात. आवय आनी मावशी एकामेकांचे अस्वडीं दूशण दितात.

तशी नवी मडकी घेवन भितर आयिल्ली उम्माट्टूवम्मान गजाली मारून परत वतना विचारलेंः 'माधवन्नायरालें लग्न केन्ना गे.'

मावशेन सांगलें :'ताका कितें जालें तें चिंतून कांयच समजना, उम्म्ट्टू लग्नाची गजाल काडीना फुडें उठून, कुले पुसून वतालो. तीं कांय परकीं न्हय, थंय दुसरे दादले नात, दायजी म्हणून मामीन सुरवात केली इतलीच...चंद्रहास काडलो. ते

चलयेचें नांव आयकल्यार आंगार येता. कोंब्याची रांदय आनी च्या दिवन ताका मुठींत घेवन दवरला.'

तेन्ना आवयचो रागान फुटिल्लो साद आयकलो

'म्हाका पांयावयल्यान तिडक मारता. हांवें तेन्ना बाबा पुता करून सांगलें, तेन्ना ताका लग्न नाका आशिल्लें. आतां बायलवेडो तांचो जालो. ती शेजान्न तशी झळारा वरी बसता. पुण तें पळोवन पात्येवं नाका. हांव वळखना तिका ?'

'आतां घडय कापल्यार तो थंय शेजारांत पांवता.' मावशेन याद केली.

'माधवन्नायर मेळ्यार आतां कोणाकय बरें न्हय. नंबूतिरीगेर मुखादमाची नोकरी. चार जाणाचो वावर करता. आसूं तें. तूंवे आयकलें मगे...' उम्माट्टूवम्मान आनीयेक गजाल काडली.

दोंगुल्ल्यावयली चात्तुनायराली चली जानकी हिच्या मिणाची गजाल.

माधवमामा रातचो खूब उसरां पावलो. व्हडले कान, हांडां उठून राविल्लें तोंड, ल्हंवान भरिल्ले हात आनी एकठांय आयिल्ल्यो भोंवयो अशा व्यक्तिमत्वाचे देवूकडेन माधवमामा लग्न जावपाक सोदता अशें आयकलें, तेन्ना विश्वास बसलो ना.

माधवमामा रातचो नुलयत जेवन खूब वेळ पडवेर बीडी ओडीत बसलो. आंगणांत पसयो मारीत आसतना पडवेंतल्या, किडेवन फुटून पोकळ जाल्ल्या वाडकुळ्या खांब्याचेर माधवमामा तेंकून बशिल्लो पळोवन सेतूक अजाप जातालो.

माधवमामा काळोच. तकलेर सोण्णाच्या किशिरां वरी खरखरीत केंस पातळ जावन बोडकें दिसतालें. अप्रूप जावन हांसतालो. उलयतना व्हडल्या दांतातल्यान वारें वचपाचो साद आयकतालो.

देवू सद्याक नंबूतिरीगेर घरच्याकामाक वचनासली. माधवमामाचे सांगणेन तशें केलें हो आवयचो आनी मावशेचो विश्वास.

'तूं खंय न्हिदतलो रे ?'

काळखांतल्यान माधवमामालो अवचित आवाज आयकून कच्च जालें.

'सकयल काय वयर?'

'वयर.'

सोप्यार दवरिल्ली गोजडी पातळावन माधवमामान आनीयेक बीडी पेटयली आनी तो भितोड्चेंत येवन बसलो, तेन्ना सेतू भितर गेलो.

माधवमामा असो कसो बदल्लो?

तीन

1

बीडी सोंपत आयली. थोटूक वणटेलागीं शेंवटीत तो उठलो.

पातळ चान्यांत आंगणांत केळींच्यो सावळ्यो पडिल्ल्यो, मंद वाऱ्याक लागून त्यो हालत धोलत खेळटाल्यो. तें पळयत सोप्यार बसतना न्हीद येवपाची ना अशें दिसलें. वयले कुडींत सेतू पासयो मारतना फोर्राचीं पोन्नीं फळीं हालतालीं.

एका आयदनांत पिवपाक उदक हाडून दवर म्हण सांगपाचें आशिल्लें. सोप्यार गोजडी दवरून भयण वतना याद आशिल्ली. पुण सांगपाक दिसलें ना. तिच्या मुखार पांवतना पेंच जाता. सगळ्यांच्या मनांत आपणा विशीं प्रस्न उप्रासल्यात. पुण कोण विचारीना, इतलेंच. सेतू दिसचो न्हय म्हणून उत्तर पोरसांतल्या सांवरेच्या पोंदाक राविल्ल्याचो रोखडोच उगडास जालो.

गेल्ल्या ओणमच्या दिसांची गजाल.

पडवेर बसून, तारी जेवतासतना पळयत बशिल्लो. सुमित्रा येतना वतना दिसली. तारयेन निरोप घेवन गेल्ल्या उप्रांत चिंता सोडून पोरसांत गेलो. उत्तरे दिकेन वच्चें अशें येवजिल्लें न्हय. पावसाळेचे सुरवातेक कवाथे रोंयिल्ले. तांचो उपचार केलो. दोन नाल्ल किल्लुपाक लागिल्ले आनी तांचो मांरांडो भायर आयिल्लो. खोंट मारून तांचेर रेंव घाली आनी तांचेर पायान दामली. निमाणें उत्तर दिकांतल्या घरा आंगणांत पांवतना जिणेंत पयली फावट भिरांत जाली. ताळो सुकिल्लो. पांवलांवयल्यान थरथरो वयर सरिल्लो. खांकलों, तेन्ना आवाज भायर आयलो काय ? दार उक्तें जालें, तेन्ना परिभ्रम सांबाळून स्वस्थ जावपाचो वावर केलो. वतांत भोंवन, बावन, हुमेल्ले सुमित्राच्या तोंडार एक खिणयाळी नदर मारली. गोठ्या लागींच एक अनामी झाड आसा, जाचे वयल्यान वखदां करतात. ताच्या फांट्यार नदर थिरावन रावतना सुमित्राचो आवाज आयकलो.

'कितें माधवदादा?'

रोखडेंच उसपणें जाय अशें जिबेर आयिल्लें. तिणें ना म्हळ्ळें, तेन्ना एका खिणाक वोगीच, दुबावान रावलो. मागीर

कांयच उलयनासतना घूंवन चल्लों.

कर्किडकमा उप्रांत उसपप सोंपयलां. लाठ काडून व्हेल्या. उसपणें मागिल्लें सामकी मूर्खपण अशें सुमित्राक दिसलें जायत.

बुरशी रेश्मी काश्टी न्हेसून, आंगार आंब्यारसाचे कुरवे घेवन भोंविल्ले सुमित्राक काल पळयल्ले भशेन दिसलें. तरीय आतां, तिच्या मुखार पांवतना कांयच उलोवपाक शकनासतना अस्थीरपणान रावचें पडलें म्हणून स्वताक शिरापिलें.

पोरसांतल्यान तिच्या घरा वतना व परत येतना कोणें पळोवंक ना हें भाग्य. सेतूनय तळ्या कडेन वचून येतना पळयलें ना.

तशें स्वताक समाधान करून पडवेर येवन बसलो. थंय *चेरुमा* लोकांक आनी तांच्या बायलांक वाडिल्लें. पुण तीं सगळीं जेवणाची भुती घेवन गेल्लीं.

भितर, रांदचे कुडींत, बायलमनशांच्यो गजाली जाताल्यो. त्यो आयकत, आपल्या मूर्खपणा विशीं चिंतीत बसलो. दोंगरा पयल्यान आदीं आपळकाराचें घर आसलें. त्या घरांत सद्याक उणिच्चीरी रावता. रांदचे कुडींतल्यान तिचोच साद सगळ्यांपरस व्हडल्यान आयकतालो.

भायर सरपाक दिसलें ना. ओणमच्या दिसानी बाजारांत अप्पुल्या पसऱ्या वयर इस्पिकांचो खेळ चालू आसत. पुण वच्चें नाका अशें थारायलें. सोप्यार आड सरून मात्सो न्हिदपाचो वावर केलो.

आंगणांतल्यान कोणे तरी उलो मारलो अशें दिसलें. दोळो उक्तो करून पळय तर शंकुण्णीलो नोकर आयला. पाड पडिल्लो. ताका मनशाक धाडपाक मेळिल्लो दीस आनी वेळ ! सुकिल्ल्या मिऱ्याचो विशय कालीच सांगिल्लो.

'बाय गो, पत्मू !–'

भितरल्ल्या बोवाळांत कोणें उलो आयकलो ना.

आवाज चडोवन उलो मारलो

'कितें रे?'

'आका, रुप्याचो तो मापदंड काडून दी मगो. मिरें व्हरपाक आयला पळे'.

'आरे, त्या दिसा तूंवेंच तो नंबूतिरीगेर व्हेल्लो मरे. परतून हाडूंक ना.'

आतां तो नंबूतिरीगेर वचून हाडपाक कोण ना. सेतूक धाडल्यार कशें ? पयलीं पोरसांतल्या कामा खातीर आनी शेतांत देंवनासतना मेरेवयल्यान गोरवांक हाडपा खातीर ताका आपयतालो. धावे यत्तेंत पास जाल्ल्या उप्रांत चलो सुदारला. ताका सांगपाक दिसलें ना.

शंकुण्णीक राव म्हणून नंबूतिरीगेर चल्लो.

थंय उत्तरे दिकेन बायलमनशांचो खेट आसलो. देखून सामकी वच्चे बगर कांडपा घरा कडल्या आपट्या सकयल दुबावान रावलो. कोणे तरी पळयल्याचो भास जालो. *कुंजात्तोलान* कांडपा घरा लागीं येवन विचारलें.

'कितें माधवा?'

नंबूतिरीगेर मुकादमाची नोकरी करपाक लागत पासून एक गजाल आवडली. थंय परको म्हणपाची भावना जाली ना.

कुंजात्तोल कितेंय सांगतना आपल्या मुकादमा लागीं उलयता अशी केन्नाय वागली ना. मुखार येवपाक आनी फुडें रावन उलोवपाक तिका कांयच संकोच नासलो. फोफळांचे पयशे दितना वा केळ्यांच्या वेपारांत लोकानी हिशोब सोंपयल्ल्या उप्रांत ती थोडे रुपये आनी नाणीं दीवन सांगताली - 'माधवा, हें दवरून घे. पागार कांय ना.' *कुंजात्तोलाक* गणिताचें गिन्यान नासलें. आनी उण्णिनंबूतिरीक हांतूत कांय आवड नाशिल्ली. तरीय तांचे अस्वडीं पांच रुपये काडपाची मात लेगीत बुद्ध दिसली ना.

'*कुंजात्तोल,* मातसो तो रुप्याचो मापदंड काडून दी मगे.'

'पडवेकडले ल्हान कुडींत ना जाल्यार इश्कादे सकयल आसतलो. उण्णीक सांग काडून दिवपाक.'

उण्णी पडवेंतल्या सोप्यार, ओणमचें पक्वान्नाचें जेवण जेवन सुस्त उदारो न्हिदला आसतलो. पाड पडिल्लो. दोळ्या मुखार आयल्यार तिडक मारता. *कुंजात्तोलाचे* जाणटे पिरायेर ह्या वारसाचो आदार मेळपाक जाय आसलो. हत्ती फाटीर चडपाचें नीब करून गांवा गांवानी हेडचें बगर चार कवाथे रोंवन घाम गळयना. गोविंदा लागीं झगडें झूज करून खंडाचें भात मापून कोठडेंत घालें तर तो जेवपाक तयार.

पडवेच्या सोपण्यांचेर बोकडे पिलां पडून चाबडायत आसात. उण्णी नंबूतिरी दिसलो ना. ल्हान कुडीचें दार बंद करूंक नाशिल्लें. उत्तें करून पळयलें. थंय रुप्याचो मापदंड दिसलो ना. भितर वचून पळयलें. दक्षिणे कडले धडेर बी उण्णिनंबूतिरी आड पडला व्हय? कोण ना. आतां आंगणांत बोवाळ जायत आसतना कोणाक उलो मारप ?

इश्कादे सकयलच्यान मापदंड सांसपून काडलो. काळोख भरिल्ले वाटेर पांवतना दक्षिणे कडले कुडींत कोणतरी फुतफुतता अशें दिसलें. दुबावान थामलो. कान दीवन आयकतना बंद कवाट हळूच उत्तें जालें. अर्द उक्त्या कवाडांतल्यान ताणें व्हडल्या कानांचें आनी हाडां उठून राविल्ल्या पोल्यांचें तें तोंड पळयलें. देवू. फुडें चलून वचपाक ताका संद मेळ्ळी ना. तिच्या तोणांतल्यान उठिल्ली बोब गोठून घट जाली अशें दिसलें. ती मंदगतीन वचत आसतना फुडलें दार पूर्णपणान उत्तें जालें. काळखांत फडपानाचें खत लागिल्ले दांत चमकले. उण्णिनंबूतिरीचो आवाज खूब पयसुल्ल्यान येत आसा अशें भासलें.

'कितें रे माधवा ?'

तो वोगीच भायर आयलो. आंगणांतलो बोवाळ टाळीत, पोरसांतल्यान ताकतिकेन आपल्या घरा वचत आसतना ताच्यो आंवळिल्ल्यो मुठी कडकडल्यो.

कुंजात्तोल कितें तरी विचारताली. ताणें तिचो आवाज आयकलो ना. ताच्या चलनाचो वेग वाडलो.

2

वत मोव जावं मेरेन मनांत कुंड्याचो उजो सळसळत आसलो. माडयेच्या आळ्यांत पडिल्लीं पडींग फोपळां वेंचपाक आयिल्ले चेरुमी जाण्टेलेक गाळी संवन धांवडायली. ह्या फुडें पोरसांत दिसली तर पाय मोडून उडयतलो अशें शिटकायलें. तिणें आपले जट पडिल्ले केस परशीत कितें तरी शिरपिलें.

शंकुण्णीन धाडिल्लो मनीस वाट पळेत राविल्लो पळोवन राग आयलो.

'जोखूया?'

'वचून तुज्या त्या पाड पडिल्ल्याक सांग, आज जमचें ना म्हण. ताणें मनशाक धाडपाक सोदून काडिल्लो दीस ! शंकुण्णीन घेतलें ना तर दुसरे वेपारी आसात गांवात.'

तें आयकून आयिल्ले भयणीन शिटकायलें:

'हजार खर्च आसात. कितें आसा तें जोखून दीवन पयशे घेवन दवर मरे माधवा'

'म्हाका शिकोवं नाका. तितलें सामर्थ्य आसा तर घेवप, दिवप, कितें जाय तें तूंच कित्याक करीना?'

ती कितें तरी फुतफुतेवन भितर गेली. घडये अजाप जालो जायत. आज मेरेन व्हडले भयणीलागीं केन्नाय असो वागलो नासलो.

भायर सरतना धाकटी भयण लागीं आयली.

'तूं खंय, भायर वता रे?'

'ना, भितर वतां'

'तुका कितें जालां ? बाजारांत वचपाचो आसा तर देड आण्यांक पूड हाड म्हण सांगपाक सोदताली, तितलेंच'

मार्गार, बाजारा लागीं पावतना मनांत एकच विचार आशिल्लो. सांगूं ? शेजान्नी मामीक सांगूं?

देवूचें रूप मनांत स्पश्ट जायत आयलो तसो दुस्वास वाडलो. तिचें हाडकुळें शरीर आनी हातार उबी जावन राविल्ली काळी ल्हंव. ते चलये विशीं कांयच वायट दिसलें ना. तिचें कितेंय जावं. आपणाक कांय ना. पुण ती वायट नांव हाडटा तिच्या घराक.

'जाणा मरे, आमच्या शेजारांतली ती..........'

'कोण आमच्या माधवन्नायराली...'

आनीयेक भिरांतेचो देखावः

'चली खंयची रे?'

'आमच्याच शेजारांतली.'

'खंयची....आमचे ते....?'

ताच्याकय फुडें वचून विचार करपाक शकना.

वीरान कुट्टीच्या च्या दुकाना भायर वारांदार बसून मार्गावयल्यान लोक वच्चे पळयत रावलो.

'मान्नायर, च्या करून दिवं?'

'नाका.'

कंडन कुळंगरा मुकादम नाणु नायरान विचारलें

'आज मान्नायर इस्पिक खेळपाक आयलो ना.'

'हांव मातसो आड पडिल्लों.'

'चार रुपयांचें लुकशान जालें म्हण्टकूच हांवें खेळ सोडून दिलो.'

पयस बापूच्या पसऱ्या मुखार नुस्तेकारानीं नुस्त्याचे पांटले दवरिल्ले. लोकांचें लक्ष ओडपा खातीर ते सादयत रावले. बाजाराक जीव आयलो.

माधवन नायराली नुस्त्याची आवड खबर आशिल्ल्या वीरान कुट्टीन सांगलें:

'नायर, ताजें नुस्तें आयलां, वचून पळयना ?'

'कसलें नुस्तें?'

'वेळूरी.'

'ओ'

मार्गाचे पयले वशीन रिंठ्याच्या खांद्यानी वंय उबी केल्ली. ताचेर शेड्डे एकमेकांचेर वेस्टून उरिल्ले. निमाणें ते वेगळावले. पयसुल्ल्यान शेतांतले सुकिल्ले मातयेच्या धिफळांवयल्यान कोण तरी लागीं येत आसलो. पयसुल्ल्यानच ताची वळख मेळ्ळी. उण्णिनंबूतिरी.

पळयतना तोंड घुवंडावन, चलनाचो वेग वाडोवन वतलो अशें चिंतिल्लें. पुण दुकाना मुखार पांवना फुडें फडपानाचें खत लागिल्ले दांत सगळे दाखोवन रावलो. आंगवणेक दिल्ले बोकडेन देवळा मुखार कोण केळ्याची साल उडोवन दिता काय म्हण वाट पळयत रावचे भशेन. एका रंगाळ तुवाल्यान कात सुकून फुटिल्लें आपलें देह पांगुरलां. हांतात तो व्हडलो टोर्च. भितोडेंत रावन च्या दुकानांत बशिल्ल्या सगळ्यांक पळोवन हांसत आसा. मनांत परत परत फुतफुतलो- पाड पडिल्लो.

च्या पियेत अप्पुकुट्टन हाणें विचारलें

'उण्ण्यंबूरी खंय वता?'

'अशेंच.'

'उण्ण्यंबूरी, बाजारांतली च्या पियेतलो तर ह्या नायत्याली च्या पियेवपाचें.'

तिरशा दोळ्यानी उण्णि नंबूतिरी आपणाक पळयता. पुण तें पळोवंक नाशिल्ल्याचें सवंग केलें.

'छे, नाका.'

पुण वीरानकुट्टीन ताची इत्सा वाडयली.

'नंबूरि भितर येयात. माधवन्नायर तुमगेर वचून सांगतलो म्हण भिरांत नाका. कितें, मान्नायर?'

उण्णि नंबूतिरी टोर्च परशीत, मूर्खपणाचो हास हासत भितोड्यांत रावलो.

पडवेवयल्यान देंवन, बीडी पेटोवन चल्लों.

अच्चूल्या दुकानाकडल्यान वचत आसतना वयल्यान बोवाळ आयकलो. नाणु नायर आनी ताचो पंगड इस्पिकांचो खेळ खेळटात. दुकांनां कडल्यान मात्सें फुडें पांवतना पळयलें, मार्गार कोणें तरी तणां सुकपाक पातळावन घालां. चलपाची वाट लेगीत तांका आंगणा भशेनच. श्रावणांतल्या वाऱ्यांत धड्यालागीं पिंपळ कोसळिल्लो. ताच्या खुंटार कुराड पडिल्ल्याचो आवाज आयकलो.

बाजारांतच फिरत रावल्यार लोक कितेंय विचारीत रावतले. पयले फावटी लोकांकडल्यान पयस सरून रावपाची इत्सा जाली.

शेतांत देंवलो. व्हडल्या बांदावयल्यान गाडी व्हरूंयेता. तितलो रूंद आसा. तो बांद फुडें वचून कंडनकुळंगराकारांच्या देट्ट्याकडेन सोंपता. तो बांद बालांटून शेताचे दोन कुणगे हुपून गेल्यार पयलें देट्टें उत्तरेकडले शेजान्नीचें. बांदार, पांवलांचेर नदर थिरावन चलत आसतना कोणे तरी आपयलो अशें दिसलें. ना, उलो आपणाक आसचो ना. तेन्ना स्पश्टपणान आयकलो.

'माधवदादा, मात्सो हांगा यो मरे !'

नव्यान शेण सारयल्ल्या सोपणांवयल्यान सुमित्रा सकयल देवन येत आसा. थंय गेलों ना तर ती हांगा येतली. देखून बांदावयल्यान घूंवन त्या देट्ट्यालागीं गेलो.

सुमित्रा केस वळोवन राविल्ली पळोवन दिसलें, ती नित्तीच न्हावन, ओलें कपड बदलून आयल्या. तिच्या गोऱ्या हातार आनी गळ्यार ओलसाण आसली. फाल्या गुळिकाक आंगवण करची म्हण आवयन सांगलां. माधवदादाक आवयन येवपाक सांगलां.'

रोखडेंच कांय सांगपाक दिसलें ना.

'बोकड्यांक रोग लागलो तेन्ना आंगवण केल्ली. फायचे खातीर सगळें तयार करून दवरलां.'

तुमगेर गुळिकाक आंगवण पावोवपाक म्हजी कसली गरज, अशें विचारपाक जिबेर आयलें. लुंवणे उपरांत शेंतांत धानांचीं खुंटां उरिल्लीं. सकयल्ल्या कुणग्यांत, चिखलांतल्या पांवलांत उदक कोंडून राविल्लें. तांतूंत नदर थिरावन रावलों. सांगपाक शकना. सुमित्रा लागीं तोंड कोडूं करून कांय सांगपाक शकना.

'आतां कार्तूक तुमगेर धाडया म्हणून राविल्ली, तेन्ना तूं दिसलो.'

ती आंगणांत रावन केस वळयत आशिल्ली, तेन्ना तिणें केळींमदल्यान आपूण येतना पळयलें ! सुमित्रान आपणाक पयसुल्ल्यान पळयलें !

तिचेर परत नदर घालतना उगडास जालो, ल्हंवानी भरिल्ले आपले कुडीचो आनी दोडून खोंयिल्ल्या मुंडाचो. सुपारी विकपाक वतना कुमरनेल्लूर बाजांरांतल्यान हाताचे चार बनयन घेवंक जाय. मनांत नोंद करून दवरली.

'आवयक आपोवं?'

'हांव येन. येतलों म्हण सांग.'

सुमित्रा चड कितेंय सांगतली म्हणून एक खीण रावलो. मागीर घूंवन चलतना तिणें फाटल्यान विचारलें.

'आज नुस्तें कांय घेतलें ना ?'

'तिरुवोणम न्हय?'

'पुण पोरूं वर्सा अविट्टम दिसा चणाक हाडिल्लें '

अबूबक्करान दोन व्हडलीं चणाकां हाडिल्लीं. नंबूतिरीचे आस्पदेंतलो मात्सो जागो तापयांवाची कृषी करपा खातीर रेंदाक घेवन दिल्लें म्हणून ताणें तीं दिल्लीं. ताचे कुटके करून घाल्ले, तेन्ना कायल भरली. आकान चार कुडके आयदनांत घालून पत्मूक शेजान्नीगेर दिवपाक धाडली.

वाट बदलून चलतना आपले भितरूच म्हळें - अबूबक्करा कडेन न्हय, केळींचो उपचार करपाक वचत आसा.

केळींच्या पोरसांत जून जावंक ना म्हणून पांच ल्हान घडय कातरूंक नाशिल्ले. तांचे भोंवतणीं फिरलो. मागीर वाट मोडटा, थंयसर अबूबक्कराच्या घरा फुडल्यान वचत आसतना ताची वासपूस केली. अबूबक्कर ना. सकाळीं कुट्टिप्पुरमा गेला. आंगणांत रांपण शिंवन बसिल्ल्या ताच्या चेड्याक विचारलें.

'आतां चणाक कांय मेळना रे ?'

'उत्तरे कडले न्हंयेंत मेळटा खंय'

'ऊं.'

पोरूं वर्सा चणाक मेळिल्ल्याची सुमित्राक याद आसा.

नंबूतिरी घरा दिकेन वचत आसतना आरियंपाड खेळाक गेल्ल्याचो उगडास जालो.

सात दिसांचो खेळ. इंद्रजिताक मारिल्ल्याची काणी. सांजे नाणुनायर आनी अच्चु वतले अशें आयकल्लें.

'तूं येता मरे?'

'पळयतां.'

जेवणा उप्रांत दिसलें, या. शर्ट घालून टोर्च मागलें तेन्ना बायलांचे कुडींत गजाली मारीत बशिल्ले शेजान्नीन विचारलें.

'माधव खंय रे वता?'

तीं सगळीं आपलें घर बंद करून हांगा न्हिदपाक आयिल्लीं.

आरियंपाड वता म्हण सांगना फुडें तिणें सांगलें, आमीय येतात. सांगिल्ली चूक जाली म्हणून स्वताक दूशण दिलें. अच्चु आनी ते इश्ट सगळे गेले आसतले. बायलो आनी भुरगीं भायर सरून येवपाक रावचें पडलें. तांच्या मुखार टोर्चाचो उजवाड घालीत चलतना लज दिसली.

कूत्तंबलमा फुडल्या पिंपळा मुळांत हातांत घेतिल्ली मांद्री पातळायली. बसलो ना. बायलांक उलयत बसूं दी म्हणून इश्टांक सोदीत फिरलो. कोण दिसलो ना. निमाणें एकदां बसल्यार पुरो जालें. मांद्रे लागीं येवन पळय तर कांय जाणां न्हिदून आशिल्लीं. शेजान्न झेमेताली. आपणाक बसपा खातीर तीणें कुशीक सरून मात्शी सुवात करून दिली. ह्या खातीर हांका घेवन आयिल्लों. म्हशी. बोध वागडावन उधारींच न्हिदलांत. मनांत तिडक मारली.

पिंपळा धडेक तेंकून, पाय नीट सोडीत, बीडी ओडीत, कूत्तुकवीच्या गायनांतलें वाकचातुर्य आस्वादन करीत बसलो.

मळबावयलीं कुपां पयस वचून खिणयाळो उजवाड आयलो, तेन्ना सकयल, आपल्या नीट पायाक तेंकून उधारीच न्हिदून उरिल्ली सुमित्रा दिसली. चकित जालो.

पयलीं केन्ना पळोवंक नाशिल्लो एक विस्मय आतां पायांकडेन दिसलो. श्वासोश्वासाक लागून नीळ पाले आनी खांदे चित्रायिल्ल्या तिच्या जॅकटावयल्यान ल्हारां वतालीं.

तेन्ना कूत्तुकवीच्या उतरांची धार कानांत गेली ना. काळखांत, उजवाडाच्या एका जुंव्यार सुमित्रा एके राजकुंवरी भशेन न्हिदून आसा. लागींच बळादीक राखणो रावला.

ते खिणांत सुमित्राक कळीत नासतना तिका पळोवन रावपाची इत्सा सुरू जाली.

नंबूतिरी आवाराच्या देट्ट्यांत रिगतना तळ्यादेगेर *मुंड* उमळपाचो साद आयकलो. खंयचे तरी एक भुरगें सोडीनासतना रडिल्ल्याचो सूरय.

कुंजात्तोल रांदचे कुडींत आसा जायत. उत्तरेकडेन कोण ना, तें बरें जालें. सगळो दीस बायलो नाचिल्ल्यो, तें आंगण रितें जालां. आंगणांत रावन खांकून साद केलो.

'कोण ?'

'हांव, माधव'

रांदचे कुडींतल्यान वासरेंत येवपाचें दार उक्तें करून *कुंजात्तोल* अर्द लिपून रावली.

'गोंयदाकडल्यान येणें आशिल्लें भात केन्ना दितलो म्हण ताणें सांगलें ना, माधवा?'

'दिसलो ना तो. हांव परत एकदां विचारीन.'

'चिंगम म्हयन्यांत ताणें दोनशें पायली भात दिवपाचें. अंदू दिलें पन्नास पायली भात. अशें जाल्यार कशें ?'

वोगीच रावलो. कशें सुरू करूं?

'फाल्या तुका जेवण हांगाच. याद आसा मरे?'

आसा. चाल ती. अविट्टम दिसा दनपाराचें जेवण नंबूतिरीगेर. जेवणा उपरांत *कुंजात्तोल* पांच रुपयांचें नोट हातांत दितली. 'ओणमा खातीर कापड घे. उण्णीक वेंचून काडपाक कळना. माधवा, तुका आवडटा तें तूंच घे.'

तो अनमनत रावलो.

कांबयेंतल्यान भितर रांदनींतलो तांबडो उजो वाडतना आनी मागीर ल्हान जातना दिसतालो.

'म्हाका एक सांगपाचें आसा.'

सांगिल्ल्या उप्रांत दिसलें, आवाज अवचित कर्कश जाल्लो.

हयन्हयशा उजवाडांत कुंजात्तोलाच्या सुकिल्ल्या तोंडार, दोळ्यांसकयलचे काळसाणेक खोलाय चडली अशें दिसलें.

'कितें रे?'

कशें सांगचें म्हण कळनासतना मनांत अर्द रूप घेतिल्लीं वाक्यां शिंपडून गेलीं.

'उण्णि नंबूतिरीचें लग्न जावपाक जाय.'

कुंजात्तोलाचें तोंड प्रसन्न जालें.

'खूब दीस जाले, हांवूय तेंच चिंतता, पूर्वे कडेन वचून त्या नंबूरीक सांगपाचें म्हण.'

'कोणाक सांगल्यारय चलता. पुण लग्न बेगीन जावपाक जाय. ना जाल्यार...'

ताणें रोखडेंच संयम पाळ्ळो.

'कितें तें माधवा?'

कुजात्तोलाच्या सुरांत हुस्क्या परस दुख जाणवली.

'कितें रे माधवा, सांग मरे?'

'कांय ना.'

फेणेवन आयिल्ली उचांबळाय अंदून सांगलें.

'लग्ना उप्रांत तरी घरच्या कार्यां कडेन लक्ष दितलो काय म्हणून पळोवंया.'

मागीर रावलो ना. पोरसा मदले वाटेवयल्यान वचून घूंवन पळयलें. काळखाच्या बिळांत लिपून तकली भायर घालून पळोवंचे भशेन कुंजात्तोल कवाडां धरून राविल्ली.

सगळें इबाडून वतलें. देखरेख नाशिल्ल्यान नंबूतिरी घरची आस्पद नायत्याचे मुठींत वतली. ताचे पयलीं ते जाण्टेलेक दुरितांतल्यान सुटका मेळची हीच प्रार्थना आसली.

भुरगेपणांतच वराहमूर्तीच्या शापाची काणी आयकल्ली. तोंडार तापयल्ल्या तांब्या बाटळाची हुनसाण आनी आत्म्यांत भश्टेची म्हेळ घेवन वराहमूर्ती सूड घेत भोंवत आसा. *तेट्टा* रुखानी नंबूतिरीचीं घरां निखळावन तांच्या जाग्यार तळीं खणटा.

पयलीं नंबूतिरी घरची आस्पत मेस्त रामाले सिमेकडल्यान कंडनकुळगंराकारांच्या वयल्याजाग्यां मेरेन विस्तारून पडिल्ली खंय. सद्याक ते आस्पदेचो चतुर्थांश उरला.

न्हंयचे पेलतडीं एका नंबूतिरीच्या घरा आवारांत सद्या नायते लुगट विणपाची गिरण चलयतात. दोंगराचे देंवतेवयले नंबूतिरी कुटूंब सगळ्यांत व्हडल्या भाटकारांचें आसलें. भाचे आनी बापय हांचे मदें वांटणी करपाच्या देमांदांत सगळें सांडून गेलें. कोठडेचें घर निखळायलें. नळे, वांसे, फातर आदी सगळ्यांची वांटणी जाली. आनी हांगा...उण्णि नंबूतिरी वराहमूर्तीच्या शापाची बींच अशें मनांतच सांगलें.

भुरगेपणांत आवयन सांगून आयकल्लें. गांवचीं सगळीं शेतां भाटां पन्नियूर नंबूतिरीच्यता ताब्यांत आशिल्लीं. सगळ्यांचेर वराहमूर्ती प्रसन्न आसलो. शुकपूरकारानी कितलो वावर करूनय वराहमूर्तीचो प्रताप उणो जालो ना. निमाणें आपल्यां मदेंच शत्रू निर्माण जालो. तांब्या आयदन तापोवन मूर्तीचेर उमथी घाल्लें, पुण तें फुटलें. मागीर भटमामान शुकपुरकारां खातीर मुर्तीचेर भश्टेची बुरशी गोजडी उडयली. वराहमूर्ती 'नीचानो' म्हण आड्डून उडून गेलो खंय.

....भायर वारें थामलां. कुपां भरिल्ल्या मळबार काळीं माजरां दांत दाखयतात. सोप्यार पडून कूस परतीत तो न्हिदेची वाट पळेत उरलो. पुण न्हीद येनासली.

सगळे आपणाक चाळयत पळयतात. मनांतच सांगतात : 'त्या घरा पासून पयस वचना खंय. हाका जालें तरी कितें!'

अदीं मदीं उत्तरे कडले शेजान्नीगेर वचपाक लागून तांची ही भावना.

हाडां उठून राविल्ल्या लांब तोंडाचे, पोल्यार, नांकासकयल आनी हातार काळी ल्हंव भरून राविल्ले तिच्या मोगांत पडून थंय वता अशें आकान लेगीत अदमास केला.

ताका राग आयलो.

अस्तिपंजरावरी त्रासान भोवपी, खांकून घुसमटून चलपी शेजान्नी ताईनच ते गजालीचो प्रसार केल्लो.

- माधवान एक घडय धाडून दिलो.

- आयकलें गे, माधव म्हणटा -

- माधव, माधव, माधव.

वासरेंत बसून ती व्हडान सुचयता - बाय गो, देवू, ती शेंदरी काडून दी बाय देवू येवंची ना, देवू मुखार येवंची ना.

-ती लजेन येना असो अर्थ लावन शेजान्नी ताई उलयली तेन्ना रगत खतखततलें.

'आतां पयलीं भशेन कांय न्हय मू !'

आंगणांत लायनीन रोंयिल्लें मिरसांगेच्या झांडांवयल्यान तन्न्यो मिरसांगो खुंटून व्हॉटीत भरतना सुमित्रा उलयता. तेन्ना दारा फाटल्यान खंय तरी देवू रावन लजेचें सवंग करीत आसा म्हणपाचें विसरून वता. *आडलोडकाच्या* रसांत गूळी झरयत बशिल्लें अस्थिपंजर म्हजी प्रतिक्रिया आयकुपा खातीर रावलां.......निमाणें, अक्षमेन एक दीस तीच विशय चर्चेक काडटली -

'माधवा, कांय दीस जाले, तुका एक सांगपाक सोदता'

'कितें तें ?'

'अशें सोडल्यार सारखें न्हय. सगळे जाण विचारतात - केन्ना, कितें म्हण'

'ताई, कितें उलयता तूं ?'

'न्हय रे, देवू विशीं...'

तेन्ना...

तेन्ना रोखडेंच मारिल्ल्या आश्विनांतल्या तुफानांत सगळें कोसळपाचें आसा. शादूर रावात...

तेन्ना...

3

साकरपुडो जायना फुडें गांवांत पूर्वदिकारें खंय तरी आशिल्ल्या कायक्काट्टू घराण्याविशीं वावडी पसरपाक लागली. उलोवपाक कांय नाशिल्ल्या वेळारें गांवकारांक निधी मेळ्या. उण्णिनंबूतिरीलें लग्न. उण्णिनंबूतिरीलें नशीब. तो कांय बुदवंत न्हय जाल्यारूय *कुंजात्तोलाच्या* बऱ्या मनाक लागून ह्या लग्नाची थारावणी जाल्ली अशें

CENTRE LIBRARY

आवयन समर्थन केलें. त्या घरकारांक खूब खंड मेळटा खंय. अजूनय तांगेर हत्ती पोसतात. पेंपारेंकार शंकुण्णी माधवमामाक कारयक्काट्ट हत्तींच्यो काणयो सांगताल्यो. साकरपुडें जायन फुडें एकदां उण्णिनंबूतिरी आयलो.

'उण्यंबूरी, कितें खबर?'

तो पान चाबडायत, आंगणांत नदर थिरावन, मुमुर्ख्यानी हासत उरलो.

'हुंडो कितलो मेळटलो ?'

मावशेन विचारलें.

'दोन हजार.'

'चली पळयल्या तुवें ?'

'छे!'

उण्णि नंबूरीन ते गजालीकडेन कांय लक्ष दिवंक ना. गेल्ल्या गिमाक तिरुमांदांकुन्न जात्रेक गेल्लो, तेन्ना देवाची मूर्त कारक्काट्टचे हत्ती वयर दवरिल्ली अशें उण्णिनंबूतिरीन सांगलें. पुण उण्णिनंबूतिरी बशिल्लो कोल्लंगोट अय्यप्पाचेर.

'कितलेय खोजने फुटूं दी, हालची ना ती. आज मेरेन एका मनशाक तिणें पीडा दिवंक ना. माधवा, तुवें कारक्काट्ट हत्तीक पळयल्या ? पळोवपाचीच.'

नंबूतिरीगेर सावन नित्तोच आयिल्ल्या माधवाक ताणें निचारलें. माधवान हय व ना म्हण सांगचे बगर उं म्हळें.

'मदनमस्त जाल्यार खंय ती सामकी आपले सुवातेर वचून रावता.'

वासरेच्या पश्चिमी कोनशांत बसून, पयसुल्ल्या जांबळा मळाकडेन पळयत माधवमामान सांगलें : 'जनावरांक लेगीत बुद्ध आसा. उण्णिनंबूतिरीक ना तीच - बुद्ध.

उण्णि नंबूतिरी हासलो.

उण्णि नंबूतिरी परत परत टोर्च पेटोवन पालोवपांत गुल्ल जावन आशिल्लो. मावशेन उण्णिनंबूतिरीक उपदेश दिवपाचो प्रयत्न केलो. लग्ना उप्रांत मात जात्रा म्हणून हांगा थंय फिरचें न्हय. घरचीं कार्यां पळोवन घेवंचीं. बऱ्या घराण्यांतल्यान ती चली येत आसा. तिका त्रास दिवं नज. सगळें आयकून उण्णी नंबूतिरी हासत बसलो. निमाणो उण्णि नंबूतिरी गेल्ल्या उप्रांत मावशेन विचारलें.

'हुंडो म्हणून फकत दोनच हजार ?'

प्रश्न आसलो माधवमामाक.

पुण माधवमामान कानार केस काडले.

मावशेक मात्सो राग आयलो.

'तांगेर तूं मुखादम मरे, देखून विचारिल्लें.'

'म्हाका खबर ना. कळिल्ले बगर रावं नज जाल्यार स्वता वचून विचार.'

मागीर माधवमामा भायर सरलो आनी पायणेंतल्यान दोंगराचे देंवतेकडेन गेलो. थंयसर चेरुमा लोक लग्ना खातीर लाकडां कापताले. तो सगळो दीस तो साद आयकत बसलो.

उण्णिनंबूतिरी वांगडा उणे पुणेय दोग नंबूतिरी आनी दोग नायर हाणीं वचपाक जाय. तशें *कुंजात्तोलान* खास करून माधवमामाक आपोवन सांगलें खंय. नारायणन नायर आनी शंकुण्णी हांका धाडपाचें माधवमामान उतर दिलें.

'आपणान गेल्ल्यार सारखें जावंचें ना. हांगा शंबर तराचीं कामां पडल्यांत.'

लग्ना पयलीच्या दिसा नंबूतिरीगेर लोक जमले. थंय कोणे काय सांगलें : हत्ती आनी आस्पद आसा तरीय ती चली कारक्काट्ट कोणाक नाका जावन उरल्या. आतां नंबूतिरी तिका लग्न करून हाडटलो.

'तशें ! हांवय तेंच चिंततालों मरे. दोन हजार रुपयांचो हुंडो घेवन हो मूर्ख सोडल्यार आनी कोण तिचे लागीं लग्न जातलो ?'

लग्नाच्या जेवणाक वचपाक जाय अशें आवयन सक्त केली.

पुण सेतून न्हयकारलें.

'लोकांची खेट, नंबूतिरीचें अनवाळपण, हें कांय म्हाका पटना.'

'आरे, ते बायलमनशेन आमचे वंयेकडेन येवन दोनतीनदां आपयलें.'

वच्चों ना म्हण हट करून रावलो. आवयन निमाणें बामणांचो शिराप मेळटलो अशें सांगलें, तेन्ना अनमनत नंबूतिरीगेर गेलो.

पोरसांत सगळेकडेन चेरुमा दादले-बायलो जेवणाची वाट पळेत राविल्ले. उत्तर दिकाच्या आंगणांत चलयेवांगडा आयिल्ले नायर बायलांचो बोवाळ. आंगणांत आपवावुरपी नायर ताकतिकेन येत-वचत आसात. आवयक मनांतच संवन पडवे लागीं पांवतना कंडनकुळंगराचो चिन्नन मेनोन आनी ताचो चलो दिसलो. तांचे लागीं वचून रावलो.

मेनोनाचो चलो धावेची परीक्षा बरोवन आयिल्लो. पणसाचे सांवटांत रावन तांचे लागीं उलयत रावलो. पडवेंत नंबूतिरींचो बोवाळ चलतालो. सगळ्या संवसाराक आयकत तितल्या व्हडान ते आड्डून उलयताले. दक्षिणेकडेन मल्लानी केल्ल्या आडसा फाटल्यान आयदनांचो आनी तांबयांचो साद जाता.

सगळ्यार नदर दवरपा खातीर माधवमामा धांवत भोंवता.

चिन्नन नायरा लागीं येवन माधवमामान सांगलें.

'चड काळाव जावंचो ना. हांवें सगळी वेवस्था केल्या.'

कारक्काट्ट थावन हाडिल्ले व्हंकले विशीं चिंतलें. काल कोणें तरी घरा येवन सांगिल्लें - बदका वरी चलपी हे गिड्डे चलयेचीं थंयचे लोक फकाणां मारतात खंय.

शिवा देवळांतल्यान तीर्थ व्हाळोवपी पाशणा खळये सकयल एक कुरूप रूप कोरांतिल्लें आसा. ताचें नांव हे व्हंकलेक कोणें दिलें काय.

व्हकलेक घेवन चलयेकार न्हंय हूपून आयले म्हण बेगोबेग येवन सांगपा खातीर लोकांक रावयल्यात. *आर्प्पा* खातीर माधवमामान खासकरून कांय नायरांक सांगून दवरलांत. सगळ्यार माधवमामाचो हातभार लागता.

चिन्नन मेनोनान चल्याक सांगलें.

‘उण्णी, या आमी हळूच. नंबूतिरींच्या जेवणा खातीर रावल्यार सांज मेरेन उपाशीं रावचें पडत.’

'सदां न्हय मगा. आयच्या एका दिसाक न्हय.’ कमऱ्याक अंगवस्त्र बांदिल्ल्या एका आपवावुरप्प्यान सांगलें. ताका कंडनकुळंगरा मेनोनाची वळख नासत अशें सेतून दिसलें. पयलीं अंतरजनांचें आनी नंबूतिरी भुरग्यांचें जेवण. मागीर नंबूतिरींचें. तीसरे फांतयेंत आमंत्रित नायरांक सुवात मेळटा. चिन्नन मेनोन आनी उण्णिकृष्णन वतना आपूणय वतलों अशें चिंतून आसतना माधवमामान येवन आपयलें.

'मेनोन, चल्याकय घेवन यो, आं. सेतू, तूंय यो मरे. बोवाळ सुरू जावंचें पयलीं दक्षिणे कडले कुडींत चार पांच पानां घालपाक सांगलां. आनी कोण आसा?’

दक्षिणे कडले कुडींत फकत नंबूतिरींक बसून जेवपाक मेळटा. ती परंपरा मोडून पयलेच फावट गांवच्या नायरां खातीर थंय पानां घाल्यांत.

जेवन भायर येतना कूय घालपाक सुरू जालें. उण्णिनंबूतिरी आनी ताचो पंगड न्हंय हूपून आयला.

मेनोना वांगडा भायर सरून शेतांतल्यान उण्णिकृष्णा फाटल्यान चलत आसतना मेनोनान विचारलें:

'तूं आतां खंयचे क्लासींत रे?’

'इंटर.’

घरा पांवतना आवयन जेवणाविशीं विचारलें. गेल्ल्या णव दिसानी नंबूतिरीचें लग्न होच तिच्या उलोवपाचो विशय आसलो. आज तो सोंपला. जेवणाची वर्णना लेगीत जाल्यार मागीर कितें उलयतली. पडवे वयले कुडींत वचून जनेलांतल्यान नंबूतिरी आवारांत दोळे थिरावन रावलो. कूय घालप बंद जालां. जेवणा खातीर बोवाळ सुरू जाला आसतलो.

कृष्णन कुट्टीक लांब चीट बरयली.

उबगण म्हळ्यार कितें तें आतां सामकी समजता. दर दीस आदल्या दिसाच्या आवर्तना भशेन सुरू जाता. तसोच सोंपता. दुसरो दीसय तसोच आसतले हे खात्रीन.

शेजारा सुमित्रा ना, हेंय बरयल्यार कशें? एका खिणाक तें वाक्य फकाण कशें मनांत वाफेत उरलें. निमाणें तें नाका म्हण थारायलें.

चीट पोस्ट बॉक्सांत घालून रेशन दुकानांतलीं पोन्नीं पत्रां काडून चाळ्ळीं. कोणाची चीट येवपाची ना म्हण खबर आसली तरीय पोस्टमॅन आयिल्ल्या उप्रांत वेलायुधन मास्टरान पत्रांवयले पत्ते जाहीर करून सोपोंव मेरेन रावलो.

चलत चलत चरव्यांच्या कुणग्याचे मेरेर मोडून पडिल्ल्या देवळा लागीं पावलो.

देव न्हीदेत आसा.

देव त्या बऱ्या काळाची याद करून उरला जेन्ना पुजा आनी निवेद्य मेळटालो, म्हणपाचेर एक कविता बरोवंची अशें दिसलें. न्हावन केस बांदून, बारीक तिबो लावन चलयो येतात. तांच्या हातांत घासून लिकलिकीत केल्ल्या पितळीच्या तांबयानी तांदूळ आनी लाकूड. *मुत्तंगा* तण वाडून रान कशें जाल्ल्या प्रदक्षिणेच्या आंगणांत रेडे धादोसकायेन ढेंकारो काडीत चरताले. तो देखाव पळेत, मातयेंत अर्द पुरून पडिल्ल्या पाशणाच्या खांब्यार बसलो.

मनांतलीं उतरां, हातांत मेळूंक नाशिल्ल्या शेवण्यांवरी चिंवचिंव करून उडत रावलीं.

वयलें पाखें आनी खांबे मोडून पडिल्ल्या प्रार्थना मांटवाचे धडेर जुगार खेळपाक बशिल्ले चेरुमा भुरगे खेळ थामोवन आपणाक पळयत आसात म्हण लक्षांत आयलें, तेन्ना पेंचान गोंदळून उठलो.

'पात्रांव वता?'

ताणें कांय आयकूंक नाशिल्ल्याचें सवंग केलें.

'एक बीडी आसा तर दी पात्रांव.'

हजार पणट्यो पेटल्यो...

ना. पोन्न्या प्रतापाच्यो यादी चाबडायत बशिल्ल्या देवाची चिंता उतरानी सांगपाक मेळना.

..... नज. देवाचे चिंतेंत चलयांच्या दोळ्यांत झगझगपी हजार पणट्यांच्या उजवाडाक सुवात ना.

तिळसांजेचो काळोख जालो, तेन्ना घरा परतलो. पत्मून दिवो पेटोवन उजवाड घालो. पश्चिमे कडेन सोपणांच्या फातरांचेर तीन वाती पेटोवन दवरता.

आंगणांतच रावन दिवो पळोवन हात जोडून, नाणु नायर परत मांद्रेर येवन बसलो. सेतू मुखार येतना तो हय न्हयसो हासलो.

आवय वासरेंत फडपाना डब्ब्यार दोळे लावन बसल्या.

'दोन तीन दीस जाले, हांगासर येवन सांगपाचें म्हण चिंततालों. खरें म्हळ्यार तुमचे लागीं उलोवपाचें आशिल्लें म्हण आज लग्नाचें निमित्त करून आयिल्लों.'

आवयन नुलयत फडपाना डब्ब्याचें धांपणें काडलें. ती सकयल पळयत बसली. सेतू आंगणांत मात्सो चलून निखळून पडिल्ल्या दुर्गालागीं वचून रावलो.

'नाणु नायर, म्हाका मूर्ख म्हण समजूं नाका, आं.'

रोखडोच आवयचो आवाज चडलो. सगळें आयकुपाचे खर इत्शेन, भितरल्यान, चोळयेचे पोंत बांदीत मावशीय पडवेर पांवली. आवयच्या मुखार आशिल्लो फडपानाचो डब्बो ओडून काडून, फडपानाक चुनो लायत मावशी वारांदार बसली.

'म्हाका खबर आसा सगळें. दोळे कान ना अशें चिंतूनाकात.'

आवय कोणाचेर रागार जाता काय.

'त्या त्या वेळार फावो तशी कारवाय घेवपाक जाय आशिल्ली न्हय? तुमी व्हडलीं. म्हणटकूच तुमी पळोवन करपाक जाय आशिल्ली सोयरीक, साकरपुडो आदी.'

तेन्ना समजलें. विशय माधवमामाच.

आवयन पयलींच्यो त्यो कागाळी परत सांगपाक सुरवात केली, तेन्ना सेतूचें तोंड काळें जालें. मामा शेजान्नीगेर वता, थंय उलोवन बसता. च्या पियेता.

'ते धाकटे कार्तूचो वाडदीस म्हण ताणें थंय जेवणक वचपाची कांय गरज आशिल्ली?'

तेन्ना मावशी संवादांत वांटो घेवंक फुडें सरलीः

'हांगाय एक ल्हान चली आसा मरे. तिकाय आपोवंचे नाका ? ऊं.ऊं. आपोवणें फकत ताका.'

बाजारांत बरें नुस्तें मेळ्ळें तर तें शेजान्नीगेर पांवता.

आवयन मावशेक शिटकायली

'तूं वोगीच बस. सांगपाचें कितें आसा तें हांव सांगन.'

तेन्ना तिणें आवयची तकली पिकार जांवची म्हण मुद्दाम वाद सुरू केलो.

'थंयची सोयरीक करपाची आसा तर करूं दी ताका. ताकाय चाळिसेक वर्सां जालीं ना.? नाणु नायर, आयक गा. आकाच ताका थंय वचपाक सक्त करताली, आं!'

'ना अशें कोणें सांगलें. व्हय, हांवेच सांगिल्लें. बावडीं न्हय, दादलो कोण ना, कोणाचो आदार ना म्हण तेन्ना सांगलें हांवें. तांगेलो वैभव पळोवन कांय न्हय. काकुळटेन.'

'आतां कितें जालें? आजूनय तीं बावडींच. अजूनय तांका कोणाचो आदार ना.'

'तेंच तुमकां कळीत ना म्हणटां. ताणीं माधवाक आपले मुठींत घेतलो न्हय? तांची येवजण कितें काय! त्यो उर्वशी दोळ्या मुखार आयल्यो तर म्हजे तकलेंत कितेंशें जाता. आनी फुडें हाणें थंय सोयरीक बी केली तर मागीर त्यो जमनीर उरतल्यो? उज्यार भोंविल्ली मूंय इंगळ्यार कितें करची ना ? नाणु नायर, कितें म्हणटा तूं?'

'तें मागीर...' नाणु नायरान ताळो सारांटून थू केलें. तो उठलो आनी आवयचे लागसर वचून बसलो. हळू आवाजान सांगलें.

'विशयाची गती तुमी चिंतिल्ले प्रमाण न्हय गे.'

आवयन अजाप प्रगट केलो ना.

म्हळयार माधवमामान नाणुनायराक आपलो दूत म्हण धाडला. भयण्यांचो हयकार मेळ्यार पुरो. बापयक चीट धाडप, शेजान्नीक दीस थारावपाक सांगप, ह्यो सगळ्यो फकत चाली.

'माधवाक तशी एक इत्सा आसूयेता. दादले न्हय ? दोश दिवं येता?'

मावशेचो तो प्रश्न सेतूकय विचारीन दिसतालो.

'ताणें कितें पळोवन ही सोयरीक जायत म्हळ्ळी, खबर ना. ऐश्वर्य म्हणजे तिच्या लागीच्यान वचूंक ना. लाचार चली!'

'आगे, तो पसंत करता ते व्हडले चलयेक न्हय.'

'मागीर ?'

आवयच्या आनी मावशेच्या त्या आवाजांत आपलो आवाजय मेळ्ळो काय अशें सेतूक दुबाव जालो. ताणें आपणांक सांबाळ्ळें.

'थंय धाकटी एकली आसा न्हय?'

'कोण, सुमित्रा?'

'सुमित्रा काय कैकेयी, म्हाका हांची नांवां कांय येना.'

दक्षिणेकडल्यान कुळागरांत रिगून आंगणांत जें वारें खेळत आशिल्लें तें रोखडेंच निश्चळ जालें.

कोण उलयना. सेतू आपल्या काळजाचो धडधडो आयकत रावलो. निमाणें, अनेक रात-दीस गेल्ल्या उप्रांत आवयचो आवाज आयकलो, तेन्ना मात्सें सूं जालें-

'म्हज्या देवा ! हाका कसली पीडा जाल्या?'

'हांवेय ताका तेंच सांगलें. व्हडली आसतना धाकटेक सोयरीक जायत म्हण सांगपाक तांका त्रास जातलोच. पुण ताणें कितें जाप दिली जाणा ? आपणान चिंतल्यार देवूक सोयरीक करून दिवपाक जमतलें खंय'

ताणें सांगिल्लें कांय आयकूंक ना अशें सवंग करून तांच्या मदल्यान चल्लो आनी निशब्द जावन इश्काद चडून वयले कुडींत रिगलो.

थंय काळोख.

पुण पत्मूक उलो मारलो ना.

सोप्यार आड पडून, रागान, सुडयेचे भावनेन विचार केलो. एक दुस्मान जल्मला. माधवमामा.

हळदुव्या दांतांचो, बिडये धुंवराच्या वासाचो आनी ल्हंवानी भरिल्ल्या आंगाचो माधवमामा.

पयलीं ताचे विशीं सहताप जातालो. पुण आतां तो राखेस कसो दिसलो. भुरगेपणांत एक काणी आयकल्ली. कोणाक वचपाक मेळना अशा एका किल्ल्यांत खंय कांट्यांची गदा घेवन एकलो राखेस पारो रावतालो. माधवमामाक त्या राखेसाचें रूप मेळें.

राती न्हिदपाक आड पडलो तेन्ना लाचारपणा वयल्यान राग वयर आयलो. फातरांच्या त्या किल्ल्यांतल्यान मंत्रविद्येन मेळिल्ले सात फातर घेवन खंयचोय राजकुंवर सुमित्राक राखपाक पांवचो ना.

तसो राजकुंवर जांवप शक्य ना.

केसरी रंगाचे जमनीर ओंठ मात्सें उक्तें दवरून, दोळे अर्द धांपून न्हिदिल्ले सुमित्रीचें रूप मनांत भरून रावलें. तिरूर कंडन कुळंगरा अप्पुण्णी मेनोनाले बायलेगेर उरिल्ले सुमित्राक फुडें जांवचेल्या त्या अपघाताची कांय सुलूस मेळूंक ना म्हणून दुख जालें.

जिणेंत नसाय, राग आनी प्रणय हांच्या दूखाचें तें पयलें खीण आशिल्लें

फकत अठरा वर्साच्या एका तरणाट्याकूच त्या खिणाचो समज शक्य आसा.

बटन तूटून निसरपी चेड्डी मुंजीत खोवन आंब्यांच्या आनी जांबळांच्या पोंदाक फिरत आसतना ती आपली कोण न्हय आशिल्ली. तरीय ती दुस्मानाचे सांवळे वरी फाट घेताली. धांवत वचून नाखशेच्या बोटानी वेंचिल्लो, चेंचल्लो आंबो तिणें मोगान दितना ओंकूक येतालें. ती न्हंयचे धक्यार रेश्मी काश्ट न्हेसून बायलांचे सुवातेर रावन न्हाताली. उलोवपा खातीर ती लागीं येतना तिचेकडल्यान पयस वतालो. आनी एकदां जेन्ना रोखडोच पावस पडलो, तेन्ना तिचे विशीं दिश्टावो घडलो. ती दुस्मानाची सांवळी न्हय, शिंपयाचें कट्टें फुटोवन भायर आयिल्ली सुंदरी.

तेन्ना ती पयस उरली. वयले पांवड्यार पांवली.

जड जावंक लागिल्ल्या कुरूप आवाजान तिचें नांव उच्चारपाचो लेगीत धाडस आसना.

जेन्ना जीण एक सपन म्हण आसता आनी संवसारा रुपान येता, तेन्ना अठरा वर्साचो तरणाटो दादलेपणाचे वंये भितर रावता. काल तळ्यालागीं दिशिल्ली दुस्मानकायेची ती व्यक्ती एकाच दिसान अस्तुरेचें रूप घेवन पयस वतना राग दामून पळोवंचे पडटा.

कोणाक सांगपाचें ना. अठरा वर्साच्या तरणाट्याचीं सपनां कोणाक समजुपाचीं नात.

.....ताडा येद्या हातांतल्यान लोखणाचे दांडे वयर येवंचे पळोवन कच्च जालें.

4

मार लागिल्ल्या हेंवाळ्यावरी रात सवकासायेन सरकटून गेल्ली तेन्ना खंयतरी भायल्यान बोकडींचो साद आयकलो. रात फाफुडून उडयत उठटना,

व्हय, सुमित्राचो आवाज.

कान दीवन आयकतना आवयन अंदिल्ल्या रागान, थंडसाणेन विचारिल्लें आयकलें.

'तूं केन्ना गो आयली ?'

तिणें कितें जाप दिल्ली आयकली ना. दोळे घश्टीत न्हिदेचो पातळ धुंवर पयसावन ताकतिकेन माळी देंवन सकयले वासरेंत येतना सुमित्री बोकड्यांक घेवन दोंगरार पाविल्ली.

सदांचे परस चड बेगीन उठून आयिल्लो पळोवन आवयक अजाप जालो जायत. कॉलेजाचे सुटयेक लागून वत हून जावं मेरेन न्हिदपाची संवय आशिल्ली. मावशे बरोबर उठिल्ली पत्मू ल्हान सूप आनी सान्न घेवन चेरुमी जाण्टेलेच्या पावलार पावल दवरून झाडू मारीत, शितोड फाफडीत आशिल्ली. वोगीच तिका संवलें.

'वच गो, भितर. वोगीच आंगण बुरशें करूं नाका.'

ती हळूच भितर वतना तिच्या बुरशा तेंडार आनी दोळ्यांत भिरांत दिसली.

तोंड धुंवपाक आनी केस वळोवपाक रावलो ना. न्हेशिल्ल्या मुंडाच्या कोनशान तोंड पुसून, बोटानींच केस सारखे करून दवरून दोंगुल्ल्याचे चडटेकडेन चल्लो.

जांबळा मळावयल्यान सुमित्राच्यो बोकड्यो झिलीं मदें सुके पाले सोदीत, चाबडावन सोडून राविल्ल्यो दिसल्यो. व्हडल्या अजागळ्याचे जाण्टे बोकडीन इल्ले अस्वस्थतायेन पळयलें, शिंगां हालयलीं आनी उप्रांत ती मात्शें पयस वचून मुसकटान सुके पाले पयस करून चरपाक लागली. सुमित्रा खंय दिसली ना. तिका सोदून गेलो ना. सकाळींच तिचेलागीं अवचीतपणान मेळपाची गरज आसा. जांबळा मळ हुपून आडवाटेवयल्यान देंवन उत्तरे कडल्या शेजारांतल्या ताडा लागीं चलत गेलो. परतून नंबूतिरी आवारा लागसर, नायत्यान तापियेक रोयिल्ले सुवाते मेरेन वचून फिरलो. मागीर फातर काडून बोकड्यां मदें शेंवटून परत आयलो.

उत्तरे कडली वंय बंद केल्ली देखून शेजान्नीगेर वचपाक देट्ट्यांतल्यान भायर वचून, शेंतातल्यान चलून तांगेर वच्चें पडटलें.

नाका. म्हाका कोणाक पळोवपाची गरज न. सेतून आपले भितर सांगलें.

- सुमित्रा म्हजी कोण न्हय.

दनपारा जेवणाक आपोवं मेरेन वयले कुडींत वाचीत बसलो. लक्ष भायरूच आसलें. आयकता? सूर आयकता?

पत्मून जेवणाक आपयतना सदा वायट दिसतालें. परमेश्वरदादान जेंविल्ल्या उपरांत आपणाक पेज वाडटात म्हणपाचो राग आनी दुख परगटावपाक शकनासतना तोंड सुजोवन बसतालो. तो काळ खूब पयलींचो न्हय पुण आतां आपूण व्हडलो जालां. म्हणून आपणाक जेवणाक शीत वाडटात. जेवत आसतना पत्मू ते वाटेन आयल्यार भूख मरताली. मुठयेंत संकरेच आसात अशें भासतालें. आपूण उठून गेल्ल्या उपरांत तांचीं पेजेचीं वाटीं पणसा चारयेची भाजी रास करून दविरिल्ल्या आयदनां लागीं वतात.

कृष्णनकुट्टीन सांगिल्ल्याची सदा याद जाता. दळदिरपण पाप न्हय. पुण हांगा आवय आनी मावशी तें पाप म्हज्या दोळ्यांत दिसचें ना हाची खात्री करतात.

- इश्टा, हांव म्हज्याच घरांत अनवळखी जालां.

भितर सगळीं जाणां थंडी जमीन पुसून ताचेर आड पडून झेमेवपाक लागलीं, तेन्ना परत सकयल आयलो.

दनपारा वतांत दोंगुल्ल्याचे देंवतेर फिरत रावलो.

दोंगुल्ल्याचे देंवतेर, उत्तरे कडल्या घरा वाठारांत ब्रह्मरक्षसाच्या पीठा लागीं ताडांचे सांवळेंत रावलो. थंयच्यान शेजान्नील्या आंगणाचो एक कुडको आनी मोडिल्ल्या गोठ्याची जमीन दिसताली. थंय कुंवाळ्याची वाल पातळिल्ली

मनाच्या बळान तिका हाडपाक जाय.

क्लासींत आयकल्ल्याचो उगडास जालो. फातरानी आनी लाकडानी निर्मिल्ल्या देवांच्या निर्जीव मूर्तींक शेंकड्यानी वर्सांच्या मनशांच्या गाराण्याक लागून चैतन्य लाबता. प्रार्थनेचे शक्तीक लागून व्हय? मनांतल्यान सुटिल्ल्या वीजतरंगांची तीक्ष्णताय वाडून त्या मूर्तींत पावन प्रेरणा दिता ?

तापिल्ल्या संकऱ्यांवयल्यान वयर आयिल्ले वाफेन सुमित्रा हुमेत चडटेर येता. जैत्याच्या गर्वान रोखडोच हास आयलो.

'सेतू कितें करता रे हांगा?'

'कांय ना.'

'दक्षिणेकडली कूड मोडून काडल्या. भात कांडपाचो फातर पारून व्हेला. घेवन येता.'

ती मात्सी मोटी जाल्या व्हय ? गळ्यांतल्यान देंविल्ले हूमेक लागून हळदुव्या सॅटिन ब्लाउसाचीं पायपिंग्स ओलीं जाल्यांत. ती वचत आसतना आपयल्लें.

तिरूराच्या त्या व्हडल्या घरा विशिं विचारपाक जाय आशिल्लें. थंय कोण कोण आसात. गळ्यांतली नवी भांगरा सरपळी थंयच्यान येतना कंडनकुळंगरा मेनोनाले बायलेन भेटिल्ली व्हय?

तो उलोवपाचीं उतरां सोदीत आसतना तिणें विचारलें.

'सेतू, केन्ना रे वता?'

तेन्ना विचारपाक संद मेळ्ळी.

'हांव वचपाक तुका ताकतिक जाली?'

सुमित्रा तांतूतले कागाळीचो सूर काना मनार घेनासतना मोट्या मोट्यान हासली.

'कित्याक हासता?'

हासत आसतनाच तिणें कांय ना म्हणून तकली हालयली. तिका पळयनासतना ताडाझाडाच्यो पाकळ्यो पिंजीत, सकयल रित्या आंगणांत दोळे थिरावन रावलो.

'कॉलेजांत शिकता तरीय सेतू अजून भुरगोच, आं.'

मनांत राग सळसळत आसलो.

'माधवमामाचें लग्न म्हण आयकलें.'

ना, तें आयकतना अपेक्षे प्रमाणीं सुमित्राक संकोच जालो ना.

'आं, हांवेय तशें आयकलें. '

'माधवमामा तुमगेर सदां कित्याक येता गो ?'

'म्हाका कळना.'

'तुजे खातीर आसत.'

तेन्ना सुमित्रा परत व्हडल्यान हासली. हासत हासत चार पांच पांवलां दवरून ती घूंवली आनी थू करून तोंड पुसलें. तेन्ना तिच्या दोळ्यांत ओलसाण दिसली.

'सेतूलें उलोवप आयकल्यार हांसून पोट फुट्टलें.'

दादलेपणाचे भावनेन नीठ-उबो रावन तिका बारीकसाणेन पळयलें. दोळ्यानी सांगपाचो प्रयत्न केलो. पळय, म्हज्या तोंडार पळय. सेतूच्या तोंडार पळोवन परत हास.

'हांवे येवचें पयलींच सेतू गेल्लो आसतलो अशें चिंतिल्लें. कार्तूक विचारलें, तेन्ना कळ्ळें, वचूंक ना म्हण.'

'लग्न केन्ना?'

तेन्ना खीण भितर सुमित्रा दुबळी जाली. तरीय स्वताचेर नियंत्रण दवरून, तोंडावयलो हास उणो करीनासतना तिणें सांगलें.

'बेगीन आसतलें. सेतू येतलो मरे?'

तिचीं भुजां धरून हालयत तिका विचारपाची इत्सा जाली : हळडुव्या दांताच्या, बीडी वासाच्या, काळे कुडीच्या त्या मनशांत तुवें खास कितें पळयलें गो ?

वाटसुऱ्या लागीं उपचाराचीं उतरां उलोवन आयिल्ले भशेन, सेतू सुशेगान तकली सकयल घालून चल्लो. सुमित्रा फाटल्यान येताली म्हण खबर आशिल्ली. आडवाटेर घुंवतना सुमित्रान आपयलें.

'आरे, सेतू.'

रावलो, पुण घूंवन पळयलें ना.

'आमचे लग्न तशें दबाज्यान कांय जावपाचें ना. तरी पुण, तूं येवपाकच जाय, आं.'

जाप दिवपाक रावलो ना.

चंगंप्पुषाच्या कवितानी संवसारांतल्या संकश्टांचें मूळकारण बायलोच अशें वर्णन केल्लें. त्यो वळी गुणगुणत, वतांत चल्लो.

दीस सोंपता आनी हळूच आनीयेक रात येता, हाची वाट पळयत तो वयले कुडींत बसलो. कॉलेज लायब्ररींतल्यान घेतिल्ल्या दोन पुस्तकांतलें एक वाचून सोंपलां. हार्डीची कादंबरी सुरू केली. पुस्तकांत बायलेक विकपाचो जो प्रसंग घडटा, थंय वाचन पांवलें आनी उत्कंठा वाडली म्हण्टकूच सकयलच्यान आवयचो आनी मावशेचो उर्बे भरीत आवाज आयकलो.

'काल खंयचो दीस ? थंय बस, आं. तें कांय पळोवं नाका. च्याक दवरता. तें पंचाग काडून सेतूक दी, बाय.'

सकल वचून पळय तर पंगूट्टी आयल्या. पंगूट्टी वेटूलो चेडो. वेटू बापयगेर पोरसांत ल्हानशे खोंपयेंत रावता.

'पळय, सेतू, सरोजनी बाळांत जाली खंय. चली. काल सांजे साडे स म्हळ्यार पूराटम आसचें ना. उत्राटम सुरू जाल्लें आसतलें.

पंचांग पळोवन सांगतना आवयक सूं जालें.' उत्राटम बरो दीस. पूराटम म्हळ्यार राशि लागता. मागीर ताका लागून दुबाव जातलो.'

च्या आनी उप्पुमा करपाक ओर्द दिलें.

सेतूक भितर आपोवन आवयन विचारलें.

'पुता, तुज्या हातांत पयशे आसा?'

राग आयलो - 'खंयचे?'

आवयन अशेंच सांगलें : 'बाळांटेराची खबर घेवन येतना पांच रुपये पुणेय दिंवचें नाका? पत्मूक नंबूतिरीगेर घाडया. तुगेले पेटेंत उमळिल्लें मूंड आसा तर एक दी. ते पंगूट्टीक दिवपाक जाय मरे.'

आवय लागीं वाद करपाक सुरू केलें, तेन्ना तिणें शिटकायलें : 'श् श् श्......हळूच. भायर ताच्या कानार पडचें नाका. मुंड खूब पोन्नें नाका, तशें नवेंय नाका रे.'

पंगुट्टीचो उपचार करून उमळिल्लें मुंड आनी पांच रुपये दीवन धाडूं मेरेन आवय खासावीस जावन धांवडी मारताली. भायर भितर जेवणाक बसून आसतना आवयन सांगलें.

'फाल्या तूं थंय वचून यो.'

'खंय?'

'बापयगेर. बाळांत जावन बाळाक पळोवपाक कोण गेलें ना तर म्हजीच चूक सांगतले.'

'तूंच गेल्यार पुरो.'

आवय मात्सो वेळ वोगीच बसली.

'ऊं. हांवें थंय वचनाशिल्लें उणेंपण आसा. तूं हांगा वोगीच बसला मरे, सेतुमाधवा. वचना कित्याक?'

परमेश्वर दादाल्या लग्ना उप्रांत फकत एकदां बापयगेर गेल्लो. पांच वर्सां पयलीं.

नळिनी आका, व्हडलें आतें, धाकटें आतें हांची याद जाली, तेन्ना भितर खंय तरी वचपाचो आग्रोह जालो. आवय दीस उजवाडलो म्हणटकूच खंयतरी वचून धा रुपये घेवन आयली पुण बायगेर वचपाची इत्सा परगटायली ना. बाळाक पळोवपाक वतना वैजीणीक एक रुपया दिवचो अशें तिणें सुचयलें, तेन्नाय सांगलें:

'वोगीच बसपाक सोडची ना तूं.'

पांच वर्सां पयलीं, आवय बरोबर थंय रेघाचें शर्ट आनी ट्राउसर घालून, केसाक लायिल्ल्या तेलान तेलकट जाल्लें तोंड घेवन गेल्लो. तो सेतू आतां व्हडलो जाला, हें जाहीर करपाची इत्सा जाली.

शर्ट आनी मुंड कागदांत गुटलावन भायर सरतना देवू उत्तरे कडले देट्ट्यांत राविल्ली. तिणें व्हडान विचारलें:

'सेतू खंय रे वता?'

'त्रृश्शूरा'

उत्तरे कडले देट्ट्यादिकेन पळयलें ना. सुमित्रान आयकल्लें ना आयकल्लें एक सारखें.

बसांत नुस्तेकार आनी हमाली हांचे मदें हुमेत, घुस्मटेत वयले कांबयेक धरून रावून आसतना नळिनिआकाचो उगडास जालो.

पांच वर्सां पयलीं थंय गेलों, तेन्ना नळिनि आका धावे यत्तेंत शिकताली. मागीर कण्णूरा ट्रेयनिंगाक गेली. ट्रेयनिंग पुरतें केलें ना. क्लासींतल्या खंयच्या तरी क्रिस्तांव चेल्याचो तिचो मोग जालो खंय. पयलीं व्हनयेक खबर मेळी. परमेश्वर दादान वचून आपयलें, तेन्ना नळिनि आका ताचे वांगडा आयली ना. क्रिस्तांव चल्या बरोबर पळून गेली, अशें घरांत दामिल्ल्या आवाजान उलयल्लें आयकलें. वेकेशनाक येतली तेन्ना लग्न करून तिका धाडची म्हणून बापयक टेलेग्राम धाडलें. पुण नळिनी आका आयली ना. बापय आनी परमेश्वरदादा थंय गेले आनी तिका भरभरीत ओडून हाडली. बापयन तिका कुडींत बंद करून दवरपाक सांगलें खंय. लग्न जालें ना. भाची पळून वतली म्हणून बापयन तिच्या पान्याक लोकांक

दवरले. त्या उप्रांत नळिनी आका विशीं कोणें एक उतर उलयलें ना. व्हनीबाय मेळ्ळी तेन्ना तिका विचारपाक जिबेर आयिल्लें. पुण व्हनीबायेन आपणाक एक भयण आसा म्हणपाची खबरच काडली ना.

नळिनी आका कुंकमेचो व्हडलो तीळो करून, कोंपर मेरेन कंवचेचीं कांकणां घालून, कांकणाचो साद करून भोंवताली आनी चल्यांवरीच शिळोणी मारताली. शिंवणेच्यो सामग्री भरिल्लो डब्बो उक्तो करून, रंगीन सुतानी कोऱ्या लुगटार फुलां चित्रायताली. आनी सेतू तें उत्सुकतायेन पळोवन बसतालो.

व्हडलीं खडपां, कोसळिल्लें देवूळ आनी नळ्यां फॅक्टरीचें बोर्ड फाटीं घालून रस्तो चड्टेर पावलो तेन्ना कंडक्टराक आपयलें. कंडक्टर फडपान खावन ओंठ तांबडें करून, खाकी कालसांब उबारून असभ्य रीतीन खरपीत, बायलांच्या बसकां फाटल्यान रावन गिरायकांकडेन फकाणां मारतालो. ताणें उलो आयकलो ना.

तो तकली सकयस करून बशिल्ल्या बायलांक हासोवपाचो प्रयत्न करीत रावलो.

बस देंवतेर पावलें तेन्ना दयाळू चालकान रावयलें. तो नरकाच्या त्या बिळांतल्यान भायर देंवलो.

5

सुके रेंवेन भरिल्ली पायण आनी मोटो पिंपळ. पिंपळा पोंदाक तन्नीं चुडटां, केळीचे गाबे आनी कट्टीं पडल्यांत. पयलीं सांजवेळा देवळाकडल्यान एकटोच परत येतना पिंपळाचो वाठार टाळपा खातीर गांव म्हालगड्याच्या आंगणांतल्यान धावन वतालो. मंत्रवादाची विधी ह्या पिंपळा पोंदाक येवन सोंपयताले.

व्हडलें घर तें.

कुळागरांत मदेंच पातळून पडिल्ल्या त्या व्हडल्या घराविशीं अभिमान जातालो. माळयेवयल्या वारांदार, काळी शाय मारिल्ले भायल्या कांबयांतल्यान आंब्याचे खांदे भितर रिगून उरिल्ले.

पुण आपूण हांगा सोयरो.

रित्त्या आंगणांतल्यान पडवेर पाय दवरतना कोणें तरी विचारलें

'कोण ?'

सुकत घाल्ले कापडे घेवन पडवेर येवपाक सोदपी बायलमनशे खातीर वाट सोडली.

'आरे सेतू ! देवा ! सेतू, तुका पळोवन म्हाका वळखच मेळ्ळी ना मरे !'

नळिनी आका.

गोबरा रंगा देगेचें मुंड आनी अंगवस्त्र ह्या वेशांत राविल्ली नळिनी आका खूब बारीक जाल्या. धाकटें आतेंय पडवेर आयलें. आत्यांक पळयतना खोस जाली.

ताणीं सकाळीं न्हावन येवन गांदाचो तिळो लांवन अंगवस्त्र न्हेसून रावतना भोवमान दिसता. आवय आनी मावशी कमराक ल्हान तुवालो गुटलावन वयर आंगवस्त्र घालून भोंवतना लजेन संकोच जातालो.

'आतां तूं व्हडलो, कॉलेजांत वचपी, आं. तरीय पुता, अदीं मदीं हांगा येना कित्याक रे?'

'व्हडलें आतें खंय ?'

'आइ न्हावपाक गेल्या. तें अशें दी'. नळिनी आकान कागदा पोटली घेतली. पाय धुवपा खातीर गिंडयेंत उदक हाडून दवरलें.

घरच्यो खबऱ्यो उलयत बसलो तेन्ना आतें पावलें. बाळाक पळयलें

काळखांत बुडून उरिल्ले ते ल्हान कुडींत ओल्या लुगटांचो आनी डेटोलाचो वास तिगून राविल्लो.

व्हनिबायेन आड पडिल्ले कडल्यान तकली वयर करून विचारलें.

'सेतू, आई कित्याक आयली ना ?'

'येतली मागीर. दादा येतना ताचे बरोबर येता म्हळ्ळां.'

बाळाक पळोवन घेवपाक आयिल्ले वैजीणीनच ताका बुरशा लुगटान गुटलावन भायल्या उजवाडांत हाडलें. उजवाडाच्या भंयान ताचे दोळे अर्द धांपिल्ले भशेन दिसलें.

'कोण आयलां पळय बाबा, सेतू मामा न्हय तुजो ?'

'उण्णी आनी श्यामळा खंय?'

'तुज्या दादा बरोबर गेल्यांत. हांगा आसल्यार म्हाका वोगीच पडपाक सोडचीं नात.' व्हनयेन सांगलें: 'वयर दार उकतें आसा गे आई ? आराम खुर्ची थंय आसा. तांचे दांडे खाटे सकयल आसतले.'

वयली ती कूड व्हनयेची. बंद करून दवरिल्लीं जनेलां नळिनी आकान उक्तीं केलीं.

'सेतू बस आं. बशीर आयिल्लो न्हय.'

जनेलाच्यो कांबयो धरून रावलो तेन्ना व्हडल्या हारशांत आपलें पडबिंब दिसलें. पयसुल्ल्या जनेला वयले पांयजलांत दादा आनी व्हनीबाय हांचो फोटो.

आतें रुप्या थालींत आंबो आनी काश्या पेल्यांत च्या घेवन आयलें. नळिनी आकान हांतरुळार दवरिल्ली कांबळ फाफडून पातळायली.

'रवि खंय?'

'भायर गेल्लो. येतलो आतां.'

रवी हो आतेभाव. आपल्याच पिरायेचो. भुरगेपणाची इश्टागत. तीन म्हयनानी व्हडलो देखून आपणाक तो दादा म्हण उलो मारतालो.

पांच वर्सानी नळिनी आका कशी बदल्ल्या !

केस झडून गेल्यात, तकली दिसता. पयलीं ज्या हातार कोंपर मेरेन कंवचेचीं कांकणां आसतालीं, तो आता रिकामो जाला. ती पावसांत चिप्प भिजून पडिल्ल्या आंगणांतले मातयेंत पुरून गेल्ल्या फुलांचे रंगोली भशेन बावल्या.

'सेतू, तूं कॉलेजा वता म्हण आयकलें, तेन्ना पासून चीट बरोवपाक सोदताली रे. पुण बरयल्ली ना. '

'नळिनी आका, तूवें मागीर ती परीक्षा बरयल्ली ना?'

नळिनी आका कवाड धरून, तकली बागोवन रावली. तिणें हासपाचो यत्न केलो.

'परीक्षा !.....मडवळाचो हिशोब करपाक लेगीत पेनसील काडपाची उमेद ना......तें सगळें सोंपलें रे'

सेतू नुलयत रावलो.

'सेतू, तूं पास जावन व्हडली नोकरी करीत आसतना .....'

नळिनी आका हासपाचो वावर करीत, घूंवन रावली.

'तेंच बरोवपाक सोदताली. एकदां अशेंच दिशिल्लें. व्हनीबायक हांव वांगडा येता म्हळ्यार लज जाता. सेतू, तूं व्हडलो जातना - आतां न्हय - भुरग्यांक पळोवपाक कोणय जाय अशें तुका दिसलें तर म्हाका आपय, आं.'

सेतू गोंदळून रावलो. तेन्ना कांबळ आनी पोन्नी उश्या चीरी घेवन ती भायर गेली. उश्याची नवी चीरी घेवन ती परत आयली, तेन्नाय सेतू जनेलांतल्यान भायर पळयत राविल्लो.

'तुजे नळिनी आकाक पिशें कांय लागूंक ना रे, भियेंव नाका. तूं पॅंट घालन कॉलेजांत वता मरे ?'

'म्हजे कडेन पॅंट ना.'

'आज कलंडर पळयतना याद जाली. आज ईस्टर. कण्णूरा आज....'

तिणें रोखडेंच थामयलें, तकलेंतल्यान कितें तरी फाफडून उडोवपाचो वावर केल्ल्यावरी जमनीर दोळे थिरावन हासपाचो येत्न केलो.

'हांव हें कितें बडबडटा, न्हय ? सेतू, थंय बस मरे.'

तेन्ना सगळ्या संवसारांत पांवत तितलो व्हडलो उलो आयकलो.

'सेतू दादा !'

रवी आयला.

तकली बागोवन नळिनी आका भायर वचत आसतना इश्काद आनी फोर्र हालोवपी रवीच्या पावलांचो साद आयकलो.

रवीक पळोवन अजाप जालो. आपल्या परसूय व्हडलो जाला. गांवच्या शिंवणकारान शिंवयल्ल्या ताच्या शर्टातें कॉलर गरजे भायर व्हडलें आसलें. हुमेवन भिजून

आयला. शर्टाचीं बटनां काडिल्ल्यान बुरशें बनियन दिसतालें. रवी कर्कश जाला. पुण कानांतली माणका वेड मात सोडून दिवंक ना.

ताचे जड हात खांद्यार पडले, तेन्ना संकोच जालो.

'सेतू दादा, तुजे परस हांव चड लांब जालां न्हय ?'

रवीन लागींच रावन अपले लांबायेची तुळा केली. उप्रांत ताणें बॅग काडून पळयलें. उमळिल्लें शर्ट काडून जनेला लागीं वचून तो तपासीत आसतना ताका विचारलें.

'अंदू जिखतलो मरे ?'

'शिकून शिकून पूरो जालें, सेतू दादा. हे फावटी प्रमोशन दिलें ना तर हांव हेड मास्तराच्यो आंतकडयो भायर काडटलो.....हांगा आतां सिनिमा आयलां सेतू दादा. बांदा लागीं. तूं पालक्काड जाय तितलें सिनिमा पळयता मरे ?'

'केन्ना केन्ना.'

'आमी आज या सिनिमाक.'

'खंयचे सिनिमाक ?'

'गुलेबक्कावली. बरें आसा खंय. वागा लागीं फायट आसा. '

'पळोवया.'

'कितें पळोवंया म्हणटा ?'

रवी खाटेर बसलो. शिक्षणाविशीं सांगलें. ताची फकत धावे यत्ते मेरेन शिकपाची इत्सा आशिल्ली. घरचें कार्य पळोवपाक दादलो म्हणून तो एकलोच आशिल्लो. कुळागरांतले नारल आसात, खाजनांत शेतकामती आसा.

एकठांय बसून जेवले. मागीर रवी परत भायर गेलो. शेतांत उसपपाचें काम चलता. थंय नदर दवरपाक जाय. पोरसांत चुड्टां कापून घाल्यांत घेवपाक लोक येतले. मेजून दिवपाक जाय. परत येतना काळाव जातलो म्हण रवीन सांगलें :

व्हडले आतें आनी धाकटे आतें खूब उलयत बसलीं. सांजे नळिनीदीदी च्या घेवन आयली. मागीर रितीं आयदनां वारांदार दवरून ती दारा लागीं जमनीर बसली. तकली बागोवन, दाव्या हातान केसांत बोटां घालून ती कितें तरी सोदीत बशिल्ली पळोवन मन अस्वस्थ जालें. शाराचे सिमेर टिपू सुलतान हाच्या किल्ल्या विशीं सांगपाक सुरवात केली, तेन्ना उमेदीन तीणें अर्दी मर्दी तकली उबारून पळयलें. त्या किल्ल्यांतल्यान भायर वचपी एक गूपीत मार्ग आसा. सेतून ताची काणी सांगली, तेन्ना नळिनी आकाच्या दोळ्यांत पयलींचो तो सांडून गेल्लो उजवाड परत दिसलो.

त्या किल्ल्याचो धनी आसलो सेनाधिपती. ताची एक चली आसली. लंगडी पुण सुंदरी. तिका चलपाक इश्टिण्यांची मजत जाय आसली. दीस रात एकलेपणांत सितार वाजयत बशिल्ले चलयेक पळोवन सरदार सुसकारतालो. एकदां त्या

किल्ल्यांत एका जुवानाक कैदी करून दवरलो. तें आयकून ते चलयेन इश्टिण्यांची मजत घेवन ताका पळयलो. राती गुपीतपणान तीणें चावी घेवन ताका पळून वचपाक मजत केली. तांच्यो करणी पळोवन पान्याक राविल्ल्यानी दोगांयकय गुळो घालून मारलीं. त्या उप्रांत गुंफेची ती वाट बंद केली खंय.

काणी सोंपली तेन्ना नळिनी आकान विचारलें :

'खऱ्यान घडिल्लें मरे ? काय तुजी कल्पनेंतली काणी?'

'इतिहासाचे जायते जाणकार सांगतात, घडिल्लें म्हण.'

नळिनी आका परत वोगी जाली. वणटेक तेंकून, धांपिल्ले दोळे घश्टीत. मागीर न्हिदांतल्यान जागी जाल्ल्यावरी दोळे उक्ते करून विचारलें.

'त्या कैदीचें नांव कितें आशिल्लें रे?'

'म्हाका खबर ना.'

'तो हिंदू आसलो न्हय ?'

'आशिल्लो जायत.'

'उं.'

'नळिनी आका, तूं सनिमाक वता मगो ?'

'सिनिमा. बरें आसा तुजें. पयलीं कण्णूरा आशिल्ली, तेन्ना...' सांगपाक सुरू केल्ल्या विशयाचेर फेरविचार केल्ल्यावरी तिणें स्वताचो संयम पाळ्ळो.

शारांतल्या, किल्ल्याचे देंवतेवयल्या मैदाना विशीं सांगलें. मागीर क्लासींतल्या चलयां पासत. नळिनी आकान पयलींचे भशेन व्हडान हाशिल्लें पळोवपाची खर इत्सा जाली.

कोण तरी ल्हवू पावलानी इश्काद चडून आयिल्ल्याचो आवाज आयलो. भायल्या वारांदावयल्यान कंवचेच्या कांकणांचो साद जालो.

'नांळेनी आका तूं न्हावपाक येना ?'

'तंकमणी, हें ग्लास आनी आयदन सकयल व्हर, बाय.'

दारांतल्यान भितर आयिल्ले चलयेच्या दोळ्यांत गोंदळ दिसलो. धवें जॅकट आनी पाचवो घागरो न्हेशिल्ली बारीक चली.

'तुका सेतूची वळख ना गो ?'

गळ्यांतली कंवचेची माळ चाबीत तीणें तकली हालयली. हय व ना असो अर्थ करून घेवंयेतालो.

सेतू, मनांत पयलीं केन्ना तरी पळयल्लें एक अव्यक्त रूप वळखून घेवपाचो त्रास घेतालो.

'सेतून तंकमणीक पळोवंक ना ? पुष्पोत्त मावशेची चली.'

ती शिवाच्या देवळांतली आंगवण पावोवपाक पुष्पोत्त सावन सकाळींच आयिल्ली.

'खंयचे क्लासींत ?'

'णववे .'

ती भायर गेली, तेन्ना नळिनी आकाक विचारलें - पुष्पोत्त गोंविंद मामा अजून तिरुप्पूरा आसा मू.?

भुरगेपणांत आवय-बापय हांच्या वांगडा आयिल्लो, तेन्ना पुष्पोत्त गेला. आस्पदेची वांटणी जाल्ली, तेन्ना आज्येचे भयणीक व्हडलो त्रास जालो खंय. तिच्या भुरग्यांक कांय नोकरी मेळूंक नासली. व्हडले चलयेचें लग्न जालें एका स्कूल मास्टरालागीं. ताका म्हयनाक फकत धा रुपयांचो पागार मेळटालो. पागार सारखो मेळना म्हणून तो धन्यालागीं झगडलो. मागीर तो गांव सोडून तिरुपूरा गेलो आनी एक चेट्टियाराचो हिशोब बरोवपाक लागलो. उप्रांत गिरणेंत ताका बरी नोकरी मेळ्ळी, हातांत दुडू येवपाक लागलो.

आवयक तिजे आजयेपरस पुष्पोत्त मावशी आवडटाली.

गोविंद मामा म्हळ्यार सगळ्यांक भिरांत जाताली. ताका सट करून तिडक मारता. घरा आयल्यार सकाळच्यान सुरू करतालो पियेवपाक. ताच्या भुरग्यांक लेगीत ताचे लागीं वचपाक भिरांत जाताली खंय. पुण दर फावट सुटयेर येतना खूब पयशे हाडटालो. तिरुमनयूरा स्वताच्या घरकारां खातीर तशेंच बायलेगेर खूब दुडू मोडटालो.

पयलीं सुटयेर येतना गोविंदमामा सेतूगेर येतालो. आवय कोंब्याची रांदय करून वाडटाली. ताचे खातीर पंगोडागेर वचून राक हाडपाक मनशाक धाडटाली.

'लोकांक कितेंय म्हणूं दी. तो म्हजे मुखार येतना बावडो जावन रावता न्हय?' अशें तो गेल्ल्या उप्रांत ती सगळ्यांक सांगताली.

एकदां ताणें निरोप घेवन वतना ताणें एका रुपयाचो परमळाचो नोट दिल्लो, अजून उगडास आसा.

कांय वर्सां जालीं, गोंविंदमामा घरा येना.

आनामलाचे एस्टेटांतलीं बापयची नोकरी गेली तेन्ना नवी नोकरी सोदीत बापय तिरुप्पूर वचून रावलो. निमाणें दोगांयचें एकामेकांकडेन पटना जालें. मागीर एकदां बापयन गुपीतपणान त्यो गजाली सांगल्यो. गोविंदमामान खंय दोग चेडवांक रावयल्यांत. देखूनच बायल भुरग्यांक वांगडा व्हेल्लीं नात.

कॉलेजांत वचपाक लागलो तेन्ना दिसतालें, गोविंदमामाक एक चीट बरोवन घाली तर तो पयशे धाडून दितलो. पुण रागिस्ट गोविंदमामाचें आनी बापयचें पटना देखून बरोवपाचो धाडस केलो ना.

उण्णीच्या दांतोळ्यांक गेल्लो, तेन्ना पुष्पोत्त फकत आतें आशिल्लें. तिणें आपयलें: 'थंय यो मरे. जायतीं भुरगीं आसात थंय.'

लजेवन रावलो.

'परमीश्वरा, सेतूक हांव व्हरूं?'

दादान सांगलें : 'ताका स्कूल आसा न्हय ?आयजूच परत वतलो तो म्हजे बरोबर.'

ताका लागून तिगेर रावपाक मेळें ना.

पांच स वर्साचो आसलों, तेन्ना एकदां थंय गेल्लो. तिच्या गळ्यांतले दोरयेर एक पवनाचें पदक आशिल्लें आनी ती पाय नीट करून बशिल्ली हाचो मात्सो उगडास आसा. तिचो जीव अज्येपरस दोन गुणाचो आसलो. तिका चलपाक त्रास जातालो. पुण पोरसांत, भायलेकडले खोंपये भोंवतणीं वचून ती भुरग्यां बरोबर आपा लिपा खेळटाली. मागीर ती खोंपी निखळावन नवें घर बांदलें खंय.

सकयल येवन पळय तर नळिनी आका आनी तंकमणी न्हावपाक वचूंक नांत.

'सेतू, तूं न्हावपाचो आसा? व्हडल्या आत्येन पडवेंत येवन विचारलें.

'तिळसांज जावं दी.'

'कोलोत्त बांदा लागीं वच, आं. थंयचें उदक बरें आसा.'

'नाका. हांव बांयचें उदक काडून न्हायन.'

होस्टलांत, न्हाणयेंत रावन न्हावन संवय जाल्ल्यान उक्ताड्यार रावन न्हावपाक लज भोगता.

धाकट्या आत्येन विचारलें:

'एक ग्लास कापी करून दिवं?'

'नाका आत्ये. नित्तीच पियेल्ली न्हय. रवी पांवक ना कित्याक ?'

'ताणें येवपाचो अजून वेळ जावंक ना. खाजूर हाडपाक सांगलां. ताचे बिंयाचो फळार तुका आवडटा मरे?'

सगळें आवडटा. हांगा येत सावन सगळो संवसार फुसलायता.

धाकटें आत्ये जमीन पुसतालें. ताणें सांगलें:

'आज देवळांत शिंगार आसा. आमी जेवन या मरे ?'

'या.'

सांजवेळाच्या वतांत कुळागराची धवी रेंव झगझगता. उत्तरे सिमेकडल्या फातपणसा पोंदा कायळे सकयल पडिल्लीं फळां चोंचायतात. मदीं चुड्टांतल्यान मंद वारें गेलें. पयसुल्ल्यान समिंद्राचो अस्पश्ट गाज आयकालो. मनांतल्यान एक गोड अस्वस्थताय वयर सरली.

माळयेर वारांदावयल्या घडयाळाची घंटी वाजलीं. कान दीवन आयकलें. स वरां जाल्यांत.

तंकमणी भितर खंयतरी नळिनी आकालागीं उलयत आसा. कितल्या ल्हव ताळ्यान ती चली उलयता.

'दीवो.'

पडवेच्या सोंपणांर रावन तिणें जाहीर केलें, तेन्ना सेतून घूवन पळयलें. पांया पडपा खातीर ती दिवो दाखयत आसा. दुबावान रावलो. हात जोडले नात. आपूण व्हडलो, कॉलेजांत वचपी. पांया पडप म्हळयार उणेंपण न्हय?

दिवलेच्या हळडुव्या झगझगपी उजवाडांत तिच्या ल्हान तोंडावयलो विभूतीचो व्हडलो तिळो पळयलो.

व्हडल्या दांड्याच्या दिव्यांतली वात काडून तिणें दक्षिणे आवारांतले कुंकुमे झाडापोंदाक धडेर दवरलें. आंगणाचे मेरेवयल्यान येवन भितर रिगतना खंयचेतरी यादीन ती रावली.

'सेतू दादाक न्हावपाक वेळ जालो ?'

'न. रवी बरोबर वतलों.'

उत्तरे आंगणांतल्यान आयिल्ली नळिनी आका सोंपणांर बसली.

'तकली उसळटा. सांज जाल्यार सुरू जाता. सगळी रात न्हिद पडना. सेतू, वचून न्हावन यो मरे. मावशेन सांगिल्लें, तूं देवळांतलो शिंगारप पळोवपाक वतलो म्हण.'

'धाकट्या आत्येन या म्हळां.'

'तंकमणी, दक्षिणे कुडींत शाबू आनी तुवालो दवरला. हाडून दी, बाय.'

भितर वचून शर्ट काडून दवरलो आनी परत येवन तुवालो पांगुरलो. आंगणांत पावना फुडें रवीचो कर्कश आवाज आयकलो.

'सेतू दादा, हांवय येता न्हावपाक.'

ताणें कासादोर भुरग्याचे तकलेवयल्यान वजन देंवयलें. भुरग्याक पयशे दीवन धाडलो. दुसऱ्या दिसा सकाळीं ताचें काम कितें कितें आसा ताची याद करून दिली. आवय आनी मावशे कडल्यान नायत्यान घेतिल्ल्या नाल्लांचो हिशोब घेतलो. सेतू सगळें अजापान पळेत रावलो. णववे यत्तेंत शिकपी रवी सामको घरचो मुखेली जाला.

रवीन शर्ट आनी बनियन गुटलावन नळिनी आका मुखार शेंवटिलें. मागीर फकत तुवालो न्हेसून हात पाय घुंवडायत कसरत केलें आनी सांगलें :' आगो चलये, म्हाकाय मात्शें तेल दी.'

सेतूक हुमकळायिल्ल्या हांतरा फाटल्यान राविल्ले तंकमणीचें तोंड पळोवपाक मेळ्ळें ना.

अपले भितरूच म्हळें. आपयता पळे, अविचारी ! - आगो चलये खंय !

बांदा दिकेन वचत आसतना रवीन विचारलें:

'सेतू दादा, तूं कोलेजांत आनीकूय कितलीं वर्सां आसललो ?'

'आनीकय जायतीं वर्सां आसात रे. नापास जायना तर आं.'

WORLD KONKANI CENTRE LIBRARY

'तूं नापास जातलो ? हें बरें आसा. पुण म्हजें प्लॅन आसा वेपार सुरू करपाचें. पंचायत ऑफीसालागीं दोन कुडींचें दुकान सांगून दवरलां. ही नोकरी बी म्हणटात न्हय, ती म्हाका सांगिल्ली न्हय.'

'तुका नोकरेची गरजच खंय? नारल पाडोवप आसा, भात आसा. हें कांय ना जाल्यारूच नोकरे खातीर भीक मागची पडटा मरे.'

'तुका व्हडली नोकरी मेळूं दी. मागीर एकदां आमी येतले थंय.'

तो काळ कितलो पयस आसा अशें चिंततना भिरांत जाली.

बांदा लागीं फकत हत्तीक न्हाणोवपाचे सुवातेर लोक नाशिल्ले. थंय न्हावपाक देंवलो. उदक शेळेंहून आसलें. उदका मदें गेल्यार लेगीत गळ्यामेरेन पांवतालें. पयसुल्ल्यान राज कुटूंबाचे व्यक्तीं खातीर उबी केल्ले बांदावळींत कोणें तरी व्हडान उलयल्लें आयकलें.

'तुजे क्लासींत कितलीं भुरगीं आसात रे ?'

'आसात चाळिसेक भुरगीं. म्हाका लज भोगता, सेतू दादा. सगळीं ल्हान भुरगीं. तंकमणी दुसरे डिविशनांत आसा. तें एक बरें जालें. '

'चलयो नात ?'

'आसात आठ धा जाणां. उपद्रव, सगळीं.'

मुद्दाम चलयांविशीं संवाद सुरू केलो. पुण रवीक तांतूत कांय उमेद दिसली ना. तो देवळाच्या पश्चिमी तळ्यांतल्या व्हडलीं नुस्तीं, रावळरा मुखावयल्या पिंपळार हुमकळून पडिल्ल्या पाख्यांक गुळो मारून कशें पाडोवंयेत हांचे विशीं उलयलो. अदीं मदीं सांगत आसलो.

'आमी सिनेमाक या.'

न्हावन घरा परत पावले तेन्ना वासरेंत लांपयांव पेटोवन, जेवणाचीं पानां घालून दवरिल्लीं.

जेवणा उप्रांत आंगणांत पासयो मारीत आसतना रवीन हळून विचारलें.

'सेतू दादा, तूं सिगरेट ओडटा ?'

'ऊं ?'

'कांय ना, अशेंच विचारिल्लें.'

'होस्टलांत केन्ना केन्ना फीस्ट बी आसल्यार कोणय सिगरट दिता रे. हॅबिट ना.'

'हांव फाल्या हाडून दीन.'

जाय काय नाका म्हण सांगलें ना.

धाकट्या आत्येन येवन विचारलें.

'सेतूं, तूं अजून भायर सरूंक ना ?'

'तूका पिशें गे. देवळांत शिंगारप पळयलें ना म्हण कितें जालें? आमी सिनेमाक या. बाळांटेराचें भश्ट आसतना कोण देवळांत वता ?'

'आरे, तूं म्हाका शिकोवं नाका, आं. आमी भितर कांय वचून पांया पडपाचें ना. फकत हांव आनी तंकमणी कशीं वतलीं ?'

रवीक आपयलें.

'या रे, आमीय तांचे बरोबर '

'हांव येना.' रवीन गुपीतपणान फुतफुतलें. 'आईक वचूं दी. आमी सिनिमाक दुसरे शोक वचूंया.'

पुण रवीक निराश करचो पडलो. इस्त्री घाल्लें झगझगीत पोपलीन शर्ट काडून घालें. सकाळचें मुंड तशें बुरशें जावंक नाशिल्लें. तरी पुण दुसरें न्हेसलें. व्हनी बायेचो डब्बो उक्तो करून पोव मारलो. तिचे कुडींत वचून 'येता' म्हळ्ळें, तेन्ना तिणें विचारलें.

'मोडचें बी जाय रे ?'

'नाका.'

'टॉर्च घेवन वच, आं.'

आडवाटेवयल्यान गेल्यार मागीर सुके रेंवेचो गांवचो मार्ग. बाजार आनी पिंपळ हुपून गेलो तर फुडें कुळागरांतली निर्जन वाट आसता. धाकटें आत्यें आवय विशीं विचारीत आसलें. केन्ना केन्ना आवयक हांगा आयल्यार कितें. कांय ना जाल्यार गांवकारांच्या दोळ्यांत माती घालपा खातीर. आमी कांय तिका कसलोय उपद्रव दिवंक ना.

हात नीट केलो तर लागत तितले लागीं तंकमणी चलताली. तिच्या पांवलांचो साद आयकत, टोर्चाच्या उजवाडा

फाटल्यान चल्लो. तिणें फुलांच्या डिसायनाचो घागरो न्हेशिल्लो. केसांच्यो दोन विणी केल्ल्यान ती चड व्हडली जाल्ली अशें दिसलें. तिणें एका कुशींत माळिल्ले मोगऱ्याचे माळेचो पातळ परमळ येतालो.

चूड हालयत आडवाटेंतल्यान आयिल्ल्या बायलांच्या पंगडाचो आत्येक सांगात मेळ्ळो.

'हें कोण गे?

'सेतू. दादालो दुसरो चलो. तो आतां पालक्काड कॉलेजांत शिकता. आयजच आयिल्लो.'

ताणें मुद्दाम चलनाचो वेग कमी केलो. मात्शीं फाटीं पडलो. तंकमणीन बायलांच्या पंगडा लागीं वचपाची ताकतीक केली ना.

'पळोवन चल, आं. फातर आसात.'

सांवळेंतल्यान चलतना तिणें तोंड उबारून पळयलें आनी तेन्ना तिजे दोळे लिकलिकले.

कितेंय पुणेय उलोवपाची इत्सा आशिल्ली.

ही चली म्हळ्यार सगळो परमळ आपले भितर भरून दवरिल्लो एक कळो अशें दिसलें. हीच कविता .

कुपां पयस गेलीं. मळब रोखडेंच उजवाडलें. लिकलिकपी चान्न्यांत कुळागरांतल्यो पायण्यो आनी दीर्घ खांची मंद हासतात. अविश्वसनीय अजापा वरी चान्नें.

ह्या खिणांत सुमित्राची याद कशी आयली - स्वताक शिटकायलें.

सुमित्रा म्हजी कोण न्हय. म्हजे लागीं पळय, पयलीं वाचिल्ले कवितेंतल्या सपनान रूप घेतिल्ली सोबीत चली रावल्या.

खारीज हुपून वचपाक कापून घाल्ल्या माडा वयल्यान वचत आसतना सांगलें:'शादूरपणान चल, आं. यो, हात धर.'

मोव बोटां. पोवाचो आनी मोगऱ्याचो परमळ.

खारीज हुपिल्ल्या उप्रांतय हात सोडलो ना.

वयर उजवाडिल्लें मळब. पांया सकयलची वाट चान्न्याचे लांब न्हंये भशेन व्हाळ्ता. पयसुल्ल्या देवळांतलो वाजंत्रांचो तालात्मक सूर एका भीमाकार काळजाच्या धडधड्या भशेन, पांवला कणकणीं वाडत आयलो.

सांजवेळार फुलिल्ल्या मोगऱ्यांचो परमळ घेत तिचो हात धरीत चलतना दिसलें,

जिणेचें खीण म्हणटात तें हेंच.

- ह्या खिणाची हांव वाट पळयतालों.

- चान्न्याचो, परमळाचो आनी तालाचो हो संवसार म्हजीच वाट पळयतालो न्हय?

तुजीय बी.

6

फाल्याचो दीस वचपाचो म्हणून वायट दिसलें.

एकदां आमकां आपले आपले वेगळे वाटेन वच्चें पडटा, परत मेळूं मेरेन. शेतां आनी कुळागरां हूपून सुके रेंवेच्या मार्गावयल्यान टार घाल्ल्या रस्त्यार पांवतां. कागदाची पोटली खाक्यांत दवरून बसा खातीर रावून आसतना फाटीं खूब कितें तरी सांडून ग़ेलां असो मनांत बळादीक विचार रूप घेतालो. अरूंद बशींत मनशांच्या घाणयाऱ्या वासांत शक्य तितले उणे सुवातेर सीमित जावन रावतना भोंवतणचे साद पयसवतात. काळजांत कांकणांचें मंद वाजप आनी मोगऱ्याचो आनी पोवाचो परमळ चन्न्यावरी भरून रावला. स्पर्शाचो उगडास घेवन बोटां, दावें

भूज... तेन्ना धव्या रेघाचें धवें शर्ट घाल्लें. आपली शाबुद्ध, धांवते गाडयेचे उडकेन निसरून झेमेवपाक लागली, तेन्ना फाटल्या दिसांचें दर खीण सांजवेळाच्या कुपां भशेन, अस्पश्ट रंगाच्या बोमाड्यां भशेन, मुखार उडत रावता.

एकदां आमकां आप आपले वाटेर वच्चें पडटा.

सोयऱ्याक संदर्शनाचें नवेंपण सोंपचे पयलीं थंयच्यान वच्चें पडटा.

व्हडल्या आत्येन आनी धाकट्या आत्येन सक्त केली. व्हनीबायेनय परत परत सांगलें.

'कॉलेज कांय सुरू जावंक ना मरे. राव कांय दिसा.'

नळिनी आकान आपलें दुख परगटायलें ना. शांतपणान अशेंच सांगलें.

'सेतू आयिल्ल्यान उलोवन बसपाक एक मनीस मेळ्ळो.'

'हांव येतलों परत.'

'अदीं मदीं पत्र धाड मरे.....म्हाका केन्ना केन्ना दिसता, हांवेच स्वता एक चीट बरोवन म्हाका धाडची म्हण.'

'बरयन.'

देवळांत वचून आयिल्ल्या दुसऱ्या दिसा तंकमणीय वचपाक भायर सरिल्ली.

पुण सगळ्यानी तिका रावपाक फोर्स केलें. निर्णय घेवपाक शक्य नाशिल्ल्यान ती वारांदार, खांब्यार नांखटानी चित्रायत, तकली बागोवन वोगीच रावली.

'पुष्पोत्त आसा तितली सोय हांगा नासत. पुण हें तुज्या मावश्यांचें आनी आकाचें घरच मगो ?' धाकट्या आत्येन कागाळ केली. निमाणें तिणें प्रवास फुडें धुकल्लो. तो मरेन सेतूक हुसको जातालो.

हांगा काळ आपणाक एक शाप कसो बांदून दवरना. दर खीण अपेक्षेन भरिल्लें. रांदचे कुडी लागसर आनी वारांदावयल्यान पांवलांचो ल्हवू आवाज आयकता. रांदचे कुडींतल्यान वावराड्यांच्या मूर्खपणाचो उल्लेख करून सगळीं हासतात, तेन्ना तिचो मोव हास वळखून घेता. सनलायट शाबू लावन उमळून वयले कुडींतले दोरयेर सुकत घाल्ल्या तिच्या घागऱ्याच्या मिरयांत बोटां लायतना लेगीत बोटांक हुतहुतेपण जातालें.

प्रणय म्हळ्यार होच आसत.

....संवसाराक सांगपाक जाय. म्हजेंय एक गुपीत आसा. हांव कविते सारखेले एके पंदरा वर्साचे चलयेचो मोग करतां.

आय लव यू, आय लव यू, आय लव यू.

रातीं खूब वेळ रांदचे कुडींत उलोवप चलतालें. व्हडलें आतें कितेंय म्हणटना हाव भाव करून सांगतालें. सुतारीण पारू आयली म्हण सांगतना बडी घेवन, कडकडेत पारूची सवंग करतालें. कांय उलयनासतना सगळें आयकत बशिल्ली नळिनीआका सांगताली.

'आईचीं फकाणां.'

पोरसांत भायलेकडेन ल्हानशा घरांत रावून देखरेख करपी झगडलो म्हणून ताचे बायलेन बांयत उडकी मारली, ही काणी आत्येन सांगली, तेन्ना सेतू लेगीत हासलो. बांयत तेन्ना उणेच उदक आशिल्लें. तिची बोब आयकून राम थंय धांवन गेलो. विचारलें, 'बांयत चड उदक आसा.' ना. 'हाता पायांक कांय लागलें?' ना. उप्रांत राम उशें आनी माद्री घेवन आयलो आनी आत्येक सांगलें, आपूण तुमचे भात कांडपाचे घरा वासरेंत न्हिदूं? आयचो एक दीस तिची बोब आयकनासतना सूस्त न्हिदूंयेत न्हय !'

रांदचे कुडीच्या कवाडा फाटल्यान राविल्ले तंकमणीचो दामिल्लो हास ताका आयुकपाक मेळो.

न्हिदपाक वयर गेलो, तेन्ना नळिनी आका दिवो घेवन आयली.

'सेतूक न्हीद येता आसतली.'

'ना. हांव उसरां न्हिदतां.'

भायर वारांदार तंकमणीचो पावलांचो साद आयकलो.

'तंकमणी, न्हिदूंक ना बाय ? यो. हांगा येवन बस.'

खाटे लागसर, नळिनि आका लागींच ती आंग चोरून रावली.

'रवी न्हिदलो?'

'पडवेंत जमीन पुसून दिली. थंय जमनीर न्हिदल्यारूच ताका सुस्त न्हीद पडटा खंय.'

एकदां सीमेवयल्या चार माडांवयले नारल चोरून गेले. त्या उप्रांत पांच सेल्सांचो टोर्च आनी व्हडली एक बडी हाता लागींच दवरून तो बाल्कांवांत रातचो न्हिदपाक लागलो.

नळिनी आकान मागलें.

'सेतू, तुवें पळयल्ल्या एका सिनिमाची काणी सांग.'

'ओ, म्हाका कांय याद ना. '

'सांग.'

तो आसलो तंकमणीचो मोव आवाज.

ती खाटे फाटल्यान येवन नळिनी आकाच्या भुजार हात दवरून, हांतरूळाक तेंकून रावली.

भायल्या वारांदार वात सकयल करून दवरिल्ल्या दिव्याचो उजवाड उणो उणो जायत आयलो. तो वण्टेक तेंकून, हांतरुणार पाय नीट दवरून बसलो आनी हळूच सिगरेट ओडीत ताणें काणी सांगली. गिरेस्त तरणाट्यान वाटेर नांचपी लामाणी चलयेचो मोग केल्ल्याची काणी.

ताच्या कथनाक नळिनी आकान केल्लो 'उं' साद ल्हवू जायत आयलो आनी मागीर नाच जालो.

'नळिनी आका न्हिदली.'

'ऊं. तूं सांग.' तंकमणीन सक्त केली.

न्हिदिल्ले नळिनी आकाक त्रास जावंचो न्हय म्हणून तंकणीन आपलो हात ओढून घेतलो, ती हांतरुणार तेंकून रावली.

'सुहानी रात...तंकमणीन तें गीत आयकलां?'

'ना.'

'गिरेस्त तरणाट्यान पूर्वनिश्चित सुवातेर चान्त्यांत रावून तें गीत गायलेलें.'

आपलो आवाज कर्कश. गायन सोडून संगीताची एक वळ लेगीत गावपाक शकचें ना. तरीय सांगलें.

'कितलें सुंदर संगीत!

सुहानी रात दिल चुगी,

हा जाने तूं कबौगी '

आखेरेक जेन्ना निसरून पडिल्ले सुरयेर दुस्मान पडटा आनी नायक वांचता, तेन्ना तंकमणीचीं सुपुल्लीं बोटां सेतूच्या हातांत उरिल्लीं.

कथा सोंपली, तेन्ना नळिनी आका कांचवेन उठली.

'न्हीद पडली. खूब वेळ जालो. सेतू, तूं न्हीद, आं!.'

पयलींच नळिनी आका भायर गेली. तिचे बरोबर वचपाची ताकतीक करीनासतना तंकमणी दुबावान एक खीण थंयच रावली. नळिनीआकान दिवो काडलो, तेन्ना काळोख जालो.

'तंकमणी, इश्कादेवयल्यान संवकास देंव, आं.'

काळखाक लागून धाडस केलो.

ती ताच्या खिणयाळ्या वेंगांतूच रावली. वारांदावयल्यान ताणें तिका लागींच धरून व्हरली. इश्कादेर पांवतना तिच्या खांद्यार हात दवरून धादोसकायेन ताणें तिका सांगलें.

'वचून न्हीद, आं.'

ती इश्कादेवयल्यान देंवन वचत मेरेन तो काळखांत रावलो. वारांदावयल्या कांब्यांतल्यान भायर पळयतना दिसलें, आंगणांतले रेंवेंत, आंब्याचे सांवळे भोंवतणीं चान्नें खेळत आसा. जळिल्लो कापूर, विभूत, गंधाची शाबू हांच्या मिश्र परमळाच्या त्या काळखांत तो दोळे धांपून, वारें घेत रावलो.

बांळांटेरा कुडीच्या दारा लागीं रावन व्हनीबायचो निरोप घेतलो. पडवे वयल्यान सगळ्यांचो निरोप घेवन देवपाक सोदतना तंकमणीय वचपाक तयार जायत आसली. आत्यानी अदीं मदीं येवपाक आपयलें. देट्ट्या मेरेन रवी वांगडा आयलो.

ताच्या फाटल्यान तीय आयली. तिणेंय निरोप घेतलो जायत. ताणें आयकलो ना.

वोंवळां शिंपडिल्ले आडवाटेर पांवतना ताणें चलनाचो वेग उणो केलो. वाटेच्या शेंवटाक तो वयल्या कुळागरांत रिगपा खातीर बांदिल्ल्या सोंपणांचेर रावलो.

'येता.'

'सेतू दादा आनी केन्ना मेळटलो?'

' येतलों बेगीन.'

'आनी येतना आमगेर येवपाचें, आं.'

'येतलों.'

'हांव आईक सांगतली, तूं येतलो म्हण'

घरा पांवलो, तेन्ना वत मोव जाल्लें. आईच्या तोंडार वीट दिसली. तिणें विचारलें:

'कित्याक रे इतल्या दिसाक रावलो थंय ?'

तो प्रस्न आयकतनाच तिडक मारली. हांगा रात दीस पान्याक रावपाक जाय दिसता. तीन दीस. तीन दीस हांगच्यान सुटकेची वाट धरिल्ली.

भितर पोकळ जाल्ल्या, निखळिल्ल्या खांब्याक तेंकून बसतना दुस्वास भोगलो. कान दीवन आयकलें तर हांगा सदा किडेल्ल्या लाकडांतल्यान भुसो पडपाचो साद आयकता. ह्या घरांत सगळेकडेन ओल्या कपडांचो आनी ओल्या काळखाचो वीट हाडपी वास येता.

'एक दिवो पेटोवन दवरपाक कोणाक दिसूंक ना. खंय ती पत्मू -

तिणें धुंवर फांकपी एक दिवो हाडून हुमऱ्यार दवरलो. ताचो धुंवर वळवळत वणटेर काळीं खतां करीत आसतना वोगीच पळेत बसलो.

जेन्ना तंकमणी ह्या घरांत पाय दवरतली, तेन्ना - ती चिंता येतना ताका भिरांत जाता.

सेतू दादालें घर....

'आगो, एक तुवालो हाडून दी.'

भितरल्यान पत्मून तिचे मावशेक आपयल्ल्याचो आवाज आयकलो.

नंबूतिरी आवारांतले तळये कडल्यान मुंड उमळपाचो साद आयलो.

सांजे आंगणांतल्या काळखांत वणटेर सुकत घाल्लें मुंड घेवन वचत आसतना मावशेन सांगलें:

'नंबुतिरी घरा कडले तळयेंत न्हावपा खातीर बायलांची गर्दी आसा. बेगीन न्हावपाक मेळचें ना.'

पत्मून तुवालो, आनी शाबूचो डब्बो हाडून दवरलो. डब्बो उक्तो करून पळयलो. कोलटार शाबूचे दोन ल्हान, अशीर कुडके सकयल दसून पडल्यात.

'तेल जाय रे ?'

जाप दिली ना. देट्ट्यांतल्यान देंवन शेतांत पावलो, तेन्ना मात्शें थंड वारें मारलें. सुकून चिरे पडिल्ल्या शेतांत अजून काळोख देवंक नाशिल्लो.

बांदावयल्यान मात्सो फुडें चल्लो. उत्तर दिकांतल्या बाजारांत दिवे पेटिल्ले. मार्गावयल्यान एक हातगाडी परंगत परंगत, हालत धोलत गेली.

काल सांजे आंब्या पोंदाक आळसायेन फिरतालो. सगळें घर ह्या राजकुंवराचें फरमान आयकुपाक तयार जावन राविल्लें. तिच्या पांवलाचो आवाज आयकतना काळजाचो धडधडो वाडटालो.

तीन दिसां उप्रांत परत ह्या बंदखणींत पांवलां.

पावस शिंवरत असो दुबाव जालो. शेताच्या कुणग्यांतल्यान चलत उत्तर दिकाचे शेजान्नीले देट्ट्यांत रिगतना पावसाचे थेंबे पडपाक लागले. कुळागरांत दोनीयवशीन काळोख लिपून रावला अशें दिसलें. शाबूच्या डब्याचेर तालान वाजयत पडवेंत रिगतना थंय काळोख भरून राविल्लो दिसलो. पश्चमी दिकांतल्यान वचून पळयतना रांदचे कुडीचे वासरेर दिवो दिसलो. ताच्या उजवाडांत कात्यायनी बसून सुपांत तांदूळ पातळावन फातर वेंचताली.

'कोण, सेतू दादा?'

तो थामलो.

भितरल्यान लांपयांव घेवन सुमित्रा आयली.

'सेतू, केन्ना आयलो तूं ?'

'सांजे.'

वावझड टाळपाक तो भितोडेंत सरून रावलो. तुवाल्यान माथें पुसलें.

'सरोजिनी आकालें भुरगें व्हडलें आसा ?'

उदासीनपणान 'उं' केलें.

लांपयावांच्या तांबड्या उजवाडांत रावन सुमित्रा काळखांत राविल्ल्या आपणाक पळोवपाचो प्रयत्न करीत आसली.

'खंय तुगेली आई?'

उत्तरेकडेन न्हंयचे देगेर रावपी चिन्नम्मू हे दायजेगेर कोणाक तरी वेणो आयला असो रकाद मेळ्ळो. तेन्ना सुमित्राली आई भायर सरून गेली. सांगाता देवूकय व्हेली.

'नळिनी अकाक सोयरीक कांय येता ?'

'म्हाका खबर ना. '

मनांतल्यान दुसरे सगळे विशय पयसावल्यात, थंय आतां येवजण सुरू जाल्या. सुमित्रा एकलीच आसा.

'छत्री जाय तुका?'

'नाका.'

'घे, हो दीवो व्हर. पावलां कडेन पळोवन वच. केदगी मळांत कालय सोरोप दिशिल्लो.'

दिवो घेतना तिचीं बोटां हांतांत घेतलीं.

त्या ल्हान दिव्याच्या इल्ल्याशा उजवाडाक लागून भोंवतणचो काळोख चड दाट जाल्लो अशें दिसलें. केदकी मळ हूपून वतना मात्शी भिरांतय जाली. तळें काळखाची गुहा कशी दिसली. थंय पयलीं बांयच आशिल्ली. मागीर थंयच भोंवतणीं खणून तळें केलें.

वयले सुवातेवयल्यान उदका थेंबे उसळून पडून दिव्याचें धुवराडें फुटचें ना हाची जतनाय घेवन दिवो दवरलो. उदकांत देंवन उमळपा खातीर घाल्ल्या फातरार बसून उदकांत पावलां भिजयलीं. उदक खूब थंड आसलें. तुवालो भिजोवन ताच्यान आंग पुसलें. न्हाल्ले भशेन केलें आनी वयर आयलो. काळखांत रावन कोण आपणाक पळयना मू असो गोंदळ जालो तरी फूंक मारून दिवो वाडवयलो.

'सुमित्रा'

तसो व्हडान उलो मारतना आवाज थरथरचो ना हाची जतनाय घेतली.

'सुमित्रा, दिवो पालवलो. एक वात घेवन यो.'

भोंवतणीं पावसाचे थेंबे पडटाले.

पावस पडपाक लागलो, कांय पयलीं पडिल्ल्याचे थेंबे माड्यांवयल्यान पडत आसा?

तिणें आयकलें नासत. आयकल्यारय ती येवंची ना. कित्याक, ती पयलींची सुमित्रा न्हय. आमगेर मामी म्हणून येवपाची चली ती. तिका तें खबर आसा. ताडा पोंदाक रावन उलयलीं, तेन्नाय तिच्या तोंडार तीच तिरस्काराची भावना आशिल्ली.

भिण्ण काळखांत बुडून राविल्ल्या कुळागरांत एके वातीचो उजवाड लागीं लागीं येत रावलो. कार्तू व्हय? कोणय जावं दी. म्हाका कितें ? उजवाड जाय. वाऱ्यांत पालवल्लो न्हय....अशें आपले भितर सांगलें.

सुमित्राच ती.

तिच्या हातांतल्यान वात घेतली. दिवो पेटयत आसतना हात हुलपल्ले भशेन करून वात सकयल उडयली.

रोखडींच काळखाचीं ल्हारां लागीं पावलीं.

निर्दयपणान ताणें तिका वेंगेंत घेतली, तेन्ना कांनांत तुफानाचो फुतकार आयकल्ल्याचो भास जालो.

काळोख फुतफुततालो.

'नज, सेतू, नज.'

तूं आतां व्हडली जाल्या. तिरूरच्या बंगल्यांत राविल्ली, तेन्ना तुका सेतूची याद आशिल्ली? तुका ती भांगराची सरपळी कोणें दिली ? तुका बीडये धुंवराचो वास आनी हळदुवे दांत आवडटात, आं ? आं?

'नाका, सेतू, नाका.'

शेळो लागिल्ले ओले वण्टेक तेंकून, वेंगांतल्यान सोडोवन घेवपाचो वावर करचे बगर ती वोगीच रावन फुतफुतली. नाका

ना. तूं म्हजो विरोद करपाक पांवची ना.

पिशें लागिल्लें वारें दावो तोडून भोंवतणीं फिरलें. मंत्रवादाच्या मांडार बशिल्ले बायलमनशेन केस सोडोवन तकली घुंवडायल्ले भशेन कुळागरांतल्यो माडयो घुंवत रावल्यो. एका रडण्यावरी सुरू जाल्ली वाऱ्याची शिळोणी वाडत वाडत आड्डुपाक लागली. पावसाचे थेंबे बेतां भशेन सणसणीत पडून भोंवतणींत शिंपडले. ओले मातयेचो वास आयलो.

निमाणें नव्या पावसांतल्या नुस्त्यांवरी तिचे झगझगपी दोळे फुडें लागींच्यान दिसले, तेन्ना परत भानार आयलो.

'कोंपरावयली काती सगळी झरकटली.'

सुमित्रान रडणें आनी हास भरसल्ल्या सुरान सांगलें.

पावसांत भिजत, तिच्या खांद्यार हात दवरून, तिचेर तेंकून व्हडल्या पांवड्यार बसलो. तीय वोगी रावली. बेगीन माथें पुसून कुळागरांतल्यान वचपाक दिसलें. तेन्ना समजलें, आपलो दावो हात तिणें दोनय हातानी धरला. आपल्या हातार तिणें बोटानी रेघ ओडले आनी पुसले. तिच्या हातांतल्यान आपलो हात सोडोवन तो उठलो. तेन्ना रोखडीच सुमित्रा लागीं आयली आनी खांद्यार हात दवरून चड लागीं ओडीत सांगलें.

'हें अशेंच म्हाका दुखोवपा खातीर न्हय? म्हाका दुखोवपा खातीर न्हय?

तो भिजुट कसो दुबळो जावन उरलो. ओल्या खांद्यार तिचें तोंड दामलें, तेन्ना दोळ्यादुकांची ऊब जाणवली.

सेतू सोंपणां चडून आंगणांत चुडयेचो उजवाड घालपाकडेन लक्ष दितालो.

'तळ्यांत कोण तें ?'

आंगणांतल्यान माधवमामाचो आवाज आयकलो. भंयान तिच्या हांतातल्यान मेकळो जावन धांवपाक दिसलें. सुमित्रान आवाज आयकलो ना जायत. भिजिल्ल्या, मुदयाळ्या केसांतल्यान बोटां घालून तिचें तोंड वयर करतना तिचें रडतें तोंड दिसलें.

म्हाका माफ कर सुमित्रा....हीं उतरां ताळ्यांत शिरकून उरलीं. त्रासान सांगलें.

'मागीर मेळया. येतां हांव.'

तिच्या पोल्यार परशीत, फुतफुतलों. शाबूचो डब्बो सांसपून काडलो आनी कुळागरांतल्यान चल्लो. धांवपाच्या वेगान. मदले वणटेवयल्यान उडकी मारून शेतांत देंवलो. घरच्या देट्ट्यांत रिगूं मेरेन कोण तरी फाट घेत येता अशी भिरांत जाताली. देट्ट्यांत भितर रिगिल्ले उप्रांत मात्सो रावलो. सामको भिजिल्लो. तुवालो पिळून माथें आनी आंग पुसलें. खरशेत आसतना स्वताचो दुस्वास जालो.

तंकमणी, म्हाका माफ कर.

चान्नें, न्हंयो, लांब सुपुल्लीं बोटां हांचे यादीन मनांत फुतफुतलो.

सुमित्रा म्हजी कोण न्हय.

तुजे मुखार पांवतना हांव देव जातां.

पुण सुमित्रा पयलींच रडिल्ली पळोवन मनांत अस्वस्थतायेची कोडसाण पाझारता.

ना, आनी ही चूक जावंची ना.

हें सत. तुमी सगळे म्हाका माफ करात !

आंगणांत पांवलो, तेन्ना तन मन एकसारखें बोंदरावरी जालां अशें अणभवलें.

सेतूक रडपाक आयलें.

चार

1

सकाळच्यान लोक येत आसले.

पयलींच ते रीत रिवाजेच्या नांवान वास पूस करपाक येवन च्या पियेवन, फडपान खांवन वताले. तांका टाळपाक मेळनासलें. जायते जाण आयले, गजाली मारल्यो. काल मूखार मेळटना जे वेगळे वाटेन वताले, ते लेगीत.

दनपारां उपरांत दायजी पावले.

कोणा मुखार वचनासतना बसपाक जमना म्हण्टकूच तो लाचारपणान भेरावन पूर्व वासरेंत वचून बसलो. देट्ट्यांत आनीयेक पंगड दिसलो. आजी जिती आसतनाच आस्पदेचो वांटो घेवन गेल्ली उण्णिचिरी आका आनी तिचीं भुरगीं. लांब पांयाची, दादल्यांवरी नीट उबी चलपी उण्णिचिरी आकाक सत्तर वर्सां जाल्यांत. न्हंय हूपून ती एक कोस चलून लग्नाच्या जेवणा खातीर आयल्या. सांगाताक तिची चली आनी तीगां नातरां.

वासरेचे आनीयेके कडेन वावराडो म्हणून आयिल्लो नारायणन नायर पानां कातरून तांचो पेळी करीत आसा.

भितर बोवाळ.

मदीं आका कितें तरी व्हडान उलयत भायर पडवेंत आयली.

'माधवा, खंय रे तूं?'

उलो आयकलो तरीय तो वोगीच बसलो.

पडवेंतलें वोल्तेर हाल्लें.

भावोजीलो आवाज आयकलोः 'आरे, आतां हांगाच आशिल्लो तो.'

...भिरांत नाका. पळून वचपाची कांय चिंता ना. ताणें आपले भितरूच सांगलें.

'आरे, तूं हांगा येवन बसला ? हें बरें आसा !.'

आनी कितें करूं, उडूं ? घुंवत्यो उडक्यो मारूं?

'कावुंगलचो चात्तु नायर अजून येवं ना मरे. तुंवें सांगूं नाशिल्लें ताका?'

'हांवें पळोवंक ना ताका'

तोंड वयर करचे बगर फातर उठून राविल्ल्या आंगणांत दोळे थिरावन ताणें उदासीनपणान म्हळ्ळें.

'हांवें दोग जाणांक सांगून धाडलां. कुंजुक्कुट्टनाक एकल्याक रांदपाचें काम जातलें ?'

सोंसपाक जायना म्हणटकूच ताणें विचारलें.

'आका, तूं कितें कर म्हण्टा म्हाका.?'

'कांय ना. तुका कितें ? फकत सोयऱ्याक - दायज्यांक सांगलां. कोण आयलो तर जेवण घालपाची चाल ना? परमीश्वराचो बापय बी आसा.'

थंय बसलो तर आका आपलें काम आनी आपली जापसालदारकी हें सगळें सांगपाक सुरवात करतली. देखून, अगत्याचें काम आसा हाची सवंग करून तो उठलो आनी आंगणांतल्यान गलो.

'माधवा-'

भावोजी.

'पेट्रोमॅक्साची वेवस्था केल्या?'

'ना. '

'ऊं.'

पेट्रोमॅक्सा खातीर स रुपया भाडें दिवपाक जाय. त्या भायर रेंवेल. वोल्तेरार बसून भावोजीन सरळ सांगूयेता. आपूण हांगा आसतना दबाज्याक कसलेंय उणेंपण आसचें न्हय अशी ताची समज आसत.

भायर भितर तयारी जाता म्हणचे परस ताचो बोवाळूच चड. हें म्हजें कार्य न्हय, म्हजो हांतूंत कसलोच वांटो ना अशें स्वताक समजावपाचो प्रयत्न करीत तो आंगणाचे सिमेर वचून रावलो.

मातयेचे वणटेक फावो तितलें बळ ना म्हणून ताचे फाटल्यान पांवडे बांदिल्ले. तांचेर रावन तीग बायलो ओल्या केसांचे आगळ वेगळायत, उलयत राविल्ल्यो. त्यो दोंगुल्ल्यावयले काळिक्कुट्टी आज्ये वांगडा आयिल्ल्यो. ताणीं माड्यांच्या आळ्यांत वचून वोगीच पानवेलयांच्यो गांठी सोडयल्यो आनी परत बांदल्यो.

'माधव खंय?'

धाकटी आका. पूड ओडिल्यान नांक बंद जाल्ल्यावरी तिचो आवाज जालो.

'माधवा, तूं मात्शें हांगा यो.'

घूवन पळोवंचे बगर विचारलें.

'कितें जाय ?'

'ती कोठी उक्ती करून सुपारी काडून दी.'

मागीर आवाज दामोवन तिणें फुतफुतलें

'अवच्चिन्नां. फडपान इतलेंच खावप म्हण ना ? बोकड्यांवरी चाबडायत आसात. ताटांत फडपानांचे चार पेळे आनी सुपारी दवरून घुंवना फुडें सगळें स्वाहा. ताट रितें.'

कोठी उक्ती केली आनी हात घालून तांतूतली सुपारीची बुयांव उखलून भायर काडून दवरली.

घूंवन वतना मनांत असो विचार आयलो : कांय नाका म्हण चिंतिल्लें. निमाणें परमेश्वराच्या लग्ना खातीर जशी तयारी केली, तशीच आतां करची पडली. तेन्ना सगळें कारभार आपणान चलयलें. भायर भितर सगळ्यार एकसारखें काम केलें. सोयरे सगळे गेल्ल्या उप्रांत घरा आपयल्ल्या लोकांक जेवण दिलें. सगळें सोंपिल्ले उप्रांत रांदप्या लागीं बसून एक मूठ जेवलों. तो मेरेन भूख मरून गेल्ली. आतां भुखेन बसून चड वेळ जाल्ल्यान भूख मेल्ल्याचो आनीयेक अणभव जाला.

परमेश्वराचें लग्नय अशेंच जाल्लें म्हणपाची याद जाली. आकाचो पयलीं पासून विरोध आसलो. साकरपुडो जालो तेन्ना तोंड फुगोवन बसली. निमाणें लग्नाची तारीख लागीं पावली, तेन्ना सामकी बदल्ली. सगळें आपणान चलोवन व्हरपाक जाय, आपणाकच चलोवपाचें सामर्थ्य आसा अशें समजून ती बोवाळ करीत धांवत भोंवली.

हे फावट कसली रीत-रिवाज पळोवपाची गरज ना, दबाज्यान कांय करचें नाका अशें सांगलें, तेन्ना तीणें जायत म्हळें. चलयेकारांकय तेंच जाय आशिल्लें. सांजे चोवग जाणां येतलीं. दिवली पेटोवन मंगळ म्हूर्त पळोवन वच्चें, मुदी घालची. खास विधी म्हणून कांय नाका. चलयेकारानी एक सरळ जेवणाची तयारी केल्ली आसत. तितलेंच. चार दीस पयलीं भावोजी आयलो तेन्नाय येवजणेंत कांय बदल जालो ना.

'शिंगार- बिंगार नाका आनी पक्वान्नांय कांय नाकात. पोट भरून जेवन लोक रांदपांत मीठ ना, मिरसांग ना म्हणून चूक सांगपाक बसतले. कांय अर्थ ना.'

आकान सांगिल्लें आयकल्लें.

'परमीश्वराच्या बापयक हांवें एकदां सांगून समजायलें, आं. सोंपेपणान केल्यार पुरो म्हण.'

पुण तेदूस सांज मेरेन दायज्यांक आपोवणी धाडपाचें थारायलें. न्हंयचे पलतडींतय दोंगरावयरय सोयरे दायरे आसात. तांका सोडपाक फावो ना. 'रगता संबंद विसरपाक जाता?'

आकान तसो न्याय सांगलो.

व्हकलेगेर वचपाक भायर सरतना न्हवऱ्या वांगडा वचपाक यो म्हणून तिणेंच लोकांक आपोवपणें दिल्लें. ताचोय तिणें न्याय सांगलोः

'थंय वचपाक बस, आगगाडी कांय नाका मरे. आमगेर थावन शेजारांत तांगेर. परमीश्वराच्या बापयन तेंच सांगलें. आमकां कितें, दर एकल्याक एक ग्लास च्या दिवपाचो खर्च जातलो, तितलेंच न्हय?'

तो पडवेंत वयल्या आड्याक धरून, अस्वस्थ जावन रावलो.

वोल्तेरार पडून भावोजीन सिगार ओडिल्ल्याचो भोंवतणीं वास तिगून उरिल्लो. सकयल उकड्यां बसून उण्णिच्चिरी आका फडपान खाताली.

'परमीश्वर आयलो ना?'

'येतलो.'

'ताचो धाकटो...कितें ताचें नांव?'

'सेतू. ताका शिकपाक आसा न्हय ? येवंचो ना दिसता.'

'माधवा, तूं कितें रे थंय बसून उरला ?'

पिराय सत्तर जाली तरीय म्हांतारेल्या दोळ्यांची दिश्टी कांय उणी जावंक नासली. पुण ताका सारखो पळोवपा खातीर उण्णिच्चिरी आका सकयल देंवन बसली.

'बरें केलें, पुता, तुवें. परके लोक कांय न्हय, आं. केन्नाय उलो दिल्यार ओ म्हणपाक शेजरांतले लोकच आसतले. तेंच तुजें पुण्य.'

पुण्य ! पुण्य जोडपाक करची व्हाड्डीक !

ताका लोकां पासून पयस खंय तरी वचून बसपाची इत्सा जाली. पुण वचप कशें ? मार्गार पळयल्यार कोणय विचारीत. लग्नाची तयारी जायत आसतना बाजारांत व खानावळीच्या बांकार बसचें न्हय खंय. भितर जेवणाक आयिल्ले सोयरे आनी दायजी. आंगणांत रांदन मांडून व्हडल्या आयदनांत रव्याची उप्पुमा करपाचो बांवाळ चलता. आयदनाक वेडो घालून भुरगीं रावल्यांत.

व्हराणाक आयिल्ल्याक फकत च्या दिवप बरें न्हय अशें आज सकाळीं आकान आनी भावोजीन थारायलें.

रांदचे कुडींत आनी आंगणांत दोगांय भयण्यो सर्तीन सत्ता चलयतात.

उत्तरे कडेन बंद केल्ली वंय परत उत्ती करपाक ताणींच फरमायलें. पयलीं माधवाक भुलयल्लो म्हणून रागान ताणींच सांगिल्लें.

निमाणें -

'माधवा, कितें थारायलां तुवें ?'

त्या उतरानी राग आनी सुडयेचो सूर आयकल्लो.

'हांवें थारायलां, आका.'

तिचें तोंड पळोवंचे बगर सांगिल्लें.

फाटल्यान आतां एक स्फोटन जातलें म्हणपाचे अपेक्षेन कान दीवन रावलों. पुण मोनेळ. फाट वळून पळयतना भयण उठून भितर वताली. दारा लागीं पांवतना ती रावली.

'फाल्याच अच्युतनकुट्टी पणिक्कराक हांगा येवपाक सांग. म्हूर्त पळोवपाक. आयजूच परमीश्वराच्या बापयक एक चीट बरय. तूवेंच बरयल्यार बरें.'

त्या उप्रांत दोगांय भयणीनीं लग्नाची तयारी करपाक सुरवात केली.

पत्मून हाडिल्ली कोडूं च्या फाटीं फुडें करून पियेलो. पश्चिमी आंगणांत कोणे तरी खांकपाचो साद केलो. विळक्कत्रे कुंजन. व्हराणांत कापडे आनी इतर वस्त भरिल्ली पेट व्हरपाचो हक्क ताचो.

वत मोव जालें. पाख्याची सावँळी दुरीग मेरेन नीट पडल्या.

'आतां सोयरे येवपाक लागतले. वेळ जाला. माधवा, तूं वचून न्हावन यो मरे.'

आपूण परत बुद्ध नाशिल्लो बाळ जालां अशें दिसलें. सगळे आपणाक उपदेस दिवपाक लागल्यात. शिटकायतात. फर्मायतात.

तो उठलो.

'पत्मू, तुवालो हाडून दी.'

उण्णिच्चिरी आकान याद करून दिली.

'तेल लावं नाका रे. लग्ना दिसा तेल लावन न्हावं नज. शास्त्र तें.'

सगळें शास्त्राक अनसरूनच घडूं दी.

2

देट्ट्यांतल्यान भायर वतना शेताचे दक्षिणी सिमेर केळीलागीं धवें शर्ट आनी मुंड न्हेसिल्लो कोण तरी देंवन येतना दिसलो. व्हय, परमेश्वरच.

बांदावयल्यान वतल्ल्यांक टाळपाक तकली बागयत, शेतांतल्या रोंप्यांचेर नदर घालीत चल्लो.

न्हंयच्या विजन तटार पांवलो, तेन्ना सूं जालें. कोण दिसलो ना. उपहास लिपून उरिल्ल्या दोळ्यांतल्यान वांचलो. मातयेचे दिफळे कोसळून पडिल्ले देंवतेर, जंय वाट न्हंयेंत देंवपाक सोदता, थंय तो रावलो. जाय तर आतां न्हंय हुपून वचूंयेता. चरयाच्यो रित्यो बांदयो आनी तरकारी-फळांचीं भाटां हुपून गेल्यार पूलाचे सुवातेकडेन पांवता. ताच्या पयल्यान रेलवे.

ना. आतां दुसरो उपाय ना.

कोणाक दूशण दीवन फायदो ना. जर कोणाक दूशण दिवंपाचेंच तर तें आपणाकच दिवपाचें.

सुमित्रा मुखार, निशेधाचो ल्हव आवाज लेगीत उठयनासतना कमर मोडिल्ले भशेन राविल्लो, त्या खिणाच्या उगडासान लज भोगली.

धक्या लागीं न्हंयचें नुस्तें विकपाक आयलां म्हण आयकून च्याचे दुकानांतल्यान भायर आयलो, तेन्ना तीं आखाड्यावयल्यान वतना दिसलीं. देवू आनी तिची

आवय. सायळा पानांत नुस्तें गुटलावन घेवन घरा पांवलो, तेन्ना मन निसरत गेलें. सुमित्रागेर वचून तिका मेळया न्हय? पयलींच दिसलें, नाका. कोण नाशिल्लो वेळ पळोवन आयला अशें तिका दिसत न्हय? निमाणें वोगीच बसपाक जमना जालें.

त्या आंगणांत दुबावान पाय दवरिल्लो.

तळ्यांत कोण आसचें ना म्हणपाचें कळीत आसलें. तरीय अड्डून विचारलें.

पडवेंत येवपाचें दार उगडून, कार्त्यायिनी आयली आनी लापयांव पेटोवन दवरलें.

'कितें गो बाय, घर-दार बंद करून बसल्या?'

तिचे लागीं गजाल मारली.

'आका आनी आई भायर सरल्यांत.'

त्या उजवाडाच्या ल्हान तांबड्या वर्तुळा भायर, सांवळेंत बसलो.

'शेंद्री घालून दिवं?'

भितरल्यान पांवलांचो साद लागीं येता काय म्हणून कान दीवन, काळखांत पळयत बसलो.

'एक ग्लास उदक दी, बाय !'

सुमित्रा खंय म्हण विचारपाचो धीर नासलो.

तीणें काश्या पेल्यांत हाडून दवरिल्लें उदक घोटलें. सुमित्रान आपलो उलो आयकलो ना? कार्तू परत भितर गेली. मूर्ख कसो काळखांत नदर थिरावन बसून उरलो तेन्ना सुमित्राचो आवाज आयकलो.

'तळ्याकडेन कोण ना.'

पडवेर देंवन, सदळ जाल्लें मुंड परत तारांटून खोंवन ती वणतेक तेंकून रावली.

कशें सांगचें तें कळनासतना तो दुबावान रावलो.

ताका उगडास जालो. कितली फावट जाली, हें अशेंच चल्लां. तिच्या मुखार पांवतना जीब गिळ्ळ्यावरी जावन रावप हें पयलीचें न्हय.

'तळ्याकडेन आतां कोण ना.'

तिणें परत सुचयलें.

तो उठलो. कितें तरी विसरिल्ल्यावरी आंगणांत परत रावलो. सुमित्रा भितर वचत आसा म्हणून संभ्रमान ताणें उलो मारलो : 'सुमित्रा !'

ती दारा लागीं घूवन रावली.

'हांव - मागीर - कांय दीस जाले, तुका एक सांगपाक सोदतालों.'

थामोवन, सवकासायेन श्वास सोडीत, तिका पळयतना सावटांत तिचे दोळे लिकलिकतना दिसले.

'तुजे आईक खबर आसा - म्हज्या घरकारांकय कळटा.'

सुमित्रा आयकत, वोगीच रावली.

'तुकाय खबर आसा अशी म्हजी भावना.

'कितें तें, माधवदादा?'

ताणें आयंडो गिळ्ळो.

'म्हाका समजूंक ना, माधवदादा'

व्होंटयेंतल्यान ताणें एक बीडी काडून ओंठार दवरली. पयलीं पेटयल्ली काडी पालवली. थरथरत्या बोटानी काडयेची जोत आडावन ताणें कशेंय पुणेय बीडी पेटयली. सांवळेंत लिकलिकपी तिचे दोळे टाळीत लांपयांवाचो धुंवर पळयत, धिटायेन सांगलें :

'व्हाड्डिकेची गजाल गो.'

तीं उतरां सुटिल्ल्या उपरांत सांगपाक दवरिल्ली एक दीर्घ कथा सांगून सोंपयल्ल्याचें समाधान जालें.

'ओ, ती गजाल ! म्हाका खबर आसा.'

म्हज्या देवाऩो ! - वैशाखाचे गरमेंत थंड वारें येता.

सुमित्रा फुडें कितें सांगतली म्हणून वाट पळेत आसतना देट्ट्याकडेन चुडयेचो उजवाड दिसलो.

चूड हालयत देवू मुखार. फाटल्यान तिची आवय. तीं आंगणांत पांवचे पयलीं तळ्या दिकेन या ? ताणें ताकतिकेन सुमित्राक पळयलें. दारालागीं मातयेचे वणटेर हुमकळायल्लें कलंडर अर्द लिपयत सुमित्रा रावल्या. ती हांसता काय? ती कित्याक वोगी ?

'आं, आका आनी आई आयलीं. माधवदादा न्हावंक वचना ?

तो काळखांत चल्लो.

तेन्ना असमाधानाची कोडसाण भोगली. जें सांगपाचें आसलें, तें बरे मशेंन सांगलें ना अशें स्वताक दूशण दिलें. आपणाक मान्य आसा अशें सुमित्रान सांगचे पयलीं संवाद सोंपलो.

रातीं, पडवेंतल्या सोप्यार न्हिदेची वाट पळेत बसलो तेन्ना परत चिंतून पळयलें. कितें मूर्खपण केलें ! सुमित्राक कळटा, तिचे आवयक कळटा. तर आनी कोणाची संमती जाय?

दुसरो दीस. शेतांत सारें म्हणून घालपा खातीर दोंगरावयल्या बोरा रुखाच्यो साली निखळायत आशिल्लें. गांवचे रूख सगळे कापून विकिल्ल्यान सावळ करपाक कांय मेळनासले. थंय रावून पळयलें ना तर पानांचे भोरे चेरुमा लोक आपल्या भाटांत पावयतले. दनपारां ते तांगेर जेवंक गेल्ले, तेन्ना ताणें घरची वाट धरली. नंबूतिरी आवारा लागीं पांवलो तेन्ना सुमित्राल्यो बोकड्यो चरतना दिसल्यो. पायणेंत पांवतना ती फुडें दिसली.

ती लागीं येत आसतना तिच्या पांयाच्या खुब्यार मूंड आपटून साद जायत रावलो.

पोरूं वर्साचे पावसाळेंत गडगडेवन पडिल्ल्या फातराचेर एक पाय दवरीत, वंयेवयल्या कांट्यांचेर हळूच बोटां भोंवडायत तीणें सांगलें:

'हांव माधवदादाक सोदीत येताली.'

मनांत भितर नुस्तीं उडिल्ल्याचो अणभव जालो.

'माधवदादा, तुका एक सांगपाचें आसा.' वंयेवयल्तयान नीरोली हरयाळीची एक आंकरी तुटोवन हातांत घालून चिड्डीत तिणें मुमुर्ख्यानी सांगलें.

'आमकां खंयच्याय दादल्यांचो आधार ना. देखूनच माधवदादाक सांगया अशें चिंतलें.'

मनांत फुतफुतलें : 'सांग मगो, तूंवें म्हजे लागीं कितेंय सांगूयेता.'

'म्हाका माधवदादा आवडटा.'

उर्बा वाडत आयली, हांसत रावलो.

'हांवें सांगल्यार माधवमामा आयकतलो म्हणून सांगतां, आं. वायट दिसचें नाम रे?'

'वायट? '

तेन्ना मात्शा व्हडान हांसलो.

'सुमित्रा, कितें सांगपाचें आसा तें सांग मगो.'

'माधवदादान आमगेर संबद करचो, ही आमच्या सगळ्यांची इत्सा आसा.'

कुडीचें वजन सांडून गेलां. एक उडकी मारली तर कापसा वरी वाऱ्यांत उडून भोंवयेत.

'म्हजी इत्सा ही माधवदादा - तूं आकालागीं लग्न जा.'

तेन्नां, कोयती धरिल्लो उजवो हात कडकडलो. रिंठ्या मुळाकडली धड धुंवक लागली. ताचेर पांय थीर रावनाशिल्ल्यान घट धरून रावलो. कोंड्याच्या आळ्यांतल्यान आयिल्ल्या वाऱ्याचो गाज कानांत रिगलो.

मुखार ओलीं ओंठां सोडोवन हांसत राविल्ले सुमित्राचें तोंड मात पुसून वच्चे बगर रावलें.

3

हुर्यो !.....चोंय वशींतल्यान भगल्यो! कच्च जालें. कोण तरी आपणाक चाळयता अशें चिंतून पळयलें. भुरगीं तीं. तेल पुशिल्ल्या उपरांत न्हावपाक घरकारां पयलींच न्हंयचे देगेर पावन तीं रेंवेंत उडून खेळत आसात. नुस्तेकार माप्पिळाचे खोंप्ये लागशिल्ले वाटेवयल्यान बायलो येतात. खंय तरी दक्षिणेकडेन रावतात जायत. शाबू डब्बो, सोण्णा काथो आनी तेलाचो डब्बो घेवन त्यो उदका देगेवयल्यान उथळ जागो सोदीत वचन आसतना भुरग्यांक शिटकायताल्यो. घरा सोयरे येवपाचो वेळ जाला. न्हवऱ्यान न्हंयचे देगेर लिपून बसचें न्हय म्हणून तो बेगीन न्हावन

वयर आयलो. उदकांत देंवन राविल्ल्या बायलांक टाळपाक तो रेब्यांतल्या उदकांत चलून आयलो आनी पयलीं मेळिल्ल्या तणा मळांत पावल घश्टीत चिखल पूसून वयर आयलो.

शेता मेरेर जंय पायणी देंवता, थंयच्यान दोनय देट्टे दिसताले. उत्तरेकडल्या देट्ट्यांतल्यान एंब्रांतिरी येतालो. ब्रह्म रक्षसाची धड झाडून निव्वळ करून दूध आनी उदक दिवपाक ताका आपयल्लो जायत. सकाळीं पांया पडपाक वतना ताका सांगिल्लें आसतलें. सुमित्रान सांगलें आसतलें.

सगळें सुमित्राच थारायता. शेताच्या बांदावयल्यान चलत आसतना, फाटल्या गजालींची याद जाली. तेन्ना एक समजलें - गुपीता भशेन, अजापा भशेन. ना, चुकून संमती दिल्ली न्हय. जायत अशें हांवें केन्नाय सांगलें ना. सुमित्रानच चिंतिल्लें आनी मागिल्लें. तीणेंच निर्णय घेतलो.

उलोवपाची तांक सांडून, सुमित्रा फुडल्यान पयस वचपाचे ताकतिकेन पायणेंतल्यान चलून वयर येवन खरशेत रावलो. तेन्ना सांगपाक आशिल्ल्यो गजाली जिबेर आयल्यो.

-देवुआका !

देवु आकाक सुमित्रा वळखना.

नंबूतिरी घरचे ल्हान कुडीच्या दारांत, हयन्हयशा उजवाडांत वायट सपनावरी दिशिल्ले देवूचें रूप मनांत तिगून रावलां!

- सुमित्रा, जाणां तूं, हांवें पळयलां. हांवें, म्हज्या दोळ्यानी -

न्हीद खळिल्ली आनीयेक रात. केळी भाटांतल्या वाऱ्यांत सुकिल्ले पाले हळूच हालतना लेगीत स्पश्टपणान आयकता.

भोंवतणींत काळोख फुतफुतता. फांत्या पारार वाऱ्याचो नेट वाडलो. नित्तेंच आपल्या बिळांतल्यान भायर सरिल्ल्या जिवाण्या भशेन थंडाय सरकटत आयली. न्हीद बेशुद्धी भशेन येवन तकलेंत रिगली. कुळागराचे शिंपणे खातीर बांयचें उदक काडून हाडपाचें सपन पडलें. तळ नाशिल्ली बांय. राजू कितलो देंवयलो तरीय कोळसो उदकाच्या तळाक लागना. निमाणें निर्शेवन कोळसो वयर काडपाक सुरू केलो, तेन्ना ताचेर कितें तरी शिरकून राविल्ल्याचो भास जालो. न्हय, कोण तरी तो ओडून सकयल व्हरता अशें दिसलें. पळय तर उदकांतल्यान वयर आयिल्लें एक कुरूप रूप कोळसो धरून रावलां. सामकी भिजून ! पाय निसरून, ल्हंवानी भरिल्ले कुडीचें रूप खोलायेंत पडटना सकयलच्यान हात नीट जायत येता. खिणभितर रोखडोच त्या हातांत पडपाचो आसा अशें दिसलें आनी भिरांत जाली. ते अथांग खोलायेंत पडपाचे निमाणेकडेन ल्हंवानी भरिल्ल्या त्या रूपांचें सुळ्याचें तोंड दिसलें. आंग काडलें. देवूचें तोंड!

CENTRE LIBRARY WORLD

तेन्ना, भायर काळोख सोंपिल्लो. उप्रांत कांय दिसा सुमित्राक टाळपाचो प्रयत्न करीत भोंवलो. तरी पुण तिका मेळपाची संद जाली. लागीं येवन तिणें हळूच सांगलें:

'हांवें आईक सांगलें, आं.'

'कितें तें ?'

'माधव दादान हय म्हळें म्हण.'

'आगो, पुण हांव -'

स्तब्ध जावन, बाविल्ल्या तोंडानी तो रावलो, तेन्ना सुमित्रा चड लागीं आयली. हात नीट केलो तर वेंगांत घेवंयेत इतले लागीं.

'माधव दादा, कितें चिंत्ता ?'

'हांव - '

'कांय चिंतपाची गरज ना. तुका हांवच सांगता न्हय ?'

तांबसाण भरसल्ले तिचे दोळे झगझगताले. नीट करपाक काडिल्लो हात रोखडोच जड जालो अशें अणभवलें. ती हासत, चड लागींच्यान गेली, तेन्ना तो चिंतपाची शक्त सोंपून, कारण नासूनय मुमुर्ख्यानी हांसत, दुबळो जावन रावलो.

'माधवन नायर, आज भयंकर न्हाण मरे.'

हासपाचो प्रयत्न केलो. पडवेर लोक शेंद्रेर आनी मल्लांचेर बसून च्या पियेतात.

ओलें कापड बदलपाक गेलो, तेन्ना दारांत येवन आकान नवें मुंड आनी सुपुल्ले रेश्मी देगेचें धोतर दिलें आनी सांगलें:

'घे, तुका भायर सरतना न्हेसपाक परमीशराले बापयन हाडून दिल्लें.'

न्हवऱ्याच्या वेशान भायर आयलो तेन्ना धाकटे आकान याद करून दिली.

'देवाऱ्या मुखार एक वात पेटोवन दवर आनी पांया पड.'

भायर वळखीच्या लोकां मदें आनी गांवकारां मदें पावलो, तेन्ना ताणीं कुशीक सरून शेंद्रेर बसपाक सुवात दिली.

बाजार सुरू जाता थंय च्याचें दुकान चलोवपी कृष्णन नायर हाणें खुशाल म्हणून सांगलें :

'पोरसांतल्यान नीट वचप सरळ न्हय, इश्टानो ? शेतांतल्यान लांब वाटेन वचप कित्याक ?'

कोण तरी हांसलो. तो संकेत समजून शंकुण्णीन सांगलें:

'आयच्या एका दिसाचो त्रास मरे ?'

'आरे, पळय कोण येता तो?' भावोजीन वोल्तेरांतल्यान उठून आमंत्रण दिलें: 'बस. यो, हांगा बस.'

उण्णि नंबूतिरी आयिल्लो. आंगणांत पासयो मारीत आशिल्ल्या परमेश्वरान उण्णि नंबूतिरीक येवकार दिलो.

उण्णि नंबूतिरी हड्ड्याची शीब लागिल्ली कात खरपीत उबो रावलो. भावोजीन दाखयल्ल्या वोल्तेरार बसपाक तो अनमनलो. शंकुण्णी पयस सरून जमनीर बसलो, उण्णि नंबूतिरीक शेंद्री दिली.

भावोजी परत वोल्तेरार बसलो. ताणें उलो मारलो : 'माधवा, उण्णि नंबूतिरीक किते दिवंया रे? आडसरा उदक आनी केळीं दिल्यार कशें ?'

'तो काळ आतां उरुंक ना. न्हय, उण्ण्यंबूरी ?' परमेश्वरान सांगलें.

'च्या जायत.'

ताणेंच भीतर वचून च्या आनी आगोतेर उप्पुमा हाडून उण्णि नंबूतिरी मुखार दवरली. तोंड पळयनासतना सांगलें:

'घे.'

पान खायत आनी बीडी ओडीत सगळे लोक तिळसांज जावपाक रावले. तांचो हास आनी साद पयस पयस गेलो. आपूण एकसुरो जालां अशें दिसलें. आतां मन अस्वस्थ ना. थंय धीराच्या सांठवणांत शांतताय कोंडून रावल्या. शेंद्रेर आसनमांडयेन बसून उण्णि नंबूतिरी च्या पियेतालो. तें पळयतना म्यानांतले सुरयेचे थंड धारे भशेन सूडयेची भावना दामून उरली.

लज दिसपाची गरज ना अशें दिसलें. शेजारांतले देवूक व्हाड्डीक करपाचो आसा. देवू सुंदर न्हय. पुण कोणाक खबर नाशिल्लें एक गुपीत आसा. देवूची गजाल न्हय. सुमित्राच्या घरांत मुखेली जावपाचो आसा.

मनांत वादविवाद जालो. व्हडान हासून, उलोवन बसपी ह्या मनशां मुखार धीर सोडून, तकली बागोवन बसपाची कांय गरज ना. च्या दुकानाचो मालक नायर हाची बायल पयलीं ताची व्हनी आसली. वीख लागून भाव मेलो तेन्ना ते बायलमनशेक तीग ल्हान भुरगीं आसलीं. नायर तांका आधार दिवंक गेलो. चवथें भुरगें जालें, तेन्ना ताणें तिका आपणायली. ताच्या मुखार कित्याक लजेवं ? ताणें रागान स्वताक विचारलें.

देवीच्यो मावो पडिल्ल्या तोंडाचो, कानांत वज्राच्यो वेडी घाल्लो कुट्टप्प कुरुप्प स्वताक सुंदर म्हण समजता जायत. ताका कंडन कुळंगरान अपलो शेतकार म्हणून कित्याक नेमलो तें लोकांक खबर आसा. आपले घरच्या देट्यालागीं पांवतना घरांत चिन्नन मेनोन आसा म्हण कळून तो फाट वळून वतना लोकानी पळयला. खबर आसा, गूटान चाळोवपी लोकांची काणी सगळ्यांक खबर आसा.

पत्मनाभाली बायल आंग धरिल्ल्या रेड्या वरी पाय उखलून चलता. उण्णि नंबूतिरीन आपली घरकान्न म्हणून हत्ती पोसपी घराण्यांतल्यान एका पिशाच्चाक हाडली.....

तेन्ना, इतलो वेळ आपूण उण्णि नंबूतिरीक पळेत बशिल्लो म्हणपाची रोखडीच याद जाली.

'दीप !'

भितरल्यान पत्मूचो आवाज आयकलो.

'दिव्याक पांया पडून या. बेगीन यो.'

तिनसांजेचो दीवो पळोवन पांया पडून पंगड भायर सरपाक तयार जाला. तांचे बरोबर तोय आंगणांत आयलो. भावोजी मार्गदर्शन करीत आसा.

संभ्रम दाखयनास्तना लोकां मदल्यान भायर सरतना वोगीच दुस्वासान फुतफुतलोः न्हवरो येता. सजयल्ल्या लग्ना मांटवांत मळबाक तकली तेंकोवन न्हवरो येता. ताचीं पांवलां लागून भुंयचें तट्टटीत हड्डें हुतहुतता. देवूक मंगळसूत्र बांदपाक न्हवरो येता.

4

तो दीस आयज पावस पडपाची शक्यताय आसा असो संकेत दीत उदेलो. झेमेल्लो उजवाड, दोळे उगडनासतना हुमकळून रावला.

आंगणांत गोबरा रंगाचें धुकें तिगून राविल्लें. तें पळयत आसतना तो फाटले रातीचो उगडास करपाक वावुरतालो. एके रातीन घोव म्हणून बदल्ला. शेजारा घरचो वांगडी जाला.

ते सपुल्ले कुडींत हुमेन भिजून राविल्लो केन्ना ? न्हवऱ्याकर परतून गेल्ल्या उपरांत वेळा काळाची भान नाशिल्ली. भायर वारांदार आनी फुडल्या दारा लागीं राविल्ले सोयरे केन्ना भायर सरून गेले? आतां घर आनी भोंवतण वोगी जाल्लें. कुडी भायर, वारांदावयल्यान पांवलां आनी दिव्याचे उजवाड हे वाटेन ते वाटेन गेले.

'हांव दिवो दाखयन.' सुमित्राचो आवाज. 'आतांच उश्टें झाडून काडलें ना तर सकाळीं फुडें सुणें माजर सगळें अस्तव्यस्त करून उडयतलें.'

जनेला कडेन दवरिल्ल्या दिव्या लागीं, कांबयांतल्यान भायल्या काळखांत नदर थिरावन रावलो. वारें ना. शर्ट हुमेन भिजलें. दारवंताकडल्यान स्थलांतर केल्ल्या कृष्णाच्या कलंडरा वयल्या खिळ्यार शर्ट काडून हुमकळायले. हड्ड्यावयली हूम पुशीत आसतना, सुमित्रा भितर झटपट काम करीत आसा म्हणपाची याद जाली.

सगळ्यो विधी सोंपून जेवणाक बशिल्लो आनी हे सुपुल्ले कुडींत कृष्णन नायर आनी नाणु नायर हांच्या सांगाता आयिल्लो हें सगळें अस्पश्ट चित्रच जावन उरलें.

न्हवऱ्याकार आंगणांत पांवतना काळोख घट जावंक नाशिल्लो. 'चवधा नंबराचे' दीवे धवे जावन राविल्ले. विधी सोंपोंवपाक चड वेळ घेतलो ना. आनी जेवपाक तर दोन पंक्तीचें लोकच आशिल्ले.

रांदचे कुडींतल्यान सुमित्राले आवयचो आवाज आयकलो :

'वेळ चड जालो, बाय. बेगीन वचून न्हीद, पळोवया. कोंब्यान साद घालचे पयलीं उठिल्ली न्हय.'

थकेल्लो. कुशींत वणतेक तेंकून घाल्ले खाटेर धवें कापड पातळायल्लें. थंय पळयलें. बसपाची इत्सा जाली. फुटिल्ल्या पिंगण्या आयदनार विभूतेचें आयदन दवरिल्लें. उगडून पळयलें. उदक. घोटलें. बीडी आनी फास्क वारांदार खंयतरी विसरून दवरलें म्हण स्वताचो राग जालो. भायर वचून वारांदार सांसपून काडूंयेता. पुण हे सुपुल्ले कुडींतल्यान भायर सरपाक मन अनमनता.

जाणटेलेचो कडकडटो आवाजः 'आयच्या ह्या चलयांची कसली लज काय !'

उत्तरे कडले न्हंयच्या तटा कडल्यान लग्नाक आयिल्ली जाणटेली ती.

फाटल्यान दारालागीं कोणाचो तरी फुतफुतो आयकलो, तेन्ना काळीज धडधडलें. फाट वळून पळयलें ना. पायांत कडकडो आयलो काय?

पांवलांचो आवाज. परत फुतफुते. कवाडाच्या सांद्याचो चाळोवपी, कर्कश साद जालो. जनेला कडल्या सोप्यार हात तेंकयले. बीडी आनी फास्क भायर विसरून दवरिल्ल्या खिणाक गाळी घालीत, कांबयांतल्यान भायल्या काळखांत दोळे थिरावन रावलो.

कांकणांचो साद जालो आनी फाटल्यान खरशेच्या वेगान श्वास सोडिल्लो आयकलो, तेन्ना संवकाशायेन घुंवलो. बंद कवाडा लागीं, खाटेच्या खुरां कडेन सावळेंत राविल्ले देवूचें रूप अस्पश्ट जावन दिसलें. दिवले मुखार मंगळसूत्र बांदतना ती फुडें राविल्ली, तेन्ना तांबडे साडयेचें पोंत आनी पांवलाचें नाखशेचें नांखूट दिशिल्लें. आतां साडये बदला मुंडाची धवसाण दिसता. हयन्हयशा उजवाडांत ती आंग चोरून रावपाचो प्रयत्न करता अशें दिसलें.

मन भेरेल्लें. ती माडोवपाक येवपी पावलांचे भिरांतेन आंग चोरून कुडकुडपी जीवा भशेन राविल्ली. तें पळोवन ताका मजा जाली.

ती हळूच काळखांतल्यान वचून खाटेर हात दवरून फाट करून रावली. ताणें अवज्ञेन पळयलें.

जनेलाकडल्या सोप्यार मुंयो चरतात. थंय उशें दवरून न्हिदल्यार रातीं कांबयांतल्यान वारें येतलें. पुण नाका. थंय मुंयो आनी दिव्यावयल्यान पडिल्ले रेंवेलाचीं खतां आसात.

बंद कवाडा भायर दिवे पालवल्ले. मांद्र्यो पातळायल्ल्याचो साद जालो. खंयतरी घोरेणी. उत्तरे न्हंयेकडल्यान आयिल्ले जाण्टेलेची जायत. कांकणांचो साद आनी जांबय सुमित्राची व्हय ? गळो पुशीत खाटेचे देगेन राविल्ले

देवूक पळोवंक नाशिल्ल्याचो सवंग करून हांतरुळणार आड पडलो.

जाम जाल्ल्यान दोळो धांपना फुडें न्हीद येतली अशें चिंतिल्लें. ना. न्हीद पयसच उरली. दोळ्यांत उजवाड पडचो न्हय म्हणून दोळ्यांचेर हात दवरून पडलो. पांवलांचो साद जालो, तेन्नाय दोळे उगडले नात. बंद केल्ल्या कवाडाचे खिळयेचो साद जालो. कुडांत काळोख जालो, तेन्ना मात्शे दोळे उक्ते करून पळयलें, आनी रोखडेच धांपले. भिरांतेन ती खाटेर, देगेर आड पडिल्ली, पुण कांय खबर नाशिल्ले भशेन वणते लागीं सरून पडलो.

- कवाडाचो परत साद आयकून दोळे उक्ते केले, तेन्ना अजाप जालो. फालें जाल्लें!

केन्ना न्हीद पडली ?

कांबयांतल्यान रिगिल्लो भायलो निस्तेज उजवाड पळयत मात्सो वेळ तसोच आड उरलो. भायल्या वारांदार कार्तू आनी तिची आवय शेंद्रेर न्हिदून उरल्यांत. आवाज करीनासतना फुडल्या दारा कडल्या वारांदार येवन बसलो. कायळे आंगणाचे शिमेर पडिल्ल्या उश्ट्याचीं कणां चोंचायत आसात.

तेन्ना सुमित्रा न्हावन वारांदार आयली. सोपणार पाय दवरीत आसतना तिणें ताका पळयलो. ओलो तुवालो सारखो घालून, पाटलेंतल्यान चिमटीभर विभूत काडून तीळो करीत भितर सरतना तिणें विचारलें :

'इतले बेगीन कित्याक उठलो ?'

ती जापे खातीर रावली ना.

ओलीं कापडां बदलीनासतना तिणें भितरल्यान बीडी आनी फास्क हाडून लागींच दवरतना तिचें मुंड परत अस्तव्यस्त जालें. सकयल पडिल्लीं ओलीं पावलां संवकाशेयेन पुसून गेलीं.

उकड्यां बसून बिडयेचो धुंवर सोडीत, कावळ्यांचो कलकलाट पळयत बसलो. ओलें कापड बदलून भायर आयिल्ले सुमित्रान आंगणांतल्या माड्या आळ्यांत घासून नितळ केल्लो उदकाचो तांबयो आनी कागदार दांत घासपा खातीर भाजिल्लो कुंडो हाडून दवरलो.

'दांत घासचे पयलीं एक ग्लास च्या हाडूं ?'

ताणें जाय काय नाका म्हळें ना.

मागीर च्या हाडून सुमित्रान विचारलें :

'नंबूतिरीगेर फोफळां पाडोवपाचें आसा न्हय? कुमार आनी कुंडुण्णी वतना दिसले.'

'ऊं.'

रुचीन च्या पियेवन आनीयेक बीडी पेटोवन ताणें जाप दिली.

'तूं चालिश्शेरी वतलो तर एक काम आसा. आयज नाका. फुडल्या म्हयन्यात पुरो. वेडयेचो कांटो मोडलो. कांय दीस जाले चिंतता - विकून उडोवया म्हण. आयज नाका. मागीर पळोवया.'

भितरल्यान खांकून आयिल्ले तिचे आवयन विचारलें:

'इतले बेगीन उठलो ?'

'नंबूतिरीगेर फोफळां पाडोवपाक कामगार येतलो.'

दारा फाटल्यान देवूय आसा अशें समजलें.

'म्हजें अंगवस्त्र हाडून दी, सुमित्रा.'

देवून याद करून दिली : 'आतां नाश्तो करून दिता म्हण सांग, सुमित्रा. च्या पियेवन वचूयेत न्हय.'

सुमित्रा तें आयकूंक नाशिल्ल्याची सवंग करून भितर गेली. एक रंगयाळ तुवालो हाडून दीत सांगलें :

'घे तुवालो. पुडवें हांव घडी घालून दवरतां. शर्ट घामान सारखें बुरशें जालां. हांव उमळून दवरीन.'

तो आंगणांत देंवलो.

'आज शुक्रार न्हय, नुस्तें कांय मेळचें ना. तरीय राती बेगीन जेवणाक यो, आं.'

सुमित्रान उगडास करून दिलो.

कितें जाप दिवंची म्हण दुबावान रावलो.

'चालिश्शेरीच्यान परत येतना मात्सो कळाव जातलो.'

'पर्वा ना. आमी तुजी वाट पळयतलीं.'

तीय आंगणांत देंवली. देट्ट्यांतल्यान तो भायर सरलो तेन्ना तिणें उगडास करून दिलोः

'अमाश लागीं पांवता. काळोख जावंचे पयलीं वचून यो, आं.'

देट्यांतल्यान सकयल देंवतना ताका एक गजाल सारखी समजली. त्या घरांत सुमित्राचे उपस्थितींत देवू कोणच न्हय. भोंवतणीं पसरपी मोव वतावरी मनांत उमळशीक भरून रावली. देट्यालागींच रावन ताणें अधिकारान आपयलें :

'सुमित्रा !'

सुमित्रा वयर माड्या आळ्या लागीं राविल्ली. ती ताकतिकेन देंवन आयली.

'वाप्पूल्या दुकानांतल्यान जिनस कितें जाय तें घे. म्हज्या नांवान उशणें म्हण सांग. हांव फारीक करीन.'

'उं.'

'मागीर....'

ना. मागीर कांय ना. आत्मविश्वासान चलत आसतना ताच्या मनांत येवन गेलें, तिच्या कानांत भांगराच्यो वेडी घाल्यार सोबीत दिसतलें !

देवूल्या कानांत वेडी आसा ? कल्पनेंत फकत तिचे ल्हंवांचे हात आनी पोल्याचे हाड उठून राविल्लें तोंड येता.

ना. तिका केन्नाच म्हज्या मुखार येवन रावपाक जमचें ना.

पांच

1

आज शुक्रार. थंय पत्र पावन दुसऱ्या दिसाच जाप धाडिल्ली तर आज म्हाका मेळपाकच जाय आशिल्ली. पांचव्या दिसा जाप मेळटा.

श्रीदेवीअम्मा हांची केमिस्ट्री क्लास. फकत आयकून बसलो म्हण जायना. ती नोट्स दिता, तें बरोवन काडपाकय जाय. एके आवयचें स्वातंत्र्य घेवन ती वागता, शिटकायता. म्हणूनच सगळे तिका आदर दितात. गांवगिरी बायलमनशां भशेन आळशे रीतीन साडी न्हेसून, तेलट तोंडान ती प्लॅटफॉर्मार चडली तर सगळें क्लास शांत जाता.

तिचे भोंवतणीं एक प्रणय कथेची प्रभावळ आसा. तें कळीत नाशिल्लो भुरगो ना. तांका तिची ओड आनी तिचो आदर दिसपाचें कारण ते कथेक लागून निर्माण जाल्लो सहतापच आसपाक जाय. ती एका व्हडल्या अधिकाऱ्याली धूव. बापयच्या ड्रायवराचो मोग केलो. ताची दुसरी बायल भुरगीं आसलीं. ताचे लागीं लग्न जावपा खातीर ती घर सोडून आयली. आतां ती चुन्या कामगाराचे कॉलनींत एका बुरशा घरांत रावता. घोव आनी भुरगीं आसात. घोव कोणाक पळोवपाक मेळना. तो पयस खंयतरी रावता. ताची व्हडली बायल आपल्या आनी भुरग्यांच्या खर्चा खातीर दर म्हयन्याचे सुरवातेक श्रीदेवीअम्मा लागीं येता.

पयलीं तिका लागींच्यान पळयतना सेतूक तिच्या दोळ्यांत एक दामिल्लो विळाप आसा अशें दिसतालें.

तिच्यो भयण्यो व्हडल्या शारानी वयल्या हुद्यार आसात खंय.

पयलींच लग्न जाल्ल्या, बायल भुरग्यांच्या त्या मनशाचो दुस्वास जालो. प्रणयाक लागून साम्राज्य सोडून दिल्ले राजकुंवरीचे यादीन वायट दिसलें.

पुण सेतूक तिची दुविधा समजता.

दर शुक्रारा जाग येतना व्हडली अपेक्षा जाता. त्या दिसा तंकमणीची चीट येता. भुरग्यां भशेन बरयल्लीं व्हडलीं अक्षरां दोळ्यां मुखार जितीं जातात. परत परत वाचून लोखणाचे पेटयेंत सकयल पातळायल्ल्या कागदा पोंदा ती चीट दवरतना ठेव्यांत आनीयेक निधी एकठायल्ल्याची भावना जाता.

पयलीं सगळें नियंत्रणांत दवरून सादा पत्रा वरी परयलें : प्रिय तंकमणी, कशी आसा तूं ?.....

वाट पळयत पळयत जाप येवपाची ना हाची खात्री जाली. निर्शेलो. निर्शेवणी बदलून राग जावपाक लागलो तेन्ना तिची चीट पावली. आपल्या बापयक, भावाक वा मामाक बरयता तसली चीट. निमाणेकडेन, पत्र बरोवन पांच दीस जाले तरीय धाडपाक लाखाटो मेळो ना अशेंय बरयल्लें. ते चिटयेक जाप धाडली, तेन्ना ताका जोडून स्वताचो पत्तो बरयल्लो लखाटोय घाडलो.

तंकम, तुजी जाप मेळपाक कळाव जालो, तेन्ना हांवे चिंतलें, तूं म्हाका विसरली म्हण.

- सेतूक हांव केन्नाय विसरची ना. सेतून अशें बरयतना वायट दिसता.

अपक्वतायेक लागून दुखान तिणें त्यो वळी बरयल्ल्यो व्हय ? परत परत तांचें विश्लेशण करून पळयलें.

फुडल्या पत्रांत 'म्हज्या मोगाळ तंकमणी' अशें सुरू करून बरयलें: म्हजो म्हणून कोण ना. म्हज्या मनाची दुख्र फकत म्हाकाच कळटा. कॉलेजांत आनी हॉस्टलांत हांव इश्टांच्या बोवाळांतल्यान पयस रावपाक आंवडेता. रातची न्हीद पडना तेन्ना एकच आनंद म्हळ्यार म्हजे तंकमाच्यो यादीच....

तें जालें प्रेमपत्र. धाडिल्ल्या उपरांत भिरांत जाली. दूसरें कोणय उगडून वाचलें तर कितें घडत ? गोविंदमामाच्या हातांत जर तें पडलें, तर तो तें आनीयेका पत्राक जोडून बापयक धाडटलो.

तिका समजतलें ? जिणेंत पयले फावट आपणान बरयल्ल्या प्रेमपत्राचो सूर तिका समजतलो ?

शनवारा स्पेशल क्लासा उप्रांत वारांदार येवन टपालकार फ्रान्सिसाची वाट पळयत रावलो. भायर दनपाराचें वत रखरखतालें, मार्गावयली टार खतखताली. आपल्या हस्ताक्षरान पत्तो बरयल्लो लाखाटो बेगीन वळखून घेतलो. उतरां मुखार नांचतालीं. दनपाराच्या वतांत चान्र्याच्यो न्हंयो व्हांवल्यो.

हांवे पत्र वाचतना आवयन विचारलें, कोणालें काय म्हण. सेतूलें म्हळ्ळें, तेन्ना तिणें सांगलें, म्हाका वाचपाचें आसा. हारशा फाटीं दवर. हांवें दिलें ना. तिणेंय मागीर विचारलें ना.

पांच मिनटा पयलीं श्रीदेवीअम्मान क्लास सोडलें तर सामकी होस्टलांत वचून वाचूंयेतालें आनी जेवणाक पयले पंक्तींत बसूंयेतालें. पुण तिणें क्लास सोडलें ना. बेल मारलें तरीय तीन चार मिनट नोट्स सांगत रावली. कोणाक आवाज उठोवपाचो धीर नासलो.

जेवपाकुडांत एके पंक्तींत वाडपाक सुरू केल्लें. ते पंक्तींतल्या दोगा जाणांक मात्शी सुवात करून दिवपाक लायले आनी थंय बसलो. जेवणा उपरांत पयलींच

उठलो आनी हात धुवन आपले कुडींत गेलो. दार उगडून पळयल्यार पत्र कांय येवंक ना. पुण मेजा पोंदाक एक कार्ड पळयलें. नित्तेंच आयिल्लें. बापयचें. णव तारखेक सकाळचे गाडयेक परत वचपाचो आसा. गांवा पांवलो, तेन्ना माधवमामाल्या लग्नाक लागून अनपेक्षित खर्च जालो. परत पांवतनाच पैसे धाडून दिवपाची वेवस्था करतां. तूं बरो आसा अशें चिंतता.

.....हांव बरो आसा......खूब बरो !

बापयन गांवा वतना बरोवंक नाशिल्लें. घडये बशीर आयिल्लो जायत. पोळ्ळाच्ची थावन तृश्शूर वचपाक बस मेळटा. बापयच्या घरच्यान तर बशीनच वतालो. पोळ्ळाच्ची थावन आनमलाक बशीची येरादारी आसा.

परमेश्वरदादाले चिटयेवयल्यान माधवमामाच्या लग्नाची माहिती मेळ्ळी. स्टडी टूराक येतलो म्हण नांव दिल्लें. त्या खातीर चाळीस रुपयाचो खर्च आसलो. परमेश्वर दादाक पत्र धाडलें. ताची जाप आयली. ह्या म्हयन्यांत कांय उपाय ना. घरकारांक पैशे धाडून दिवपाचें आसा. आमचे शेजारांतले देवूलागीं माधवमामा लग्न जावपाचो आसा, तुका खबर आसाच न्हय?

लग्नाक वच्चें अशें दिसलें. माधवमामाचें आनी देवूचें रूप मनांत हाडलें. कामा खातीर ताकतिकेन हांगा थंय धांवन भोंवपी सुमित्रा. लग्नाक गेल्यार तिच्या तोंडार अवज्ञा दिसतली? 'सेतू येतलो मरे ? आमचें लग्न म्हणटना तशें दबाज्यान कांय जावंचें ना '

तेन्ना तिच्या तोंडार दिशिल्ल्या उपहासाचो अर्थ सेतूक देवूच्या साकरपुड्याची माहिती मेळिल्ल्या उप्रांत समजता.

तळ्या देगेर, काळखांत तिच्या तोंडार लिकलिकल्लें दूक अदीं मदीं मनांत अविस्मरणीय अस्वस्थताय हाडटा. फकत ते एके खिणांत ती आपल्या मुखार दुबळी जावन राविल्ली.

चूक आपली न्हय अशें चिंतपाचो वावर केलो. चूक देवाची. पयलींच तंकमणी मेळपाक जाय आशिल्ली. पयलींच तंकमणीक सोदून काडिल्ली तर सुमित्राक आपले चिंतेंत खंय सुवात मेळची नाशिल्ली. प्रवासांत वाट चुकून खूब वेळा उपरांत वाट दाखोवपी फळकाकडेन पांवता. आनी दुकां व्हाळयल्ल्या तोंडांचे उगडास बाकी उरतात. सांग, ही कोणाची चूक?

राती निर्णय घेतलो. सकाळचे गाडयेर स्टेशनार वचून बापयक मेळपाचें.

वाचपाचो उमेद नासलो. 'गार्डनर' पुस्तकांतलीं गीतां वाचीत आड उरलो. दोन वळी अणकारपाचो प्रयत्न केलो.

त्या दिसा भांगर वतांत, म्हज्या बागांत
आयली ती अंधळी तरणाटी.

कमळाच्या पानानी गुटलायिल्ली -
कोमल माळ तिणें म्हाका दिली.

ना, कुड्डे चलयेक फुलालागीं तुळा करपाची ती संकल्पना सारखी ना.

सकाळीं सदचे परस बेगीन उठून तयार जालो. साडे णवाक गाडी येता. साडे णव ते साडे अकरा मेरेन गांवच्यान पासंजर गाडी येवपाची आसा. येवन मेळ वा वाट पळय अशें कांय बरोवंक ना.

मार्गार पांवतना, जेवणाकुडांतल्या टिफिना खातीर रावनासतना कृष्णय्यराच्या हॉटलांतल्यान कॉफी पियेवन आयिल्ल्या इश्टानी सांगलें :

'बेगीन वच. सामीन केल्लो ऊत्तप्पम आज बरो स्टायलाचो जाला.'

'म्हाका स्टेशना वचपाचें आसा.'

'ऊं?'

'फादर मोर्णिग ट्रेयनार वचत आसा.'

बालकृष्णान सांगलें : 'पळे, हांव सीरियस सांगतां, आं. धा रुपया उश्णें दी. फादराक मेळपाक वतना कितेंय मेळटलें मरे ?'

बरोबर म्हणून हासत मार्ग हुपून गेलो.

चौकेर टाउन बसा खातीर रावलो. होस्टलांत बापय व मामा असो कोण पालक येता म्हण आयकल्यार सगळ्यांक उमेद वाडटा. पोकट मनी म्हण कितेंय मेळटा. कांय जाण शोपिंगाक व्हरतात. पालकां वांगडा नमळिकायेन वचपी भुरग्यांक खंयचोय इश्ट त्रास दिवपाक वच्चो ना. पुण पैसे मेळे म्हण कळ्ळयार सांजे मद्रास कफेंत व्हरचेंच पडटलें. तें बक्षिस बरीं भुरगीं म्हणून सवंग केल्ले खातीर.

होस्टलांत अकराव्या कुडांत रावपी डानियेल जोनाक ताचो बापय आयलो तेन्ना बॅटरी घालून वापरपाची रेडियो सेट मेळ्ळी. होस्टल, क्लब रूम आनी रीडींग रूम पळयल्ल्या उप्रांत ताणें विचारलें खंय, होस्टलांत रेडियो कित्याक ना म्हण. डानियेल कांय उलयलो ना. ताच्या इश्टानी आदरपूर्वक उठून ताका सांगलें : वार्डनाक सांगलां. तेन्नाच डानियेलाक बापयन सांगलें : आपणाक कोणेतरी एकल्यान भेटयल्ली ल्हान रेडियो कारांत आसा. ती घे.

'थॅंक यू, पापा!'

'इट्स ऑल रायट!'

क्लब रुमांत आशिल्ल्या नंब्यारान येवन परत परत त्या संवादाची खबर सांगली.

बापय पुतान एकमेकांचो निरोप घेवपाचो तो देखाव सेतू नसायेन पळयत रावलो. डानियेलाचो बापय कोयंबत्तूरा पाखल्यांचे खंयचे तरी कंपनींत व्हडल्या हुद्द्यार आसा अशें आयकलां. डानियेल तसो लागीचो इश्ट कांय न्हय. आयतारा व्हडलें पोंटियाक कार हॉस्टला भायर येवन थामलें, तेन्ना कोणें तरी जाहीर केलें:

'डानियेलाचो फादर.'

LIBRARY

तो स फुट उंचायेचो आनी घटमूट आंगाचो, गोरो, खड्ड्या बोडाचो मनीस पायप धुंवरायत भायर देंविल्लो. धवें स्लॅक आनी पॅंट. ते संवकासायेन दारा लागीं गेले तेन्ना पोलिश केल्ल्या, काळ्या पंजाबी व्हाणांवयल्या ताच्या गोऱ्या तांबड्या, तट्टटीत खुब्यांची नितळसाण लक्षांत आयली. ल्हान भुरग्यांच्या पांवलांवरी मिरयो पडूंक नाशिल्लें तट्टटीतपण. दारा फाटल्यान राविल्ल्या भुरग्यांक पळोवन हांसत, तकली बागयत तो भितर आयलो तेन्ना कोण तरी डानियेलाचे कुडींत धांवले. माहिती दिवपाक.

इंग्लीश भाशेचो आराधक नंब्यार हाणें सांगलें : डानियेलाचे फाटीर थापटायत, ताका लागीं ओडीत, कुडींत वतना बापयन सांगलें खंय :

'यू स्मेल सिगरेट.

'नो. '

'डोन्ट ब्लफ.' वणतेवयल्या बुकशेल्फांत सजोवन दवरिल्ले सिगरेटाचे घूड दाखोवन, मोट्या मोट्यान हांसत ताणें सांगलें : 'प्रोबब्ली, यू बाय देम टु डेकरेट युवर षेल्फ.'

हांसत राविल्ल्या डानियेलाक उपदेस दिलो.

'स्टिक टू वन ब्रांड, आंड ईट वेल.'

त्या दिसा हॉस्टेलांत सगळ्यांक तो उलोवपाचो विशय थारलो.

तो परत गेलो, तेन्ना सेतू भायर सरपाची सवंग करून वारांदार येवन रावलो. कारा लागीं वचत आसतना बापय आनी पूत इश्टांवरी हांसत उलयत आशिल्ले. ड्रायविंग सीटार बसून आपलो घट हात भायर घालून ताणें डानियेलाक कितें विचारलें तें आयकलें ना. डानियेल व्हडान हासलो. एंजिन जागें जावन उडपाक लागलें, तेन्ना ताणें हात दाखयलो.

'सो लोंग.'

बापयन आनी पुतान हात हालयले. व्हडलें आश्चर्य पळयल्ल्याचो अणभव जालो. घूंवन वचपाक सोदतना दारा लागीं कंवचेचे कुडके थिरायल्ले अर्द-वणतेर हात दवरून, कृष्णनकुट्टी पयस वचपी कार पळेत रावला.

कृष्णन कुट्टीन हासपाचो वावर केलो. पुण तोंडार सांवळी पडिल्ली. एक खीण तशें ते एकमेकांक पळयत रावले.

बापयक मेळपाक वचत आसा म्हण सांगिल्ली चूक जाली ? सांजे तो प्रश्न येतलोः 'बापयक मेळपाक गेल्लो मरे ? कितें मेळें? खरें सांग, आं.'

वेळ जालो तरीय बस दिसलें ना, तेन्ना हुसको जालो. बशीची वाट पळेत राविल्ल्या कोणें तरी सांगलें, तिरुनेल्लायीच्यान सुटिल्ली बस ब्रेकडाउन जावन पडल्या. मणप्पिळ्ळिक्काव हांगच्यान बस येतली. अर्द वरान.

कितलीं वरां जाली? लागशिल्ल्यान वचपी लोकांचो वाच पळोवपाचो प्रयत्न केलो. पावूण आठ कांय पावूण णव ? क्लब रूमांतल्या घडयाळाचो साद आयकून गैर समज जाली काय ? एकदां परमेश्वरदादाक वाचा खातीर चीट बरयल्ली. पुण जापेंत ताचे विशीं कांयच बरोवंक नाशिल्लें.

सिंगापूरच्यान आयिल्ल्या लोकानी हाडिल्ले वाच सवाय मेळटा खंय. पंचायशीं रुपये.

एकदां दळिद्रपण हें पाप न्हय अशें कृष्णनक्कुट्टीन सांगलें. आपणाक वरां पळोवपाक मेळत अशें वाटसुऱ्यानी आपलो दावो हात धरचो म्हण प्रार्थना करीत रावतना पंचायशीं रुपयाचें म्हत्व जाणवता. रातीं सुकी चप्पाती आनी मुळ्याचो धाणयारो सांबार खावपाक वीट येता. मेस्साच्या हाला भायर वचून हात धूवन, रावुत्तरा दुकानांतल्या नेंद्रन केळ्या घडयां फुडल्यान चलत आसतना देड आण्याचें मोल कळून येता.

बस स्टोपांतली गर्दी वाडली. नळ्या कंपनीच्यो वावराड्यो तमीळ धाटणेचें मल्याळम उलयत मार्गावयल्यान गेल्यो.

चड्टे पयल्यान बशीचो गाज आयकलो म्हण्टकूच लोक एकमेकांक धुकलीत, माड्डयत चडपाक तयार जाले. बीडी पानांचो आनी तंबाकूच्या पानांचो खर वास पातळायत लॉरी गेल्यो. निमाणें बस आयली. फुटबोर्डावयल्यान चार लोकांसयत सकयल पडनासतना भिरांतेन सांबाळून रावलो.

प्लॅटफॉर्म टिकेट घेवन ओवरब्रिड्ज हूपून गेलो. गाडी नित्तीच पावल्या अशें समजलें. प्लॅटफॉर्मार ताकतिकेन पळयलें. दिसली ना. मीटर गेजार पडिल्ली गाडी पोळ्ळाच्चीक वता अशें पोर्टरान सांगलें, तेन्ना तांतूंत आसतलो अशें थारायल्लें. सगळ्या दारांत पळनीक वचपी भगव्या वस्त्राच्या लोकांची आनी कावडीकारांची गर्दी दिसली. एंजिना फाटल्या कांपार्टमेंटांत जनेला लागीं बसून बापय पत्र वाचतालो. सगळ्यार तांबड्यो साडी न्हेशिल्ल्यो चेट्टि बायलो आनी पितळीचे कळशे घेवन वचपी काळे तमीळ लोक भरिल्ले.

बापयचें लक्ष वर्तमान पत्रांत आसलें. जनेला लागीं रावलो. आपोवंचें काय म्हण चिंतून रावलो. बापयक उलो मारपाक मन अनमनता. ताणें खूब गांवानी नोकरी केली. केन्ना केन्ना घरा येतना पयस रावन उलो मारपाक लागलो. 'बापा, जेवणाक आपयता' अशें भितरल्यान सांगलें तर ताका आयकुपाक मेळचें नासलें. देखून लागीं वचून सांगतालो.

'बापा, तुका जेवणाक आपयता.'

मुखार वचून रावन हासपाचो प्रयत्न केलो, तेन्ना बापयन तकली उबारली.

घडी घाल्लें पत्र मांडयेर दवरून बापयन विचारलें :' आं, तुका आज क्लास ना रे?'

शनवाराचो दीस आसलो तरीय क्लास आसलें. पुण सांगलें : 'साटरडे न्हय, क्लास ना.'

'उं.'

बापय फांतोड्याक उठून खाड काडीनासतना भायर सरिल्लो. पिकिल्लें खाड परशीत बापयन दोळे धांपीत, निदळार मिरयो घालून कितें तरी चिंतिल्ले भशेन बसलो. केस मोटवे करून कापिल्ले तकलेर केंस झडिल्ले कडेन कातये रोगाचो घाय दिसता. 'एक्सामिनेषन केन्ना?'

'डिसेंबर फिफ्ताक.'

'उं.'

परत वोगी.

बापयची पयली याद जाली, तेन्ना तो नीलगिरींत नोकरी करतालो. बापय येतलो म्हण पत्र मेळें तर उचांबळीत जावन वाट पळयतालो. पडवेंत बापयन साल्वा पांगरून वोल्तेरार बसून आसतना अभिमानान पळोवन रावतालो. बापय लागींच्यान वतना सुखदिणो परमळ येतालो. बापयचें वक्ल, व्हाण, षेविंग शाबू - सगळें कितलें पळयलें तरीय चमत्काराच्यो वस्त कश्यो दिसताल्यो.

'ड्यूस केन्ना फारीक करपाचें ?'

'फाल्या '

'उं.'

'फायन सयत ट्वंटी फिफ्ता पयलीं भर.'

ताटांत उक्त्या कोपांत च्या घेवन बोब मारीत वचपी चलो जनेला लागीं येवन परत परत जाय काय म्हण विचारतालो, तेन्ना बापयन नाका म्हणून हावभाव केलो.

'तूं च्या घेतलो ?'

रोखडोच उगडास जाल्या वरी बापयन विचारलें.

'नाका. होस्टलांत च्या पियेवन आयिल्लों.'

बापयन अशेंच म्हळ्ळें:

'अवचीत शंबर शंबर रुपयांचो खर्च येता. तशें माधवाच्या लग्नाक साठेक रुपयाचो खर्च जाला. म्हाका पयलीं भशेन खर्च करपा खातीर कांय येणावळ ना. पुण तें कोणाक कळना.'

सेतू हें सगळें आपणाक सांगिल्लें न्हय अशें चिंतून तकली बागोवन रावलो.

'एकल्याक शिकोवन आपल्या पांयार रावपाक लायलो. हांव आतां रिटयर जावन वोगीच बसपाक जाय आशिल्लो. पुण कोणा खातीर ? हांव बायल-भुरग्यांक पळयतालों, म्हगेर पयशे धाडटालों. तेंय णवद रुपयांचो पागार मेळटालो, तेन्ना.'

बापय कोणा विशीं कागाळ करता काय ? परमेश्वर दादा विशीं?

पळनी वचपाक निक्तेच पांविल्ले प्रवासी बसपाक सुवात सोदीत हांगा थंय भोंवताले.

ज्यूस फारीक केल्यार मागीर हातांत कांय पयशे उरचे नात अशें सांगपाक जिबेर आयलें. तेन्ना, सद्याचो पागार, आवयक कितले पयशे धाडटा, आदी आयकुपाचें पडटलें म्हण वोगीच रावलो.

घंटीचो साद आयकलो आनी सूं जालें. गाडी सोडपाक चड वेळ ना. एंजिनाची शिळोणी आयकली.

बापयन तकली भायर घालून सांगलें :

:बरें तर, चल तूं.'

वाऱ्यांत हूम आटली आनी सुखदिणी थंडाय भोगली.

वत हून जाल्लें. स्टेशना भायर येवन बाजार सुरू जावंचे कडेन बशी खातीर रावलो. तेन्ना स्वताचो राग जालो. येवंचें नाका आशिल्लें.

आतां हातांत फकत एक रुपया उरला. बशी खातीर रावल्यार तोय मोडचो पडटलो. पंचवीस तारखेक पयशे मेळत मेरेन किरकोळ खर्चाक हतांत उरला फकत एकच रुपया.

एक कोस चलून होस्टलांत पावलो, तेन्ना हुमेन सामकी भिजिल्लों. सगळे क्लासींत गेल्ले. कॉलजा आवारांतल्या टवर क्लोकार अकरा वरां जाल्लीं.

क्लासींत वचपाक मन लागलें ना. शर्ट काडलें, बुरशें मुंड परतिलें. गोजडी अर्द पाताळावन लायब्ररींतल्यान घेतिल्लो 'लीव्स ऑफ ग्रास' वाचपाक सुरवात केली.

वारांदा वयल्यान षूसाचो साद आनी उलोवपाचो सूर लागीं आयलो. बालकृष्णन आनी डानियेल फर्स्ट हवर सोपोंवन आयिल्ले. बालकृष्णन उक्त्या दारांत रावलो.

'क्लास कट केलें?'

'बरें दिसना. हेडेक'

डानियेलाचे कुडींत गेल्लो बालकृष्णान परत आयलो. ताणें अंदिल्ल्या आवाजान विचारलें.

'हांवें अशेंच सांगूं नाशिल्लें. सेतू, म्हाका धा रुपया दी मरे.'

'डानियेलाक विचार. ताच्या हातांत आसतले.'

'मागल्यार दितलो तो. पुण हांव मागचो ना. हालींच ताच्या सांगाता वचपाक लागलां. तूंच दी मरे म्हाका धा रुपये. मनियोर्डर पांवना फुडें परत दीन.'

'हातांत पयशे ना रे. '

'आरे, तूं फादराक मेळपाक गेल्लो न्हय? फाकाणां मारूं नाका, धा रुपये दी. फादरान कितें दिलें?'

बालकृष्णाचें तोंड टाळीत विटमॅनाचे कवितेंत दोळे थिरावन सेतून सांगलें.

'फादर आयलो ना. प्रोग्राम चेंज केलें दिसता. '

'आमचें बॅड लक.'

बालकृष्णन भायर गेल्ल्या उप्रांत पांय नीट करून, उत्तें दार धुकलून बंद केलें. दोळे धांपून आड पडलो. तेन्ना तंकमणीचे चिटयेची याद जाली.

आयज चीट येवची बगर रावची ना. थकिल्ल्या मनांत उर्बा फेणेवन वयर सरली. आज चीट येतली. कॉलेज मार्गार पोस्टमॅन येवपाचो वेळ जावन गेला. अपेक्षा करपाक कितेंय नीब मेळें तर इतर विशय विसरून वता.

2

तंकमणीच्या घरा विशीं चिंततना मनांत कंवचेचीं जनेलां उदेवन येतात.

घरचें आनी भोंवतणचें चित्र अस्पश्ट आसा. नवे मार्ग निर्माण जाल्यात. मार्गार नवीं दुकानां उबीं जाल्यांत. पयलीं जंय बाजार सुरू जातालो, थंय वाटेचे मोडणेर सांकव म्हणून माड्याचो कुडको घाल्लो. तें चित्र उगडासांत तिगून राविल्लें. आतां तो सांकव दिसना म्हणून मात्सो गोंदळ जालो. बाजार हुपून सुके रेंवेचे वाटेवयल्यान चार पांवलां चलिल्ल्या उपरांत वेग उणो करून, खांद्यार कावड घेवन आयिल्ल्या एका कामगाराक विचारलें:

'पुष्पोत्त वचपाची वाट खंयची ?'

'त्या सांकवाकडेन घूंवन चल. शेत मेळटलें. शेत हूपून सामकी पूर्व दिकेन वच.'

घूवन आयिल्ले वाटेर वचत आसतना दोनय वशीनी पळोवपाचो धीर नासलो. आपूण अनवळखी देखून भोंवतणींतल्या लोकांचे दोळे गांजीलमुसां भशेन उडत आसात अशें दिसलें. पुष्पोत्त तुका कितें करपाचें आसा रे? - असो तांच्या दोळ्यांत प्रश्न आसा ?

कुळागरांतल्यान चलत शेताचे मेरेर पांवतना पयलीं कोंड्याचें आळें पळोवंक मेळ्ळे. तेंच भूंयचिन्न.

घर लागीं पांवत आसतना मन चड अस्वस्थ जावंक लागलें. खूब म्हयने जाले, हे संदीची वाट पळयतालों. फकत तंकमणीनच आपयल्लें. पुण थंय तशें वचपाचें स्वातंत्र्य आसा काय ना अशें आपले भितरूच विचारलें.

थंय वतना कोण तरी आसतलें.

- 'कोण ? वळख मेळ्ळी ना मरे ! -'

'हांव - '

उप्रांत स्वताची वळख करून दिवपाचो त्रास जातलो. त्या खीणाचो संकल्प जाता. थंड उपचाराचीं उतरां उलयत, भायल्या वारांदार बसून च्या पियेवन निरोप घेवन परत वच्चें पडल्यार.....

येतलों म्हण तंकमणीक बरयतना आनी फाटल्या कांय दिसानी ह्या प्रवासाची येवजण करीत आसतना अशें कांय चिंतूक नाशिल्ले म्हण स्वताक दूशण दिलें.

चामाच्या व्हडल्या बॅगांत तीन सेट कापडां, दोन पुस्तकां आनी एका इश्टाचें बोक्स कॅमरा दवरिल्लें. बॅग घेवन धैर्यान देट्ट्यांत भितर सरतना सगळो हुमेन भिजिल्लो.

गोंदळ सांबाळून, तोंडार आत्मविश्वासाचो हास हाडपाचो वावर करीत वारांदा लागीं पांवतना कोण दिसलो ना. आंगणाचे शिमेकडेन कुंवाळेच्या आळ्यांत बसून एकलो जाणेटेलो खणटा. चामाच्या बॅगाचें वजन वाडिल्ले भशेन दिसलें. हड्ड्यावेल्यान हूमेची झर देंवता.

'आरे, आयिल्ल्या पायार असो उबो कित्याक?'

सूं जावन घूवन पळय तर तंकमणीची आवय हांसत भितरल्यान वारांदार येत आसा.

वर्सां फाटीं पळयल्ल्या तिच्या रुपांत व्हडलो कांय फरक येवंक ना. कानांवयले केस चड पिकल्यात, तितलेंच.

वारांदार येवन बांकार बॅग दवरून हांसत रावतना, कितें उलोवपाचें म्हणून प्रश्न उप्रासलो.

'बस, सेतू. तूं येतलो म्हणून चलयेन सांगलें, तेन्ना ती अशीच सांगता म्हण चिंतिल्लें.'

'तृश्शूर येवपाचें आसलें. आमी कॉलेजाचे भुरगे कांय जाण आशिल्ले. स्टूडंट्सांचें मीटिंग.'

तशी एक फट सांगली. अलार्म सेट करून फांतोड्यार उठून साडे पांचाचे गाडयेर हांगाच येवपाक भायर सरिल्लो म्हण सांगपाक मन अनमनलें.

माती लागिल्लें ट्राउसर घालून, पायांर पट्टी बांदिल्लो धा वर्साचो उण्णी बागांतल्यान आयलो. ताच्या तोंडार काजू बिंये दिंकाची माव आशिल्ली. सेतूक पळोवन तो मात्सो गोंदळून खांब्या लागींच रावलो.

'आं, यो रे हांगा. वळखता म्हाका ?'

आपणाक तंकमणीन बरयल्लीं पत्रां उण्णीच पोस्टांत घालता हें कळीत आसलें. तो कांय पेंच नासतना लागीं आयलो.

ताच्या आंगावेल्यान काजूचो वास येतालो.

'सेतू दादा रे. म्हावेगेर तूं गेल्लो तेन्ना पळयलो मरे.'

ताणें तकली हालयत हय म्हळें. मागीर बांकार दवरिल्ल्या चामा बॅगाचो बक्कल धरून परसुपाक सुरू केलें. कोणाच्या लक्षांत येनासतना तो तांतूंत भितर कितें आसा म्हण तपासपा खातीर बॅगा कुशींत दामीत रावलो. कॅमराच्यो देग हाताक लागल्यो तेन्ना ताची उमेद वाडली.

भायर सरून येतना उण्णीची याद नासली. ताचे खातीर कितेंय खाण हाडपाक जाय आसलें.

'आतां येतां' म्हणून आवय वारांदावयल्यान तीसऱ्या दारांत भितर गेली, तेन्ना सेतून उण्णीच्या खांद्यार हात दवरून विचारलें.

'तूं खंयचे क्लासींत रे ?'

'पांचवेंत.'

तेन्ना लागशिल्ल्या दाराभितर कोण तरी येवन राविल्ल्याचो भास जालो. उण्णीच्या खांद्यार धरूनच उबी रावलो. कवाडाक तेंकून तंकमणी साद करीनासतना हासत रावल्या. मात्सी उंचाय वाडली अशी दिसले....

'तूं हांगाच आशिल्ली?'

'उं. शेत हूपून येतनाच हांवें वयल्यान तुका पळयलें. '

तिच्या सुराचें वजन चड जालां अशें दिसलें. ताणें पळयलें, दोळ्याक दोळे लागतना तिचें तोंड लजेन तांबडें जाता आनी तिचे दोळे फडफडटात.

'लेटर मेळें मगो?'

'पयरूच मेळें. दनपारा येतलो अशें हांवें चिंतिल्लें. कितल्या दिसांची सुटी आसा?'

'मनडे कॉलेजाक वचपाक जाय.'

जिज्ञासा वाडून आयली, तेन्ना उण्णीन विचारलें:

'हें कितें सेतू दादा?'

ताणें कॅमरा भायर काडलें.

'कॅमरा. यो, तुजो फोटो काडटा.'

ताणें तें काडून तपासतना आडायलें :

'फिल्म घालां. पाड जातलें.'

'उण्णी, तें कांय वायट करूं नाका.'

'तंकमाकाक कितें जालां ? हांव हात लायनाफुडें वायट जाता?'

तिची आवय चीनी मातयेच्या आयदनांत तळिल्ले पणसा घरे आनी च्या घेवन आयली तेन्ना सेतून कॅमरा परत घेतलें.

तो च्या पियेत आसतना तंकमणीचे आवयन खांब्याक तेंकून, उकड्यां बसून गजाली मारली. सेतूच्या घराकारां विशीं. ती ताचे आवयक मेळिल्लो काळ विसरल्या.

'पयलीं हांव थंय येतना व्हनीबाय पळोवंक मेळटाली. आतां तेंय ना. फकत हांव आनी भुरगींच हांगा आसात न्हय. थंय येवपाची इत्सा ना अशें कांय न्हय, आं. वेळ मेळना.'

पयलीं सगळ्यो भयण्यो आनी तांचीं सगळीं भुरगीं ह्याच घरा रावतालीं. वांटणी जाली, तेन्ना गोविंदमामान मोल दीवन घर घेतलें; भोंवतणीचें पोरसूंय. तिची आवय व्हडले भयणी लागीं रावता. अदीं मदीं हांगाय येवन रावता.

'आई आसतना वांटणी करची नाका अशें हांवें सांगिल्लें. कोणे आयकलें ?'

व्हडले भयणीच्या घोवानच पयलीं वांटणेचो विशय काडिल्लो. सगळ्याचे सुचोवणेक लागून तेन्ना नाका म्हळें. पुण गोंविंदमामान हट केलें.

वारांदार तंकमणी रावल्या म्हण कळीत आशिल्लें. तिचे आवयन घोवाच्या रागा विशीं आनी हटा विशीं उलयतना कान दीवन आयकल्ल्याचें सवंग केलें. लक्ष वतालें कवाडा फाटल्या मंद चलनांकडेन.

शेतां भागेल्यांक दिल्यांत. भायलीं दोन कुळागरांय देखरेख करपा खातीर मुकादामाक दिल्यांत.

'असो त्रास जायत आसतना, हांगा येवन मदीं धा दिसांक रावपाक मेळत काय असो पयलीं दुबाव आसलो. आतां ? फकत हांव आनी म्हजीं भुरगींच. पुण कितें सांगूं? हे, वर्साक दोन दीस येवन रावल्यार भाग्य म्हणपाचें !'

अजून तो पयशे धाडटा. धवड्याची जमीन विकतात अशें कळोवन चीट बरयली, तेन्ना अड्वान्स धाडून दिलें. हांगा येतना रजिस्ट्रशन करया अशें बरयलां.

'कितलोय दुडू दीवन फायदो कितें ? मनीसपण नाका? आयल्यार दोन दीस कांय प्रश्न आसना. पुण तिसऱ्या दिसा पटना जालें. अमकेंच निमित्त अशें कांय ना. आतां शारदाच्या घोवालागीं झगडला खंय.'

तंकमणीची व्हडली भयण शारदा विशाखपट्टणांत रावता. तारवा कंपनींतल्या एका अधिकारीन तिका व्हाड्डीक केल्या.

तिणें गोविंदमामा आनी बापय हांचे लडायेचो संकेत दिलो.

'गांवा आयल्यार सुरवेक थंय वतालो. आतां पळयलें? केन्ना तो इश्टागत जोडता आनी केन्ना दुस्मान जाता म्हण सांगूं नज.'

सांगत सांगत तिचो आवाज रडकुरो जावंक लागलो.

'आई, तूं हात पाय धुंवक वचना ?'

भितरल्यान तंकमणीन विचारलें.

तिणें तें आयकूंक नाशिल्ले भशेन केलें. तेलकार पावलोस हाचो पूत गांव सोडून गेलो आनी निमाणें नोकरी सोदीत गोविंदमामा लागीं पांवलो. ताका गिरणेंत कसली तरी नोकरी घेवन दिली. आपल्याच घरा रावयलो. एका म्हयन्या भितर ताका धांवडायलो. चलो गांवा आयलो, तेन्ना ताचें आंगभर कमराच्या पाट्यान मारिल्ल्याचे घाय पडिल्ले. ते गजालीची वावडी गांवभर पसरली.

'केन्ना केन्ना म्हाका दिसता, स्कूल बंद जातना दोगांय चलयांक घेवन वचपाचें म्हण.'

भायल्या कुळागरांतलें आनी पयसुल्ल्या शेतांतलें वत मोव जातालें आनी थंय सांजचो उजवाड पडटालो. सेतू तें पळयत बसलो.

'सेतू, तूं न्हातलो ? उण्णी, सेतू दादालें बॅग वयर व्हरून दवर मरे.'

राती, जनेलालागीं वोल्तेरार बसून पोन्नें नेमाळें चाळीत आसतना अभिमान जालो. आपूण हांगा अनवळखीचो न्हय, खाशेलो सोयरो. लागींचे कुडींत तंकमणी येतना वतना लक्ष दीवन पळयलें. भायल्या वारांदार आनी इश्कादेर तिच्या पांवलाचो साद वळखून घेतलो.

एकदां दारांत येवन ती उण्णी लागीं कितें तरी उलोवपाक रावली, तेन्ना ताणें पिरंगत सांगलें:

'भयंकर काम करता मगो तूं !'

'तूं कितें चिंतलें?'

'जेवली ?'

'ऊं....ऊं..'.

सांजे हात पाय धूवन तिणें घागरो आनी जॅकट बदल्लें. नीळ्या फुलांचो धवो घागरो तिणें सांजे घाल्लोच अशें दिसलें. कंवचेच्या पेल्यांत दूध हाडून जनेल्याचे भितरले वटेर दवरून ती रावली तेन्ना सेतू नीट बसलो. वोल्तेराच्या हांतां मदें ताच्या दिंबयांक तेंकून ती रावली, तेन्ना सेतून उण्णी दिकेन पळयलें. उण्णी जमनीर दिंबी मारून बसून थामयनासतना उलयत बशिल्लो. उण्णीचे उपस्थितीक लागून ताणें आपणाचेर नियंत्रण दवरलें. घागऱ्याचें पोंत ताचीं पावलां पोशेत व्हावन गेलें, तेन्ना परत वोल्तेरार तेंकून बसलो.

सकयलच्यान दारां बंद जावपाचो, वावराडेक हुकूम दिल्ल्याचो आनी आयदनांचो आवाज आयलो. पोरसांत वावुरपी जाणटेलो पडवेंत खांकीत, आपली मांद्री फाफडून पातळायतालो.

तिची आवय कुडींत आयली, तिणें उण्णीक जमनीर पडून लोळूं नाका म्हळें. मागीर ती दाराक तेंकून, पाय नीट करून जमनीर बसली. तंकमणी आवयच्या मुखार खावंच्या पानांचो डब्बो हाडून दवरून दारा फाटल्यान रावली.

'सेतूक न्हिदपाचो वेळ जालो? बाय, तें हांतरूण काडून पातळावंयेतालें मगो?'

'पातळायलां.'

वणटे लागीं कवळून दवरिल्ली गोजडी पातळावन उण्णी आड पडलो. एक दोनदां कूस परतीत तो रोखडोच न्हीदपाक लागलो.

ताका पळेत आवयन सुस्कार सोडलो.

'हो एकलोच चलो म्हजो. पुण सांगल्यार आयकुपाचें न्हय ? बापयचें निश्टूरपण आनी तिडक तश्शाक तशी मेळ्या. तसो सरासरी शिकता. तेंच व्हड.'

'भुरगो न्हय तो ? व्हडलो जातलो, तेन्ना सगळें बदलतलें.'

तशें जाण्टेल्या भशेन सेतून तिका शाणेपण सांगून समाधान केलें.

तीं खूब वेळ बसून उलयलीं. घर, कुळागर, दुडू सगळें दीवनय मोग मात नाकारपी घोवाविशीं तिणें खूब कागाळी केल्यो. तो फाटले फावटी आयलो, तेन्ना शारदा, तिचो घोव आनी तांचीं भुरगीं आसलीं. पुण त्या मनशा लागीं एक उतर उलयलो ना. ताणें कितें चूक केली म्हण ?

'वेळ जालो दिसता. उलयतली, कोणाक कितें सांगतली म्हळ्यार कोण ना म्हण बशिल्ली. तेन्ना सेतू पावलो. कोणाक पुणेय सांगपाक जाय मरे?'

दिवो पालोवन आड पडलो. भयंकर गरमी भोगली. बनयन काडून उडयलें. लागींच्या कुडांत हांतरूण पातळायल्ल्याचो आनी तंकमणीन ल्हवू आवाजान कितें तरी आवयक सांगिल्ल्याचो आवाज आयकलो.

सगळो हात भायर घालून जनेलाचीं हारशाचीं कवाडां पुरतींच उक्तीं केलीं. नक्षत्रांच्या उजवाडांत माड्यांच्या लांब सांवळ्यांनी कुरूप रूपां निर्माण केलीं.

काळखांत दोळे उक्ते दवरून तो आड उरलो. वणतेचे पयले वशीन खंय तरी तंकमणी आड पडल्या जायत आठ-धा फुट पयस. उण्णी भशेन तीय आड जायना फुडें न्हिदली व्हय? चिटयेंत ती वाचाल दिसली तरीय तंकमणी फुडें मेळटना स्वताचेर नियंत्रण दवरून पयस रावल्या !

सगळें मन एका बिंदूंत मर्यादित करून काळखांत फुतफुतलो : यो, यो.

वणटेचे दुसरे वशींतल्यान बोटां मोडिल्ल्याचो सादच आयकलो ?

वोगीच एकदां खांकलो. ना, हांव न्हिदूंक ना, म्हाका न्हीद येना अशें तिका कळीत करपाक.

रातचें वजन चड जालें, तेन्ना सकयलच्या घडियाळाचो टिकटिक आवाज वाडिल्ल्याचो भास जालो.

पुष्पोत्त येवन रावलो म्हण कळ्ळें तर आवयक आवडचें ना. बापयचोय विरोध आसतलो. गोविंदमामाक तर विरोध जावपाक खास कारण कांय नाका. कसलोय निर्णय घेवपाचो हक आपलो असो ताचो समज. खंयचीय गजाल ताका आवडली तरीय ते विशीं दुसऱ्यान निर्णय घेतलो म्हण कळ्ळें तर गोविंदमामा ताचो विरोध करपी. पुण विरोध जावंदी आसा. सगळो संवसार आड आयलो तरीय एकदां तंकमणीक घेवन ह्या घरच्यान भायर सरतलों.

न्हीद केन्ना पडली कळ्ळीच ना. रोखडीच जाग आयली, तेन्ना कुडींत कोण तरी रिगलां अशें भासलें. खाटे लागीं कांकणाचो साद जालो. कच्च जालें आनी समजलें : तंकमणी ती !

उमेदी बगर भिरांत जाली. रातीं काळजाचो धडधडो वाडलो अशें अणभवलें. उठून बसलों. सकयल हयन्हयशा उजवाडांत उमथोच पडिल्ल्या उण्णीचेर खीणभर नदर घाली. तिचो हात धरून आपणाचेर तेंकोवन बसयतना कडकडटालो. आतां उजवाडाचो प्रळय जातलो आनी आपूण गुन्यांवकारावरी सांपडटलों ही भिरांत मनांत उठून रावली.

फुतफुतपी ताळ्यान विचारलें:

'न्हिदली ना ?'

ना ह्या अर्थान तिणें आवाज केलो. उजवो कोंपर उशांत दवरून तिका वेंगांत घेवन तेंकलो, तेन्ना उतरां आटून गेल्ल्याची जाणीव जाली. तिचे बारीक हात मासाळ जाल्यात. पयलीं एकदां ती इश्कादेर हातांत सीमित जावन राविल्ली. आतां ती तेन्नाची ती ल्हान चली उरूंक ना. ताणें स्वताक शिटकायलें. हें म्हजें देवूळ. हांगा हांव फकत एक उपासक. गंधाचो शाबू परमळपी तिच्या गळ्यार आनी पोल्यार ल्हवूच ओंठ दामलें.

'भंय ना ?'

'कित्याक ?'

'आई उठची ना ?'

'ऊं...ऊं..'

त्या मंद काळखांतय ती मुमुऱ्ख्यानी हासतना दिसली. तो सांगपाक सोदतालो : हांवें जायते रातीं कल्पना केल्या त्या खिणाची, जेन्ना फकत आमी दोग जाणांच आसतलीं. म्हाका फकत तुजी उपस्थिती पुरो. तूं एकदां हकान म्हजे कुडींत येतली न्हय, त्या दिसा खातीर हांव रावपाक तयार आसा.

'केन्ना वतलो ?'

'फाल्या.'

तिच्या अंदिल्ल्या आवाजांतय राग आनी कागाळ सळसळिल्लो दिसलो :

'मागीर आयलोच कित्याक ? तितली ताकतीक तर येवंचें नाका आशिल्लें.'

'तर परवां. पुण फकत तुवें आमंत्रण दिलें म्हण फावना न्हय ?'

'आनी कोणें सांगपाक जाय? आईक सांगपाक लावं ? तुजी चीट येता म्हण तिका खबर ना ?'

तिचीं भुजां परशीत तो परत वोगी रावलो.

'फाल्या आमी वेळेर या.'

'आई सोडटली तुका ?'

'उण्णीक घेवन भायर सरल्यार पुरो. हांव हट करतली.'

'भयंकर गरमी !' हड्ड्यार फुंक मारून ताणें सांगलें.

तिणें घागऱ्याच्या पोंतान ताचें निदळ आनी गळो पुसलो.

'तुजो बापा म्हाका पसंत करचो ना.' पयलीं वाचिल्ले कवितांतल्या आनी कादंबरींतल्या मोग्यांचे यादीन सेतून सांगलें:'म्हजे लागीं दुडू ना. कांयच ना. तुका तर व्हडल्या व्हडल्या लोकांची सोयरीक येतली.'

'म्हाका हीच सोयरीक पुरो तर ?'

'फुडें पश्चाताप जातलो.'

'ऊं, मागीर...'

सकयल उण्णीन गोजडेर कूस परतली. आयंडो गिळून तो न्हिदांत कितें तरी बडबडलो.

'तंकम, वचून न्हीद.'

ती वोगीच उरली. खांद्यावयली वेंग चड घट जाली.

ताका भिरांत जाताली. ही सुमित्रा न्हय, तंकमणी. नज, गांठ तुटोवन उडोवंची न्हय. नज.

'ऊं.... तंकम वचून न्हीद. आई उठटली. '

तिका आपणान सांगिल्लें समजुपाचें ना म्हण कळूनय समाधान करपा खातीर सांगलें.

'वी मस्ट वेट.... वी मस्ट वेट..!'

खाटेवयल्यान देंवन तिचो हात धरून दारा लगीं गेलो. हात आड येतनाय अनमनत तिका स्वतंत्र करून परत येवन न्हिदतना अभिमान जालो.

दुसऱ्या दिसा सांजे वत मोव जावंचे पयलीं वेळेर वचपा खातीर तो तयार जालो. बरें शर्ट घालें. पाव लायलो. सामकी वाडूंक नाशिल्ली मीशी जिबेन भिजयली. धादोसकायेन कॅमरा काडून भायर आयलो. उण्णी भायर आंगणांत तयार जावन राविल्लो. आवय धुवे मदें खूब वाद विवाद जाल्ल्या उप्रांत चलयेक वचपाक परवानगी मेळ्ळी जायत. आईवारांदार आयली, तेन्ना तिच्या तोंडार अस्वास्थ्य दिसलें. पुण हासपाचो प्रयत्न करीत तिणें म्हळें :

'बेगीन यो, आं.'

आनी मागीर सांगलें:

'ल्हान चली न्हय, खंय खंय भोंवपाक!'

तंकमणी भितरल्यान आयली, तेन्ना कच्च जालें. तंकमणीन साडी न्हेशिल्ली. केसांच्यो दोन विणी केल्यात. गिल्टा कागदाचीं लिकलिकीत गुलाबां माळ्ळ्यांत.

देट्ट्यांतल्यान कोण तरी जाणटेलो येतना पळोवन सेतू धीर होगडावन रावलो.

'आई, मावशो येता.'

उण्णीन सांगलें. मागीर उण्णीन वळख करून दिली, तो मावशेचो घोव. पयलीं तो गांवचो अधिकारी आशिल्लो अशें आयकलां.

'कोण ?-वळख मेळ्ळी ना'

सेतू नमळायेन रावलो. उण्णी ताची वळख करून दिवपाक लागलो, तेन्ना तें काम ताचे आईन केलें.

तंकमणीन दोळ्यानी कुरवो करून सांगलें: या आमी. उण्णीच्या फाटल्यान ती चलपाक लागली, तेन्ना तोय मूर्ख कसो 'येतां' म्हण सांगून तांच्या फाटल्यान गेलो. मार्गार पावलो, तेन्नाच समाधान जालें.

'तो आतां सगळ्यार वचून सांगतलो.'

उण्णीच्या कानार पडनासतना तंकमणीन सांगलें.

'सांगूं दी ताका.'

कुळागरां, भाटां, शेतां आनी परत कुळागरां हूपून वचून पयस दर्या दिसलो, तेन्ना वताची हुनसाण उणी जाल्ली. वताक लागून हूमेल्ले तंकमणील्या तोंडाक शब्दुलेचो रंग लाबला अशें दिसलें. व्हड्यार नोकरी करपी दांडगट तरणाटे फाटल्यान येवन फुडें वचत आसतना तांचे दोळे तंकमणीचेर वतना दिसले. ताका राग आयलो.

विजन वेळ. ल्हारां दिवडा पिलां वरी पांवलांक वेश्टण घेवन मागीर पावल सोडून वतात.

'यो.'

उदका पासून पयस राविल्ले तंकमणीक ताणें सांगलें:

'हांव हात धरीन.'

वेळेर वेग़ळेच उरिल्ले खोंपयेंतल्यान काळे मनीश पळयतात म्हणपाची खबर आशिल्ली. पुण कांयच कळनाशिल्ले भशेन तो तिचो हात धरून ल्हारां येवपा खातीर रावलो.

पांवला पोंदाची रेंव घेवन एक व्हडलें ल्हार फाटीं सरलें, तेन्ना तंकमणीन उल्हासान बोब मारली:

'बाब रे!'

थंड जावंक नाशिल्ले रेंवेंत सामकी लागींच बसलीं. भिजिल्ले साडयेचे देगेर लागिल्ली रेंव फाफडीत तंकमणीन सांगलें:

'हांव हांगा भायर सरून आयिल्ली आईक आवडूंक ना. हांवें हट कलें, तेन्ना जायत म्हळें, तितलेंच.'

'हांव तुजो फोटो काडूं ?'

'नाका, नाका.'

'तुजी परवानगी कित्याक जाय गो ?'

'हांव फोटोंत बरी येवंची ना.'

'बरी येता तितली पुरो. म्हाका पळोवपाक न्हय ?'

पयलींच उण्णीचो फोटो काडलो. मागीर सगळे तंकमणीचे. पोन्री बोक्स कॅमरा चालू उरची अशें गाराणें घालें.

'बरो आयलो ना तर पिंदून उडय, आं?'

'श्रीराम, चोर' अशें रेंवेंत बरोवन उण्णी तीं उतरां ल्हारानी पुसून उडोवपाची वाट पळयत राविल्लो. ताणें सांगलें :

'सेतू दादा, म्हजो फोटो व्हडलो करून धाडून दी, आं.'

दाट नीळ रांगाच्या दर्याचो प्रतळ संवकासायेन तांबसो जालो. गोबरा रंगाचे धारेर तांबडीं आनी दाट हळडुवीं कुपां स्पश्ट जायत आयलीं.

'सेतू दादा, या मरे !' उण्णीन ताकतीक गेली.

तिच्या दोळ्यांतलो मंद हास आनी वयल्या ओंठावयले हुमेचीं कणां पळयत बसपाक दिसलें. निमाणें उठलो.

तीं सांजेच्या त्या हयन्हयशा उजवाडांत चल्लीं. घरा लागीं पांवतना मनांत नकळटां एक विशाद आयलो. तिचो पालक म्हणून भोंविल्लो वेळ सोंपपाचो आसा.

पांवलांच्या सादा खातीर राविल्ल्याची आनीयेक रात. गंधाशाबूच्या परमळाची कूड वेंगावन, अंदिल्ल्या आवाजान फुडारा विशीं उलयत आड पडून आसतना ताणें आपले भितरूच सांगलें : हांव देव जालां.

तिसऱ्या दिसा सकाळींच निरोप घेतना दारा फाटल्यान तिचे ओले दोळे दिसले. तेन्ना एका काळ्या कुपावरी मनांत दुख रिगलें.

'सेतू, आईक म्हजो नमस्कार सांग, आं. येत राव.'

हासपाचो प्रयत्न केलो तरीय दोळे मिरमिरतात अशें दिसले. शेत हुपून पयले मेरेर पांवन घूवन पळयलें, तेन्ना, कोंड्या मदल्यान खळा वयल्या घरा माळयेर नीळ घागऱ्याचो रंग झळकलो.

3

परतून वतना घरा वचपाची येवजण नाशिल्ली. सामकी कॉलेजा वचप अशें थारायल्लें. हातांत अडेज रुपये आसले. दोन रुपये दिल्यार सामकी शारांत पावंयेता. पुण अकरा वरांक येवपाची बस बारा जावनय दिसली ना. लोकगीतां, हरिनाम कीर्तनां आनी खडाव विकपी मनीस सेतू जंय राविल्लो, थंय लागींच येवन विसंव घेवपाक बसलो. वास पूस केली, तेन्ना ताणें सांगलें : अकरा वरांची बस ब्रेक डाउन जाल्या. फुडली बस तीन वरांक येतली. कितें करचें म्हण चिंतित रावतना गांवा वचपाची बस पावली. रावन रावन पाय दुखपाक लागिल्ले आनी रोखडेंच खंय तरी बसपाची गरज आसली. बशींत चडलो.

घरा पांवलो, तेन्ना आवयन विचारलें:

'तूं आतां खंयच्यान येता रे ?'

आवयच्या प्रश्नाचो सूर आयकून फट मारपाक दिसलें ना.

'परमेश्वर पालक्काट्ट तुका सोदून गेलो. तूं थंय नाशिल्लो खंय.'

'दादा पालक्काट्ट केन्ना गेल्लो ?'

'पयर.'

एक घड कशी जाप दिवंची म्हण चिंतीत रावलो

'म्हाका तृश्शूरा एका मीटिंगाक वचपाचें आसलें. थंयच्यान एका इश्टागेर गेलों.'

त्या इश्टाचें नांव, घरचें नांव, बापयची नोकरी आदी माहिती दिवंची कांय नाका? नाका. आवयक तें कांय लागना.

ल्हान गजाल सांगचे वरी ताणें खरें सांगलें : 'ताचें घर आमच्या पुष्पोत्त घरा शेजारांतच. मागीर परत येतना हांव तांगेरय गेलों.'

आवयचें तोंड पळयनासतना सांगलें. सदां आवयच्या तोंडार दिसचो उबगणेचो भाव बदलतलो आनी ती पुष्पोत्त कितें चल्लां म्हण विचारतली अशी अपेक्षा आसली. चुकलें. खांवच्या पानाचो डब्बो उक्तो करून ती उदासीन जावन तांतूंत पळयत बसली.

दनपारां जेवंक नाशिल्लो. रोखडीच पोटा भूक उज्या भशेन फांकली. वयर माळयेर वचून शर्ट आनी बनियन काडून बांकार आड पडलो. तिडक मारली.

आवयन कितें समजलें काय ?

परमेश्वर दादाक शारांत येवपाम होच वेळ जाय आशिल्लो ! होस्टलांत येवन भावाची वासपूस करपाक मेळिल्लो म्हूर्त बरो आसा.

बॅगांतल्यान बोक्स कॅमरा काडून परशीत आसतना पत्मू ग्लासींत काफी घावन आयली आनी ग्लास बांकार दवरून गेली. ग्लास काडटना बोटांक कितें तरी दसलें. तें सामकीं घाशिल्लें नासत. चिकलट उदकाच्या रंगांत काफयेचीं काळीं कणां पंवत आसलीं. एकदां घोंटलें, तेन्ना बुरशी गोडसाण लागली..

सकयल मावशी आवयक विचारता:

'वयर कोण गो ?'

'सेतू.'

'उं? ताका सुटी आतां ?'

आवय वोगीच रावली.

भायर वचून पायकिण्याचें मोडिल्लें दार उगडलें. ग्लास पायकिण्यांत उमथें कलें. मागीर तें हाडून बांकार दवरलें.

भायर वचपाची उमेद नासली. वोगीच आड पडूंया. फाटल्या दोन रातींचीं सूक्ष्म चित्रां मनांतल्यान पुसून वचनासतना सांबाळून दवरीत, दोळे बंद करून बांकार आड उरलो, तेन्ना गोड आळसाय भोगली.

तिळसांजे वेळार सकयल देंवन आयलो. आंगणांत पासयो मारल्यो. दिवली पेटोवन सोंपणार दवरिल्ली वात, तेल नाशिल्ल्यान फडफडेवन धवी जावन मरणाकडेन पाविल्ली पळयत रावलो. ज्यूस्त त्याच वेळार माधवमामा पोरसांत रिगलो. सायलाच्या पानाची पोटली वारांदार दवरून पत्मूक आपयलीः 'बाय गो, हें भितर व्हरून दवर. भायल्यान व्हर, आं.'

म्हळ्यार पोटलेंत नुस्तेंच. नुस्तें भितरल्यान व्हरनात. माधवमामान वांरांदार बसून पांय सकयल सोडीत, बीडी ओडीत विंचारलें:

'तूं केन्ना पांवलो रे ?'

'सांजे.'

बीडी उडोवन माधवमामा वचपाक भायर सरलो, तेन्ना भितरल्यान आवय आयली.

'आरे, तूं वता?'

माधवमामा थामलो.

'जेवण काडून दवरूं ?'

'नाका.'

'नंबूतिरीगेर तुका दोन तीनदां आपयल्लें मरे. तूं वचूंक ना थंय ?'

माधवमामा वोगीच रावलो.

'आरे, ते धाकटे कुंजात्तोलानच हांगा वंये लागीं येवन आपयलें.'

'हांव कितें करूं? हांव चिंतल्यार गोविंदाले कोठडेंत पडिल्लें भात मेळटलें? म्हाका कांय मुकादम म्हणून नेमून तिणें पागार दीवंक ना. थंय आसा न्हय एकलो, दादलो म्हणून, सगळी देखरेख करपाक.'

'उण्ण्यंबूरी आशिल्लो नाशिल्लो एक सारखें. सगळ्यांक खबर आसा न्हय?'

माधवमामा नुलयत रावलो.

'फोफळांचो हिशोब सांगून दोनदां मातशें पयशे घेवन दिले. आनीकय मागपाक म्हाका जमचें ना.'

'आरे, कांय ना तरीय धा वर्सांची एक चली ना ? ती उपाशी पडल्यार शिराप मेळटलो मरे.'

'तितलें वायट दिसता तर तिचे खातीर तुंच जाय तशी वेवस्था करीना कित्याक ?'

आवय वोगीच भावाक पळयत रावली. मागीर ती घूंवन भितर गेली आनी तो देट्ट्यांतल्यान भायर सरलो.

भितरल्यान आवयन उच्चारलें : नीच!

आवय आनी मावशी हांच्या संवादांतल्यान समजलें, उत्तरेकडली वंय परत बंद केल्या.

सुमित्राक मेळपाची इत्सा आसली. लग्ना उप्रांत देवु कशी जाली काय? आतां तिका खर्यान देवुमामी म्हणपाक जाय.

मावशी पाटलेंत म्हशंगा पाल्यांचो भोरो घेवन आयिल्ले चेरुमी जाण्टेलीकडेन गजाली मारीत रावली. उत्तरे कडल्या घरकारां विशीं. देवूक हाडून चारच दिसानी लडाय जाली म्हण समजलें.

'आगे, तूंच सांग. ती व्हनी जाली म्हण हांव आनी दीदीन कितें करपाचें. तिची पूजा करपाची? मनशानी आपलें मूळ विसरचें न्हय.'

पत्मून देवूक दीदी म्हण आपयल्ली चूक जाली खंय

मामी आयल्या व्हडली !

न्हंयत उदक भरलां. चिकलट जालें आसतलें. नंबूतिरी आवारांतल्या तळ्यांत कोणें कपडां उमळिल्ल्याचो साद येना. घडये उमळप सोंपलें जायत. भितरल्यान तुवालो घेतलो. भिजिल्लो तो तुवालो सुकचे पयलीं खंय तरी गुटलावन घाल्लो दिसता. ताची घाण येताली.

नंबूतिरी आवारांतल्या तळ्यालागीं पांवतकूच कळ्ळें, थंय कोण तरी आसा.

कुळागरांत, सकयल्या वाठारांत देंवचे कडेन फातरार बसलो.

तळ्या पेल्यान दोन कुणग्यां पयसुल्ले मेरेवयल्यान बाजारांत जिनस घेवपाक वचप्यांचो संवाद आयकुपाक मेळटालो.

'कोण तें ?'

'हांवच.'

उठून रावलों.

'आ, सेतू? केन्ना पांवलो?'

- उण्णि नंबूतिरी.

'सांजे. तळ्यांत कोण तरी आसा. तो वचपाक रावलां.'

सेतून बशिल्ल्या फातरा लागीं उण्णि नंबूतिरी उकड्यां बसलो.

'सेतू, तुजें शिकवण सोंपलीं?'

'ना. अंदूचें वर्स लेगीत आसा. अंदू बी.एक बरयतलों.'

उण्णी नंबूतिरीन जाप दिली ना.

तळ्यांतल्यान कोण तरी जपून वयर आयिल्लो दिसलो.

'आतां तळ्यांत कोण ना.'

सेतू चल्लो, तेन्ना वांगडा उण्णि नंबूतिरीय आयलो.

उदकांत देंवपाक जिवार आयलें. घाणयारो तुवालो काडून भिजोवन फातरार मारून उमळपाक लागलो. वयर उण्णि नंबूतिरी उकड्यान बशिल्लो.

'आई मरतना सेतू हांगा नाशिल्लो, न्हय?'

'व्हडली कुंजात्तोल गेली ? म्हाका खबर नाशिल्लें.'

'तुलाम म्हयन्यांत. हांव नाशिल्लों. आमक्कावांत आशिल्लों. कोण तरी येवन सांगलें म्हाका.'

तेन्ना रोखडीच एक गजाल लक्षांत आयली. उण्णी नंबूतिरी अजून पयलीं वरी मोट्या मोट्यान हांसूक नाशिल्लो. कांट्यांवरी उठून राविल्ले केस परशीत वयर धडेर पोंग घालून बशिल्ल्या उण्णि नंबूतिरीलें तोंड सारखें दिसनासलें. तरीय तो सामको बदल्ला अशें दिसलें.

'सेतू, तूं फुडें दोतोरकी शिकना कित्याक?'

उण्णि नंबूतिरीक रोखडेंच अशें दिसपाक कारण कितें ?

'त्या खातीर खूब पयशे मोडचे पडटा उण्ण्यंबूरी. तें कांय आमकां शक्य ना.'

'तशें न्हय रे. दोतोरांक घे म्हणून दुडू मेळटा. मिगेले हिका...बांळाटेराक.....'

उण्णी नंबूतिरीले घरकान्नीक चार दिसांची वेण आसली. तीनदां दोतराक तीन कोस पयसुल्ल्यान हाडचो पडलो.

'दोतोर एक वारियर. आमगेल्या...त्या...कितें तें.....शुकपुरम वारियत्तचो. निमाणें ताणें म्हाका विचारलें : बायल जाय काय बाळ जाय म्हण. बाळाक काडून पळय तर ज़ीव नाशिल्लो. मागीर वारियरानच उपचार केलो.'

उण्णी नंबूतिरीन फस्क काडून बीडी पेटयली, तेन्ना कळ्ळें, तो सामको म्हांतारो जाला.

एक फावट बुडून वयर आयलो. तळ्यांत जंय वतच लागना थंय उदकाक खूब थंडाय आसली.

तकली पुसतना उण्णी नंबूतिरीन कितें तरी विचारलें तें आयकलें ना.

'कितें?'

'अशेंच विचारतां, आं. बी. ए. जाल्यार कसलो धंदो मेळटलो?'

'सोदपाक जाय कसलीय नोकरी.'

'पागार कितें मेळटलो?'

सेतू उण्णी नंबूतिरीच्या अज्ञानाक लागून मुमुरख्यानीं हासलो.

'तें सगळें आमचें अरिश्ट '

उण्णी नंबूतिरीन अशेंच हयकार दिलो. मागीर पयलीं वरी एक मूर्ख हास हासत सांगलें

'तुमी सगळे भाग्यवंत रे.'

न्हावन वयर येतना उण्णिनंबूतिरीन सांगलें:

'टोर्चांत बॅटरी ना. वायट जावन पडलां.'

कुळागरांत काळोख दाट जाल्लो. घरा परत वचपाक नंबूतिरी आवाराचे उत्तरे कडली वाट धरली.

उत्तर दिकांतल्या आंगणांत रावन उण्णिनंबूतिरीचो निरोप घेतना पयलीं केन्नाय दिसपाक नाशिल्लो सहताप दिसलो. देखून मात्शी चाल सांबाळूनच म्हळें:

'आपूण वचून येतां. फाल्या सकाळींच वतलों.'

'मात्सो राव रे...' उण्णिनंबूतिरी तकली खरपीत, कितें तरी उगडास आयल्यावरी रावलो.' जमीन सगळी मूंडकारांक मेळटली म्हण सगळ्या खबरापत्रानी आयलां खंय. सेतू, तूवें वाचलें ?'

सेतू अनमनलो. मागीर सांगलें :

'मुंडकारांची स्वताची जातली अशें न्हय. खंडाचो माप उणो जातलो. खूब जमीन आसा तर हात सोडून वतली.'

'कुन्नंपिळ्ळीक विचारलें. खटलो केलो म्हण कांय फायदो ना, अशी ताची म्हणी. गवर्नमेंट गोविंदाच्या पक्षाक तर फुडें कितें करप ? स्वातंत्र्य मेळपाचें आसा म्हण आयकलें, तेन्ना अशें सगळें घडटलें म्हण चिंतूंक नाशिल्लें. '

मात्सो वेळ वोगीच रावलो.

'आपूण येतां.'

काळखांतल्यान चलत आसतना मेल्ले कुंजात्तोलाची याद जाली. व्हडले कान हालयत, दारा फाटल्यान, ग्रामोफोनावयलीं कथकळीपदां आयकतना काळसाणेंतल्यान लिकलिकपी तिचे गोबरा रंगाचे दोळे अजून मनांत तिगून रावल्यात. कुंजात्तोलाचो कसलो रोग आसलो काय ? उण्णिनंबूतिरीक विचारपाक विसरलो.

रातीं आवय आनी मावशी हाणीं नंबूतिरी घरच्या प्राराब्दां विशीं उलयल्लें आयकलें. माधवमामा पासत ताणीं गजाली मारपाक सुरू केल्लें. फकत फोफळां पाडोवपाच्या दिसा तो नंबूतिरीगेर वतालो. माधवमामान पयलीं कंडनकुळंगराकारांच्यो चरयांचो बांदयो पयशे दीवन घेतल्यो खंय. ताचे लागीं पायंशीं रुपयांचें बडी कणंग विकपाक आसा खंय. उत्तरेकडल्या घराक नळे घालपाचे आसात म्हण मावशेन खबर दिली तेन्ना आवय फुटली.

'माळयेचें घर बांदूं दी तांकां, माळयेचें घर! कोणा कोणालें उश्टें काडपाक भोंवतालीं... थू !'

जेवणाक बसलो, तेन्ना मावशेन उमेदीन वासपूस केली :

'तूं पुष्पोत्त गेल्लो अशी तुजी आई म्हणटाली.'

'उं.'

'थंय कशीं आसात रे तीं सगळीं ?'

वाट्यांतली दिश्टी वयर करीनासतना सांगलें.

'बरीं आसात.'

'गोयिंद अजून पयशे धाडटा मरे ?'

'धाडटा आसत. हांवें विचारूंक ना.'

'व्हडली चली थंय आसा? काय...'

'विशाखपट्टणांत रावता ती.'

'तिचे सकयल एकली आसा मरे. कितें तिचें नांव......ती आतां व्हडली जाल्ली आसतली.'

(सकयलची चली. जे चलयेचें नांव लेगीत तुमकां याद ना ! तिच्या नांवाक लागून ह्या घरांत तुफान येवपाचें आसा !)

'ती धावेंत शिकता दिसता.'

'सगळ्यां परस धाकटो तो चलो न्हय ? ताका आनी म्हजे पत्मूक एकच पिराय दिसता.'

विशय बदलपाक सेतून सांगलें:

'कुंजात्तोल मेली खंय. उण्ण्यंबूरीन सांगलें, तेन्नाच कळून आयलें.'

'बावडी! मांद्रेर पडून भोगचे बगर गेली. तिचें सुकृत.'

रातीं पडवेवयले कुडींत, बांकार गोजडी पातळावन आड पडलो. काल हारशाच्या जनेलाचे कुडींत दोट्टे खाटेर न्हिदिल्लों. हांगा कुळागरांतल्यान दिशिल्ल्या मळबाची सोबाय थंयच्या जाळयांतल्यान पळयतना नासली. पुण दोन राती.....ल्हवू आवाजान कानांत फुतफुत्यान उलयल्ल्यो दोन राती... आतां विश्वास बसना. तें एक सपनच आसलें काय असो दूबाव जाता. पुण ना. ह्या हातांत, हड्ड्यार, हांगा तोंड दवरून तंकम उरिल्ली. तिचो हुनहुनीत श्वास अजून हड्ड्यांत कोंडून रावला अशें भोगता. हांगा, म्हज्या ह्या हातांत.

सकाळीं, साडे णवाची गाडी मेळची म्हणून वचपाक तयार जालो. आवयचो निरोप घेवपाक रांदचे कुडी लागींचे वासरेंत

गेलो. केळें शिंदीत बशिल्ले तिचे मुखार रावलो.

'हांव साडे णवाचे गाडयेर वतलों.'

'उं.'

'आसा जाल्यार म्हाका पांच रुपये दी गे.'

तेन्ना आवय सामकी तकली वयर करून पळयली. मागीर पेसकाती सुपांत घालून, हाताक लागील्लो केळ्या सालीचो दींक न्हेशिल्ल्या बुरशा मुंडाक पुसून ती दुसरे कुडींत वचून परत आयली. एका रुपयांचे तीन बुरशे नोट काडून दीवन तिणें सांगलें:

'हेच आसा.'

ते घेवन, वयर तकली लागची न्हय म्हण जतनायेन बागून दारांतल्यान भायर सरतना आवयन सांगलें :

'हांगा व्हडलो पोटलो आसा म्हण कांय न्हय तुका शिकयतात. तुमचो तो बापय परगांवा वचून घाम गाळयता तुमचे खातीरच.'

तिडक मारली. घूंवन, रागान थरथरपी आवाजान विचारलें :

'म्हाका कितें कर म्हणटा ?'

'शिकपाच्या वेळाक हांगा थंय हिंडत भोंव. आनी तूंय तुज्या दादा भशेन जा.'

राग आनी दुख दामीत, देट्ट्यांतल्यान भायर येवन रेलवे स्टेशना दिकेन वचत आसतना आवयची शिटकावण मनांत एक किशीर कशी तिगून रावली.

हायस्कूलांतले खंयचेय परीक्षेंत सगळ्यां परस चड मार्क घेतालों. कोणय आपणाक पयलो येवंचो म्हण सांगूंक नाशिल्लें. शाळेच्या आंगणांत वार्षिकोत्सव जतालो, तेन्ना दर वर्सा स्टेजीर वचून इनामां घेतालों. कोणे ताची वासपूस केली ना. फीस सारखें बांदता काय ना, होस्टलाचें ड्यूस कितेंय आसा काय ना, प्रवासाक हातांत दुडू आसा काय ना हें कोण विचारीना.

दुसऱ्या दिसा कृष्णनकुट्टी एकटोच मेळ्ळो. सांगाता चलपाक गेलों. खूब सांगपाचें आसलें म्हण कृष्णन कुट्टीक आपयल्लो. निमाणें आपले जिणेंतय गुपीत निर्माण जालां. किल्ल्याचे सांवळेंत, मैदानाच्या एका कोनशांत बसतना कृष्णनक्कुटुटील्या दोळ्याचे तीक्ष्णताये मुखार संभ्रम जालो.

भितर मोव दुखयेन गुटलायिल्लो उल्हास भरून राविल्लो. आपलो प्रणय. संवसार ताका आड येता. विशय सुरू करपाक त्रास जालो. पुण सुरू केलें तेन्ना खूब उलयत रावलों.

'विरोध कोणाचो ?'

कृष्णन कुट्टीन विचारले.

'मदराक आवडना. फादराक तर खबर ना. पुण फादराचोय विरोध आसतलो.'

'ब्रदराक ?'

'आवडचें ना.'

'वाट अबाउट हर पीपल ?'

'तिचो फादराय आड येतलो.'

सांगत आसतना तें चित्र स्पश्ट जावपाक लागलें. कुटूंबांत सगळे कडेन आपलो प्रणय उलोवपाचो विशय जाता. कितेंय घडूंयेता म्हणपाची अपेक्षा आसा. घडये तिचो कर्कश बापय तिका दुसऱ्या कोणा लागीं लग्न जावपाक फोर्स करतलो. कल्पनेंतल्या ह्या विरोधाविशीं विश्वासान सांगत येतना उत्तेजित जालो. आनी एक गुपीत आनंदय.

सगळें आयकल्ल्या उपरांत कृष्णनकुट्टी पयसुल्ले एके बिंदूचेर नदर थिरावन बशिल्ल्या आपणाक नियाळीत आसा अशें समजलें.

'टेल मी फ्रॅंकली. तूं सीरियस मरे? ऑर ईस इट ए पासिंग फॅन्सी ? '

कृष्णनकुट्टी, तूंय....? अशें सांगचे भशेन ताचे नदरेक तोंड दिलें.

'रागार जावं नाका. हांवें जायत्या जाणांक पळयलां. हे पिरायेर दोगांयचें मदें कनफ्यूशन जाताच.'

'कृष्णनक्कुट्टी, तूं जाणा ? कांय दीस जाले, हांव सारखो न्हिदूंक ना. शिकपाक लेगीत कोनसन्ट्रेशन मेळना.'

कृष्णन कुट्टी उठलो.

'तूं तिका पात्येता ?'

'हंड्रड परसेंट. पुण फोर्स केल्यार ती ....'

उलोवपाक कृष्णनकुट्टीन सोडलें ना.

'नो. म्हाका आयकुपाचें ना. तुवें वरी करपाची कांय गरज ना.'

परत वतना भितर निर्शेवणी भरिल्ली. इतलें सांगूनय कृष्णनकुटुटीचो सहताप जागो करपाक शकलें ना

वोगीच चल्ले. होस्टला लागीं पांवतना कृष्णनकुट्टीन सांगलें:

'सेतू, हांव तुका एक सांगतां. हांव प्रणयाचे तानेन फिरूंक ना. म्हजे जिणे विशीं तूं कल्पनाच करपाक शकतलो. म्हाका कोणाचेर विश्वास दवरपाची गरज आसली. आनी एके चलयेचेर म्हजो विश्वास बसलो. म्हाका ती आवडली.'

ताणे थामयलें. वळखीचे लोक ताचे लागीं उलोवन गेले. फकत ते उरले, तेन्ना ताणें उलोवप चालू दवरलें :

'तूं कवी मरे. तूं सगळें इमाजिनेशनाच्या टिंटानच पळयता. शेजारांत तीनदां बाळात जाल्ली वावराडी फातरार बेसून केस वळयतना तिका पळोवन 'नीळ शिळेच्या प्रतळार तूं एक सपना भशेन' अशें बरोवपी लोक तुमी!'

वोगीच रावलो. हांव कवी, इतलें तरीय ह्या मनीस घाणयाऱ्याक दिसलें न्हय, तेंच समाधान.

आठवड्यान बापयचें आनी नळिनीआकाचें अशीं दोन पत्रां एकठांय मेळीं.

नळिनीआकाचें पत्र पयलेंच वाचलें:

'सेतू पुष्पोत्त गेल्लो म्हण रवीन सांगून कळ्ळें. इतले लागीं येवन हांगा येवंचे बगर परतून गेलो म्हण आमकां सगळ्यांक वायट दिसलें. हांव जाणां, फुडेंय तूं पुष्पोत्त वतलो. पुण हांवेंच वळख करून दिली, हें विसरूं नाका.

नळिनीआकान तक्रार केल्ली म्हण वायट दिसलें ना. पुष्पोत्त कित्याक गेल्लो म्हण नळिनीआकान अनुमाल केलां. खोस जाली. कळूं दी, सगळ्या संवसाराक कळूं दी.

बापयचे चिटयेंत फीची गजाल बरयल्ली. मर्दीं आवयचे शिटकावणेचें आवर्तनय आसलें. शिकपाच्या वेळार हांगा थंय हेडून वेळ पाड करूं नाका.

परत परत तें वाचिल्ल्या उपरांत दुस्मानाक वळखून घेतिल्ल्याचें समाधान जालें. एकलो उपदेस दिवपाक आयला !

बापय केन्नाय अनवळखी आसलो. बापय दर म्हयन्याक साठ रुपये धाडून दिता आनी ताचे बरोबर आपल्या अरिश्टांची फोडणिशी करून बरयता. तितल्यान ताचे कडलें नातें मर्यादित जावन उरलां.

सातवे यत्तेंत शिकतालो, तेन्ना थावन बापयक चीट बरोवपाक सुरवात केली. एकदां बापय गांवांत आयलो तेन्ना जनरल प्रोफिश्यंसीक आनी जनरल नोलेजाक मेळिल्लीं इनामां ताच्या मुखार व्हरून दवरलें. दोनय पुस्तकां काडून वयल्यान पळोवन, वोल्तेराच्या हातार दवरून ताणें सांगलें:

'सद्याच्या पुस्तकांचें बायंड कांय बरें ना. '

उर्बा दिवपी उतरां सांगपाक विसरिल्लो बापय चूक सोदपाक लागिल्लो.

'कोणाचें पत्र रे ?'

कृष्णनकुट्टीन विचारलें.

'फादरालें.'

'कितें खबर?'

वोगीच रावलो. कृष्णनकुट्टीक एकसारखें पळयलें; तूं पातयेना न्हय ? लक्ष दीवन पळय. झूज सुरू जालां !

4

हायस्कूलांत शिकत आसतना सेतू एक घरा कडेन कुतूहलान पळयतालो. तें आसलें अरळिक्करा देवळा लागीं. थंय एक बारीक पाय ओडीत चलपी चंद्रशेखरन मास्टर रावतालो. तें घर एका ल्हान खारजाचे देगेर आशिल्लें. फाटल्यान व्हडले खडप दिसताले. देवळांत पांय पडपाक आयिल्ल्या बायलांनी वांगडा हाडिल्लीं भुरगीं त्या फातरांचेर धांवन खेळटालीं. वंयेलागीं कोरन्याचीं झाडां रोयिल्लीं. तें भाट तशें व्हडलें नासलें. पुण तन्यो चंवरिल्ल्यो माडयो सोबीत दिसताल्यो. तांचें मदें नळ्याचें तें ल्हान घर.

फुडारांत उबें करचेल्या कुटुंबाची कल्पना करतना मनांत पयलींच त्या घरचें चित्र स्पश्ट दिसतालें.

शिकून आपल्या पांयार उबो रावपाचो तो वेळ आतां चड पयस ना अशें चिंततना सेतूक समाधान जालें.

तसलेंच एक घर पुरो. इडवम म्हयन्यांत कुळागर आंगांत आयिल्ले बायल मनशे वरी केस सोडून, तकली घुंवडायत नांचतलें. *चिंगम* म्हयन्यांतल्ल्या चान्यांत

सावळ्यो लजेत रावतल्यो. *तुलावर्षाचो* खारीज भरून व्हांवतना दर्भ्या मुळांत बोमाडे येतले. तें पळयत, देवळांतल्या घंट्यांचो नाद आनी तळ्यालागच्यान लोकांनी उलयल्ल्याचो साद आयकत वासरेर बसपाचें .

'तंकमणी, आमच्या घराक एक नांव जाय मगो.'

'सांग.'

'ऊं, तूं सांग.'

'सांगूं ? कविता !'

परीक्षेक पयशे धाडून दितना बापयन बरयल्लें : एक्स्टेंशनाचे गजालीचेर अजून विचार जायत आसा. चड करून मार्च ३१ तारखेक रिटायर जावंचें पडटलें.

लायब्ररींतल्यान घेतिल्लीं कविता पुस्तकां आनी तंकमणीचीं पत्रां हेंच वाचतालो. निमाणें परीक्षा लागीं पावली, तेन्ना सामकी गोंदळ्ळो. नोट्स ना. रूरल इकनोमिक्स आनी पब्लिक फायनान्स विशयाचे टेक्स्ट नात. फर्स्ट पार्टांत व सेकंड पार्टांत क्लास मेळ्यार पुरो जालें. खंयच्याय कॉलेजांत ट्यूटराची नोकरी तरी मेळटली.

मार्च १५ तारखेक तंकमणीची परीक्षा सुरू जावपाची आसा अशें बरयल्लें. तिकाय गवर्नमेंट परीक्षाच. परीक्षेंत तिका जैत आंवडेवन जाप धाडली. फुडल्या कांय दिसा परीक्षे खातीर कठीण तयारी करपाचो आसा अशें बरयलें. शिकवणेकडेन लक्ष वचना. हाची जापसालदारकी तुजीच. वाचतना आनी न्हिदतना सदां तंकम म्हाका त्रास दिता. फुडें जेन्ना तूं मेळटली, तेन्ना ह्या गुन्यावाखातीर तुका ख्यस्त दितलों'.

तशें बरयतना मजा जाली. तें वाचतना तिका हासून हासून पुरो जातलें.

निमाणें बरयलें. 'म्हज्या मोगा, म्हजे खातीर प्रार्थना करची ना ?'

परीक्षा सोंपना फुडें हॉस्टलाचें वातावरण बदल्लें म्हणपाचें सेतूच्या लक्षांत आयलें. सीनियर्स कॉलेजाचो निरोप घेतात. पयस उरिल्ले लेगीत लागीं येतात. प्रवासांत मेळिल्ल्या लोकांचो निरोप घेतना चड दूख भोगता. फुडें केन्नाय मेळपाची ना ती इश्टागत पयसवता असो अणभव जाता. ऑटोग्राफाच्या रंगयाळ्या पानांत जिणेचो संदेश आनी दुबळें तत्व गिन्यान बरोवन घेवपा खातीर अनवळखी ज्यूनियर विद्यार्थी लेगीत आयले. जायत्या जाणांचो पत्तो घेतलो. जायत्या जाणांक घरचो पत्तो बरोवन दिलो. परीक्षेचें निमाणें पेपर बरोवन हॉस्टलांत येतना कोणें तरी सांगलें:

'बालकृष्णन तुका सोदीत आसलो.'

पयलींच बालकृष्णनाचे कुडींत गेलो.

'कशेंय पुणेंय अर्द वर काडपा खातीर राविल्लों. अर्द वर जावंचे पयलीं हालांतल्यान भायर वचपाक सोडचे नात खंय. आनी फुडें सेप्टेंबरांत पळयतां.'

बालकृष्णनाक कांय हुस्को नासलो.

'कित्यक रे सोदतालो ?'

'आज सांजे एक कार्यक्रम जावपाचो आसा रे. सांजे खंय वचूं नाका.'

'कसलो कार्याक्रम ?'

'योग्य वेळार सांगन. कृष्णनकुट्टीक सांगूं नाका, आं. तो बोवाळ करतलो.'

'पुण कितें तें स्पश्ट सांग मरे.'

वारांदावयल्यान एक पंगड बोवाळ करीत कुडांत रिगले, तेन्ना सेतू भायर सरलो.

कृष्णनकुट्टी ताचे कुडींत आसलो. तो आलमारींतल्यान पुस्तकां काडून पेटेंत दवरतालो.

'पॅकिंग ?'

'कशी जाली परीक्षा ? क्लास मेळटलें मरे?'

'खबर ना. पुण पास जातलो.'

'थर्ड क्लास मेळ्ळें म्हण कांय उपेग ना. बी.टी. करूंयेता. ना तर रेकमेंडेशन करपाक मनीस जाय. तुज्या फादरान लक्षांत घेतल्यार तुका एस्टेटींतं कसलीय नोकरी मेळटली न्हय ?'

'फादर रोखडोच रिटायर जावपाचो आसा.'

'तरी पुण कोन्टाक्ट्स आसतलेंच मरे? कंटिन्यू करचो ना तर खंयच्याय घोऱ्याले कंपनींत भरती करचें चड बरें.

सेतू नुलयत रावलो.

कृष्णनकुट्टी सांजचो सदां वरी पासयेक गेलो. सेतून चुकोवन घेतलें. सगळे परीक्षा सोंपिल्ल्याचो दीस दबाज्यान मनोवपाक तयार जाल्यात. बालकृष्णनाले कुडींत गेलो, तेन्ना थंय अरविंद आनी डानियेल जॉन आसले. जनेल बंद करून, कवाडाची खीळी घालून बालकृष्णान ट्रेनांतल्या वखद विकप्या वरी आलमारींतल्यान ल्हान ल्हान बोटल्यो काडून भायर दवरल्यो. सोबीत लेबलांच्यो पांच ल्हान बोटल्यो. सेतून वाचलें : बनाना एस्सेंस, स्ट्रोबरी एस्सेंस, टोमाटो एस्सेंस.

'भियेंवं नाका....सोरोच.'

'प्रोहिबिषन न्हय ?'

पयलींच तसो विचार जालो - कायदो मोडपाक तेंको दीत आसा. 'प्रोहिबिषन हांगा लागू ना. सगळ्या दुकानानी हें विकतात. ही बेस्ट वस्त.'

डानियेलान जायत्या सोऱ्यांचें खाशेलपण कितें तें सांगलें. तागेर व्हडल्यो व्हडल्यो पार्टी जातात. एक दोन राउंड जालें म्हणटकूच बापयच ताका आपयता खंयः

'पुल अप अ चेर आंड हॅव अ स्माल.'

बालकृष्णान सांगलें:

'बलायकेक सोरो खूब बरो रे.'

'म्हगेर यो. हांव बेस्ट सोरो दीन.'

एस्सेंस बोटली उक्ती करून ग्लासींत रकयली. तांतूंत खुज्यांतलें उदक ओतलें. आनी तें पयलींचें ग्लास डानियेलाक दिलें.

डानियेलान एक घोट रूचीन पियेवन सांगलें :

'फायन स्मेल. बरे.'

एकच ग्लास आसली. अरविंदान पियेल्ल्या उपरांत ग्लास भरून सेतूक दिली, तेन्ना ताणें न्हयकारलें ;

'नाका, प्लीस. हांवें अजून हें टच करूंक ना.'

'तर आज टच कर मरे.'

अरविंदान पियेवपाची पद्धत सांगून दिली :

'एक सिप पिये आनी दोन पफ घे.'

सेतू अनमनत रावलो :

'नाका.'

बालकृष्णान सांगलें :

'म्हाका पियेवपांत कांयच इंटरस्ट नासलें. गांवांत म्हजो एक फ्रेंड आसलो. पयलीं ताणेच म्हाका हें दिल्लें. प्रोहिबिशन पास जाल्लो दीस. ताणें हट केलें. अमकेंच पियेवपाचें, अमकें पियेवपाचें न्हय म्हण सांगपाक सरकार कोण असो ताचो प्रश्न आसलो.'

'पुण हाचें हॅबिट जालें तर वायटच.'

सेतून पातळ हळडुव्या रंगाचें, गंजणा वासाचें द्रव्य भरिल्लें तें ग्लास भिरांतेन पळोवन सांगलें :

'दी.'

बालकृष्णान घेतिल्लें ग्लास एकच घोटान सगळें पियेवन मेजार दवरलें आनी एक सिगरेट पेटयलें. सेतू नियाळीत आसलो. कोणाचो भाव बदलूंक नासलो.

'प्रोहिबिषना विशीं म्हजो आक्षेप आसा, आं. कायदो हाडून कांय आमकां कोणेय महात्मा गांधी करपाचो प्रयत्न करचो नाका.'

अरविंदाले दोळे मात्से ल्हान जाले अशें दिसलें. परत एकदां ग्लास सगळ्यांच्या हातांत गेलें.

बालकृष्णाक रोखडीच उलोवपाची उर्बा मेळ्ळी.

'म्हजो फ्रेंड म्हण्टालो. उपाशी पडटना सरकार शीत दिवपाचें उतर दिता ? शिकवणे उपरांत हांगा थंय हेडटना नोकरी दिवपाचें उतर दिता ? कायदे तांचे!'

आपूण तांचेकडल्यान पयस पयस वचत आसा अशें सेतूक भासलें. .....खाटेर कवळून दवरिल्ल्या क्विल्टांत कोंपर तेंकयत, तांचें उलोवप आयकत बसलो. निमाणेची एस्सेंस बोटली उत्ती करून बालकृष्णान अर्द आउन्स गाल्सींत रकयलें आनी उदक घालून दिल्लें, तेन्ना सेतून घेतलें. रुची वायट नासली. वोगीच बसून सिगरेट ओडीत आशिल्ल्या डानियेलाच्या तोंडार मंद हास फांकलो. अर्द पियेवन बाकी उरिल्लें बालकृष्णाक दिलें.

'पुरो. उरिल्लें तूं पी.'

डानियेलाच्या पॅकेटांतल्यान एक सिगरेट पेटोवन घेतलें, तेन्ना समाधान जालें: ना. कांयच जावंक ना.

'येतां.'

कुडांतल्यान भायर सरतना वांगडा बालकृष्णन आयलो. खांद्यार हात दवरीत ताणें गुपीत सांगलें. राती कल्पात्ती एके कडेन वचपा खातीर वाचमॅन रामकृष्णान वेवस्था केल्या. पांच रुपयाचो खर्च.

'तूं येतलो ?'

'ना.'

'आरे, तमीळ बामण ती. तरणाटी.'

'हांव येना.'

कुडींत येवन जनेल उत्तें करून बेड्डिंग पातळावन आड पडलो. अवचीत तकली घुंवली तर !

कृष्णनकुट्टीन येवन उलोवपाक सुरू केलें तेन्ना स्वता अजाप जालें. ना, तकलेक कांय लागूंक ना.

तंकमणीक कळटना ती कितें चिंतीत ? ती पास जातली काय ? बरें मार्क घेवन पास जाली तर ती कॉलेजांत वचपाक हट करतली. घरच्या राखणांतल्यान भायर सरून तीणें कॉलेजांत वचपा विशीं येवजिलें, तेन्ना आवडलें ना. लेडीस हॉस्टलांतल्यान भायर सरून ती इश्टिण्यां वांगडा मार्गावयल्यान वचत आसतना वाटसुऱ्यांचे आनी सायकलांचेर भोंवप्यांचे दोळे तिची वाट पळयत आसतले म्हणपाचें कलपनेंत आयलें.

'कितें रे चिंतता ?'

तेन्ना हांसपाक आयलें.

'ऊं.'

'खरें सांगचें तर हांव मनांत आंगवण करतालों.'

'पास जावपाक ?'

'न्हय, म्हजी गर्लफ्रेंड पास जांवची न्हय म्हण.'

समजूं नाशिल्ल्यान कृष्णनकुट्टी नियाळीत रावलो. सेतून स्पश्ट केलें. ती पास जाली तर कॉलेजांत वतली. चार वर्सां उप्रांत परत येतना सामकी बदल्ली तर?

कृष्णनकुट्टीन हासपाचो प्रयत्न करीत नाट्यमय रीतीन सांगलें :

'आपसुवार्थपणा, तुजेंच नांव सेतू !'

दुसरो दीस आसलो निरोप घेवपाचो. पत्तो घेवपाक बालकृष्णाल्या कुडींत गेलो, तेन्ना ताणें गुपीतपणान सांगलें :

'तुवें काल येवपाक जाय आसलें रे. वेरी सेफ. त्या पाड पडिल्ल्या रामकृष्णाक हें पयलींच सांगूंयेतालें न्हय ?'

आयतारा सकाळीं कृष्णन कुट्टी आनी सेतू बरोबर भायर सरले. घोड्या गाडयेर तांची साटली पोटली काडून दवरपाक इश्टानी मजत केली. थियरी उप्रांत प्राक्टिकला खातीर राविल्ले कांय इश्ट अजून होस्टलांत राविल्ले.

हात दीवन निरोप घेतना तोंड बाविल्लें. कर्कश रीतीन उलोवपी आनी आपले भितर मोव विकार कांय ना अशें सवंग करून भोंवपी लेगीत बाविल्ल्या तोंडान रावले.

बस स्टांडार कृष्णनकुट्टीक देंवोंवन गाडी फुडें वचपाक लागली, तेन्ना सेतून विचारलें :

'फुडें केन्ना मेळूंया?'

'केन्ना तरी. घडये बेगीन मेळूंयेता. घडये कांय वर्सां उप्रांत. एकाद्रे मेळचेच ना. हें सगळें आतां कशें सांगप ?'

'छे, वीस कोसांचो अंतर न्हय? केन्नाय मेळूंयेता. हांव बरयतलो.'

कृष्णनकुट्टी हांसलो.

'चार फरलोंग पयस रावपी कांय जाणांक हांव मेळन खूब वर्सां जाल्यांत.'

सेतू कितें सांगचें तें कळनासतना दुबावान रावलो.

'गुड लक!'

'भाग्याचेर पात्येना रे. देखून तुका भाग्य आंवडेना.'

कृष्णानकुट्टीन पोकटांतल्यान मोडचें काडून गाडये चालकाक दिवपाक सोदतना सेतून आक्षेप घेतलो :

'हांव दितां.'

'नो. वी विल षेयर. तूंवे फकत आठ आणें दिल्यार पुरो.' ताणें मोडचें दितना सेतू रागान पळेत रावलो. तीन वर्सां एकठांय एका कुडींत राविल्ल्यानी आठ आण्याचो हिशोब करप ?

सेतूली चिंता समजून घेतिल्ले भशेन कृष्णनकुट्टीन सांगलें : 'म्हजो इश्टागतीचेर भरवंसो आसा. पुण लागणूक नाका. आठ आणे जाल्यारीय लागणूक बंधनच. आमचे मदें लेगीत.'

कितें सांगचें म्हण गोंदळून राविल्ल्या सेतूच्या खांद्यार हात दवरीत कृष्णनकुट्टीन म्हळ्ळें:

'वच तूं. गाडी चुकत.'

वतांत टार विरगळूंक लागिल्ल्या रस्त्यावयल्यान गाडयेचो घोडो संवकासायेन गेलो. घोड्याचेर चाबकाच्यो वळी रगताच्या सुतावरी उठून दिसताल्यो. गाडयेच्या चालकाचें चाबूक घोड्याचे फाटीर भेश्टायत भोंवलें. वाऱ्यांत चाबकाचो

साद जातना घोड्याची घायाळ साल थरथरली. लाचारपणान मेळिल्ल्या धैर्याक लागून जायत, वेग वाडयनासतना घोडो व्हडल्या सादान फेर्राचे खूर ओडीत, संवकासायेन चल्लो.

5

साडे तीन वरांक स्टेशनांत पांवलो. पयलींच आवयक चीट बरयल्ली देखून चेरुमा चेडो राविल्लो. व्हडल्या दांतांचो आनी ल्हान करून कापिल्ल्या केसांचो तामी व्हडलो जाला.

चार वर्सां पयलीं पावसाडेंतले राती पेट घेवन स्टेशनाक तामीचो बापय आयिल्लो. तो सद्याक नोकरी करीना. चेरुमांच्या भुता वरी जाला खंय.

न्हंय सुकून सपाट रेवेंचें रूप घेवन पडल्या. व्हाळ बंद जावन पडिल्लें चिकलट उदक हांगा थंय कोंडून उरलां. व्हाण घालूनय तापिल्ले रेंवेंची हुनसाण कळून आयली. आंगावेलीं आनी पुस्तकां भरिल्ली पेट आनी ताचे वयर बुरशा जमखणांत कवळून दवरिल्ली गोजडी घेवन तामी बेपर्वायेन तापिल्ले रेंवेंतल्यान फुडें चलत गेलो.

घरा पांवतना वारांदावयले वोल्तेरार बापय बशिल्लो दिसलो.

दरेक फावट हांगा येतना धीर आटून वतालो. पुण आतां पूर्ण आत्मविश्वास आसलो. आपूण दादलो जाला. जीण सुरू जावपाची आसा.

तामीले तकलेवयल्यान पेट आनी बेड्डिंग सकयल दवरपाक ताका हातभार लायलो. पडवेंत चडत आसतना बापयन उठून सकयल पडिल्लो तुवालो काडून हड्ड्यार घालो आनी भायर थू करून विचारलें:

'पयर एक्सामिनेशन जातलें अशें बरयल्लें मरे तुवें ?'

'पयर जालें.'

एक दीस कित्याक कळाव केलो असो त्या प्रस्नांतलो संकेत आशिल्लो.

भितर सरतना पयलीं मावशी मेळ्ळी.

'मावशे, बापा केन्ना आयलो ?'

'काल तांगेर थावन आयिल्लो. आनी परत वचपाचें ना खंय.'

बापय निवृत्त जावन येवपाचो आसा म्हण घरांत खोस जातालीच. निवृत्त जातना हांतांत दुडू येतलो आनी घरचें तणाचें पाखें काडून नळो घालपाक मेळटलें अशी आवय केन्नाय सांगताली. न्हंयचे देगेर खाजनाची मात्शी जमीन घेवची आनी पीक सारखी मेळ्ळी तर एका वर्साक जाय तें भात मेळटलें.

'जाणटो जालो न्हय ? आतां परगांवच्या रानांत आनी दोंगरार रावन वोगीच कित्याक त्रास भोगप ?'

तशें सांगतना आवयचे मनांत अपेक्षा आसली. नोकरी सोडून येतना घराक नळ्याचें पाखें घालपाक आनी न्हंयचे देगेर

खाजनाची मात्शी जमीन घेवपाक मेळटलें म्हण.

रांदचे कुडी कडल्या वारांदार वचून जनेलाचे भितरले वटेर बसलो आनी आवयक सांगलें.

'तामीक कांय दिलें ना. '

'उं, दीवया.'

आवयन बापयक केल्ली च्या दोन ग्लासांत रकयली. एक ग्लास सेतूक दिलें.

'पत्मू, हें पडवेंत व्हरून दी, बाय.'

'बापा रिटायर जालो ?'

आवयन तें आयकूंक नाशिल्ल्याचें सवंग केलें.

अलूमिनियमाचें आयदन एके कुशींत दवरलें. च्या पिटो आनी साखर दवरिल्लीं पोन्नीं टिनां वणतेच्या कोनशांल्या फळ्यार दवरून आवय हात खरपीत, रांदचे कुडीच्या दारांत भायर पळेत रावली.

'ऊं. नोकरी सोडून येतना भांगर हाडलां न्हय, भांगर ! म्हजे जिबेवयल्यान नाका जाल्लें कांय येंवचें न्हय म्हण मागतां हांव.'

आवय राग अंदून दवरपाक वावुरता अशें दिसलें.

'भयण्यांचो सत्कार आनी जेवण घेवन आयला. हांव चिंतिल्लेंच जालें.'

'बँकींत आसतले गे. तुका कितें कळटा ?'

आवयक तिडक मारची म्हण तशें सांगपाक दिसलें.

'म्हाका कित्याक तांचें बचत ? दोग चले आसात न्हय, म्हजे !'

आवय बापयच्या सूराचें आनी भावाचें अनुकरण करताली.

मावशेन तत्वगिन्यान सांगलें :

'कित्याकय एक योग जाय !'

तीणें फोडणिशी केली : कसलीय नोकरी करीनासतना माधवमामान गांवांतच रावन मांडोळी केल्यांची आनी बडीकणंगाची शेतकामती केली. तागेलें बायलेल्या घराक नळो घालो. तागेल्या पोरसांत नवेच कवाथे रोयल्यात.

NTRE LIBRARY

पडवे वयले कुडींत बापयन आपलें शर्ट आनी पुडवें हुमकळायलां. बांकार पोन्नी चामाची पेट दवरल्या. उत्ती करपाक सोदतना कळ्ळें, ती चावयेन बंद केल्या. तेन्ना खाटे सकयल सोण्णा कुडक्यान बंद केल्ली बोटली लक्षांत आयली,. अर्द रिती. ताचे लागींच उमथी करून दवरिल्ल्या ग्लासांत सोऱ्याचो वास तिगून उरिल्लो.

बापय खांकीत वयर येवपाचो साद आयकलो. तेन्ना सकयल वचपाक भायर सरलो. इश्कादेर बापयक वाट सोडून रावलो.

बापय रावलो. ताणें तोंड पळयनासतना विचारलें :

'रिसल्ट केन्ना येतलें ?'

'जातले दोन म्हयने.'

सकयल देवन येतना, स्वस्थतायेन बसपाची एक सुवात सांडून गेल्या असो विचार जालो.

उबगून मोव वत पडिल्ल्या आंगणांत पासयो मारल्यो. बापय परत सकयल आयला. मदीं तुवाल्यान तोंड पुशीत, वोल्तेरार बसून आंगणांत थू करतालो.

'बी ए मेरेन एकल्याक शिकोवप म्हळ्यार किरकोळ गजाल व्हय ? ह्या वाठारांत कितले गिरेस्त मनीस आसात ! कितल्या जाणानी तांगेल्या भुरग्यांक शिकयलांत? भुरग्यां निमत्तीं फायदो जातलो म्हण न्हय हें सगळें केल्लें. म्हाका कांय ती अपेक्षाय ना.'

परत थू केलें, तेन्ना निथू पडवेरच पडलो. सेतू दुस्वासान, रागान पळयत रावलो.

बापय हें सगळें कोणाक सांगता? म्हाका ? आवयक? काय संवसाराक?

'व्हडल्याक शिकयल्ल्याचो अणभव आसा म्हाका. तेन्ना त्या दुडवान हांवें एक भाट घेतिल्लें तर आतां म्हयन्यांत उणें पुणेय शंबर रुपयांची येणावळ जातली आशिल्ली.'

'फायदो भाचरांकच जालो न्हय. आमचेर कित्याक राग ?'

आवय भायर आयली.

बापय वोगी जालो. मात्सो वेळ नांक पिळून आनी ताळो सारांटून बसलो. मागीर संवकासायेन वास्यांत खोंवन दवरिल्लीं व्हाणां काडून व्हडल्या आवाजान सकयल घालीं आनी भायर सरलो.

वारांदार बसून आसतना कृष्णनकुट्टीन सांगिल्ल्या लागणुकांचो उगडास जालो. बापयन धाडून दिल्ल्या दुडवांचो हिशोब बरोवन दवरला. एकदां वट्ट कितलें जालें म्हण पळोवंक जाय. बापयन भांडवल दिलां. मनांत कळंतरा खातीर सांजे सगळ्या दुकानांत वचपी हुंडीकार सेठाचें चित्र भरून आयलें.

'फादरा' विशीं जायत्या जाणांक सांगिल्लें.

ज्यांकां पत्तो दिल्लो तांची भिरांत जाली.

हांगा डानियेलान येवपाचें !

हलो, मीट माय फादर.

दिसीस माय मदर!

- म्हज्या बापयक मेळ.

- ही म्हजी आवय !

सुवात बदलून दक्षिणे कडले जनेलाचे भितरले वटेर बसलो. एका दिव्या खातीर पत्मूक उलो मारलो तेन्ना आवयन जाप दिली:

'परीक्ष जावन आयिल्लो मरे ? एक दीस वाचलें ना म्हण कांय लुकशान ना. एक बोटली रेंवेल घेवन अजून तीन दीस जावंक ना. एक थेंबो पुणेय आसा ?'

काळखांत, मात्सो हाल्ल्यार 'कडपडा' साद करपी बांकार उधारो पडून सेतू फुतफुतलो :

'होम, स्वीट होम !'

स

पलतडच्यान संवकासायेन येवपी येरादारींच्या व्हड्या खातीर रावलों.

तेन्ना रोखडोच मनांत समज जाता. यादींतल्या सगळ्या प्रवासांचे सुरवातेक व्हडें पलतडींच उरिल्लें. रेलवे स्टेशनांत येवन, दनपाराच्या वतांत चलून पलतडीं पांवतना ? व्हडें धक्यावयले खुंटयेक बांदिल्लें आसतालें.

- फकत हांगाच व्हय ?

- हो फकत म्हजोच अणभव ?

पूर्व दिकेन वचपी गाडये खातीर रावतना पोर्टर सांगता : हांगासर पश्चिम दिकेन वचपी गाडी क्रोस करता. घंटी वाजयल्ल्याचो साद आयकता. भाग्य, पूर्व दिकेन वचपी गाडीच ब्लॉक जावपाची आसा. बॅग घेवन ताकतिकेन गाडयेंत चडपाक तयार जाता, तेन्ना गाडी येवन रावता सेकंड लायनीर ! पश्चिमे कडेन वचपी गाडी येवन, लोकांक ओंकून भायर घालून फुडें वचत मेरेन रागान रावचें पडटा.

- म्हजें व्हडें पलतडीं, म्हाका जे गाडयेर वचपाक जाय, ती दुसरे लायनीर ! बंद केल्ल्या लेवल क्रॉसांत बसींत हुमेवन, तानेन बसून बसून खूब वर्सां जालीं अशें दिशिल्ल्या उपरांत गेट उक्तें जाता दूसरे वशींतलें. फुडल्यान गाडयो लायनीन येवन हुपून वचत आसतना थकेवन बसतां. स्वताक सांगतां :

हांव हे गाडयेंत चडलों देखून जायत.

1

एका दिसा सांजे उत्तरे कडल्या घरच्यान झगडें जाल्ल्याचो आवाज आयलो.

आवयन म्हळें: सूरु जालें. शेजाऱ्यांक समाधान दिवंचो नात. पाड पडिल्ले लोक!

पयलीं ती लडाय कशी दिसली ना. देवून आड्डून उलोवपाक सुरू केलें आनी तिचो सूर हुयेली वरी जालो. मागीर तिचे आवयचो साद वयर आयलो. मदीं सुमित्रालो आवाजय. पुण तो मात्सो ल्हवू आसलो. निमाणें माधवमामान आड्डलें आयकलें. 'माड्डून उडयतलों हांव, मस्तीतलों सगळ्यांक.'

बोबेचो मागीर हुंडके जाले. उत्तरे कडलीं जनेलां उत्तीं करून, कान दीत मावशी आयकत रावली आनी अदीं मदीं तिणें आवयक खबर दिली.

निमाणें सगळें शांत जालें तेन्ना आवयन अवज्ञेन सांगलें : 'सामकें चेरुमांच्या खोंपयांनी जाता तशें ! तो देखून तांका सगळ्यांक पोसता.'

सेतूक भायर सरपाक भिरांत जाताली. वाटेर मेळिल्ले सगळे लोक एकच विचारताले :

'नोकरीचें कांय जावंक ना ?'

'पळयत आसां.'

'कसली नोकरी रे?'

तेन्ना कितेंय सांगचें पडटा. सुंटोवन घेवपा खातीर सांगतालो, रेलवेंत ना जाल्यार कस्टम्सांत.

तो टपाल आफीसाचे कुडींतल्यान पोस्टमॅन म्होर मारतना गळो नीट करून पळयतालो. खंयच्च्याय ऑफीसा कडल्यान कवर आयलां? फुडली घोशणा आपल्या नांवाची आसत म्हणपाची अपेक्षा दाखयनासतना वोगीच भायर रावलो. फिरपाक येतना टपाल ऑफीसांतय आयलो अशी संवंग करीत वतना निडळार आनी हड्ड्यार घाम फुटिल्लो आसतालो. लोकांच्या लक्षांत वच्चें न्हय म्हणून केदगी झाडांचे सांवळेंतल्यान मार्गार चलतना एक प्रस्न आयकलो :

'सेतू मरे, अजून नोकरी कांय मेळी ना ?'

लोकांक नोकरे विशिं स्पश्ट कल्पना आसा. रेल्वे नोकरे खातीर प्रयत्न करीत आसा म्हळ्यार पुरो. तांका धादोसकाय जाली. बरी कमाई मेळटली. तिरूर व तानूर स्टेशन मास्टर जालो तर दिसाक शंबर रुपये हातांत सांपडटले.

व्हडल्या व्हडल्या स्टेशनांत नोकरी मेळ्ळी तर ती गुड्स व पार्सलांत आसपाक जाय. प्रत्यक्ष रीतीन कांय घेवपाची गरज ना. म्हाल घेवपाक आयिल्ले लोक जें बक्षिस दितात ताचें सांजे सगळे वांटें करून घेतात. रेलवे नोकरानी दुडू केल्ल्याची खूब काणी गांवकार सांगतात.

रिसल्ट येवं मेरेन एक कारण सांगपाक मेळटालें. नित्तीच परीक्ष जाल्या. रिसल्ट येवंक ना.

टपाल आफीसा कडेन वचप बंद केलें. कितेंय आयलें तर दुसऱ्या दिसाच डेलिवरी एजंट हाडून दितालो. परीक्ष जायना फुडें इश्टांचीं पत्रां खूब येतालीं. हळूच पत्रांचो प्रवाह बंद जालो. रिसल्ट येतनाच परबीं कळीत करून पत्रां आयलीं. जैतिवंतानी आपल्या फुडारा विशीं बरयल्लें.

अभिनंदनां वाचून कांय दिसलें ना. फर्स्ट पार्टाक आनी सकंड पार्टाक सेकेंड क्लास आसा. आनी सबजक्ट्सांक थर्ड क्लास.

कृष्णनक्कुट्टी पास जालो. क्लास ना. पुण कृष्णनक्कुट्टीची चीट कांय आयली ना. कृष्णनक्कुट्टीक बरोवंचें अशें दिसलें. पुण फुडें धुकल्लें. राव. नोकरी मेळ्ळ्या उप्रांत थंयच्यान कृष्णनकुट्टीक बरोवंया.

तंकमणीचीं पत्रां नोमान आयलीं. जाप धाडपाक दर आठवड्यांत चार आण्यांची गरज आसली. पुण पत्तो बरयल्लो लखाटो धाडून दितालो. ती चाल बंद पडची न्हय. अप्लिकेशन धाडपाक जाय, एक रुपया जाय, दोन रुपये जाय अशें मागल्यार आवय दिताली. सर्टिफिकटाच्यो प्रती अटस्ट करून घेवपाक सवाय कोस पयस वच्चें पडटालें. थंय एकलो गझेटड अधिकारी आसा. गवर्नमेंट आस्पत्रेचो डोक्टर. आवय कांय आड उलयनासतना अर्ज धाडपाक दुडू दिताली. खूब जालें तेन्ना एकदां आवयन विचारलें :

'आरे, पयरूच तूं सर्टिफिकेट घेवपाक म्हण गेल्लो ?'

'तें जालेंच. हें दुसऱ्या अप्लिकेशनाक.'

आवयचो विरोध तोंडार मर्यादित जावन रावलो. नोकरीची गजाल देखून आवयक उलोवपाचो धीर नासलो.

रिझल्ट आयिल्ल्या उप्रांत एकदां तंकमणी मेळ्ळी.

नोकरी विशीं बापयक सांगपाचें आसा. आवयक सुचयलें, तेन्ना तिणें विचारलें:

'खंयच्या तरी एस्टेटांत मरे ?'

'आं.'

प्रवासाच्या खर्चा खातीर पैसे नाशिल्ले. पत्मूक नंबूतिरीगेर धाडली. थंय पैसे मेळ्ळे नात. धाकटी कुंजात्तोल तळ्यांत न्हावपाक आयिल्ल्या बायल मनशां कडेन ल्हान ल्हान रीण मागता. मावशेच्या सल्ल्याक लागून पत्मूक आंतूर मीनाक्षीयम्मागेर धाडली. मडक्यांक सद्या चड मोल मेळटा देखून तांगेर दूडू आसा म्हणपाची मावशेची खात्री खरी आसली.

फाल्या नाका, दोन दीस सोडून वच अशें आवय सांगत काय म्हण भिरांत आसली. कारण, बापय तागेर येतलो म्हणपाची खबर पयलींच तंकमणीक बरयल्ली. ती राखून रावतली. थंय पांवचे पयलींच तंकमणी आनी उण्णी आयिल्लीं.

उण्णीक विचारलें.

'तुमी केन्ना आयलीं रे?'

'सकाळीं.'

नळिनीआका आनी आत्यें आपणाक नियाळीत आसात म्हण कळ्ळें. देखून तंकमणीकडल्यान पयस रावलो. सांजे रवी बरोबर वचून बेला रुखा लागीं रावन उलयत रावलो. पश्चिमी आंगणांत मेस्तीण भात कांडपाचे कुडी मुखार पडिल्लीं सुकिल्ली चुड्टां कापून, दाळून दवरताली. तंकमणी तिचे लागीं उलयत रावल्ली दिसली.

वारांदार आनी आंगणांत पासयो मारीत आसतना तिचीं चलनां नियाळ्ळीं. तेन्ना रोखडेंच भाग्याचें तें खीण पावलें.

'माळयेर दिव्यांत रेंवेल आसा काय ना ? पुसून खूब दीस जाले. नळिनी, तुजो तकलेचो कणकण परत सुरू जालो ? आतां हांव कित्याक ते विशीं परत उलोवं? तंकम, तूं वचून तो दीवो हाड, बाय.

तेन्ना रवीक सांगलें :

'हांव विसरलों मरे. तुजे खातीर एक वस्त हाडिल्ली. दाखयतां.'

उण्णी वांगडा येवपाक तयार जालो, तेन्ना ताका एक काम दिलें.

'उण्णी, बापाले कुडींत कालचें वर्तमानपत्र आसतलें. घेवन यो.'

रवीक दाखोवपाची वस्त हाडपाची सवंग करून घरांत रिगलो. सालांत कोण नाशिल्लो. भायल्या वारांदार बसून आतें नळिनीआकाक शिटकायता.

'तुजो एक तकले कणकण. कोणाक दाखोवपाक गो तोंड फुगोवन बसल्या?'

सामसूम जावन इश्कादेवयल्यान वयर गेलो आनी व्हनयेले कुडी दारांत रावलो. तेन्ना इश्कादाचेर साद जालो.

तंकमणी.

आसरो सोदीत आयिल्ल्या सुकण्यापिलावरी ती उक्त्या हांतांत येवन फडफडत रावली.

'पत्र मेळ्ळें ?'

'सकाळींच मेळ्ळें. तेन्नाच भायर सरून आयली.'

'हांव फाल्याच वतलों.'

'आमगेर येवंचो ना ?'

'हे फावटी ना, तंकम.'

'कितले दीस जाले, हांव वाट पळयताली. तरीय ! म्हजो मोग ना न्हय ?'

ती ल्हान भुरग्यांवरी कागाळ करता.

तिचे दोळे ओले जायत आसात अशें दिसलें.

'येवपाक शकना गो. तूंच चितून पळे, तेन्ना कळटलें.'

तिचे फाटीर हळूच परसीत आवाजांत दूख हाडपाचो वावर करीत सांगलें :

'लोकांक कित्याक वोगीच कितें कितें उलोवपाक लावंचें ? हांव कितेंय आयकुपाक तयार आसा. पुण तंकमा विशीं लोकानी कितेंय उलयलें तर....'

तोंड घुंवडायनासतना दोळ उजवे दिकाचे एके अदृश्य बिंदूचेर थिरावन कांय खिणाक रावलो. तिच्या मुखार दोळ्याचीं दुकां गळोवपाची इत्सा जाली.

तेन्ना भायल्या वारांदार पांवलाचो साद जालो. रोखडोच पयस सरून रावलो. नळिनीआका भितर आयली. तिडक मारली. माजरा भशेन साद करीनासतना आयल्या !

'तकली कणकणटा. मात्शी आड पडतां. '

तशें सांगत ती सेतू फुडल्यान कुडींत वचत आसतना तो तंकमणीक कांय सांगनासतना इश्कादेवयल्यान सकयल आयलो.

निदळ पुशीत आंगणांत मंद वाऱ्यांत रावतना रवीन विचारलें.

'खंय, सेतू दादा ?'

'कितें तें ?'

तेन्ना फट सांगिल्ल्याची याद जाली. सुदारपा खातीर सांगलें :

'एक फोटो दाखोवपाचें आसलें रे. येतना काडपाक विसरलों.'

सांजे वयल्या वारांदावयल्यान बापयन विचारलें :

'सेतुमाधवा, तुजें न्हाण जालें ?'

'जालें.'

'तूं हांगा येवन न्हीद, आं.'

बापयचे कुडींत. वोगीच रावलो.

बापय सकयल येवन आंगणांत पासयो मारपाक लागलो, तेन्ना सोंपणांचेर, खांब्याक तेंकून रावलों. बापय कितें तरी विचारतलो अशें चिंतलें.

'मद्रासाचें कितें जालें ?'

'रिपलाय येवंक ना.'

'उं.'

मात्शा वेळान, नोकरीच्यो गजाली सोंपल्यो अशें चिंतिल्लें तेन्ना, ताणें विचारलें:

'कसली नोकरी ती ?'

'डी.पी.आय. एस. ऑफीसांत एज्युकेशन डिपार्टमेंटांत ट्यूटराचें पोस्ट. मेळ्ळी तर फुडल्या दोन वर्सां नोकरी करून मागीर प्रायवट रीतीन एम.ए. परीक्षा बरोवंयेता.'

'दुसरीं कितलीं बरीं डिपार्टमेंटां उरल्यांत ! थंय कांय सेलेक्शन ना? '

भितर सळसळिल्लो राग पेटलो. वांटड कॉलम पळोवपा खातीर एक इंगलीस दैनिक हाडपाक जाय म्हण बापयक सांगलें, तेन्ना ताणेच नाका म्हळ्ळें. परमेश्वर पळयतलो, कितेंय आसा तर परमेश्वर दादा बरोवन कळीत करतलो खंय. दर दिसा सांजे शेता मेरेर रावतालो. हायर एलिमेंटरी स्कूलाचो कृष्णन मास्टर वतना ताचे कडल्यान इंग्लीश दैनिक घेवन पळयतालों.

मात्शा वेळान बापयक उगडास करून दिलो.

'फकत आपलाय केलें म्हण पांवना. कोणें तरी इनफ्लुवेन्स करपाक जाय.'

पाखल्यांचे च्या एस्टेटींत एका क्लार्काची नोकरी मेळ्यार पुरो आसली. सुरवातेक देडश्या रुपयांचो पागार तरीय मेळटलो खंय. बापयन वळखीच्या कोणाकय बरोवंयेता. बापयक समजतलें म्हण तशें सांगलें.

रातीं बापय बरोबर जेवणाक बसलो. नळिनी आका सालांतल्यान वचत आसतना पानावयल्यान तोंड उबारीनासतना बसलो.

जेवन फुडल्या दारांत येवन उजवाड टाळीत बसलों. नळिनी आका सोदून आयली.

'कितें रे काळखांत बसला?'

'कांय ना.'

'दिवो हाडूं हांगा?'

'नाका.'

ती जनेल्या सकयल वणटेक तकली तेंकोवन, जमनीर बसली. तिका कितें तरी सांगपाक आसा अशें दिसलें.

सेतू संवकासायेन उठलो.

'बेगीन न्हिदपाक जाय.'

'कित्याक, बलायकी बरी ना ?'

'तकली कणकणटा.'

नळिनी आका हांसली.

'म्हजी तकली सदां कणकणटा. आई म्हणटा, म्हाका तशी वोगीच दिसता खंय. मावशेक दिसता, हांव काम चुकोवन घेवपा खातीर फटींगपण करता म्हण.'

व्हनयेची कूड रिती आसा. तरीय आपणा खातीर वयर भायले कुडींत बापयचे खाटे लागीं जमनीर गोजडी पातळावन घाल्ली, बापयन सांगून व्हय ? काय भितर तंकमणी आसा म्हणून सगळ्यानी एकठांय येवन थारायल्लें ?

उण्णी आनी रवी वासरेंत न्हिदल्यांत. रवीन थंय येवन न्हिदपाक सांगिल्लें.

बापयचे ते न्हिदपाकुडींत भायल्यान वचूंयेता. तांतूत सांजे श्री कृष्णाच्या चित्रा मुखार वाती पेटोवन दवरिल्ली. थंय भितर रिगतना पालवल्ले वातीचो वास तिगून राविल्लो. ताचे बरोबर सोऱ्याचो मंद वासय. न्हिदेचे खोलायेंत देंवत आसतना बापयची खाट हालताली. मदीं मदीं तो खांकतालो. आनी तो नामस्मरण करतालो न्हिदेंत व्हय ?-

'माते, गुरुवायूरप्पा !'

'देवानो !'

रोखडोच तो जागो जातालों.

सकाळीं उठून तोंड धूवन शर्ट घालें. कालचें शर्ट आनी मुंड बॅगांत भरून बापयचो निरोप धेतलो ;

'हांव येतां.'

'फाल्या वच मरे. थंय वचून कितें करपाचें आसा ?'

त्या सुरांतल्यान जाणवलें, रावल्यारय गेल्यारय कांय फरक ना.

'टपालांत कितें तरी माहिती येतली.'

मागीर ताणें रावपाक सांगलें ना. प्रवासा खातीर एक रुपयाचीं पांच नोटां दिलीं. इश्कादेवयल्यान सकयल येतना सांगलें.

'हांव थंय फुडल्या आठवाड्यांत येतलों.'

नस्तो तयार जावंक नाशिल्लो. खावन वच्चें अशें नळिनीआकान आनी आत्यानी सांगलें.

साडे णवाचे बशीर वचपाक जाय. मार्गार एक दोन सर्टिफिकेट तयार करून आयच्या टपालांत रजिस्टर करून धाडपाक जाय. अशें नीब सांगलें.

फकत च्या पियेवन कोणाचो तरी विरोध करचे नशेन देट्ट्यांतल्यान भायर सरलो. आडवाटेवयल्यान वचत आसतना भात कांडपाच्या घरा फाटल्यान पोपाये खाला तंकमणी राविल्ली दिसली.

2

आठवड्यान बापय आयलो आनी सदां प्रमाण विचारलें :

'तुज्या अप्लिकेशनाचें कितें जालें ?'

खंयचें अप्लिकेशन ? जायते कडेन अर्ज्यो धाडल्यात.

'कांय जावंक ना.'

कुन्नत्तपरंबिल अप्पु नायर एक खबर घेवन आयलो. हायकोर्ट जड्ज नारायण मोनोन घरा आयला. बरो मनीस. ताणें जायत्या जाणांक शिफारशीक फावोशी चीट बरोवन दिल्या.

अप्पु नायराचो भाव जड्जागेर मुकादमाचें काम करता. ताणें जड्जा लागीं शिफारिश करूनय कांय जाणांक नोकरी मेळ्या.

'हांव ताका बरो वळखता. हांवें शिकयलां ताका.' बापयन खूबदां तशें सांगिल्लें आयकलां. स्कूल मास्टर जावन आशिल्ल्या काळाची गजाल सांगतना बापय जड्जी मेनोन आपलो स्टूडंट आशिल्लो म्हणपाची काणी सांगतालो.

अप्पू नायर हाणें उपदेश दिलोः

'दादा सकाळींच उठून वतलो. ताचे पयलीं आयल्यार पुरो. ताचे बरोबर गेल्यार जाय तशें तो करतलो.'

बापय आनी अप्पु नायर जड्जी मेनोन हाचें भाग्य, धर्म, खाणा जेवणाची रीत आदी विशय उलोवपाक लागले, तेन्ना सेतू भायर गेलो.

पयणेंतल्यान अशेंच चलत दोंगरावयर गेलो. पयस, पुलावयल्यान गेल्ले गाडयेंत तांबडी टपाल पेट दिसली. मेल उसरां आयल्या. आयच्या टपालांत खास कितेंय येवपाचें आसा.

दर दिसा तशें चिंतता.....सकाळीं देट्ट्या फुडल्यान एजंट कुट्टिनारायणन वचत आसतना कुळागरांतल्यान पळयत रावतालों.

जांचो पत्तो कळटा, त्या सगळ्या कंपन्यांक अर्ज्यो धाडल्यात.

अप्लिकेशनांतलीं वाक्यां बरोवन बरोवन एकसारखीं जाल्यांत. जाय तर कांयच चिंतीनासतना आनीयेक अर्ज बरोवंयेता.

हॅविंग कम टु अंडरस्टॅंड दॅट देर आर अ फ्यू वेकन्सीस इन योर कंपनी, आय बेग टु.......

कांय जाणानी खेद परगटावपी कार्ड धाडून दिलें. पाखल्यांच्यो कंपनी. वाट पळोवंची नाका म्हण सांगपाची फकत ताणीं दया दाखयली.

जांबळांचें मळ हुपून मार्गावयल्यान वचून खडपांर चडून वयर रावलों. पयस जीं तणांचीं मैदानां आसलीं आनी जंय गोरवां चरतालीं, तीं कणंगां रोयिल्लीं शेतां म्हणून बदल्लांत आनी तांचे मेरेर वंय बांदल्यात. अप्रूप गोरवां चरपी दोंगराचे देंवतेर सांजेचें वत, येंवचेले रातीक वाट सोडपाक फाटींफुडें करून, तिगून रावलें.

मुंड दोडून खोंयलें आनी खडपावयल्यान देंवन परतुपाक लागलो. चेरुमांच्यो खोपी हुपून वाटेवयल्यान जांबळीच्या मळाचे सिमेर पावलो तेन्ना आयकलें :

'बापयगेर सावन केन्ना पावलो ?'

सुमित्रा.

हयन्हयशा उजवाडाक लागून जायत, सुमित्रा काळी जाल्ली दिसली. व्हडल्या तिब्यांचें जॅकट तिका व्हडलें जालां अशें दिसलें.

'शुक्रारा परत आयलों. सुमित्रा खंय वता ?'

'हांव माणीगेर. ती थंय सोर्त काडटाली. म्हजो थंय हिशोब आसा.'

सुमित्राल्या दोळ्यां खाला काळ्यो सावळ्यो पडल्यात अशें भासलें.

'सेतू, तूं दिसच ना मरे.'

कांयच उलयनासतना हांसपाचो प्रयत्न केलो. मागीर, विशय बलदपा खातीर विचारलें:

'पयर कसली लडाय जाली ?'

'तुवें आतांच आयकलें न्हय. तें सदाचेंच जालां.'

'झगडें कोणा लागीं ?'

'हांव खूब सोंसपाक तयार आसां. पुण वोगीच रावली तरीय आका झगडपाक आयली तर कितें करप ? चड जालें म्हणटकूच हांवय कितें तरीय उलयतां.'

'तिचो कित्याक तुजो विरोध ?'

'म्हाका कितें खबर ?'

सेतू वोगीच रावलो.

WORLD KONKANI CENTRE LIBRARY

'आतां कित्याक टपाल आफीसांत वचना ?'

'कित्याक विचारता ?'

'अशेंच विचारतां. तूं टपाल आफीसा कडल्यान येतना हांव सदां पळयतां. देट्ट्या भायर येवन रावली तरीय तूं म्हाका पळयल्ल्याची सुलूस दीना.'

सुमित्राना तशें निश्काळजीपणान सांगिल्लें. पुण उतरांतली कागाळ सेतूक जाणवली.

'सुमित्रा, तूं रविल्ली हांवें पळोवंक नाशिल्लें.'

'ऊं, दिसची ना.'

काळोख कोंड्या आळ्यांत आनी जांबळा रुखांच्या पाल्यांमदल्या घोंटारांत रिगतालो.

'सेतू, तुका केन्ना नोकरी मेळटली ?'

'सोदीत आसा.'

'चले म्हणटकूच परगांवा खंय तरीय वचूंयेता. तेंच व्हडलें !' ती चलून ताच्या फुड्यांत पांवतकूच घुंवन पळोवंचे बगर तिणें विचारलें : 'सेतू, तूं नोकरी मेळून वतना वांगडा हांवय येवं ?'

तिचें तोंड दिसलें ना. सुमित्रा फकाण मारता काय ?

'बरे भशेन !'

'हांव खऱ्यान सांगतां, आं. लोकानी विचारतना लज दिसता तर तांका सांगपाचें, रांदून वाडपाक गांवच्यान हाडिल्ली म्हण.'

हांसपाक, हें सगळें तिचें फकाण म्हण मोट्या मोट्यान हांसपाक शक्य जायना म्हण निरशेलो.

हयन्हयशा उजवाडांत लागींच, एकमेकांक आफडीनासतना, चल्लीं. सेतूक वचपाची सुवात पावली तेन्ना तो रावलो. सुमित्रा लागींच आसा, खूब लागींच. सुकचे पयलीं बांदून दवरिल्ल्या केंसाचो आनी घामाचो वीट हाडपी वास.

तेन्ना ताणें अजापान चिंतलें. पयलीं सुमित्रा दिसना फुडें रगतांत, शिरंत्रानी, रंध्रानी उजो पेट्टालो. पुण ना. आतां इतले लागींच राविल्ली आसूनय रोमांच येना. काळीज धडधडना.

तिचे फाटीर तिका कसलें समाधाना करपा खातीर परशिलें काय ?

'येवं ?'

दाव्या हाताचीं दोन बोटां आपल्या दोनय हातांत घेवन सुमित्रान विचारलें :

'आनी केन्ना मेळटलो?'

'मेळया.'

'केन्ना ?'

'मेळपाक वेळ नाका गो, बाय ?'

तिणें हात सोडलो ना. चलतना अस्वस्थ जावन वांगडा चल्लों. पोरसाचे भायले कडेन मोडून पडिल्ले वंये वयल्यान, पुल्लानी झाडां मदल्यान वचत आसतना हात सोडोवपाचो वावर केलो ना. पोन्नो सायला रूख पानां झडोवन राखेसाच्या अस्तिपंजरा वरी राविल्लो दिसलो. ताच्या पोंदा पांवलो, तेन्ना वाऱ्यांत सकयलच्या *पोट्टकावळा* झाडाच्या फुलांचो मंद वास आयलो. सुमित्राचो हात सोडोवन एका हातान तिका वेश्टावन ल्हवूच तिच्या पोल्यार परशीत सांगलें.

'सुमित्रा, काळोख जालो. चल तूं.'

सुमित्रा हांसली.

'उं. हांव म्हळ्यार तुका इतलेंच म्हण जाणां.'

ती आपणाक समजुपाक लागल्या, हे जाणविकायेन अस्वस्थ जालो. तेन्ना निश्टूरपणान, बळान तिका धरून लागीं

ओडली :

'कितें म्हळ्ळें ? कितें म्हळ्ळें ?'

कितें तरी अर्थ नाशिल्लें बडबडलो. ती आयकता काय ?

सुकिल्ले पाले पडिल्ले ओले रेंवेंत तिका धरून बसयली, तेन्ना तीणें विरोध केलो ना.

राखेसाच्या अस्तिपंजरांत तिगून राविल्ले सकाळच्या पावसाचे थेंबे पडले. मनांत उमाळ्या परस निर्दयपणच भरून राविल्लें.

'कांटे आसत. सेतू, राव.'

आयकूंक नाशिल्ले भशेन केलें.

खंय तरी न्हिदून उरिल्लें वारें आंग काडून, जागें जावन न्हिदेंतूच कितें तरी बडबडेवन गेल्लें. त्या वाऱ्याक लागून बेता आळ्यांत विकृत साद जालो. पोकळ जाल्ल्या सायलाच्या कांडाचेर तेंकून मोनेपणान सुमित्राचो निरोप घेतलो. ती वोगीच काळखांत वतली अशें चिंतिल्लें.

काळखांत कोंपर परशीत, लागीं येवन तिणें तोंड पळोवपाक गळो नीट करीत विचारलें:

'बापागेर सावन बेगीन कित्याक आयलो ?'

'कांय ना.'

'पुष्पोत्त वचूंक ना?'

'ऊं, ऊं.'

'ना?'

'ऊं'

'कोणाक खबर ना अशें चिंतता तूं.'

'कितें कळटा ?'

तेन्ना भितर खोस भरली. सुमित्राक खबर आसा. आनी हांवे फटयलें अशें तिका सांगपाक मेळचें ना. एका गुन्यावांतल्यान मुक्ती मेळिल्ल्याचें समाधान जालें.

'तंकमणी कडेनय अशेंच करता ?'

'वोगीच कितेंय सांगल्यार पळे !'

हात उखलून मारपाची सवंग केली.

'सुमित्रा, चड वेळ जालो. चलना ?'

ती वतना पळोवपाक रावनासतना ताकतिकेन चल्लो. काळखांत वंय मोडून पडिल्लो भाग सोदून काडपाक त्रास जालो.

आंगणांत बापय पासयो मारतना दिसलो, तेन्ना वाट बदलून चल्लो. नंबूतिरी आवारांतले तळयेंत देंवन हात पाय धूवन येता म्हणपाचें सवंग करीत दक्षणेकडल्यान येवन भितर सरपाक सोदलें, तेन्ना बापयन सांगलें:

'सकाळींच उठून तयार जा. वत येवंचे पयलीं वचपाक जाय.'

'खंय?'

'पलतडी. मेनोनागेर वचून ताका तुजे नोकरे विशीं सांगया. तो प्रयत्न केलो ना म्हण तक्रार नाका.'

भितर, काळखांत बुडून पडिल्ले दक्षिणेकडले कुडीच्या दारांत पांवतना आयकलें:

'शिकयल्यार पावना. नोकरीय घेवन दिवपाक जाय, सगळें करून दिवपाक हांव जाय. चलो म्हणून कितें, आपआपल्या पायार उबो रावचो नाका ? धिटाय जाय, धिटाय. कोण नोकरी हाडून हातांत दिवंची ना.'

आवय वासरेंतल्याना आयली, तेन्ना तिका सांगलें :

'बापान वचून आयल्यार पुरो. बरोबर हांव कित्याक?'

आवयन तर्क केलें.

'बरें कितें सुण्यांक लागता ? तूं हातांत मेळिल्लें पुस्तकय वाचून, हे कुडींत आंग खरपून पड.'

पावलां धाडायत आवय गेली.

तो बंद कवाड रागान उक्तें करून भितर रिगलो.

3

देट्ट्या भायर पांवतना बापयन विचारलें :

'सर्टिफिकेटां काडल्यांत मरे ?'

'ना... वचून काडूं ?'

बापय कितें तरी फुतफुतलो. सामकें आयकलें ना. देखून सांगलें ;

'घेवन येतां.'

घूंवन, एक पावल दवरिल्ल्या उपरांत बापयन न्हयकारलें : 'फुडें घाल्लें पावल फाटीं घेवं नाका, आं.' मागीर निर्शेवन, रागान सांगलेंः 'उं, फाटीं घेतलें न्हय, वचून घेवन यो.'

ताकतिकेन सोंपणां चडून भितर वचून लोखणा पेटयेंतल्यान सगळीं सर्टिफिकेटां दवरिल्लो लाखाटो घेवन आयलो. सगळी अंधश्रद्धा, तांचेर कांय आपूण पात्येना अशें मनांतच सांगलें, धीर येवंचो म्हण. भायर सरल्यार फाटल्यान आपोवं नज, परतून येवंचें न्हय. पूर्वजांचीं मूर्खपणां. पुण नोकरेची गजाल म्हण चिंतना मनांत परत अधैर्य रिगलें. संवसारांतले सगळे लोक हें मानतात काय कितें !

तशें चिंततना समाधान जालें.

खळ घालून उमळिल्ल्या बापयच्या शर्टाचेर हांगां थंय निळयेचें खत लागिल्लें दिसलें. खांद्यार घाल्लें काळ्या देगेचें अंगवस्त्र तो चलतना हळूच सकयल देंवतालें. धा धा पावलां चलिल्ल्या उपरांत बापय तें सारखें करून खांद्यार घालतालो. न्हेशिल्ल्या मुंडाचें सकयलचें पोंत धरून तो ताकतिकेन चलतालो.

रातीं न्हिदपाक आड पडिल्लेकडेन निर्णय केल्लो, जड्ज मेनोन न्हय, गवर्नरच आसूं दी, वचपाचो ना पळोवपाक. पुण चड चिंतलें, तेन्ना धीर उणो जायत गेलो. घडये आपूण भाग्याच्या दारांत येवन रावलां जायत. ताची शिफारीशाची चीट नवो संवसार उत्तो करून दिवपाची आसा. वचपाचें ना म्हण हट करप मूर्खपण थारतलें. तशें कांय सांडून वच्चें ना. पुण उप्रांत पश्चाताप जावपाचो प्रसंग येंवचो नाका. निमाणें जड्ज मेनोनाक मेळपाक वचपाचो निर्णय केलो.

शेतां हुपून मार्गार चडलो, तेन्ना माधवमामा मुखार आयलोः

'खंय ?'

'पलतडीं.'

सेतूक दिसलें, माधवमामा मात्सो सुधारला. डबल मुंड न्हेसला. आंगार शिंवणकारान शिंवयल्लें बनयनाच्या जाग्यार शारा वचून कोणेतरी हाडून दिल्लें नवें बनयन. गळ्या कडेन आनी हाताकडेन धव्या सिल्क सुतान शिंवयल्लें.

न्हंयेंत पावसाच्या उदकाचो नेट उणो जाल्लो. व्हडें पलतडीं आशिल्लें. ताचे खातीर रावन आसतना जायत्या जाणानी येवन वासपूस केली :

'बापय पूत बराबर खंय गा वतात ?'

सगळ्यांक बापयन विस्तारान जाप दिल्ली आयकून लज भोगली. जड्ज मेनोनाक मेळपाक. हाचे नोकरेची गजाल उलोवपाक. .....हें सगळें मेळिल्ल्यांक सगळ्यांक सांगपाची गरज आसा? पुण ताच्यान सोंपलें ना. वर्सां आदीं मेनोनाक आपणान शिकयल्ल्या विशीं सांगूनच बापय सोंपयतालो.

तिसेक वर्साक बापयन परगांवानी भोवन नोकरी केल्या. पुण बापय अजून गांवठीच. उलोवपांत आनी हालचालींत.

सगळ्यांक तो इतिहास सांगता म्हण तिडक मारली.

टपाल मास्टर जड्ज मेनोनागेर गेला. तेन्ना तो हायकोर्ट जड्ज जावंक नाशिल्लो. तेन्ना मेळिल्ली महिती घेवन सांगलें :

'कितें सांगूं ताचे परिस्थिती विशीं ? मद्रासांत एक घर केलां खंय. पळोवपाचेंच खंय. ताणें लक्ष दिल्यार पुरो, तुमचें काम जातलेंच.'

बुरशो तुवालो पांगरून, शिळोणी घालीत सांकवार एकलो बशिल्लो. ताणेंय सांगलें.

'तो गांवकारांक मजत करचो ना अशें कांय सांगू नज. आमचो शंकुण्णीचो चलो चात्तुक्कुट्टी आसा न्हय ? ताका ताणेंच नोकरी घेवन दिल्ली न्हय ? तो सद्या ओट्टप्पालम हांगा कोर्टांत आमीनाची नोकरी करता.'

तो तोंड पळयनासतना पांवला कडेन पडिल्ले फातरांलागीं उलयतालो अशें दिसलें. त्या जाणटेल्याक टपालाफीसाच्या वाठारांत पळयला. तो दक्षिणेचो खंयचो तरी आसत.

कितेंय जावं, बापयन नोकरीची गजाल गांवकारांचे चर्चे खातीर सादर केला.

सर्टिफिकेटांचो लाखाटो पळोवन कोणय तें कितें म्हण विचारूंयेता. खरें कितें तें सांगलें म्हण गजाल सोंपची ना. कांय जाण तें दाखय म्हणटले. पळयल्यारूय कोणाकय समजूपाचें ना. तरी पुण कागद, रंग, छापिल्ल्या अक्षरां विशीं मत परगटायतले. शर्ट गळ्याकडेन उक्तें करून लखाटो भितर घालो.

व्हडें आयलें, तेन्ना बापयन तांचो निरोप घेतलो. पलतडीं व्हड्या खातीर राविल्ल्या कांय जाणानी वासपूस केली.

'बापय आनी पूत बरोबर खंय ?'

गाढव ना. बापय पूता वांगडा त्या गाढवाचीय गरज आशिल्ली. गिमांत न्हंय सुकून तरकारीच्या मळाचे कुणगे म्हणून बदल्ल्या. पावसाचें उदक देंविल्ल्या उपरांत सकयल्ले जमनीर चिखल सांढून पडला. पोन्नी वाट चिखलांत पुरून गेल्या. वायंगणा खातीर कसून घाल्ल्या शेताच्या बांदार चडटना चलन संवकास जालें. बापय खूब फुडें पाविल्लो.

पयलीं बापोल्यो जंय वेपार करतालो ती दुकान हुपून वचपाक जाय. ती बांदावळ कांय बदलूंक ना. जिनसाचो वेपार बंद केला. पेटे मुखार वाडकुळ्या खाडाचो नायतो बशिल्लो दिसलो. दुसरे वशीन च्याचो वेपार. लुगट विणपी कामगार नायत्यांच्या घरां फुडल्यान, फोंडकुले पडिल्ले वाटेवयल्यान, शिम मेर नाशिल्ल्या उक्त्या पोरसांतल्यान वचून परत पयणेंत रिगतना देवळा मुकार पांवले. बापय व्हाणां काडून, पयल्या सोंपणाचेर रावलो आनी अंगवस्त्र काडून कमराक बांदून, दोळे धांपीत, पांयां पडलो.

थंयच्यान देवूळ दिसनासलें. मोडिल्लीं सोंपणां सोंपतात, ते सुवातेर एक मोटो पिंपळाचो रूख आसा.

पांयां पडूं ? दोळे धांपून गाराणें घालें : भगवती, राख ! तितलें पुरो. मनान नमस्कार केल्यार पुरो. भक्ती मनांत आसपाक जाय.

पांयां पडून बापयन सेतू फाटल्यान येता कांय म्हण पळयलें. आनी तो चलत रावलो.

चलून मात्शें फुडें पावले, तेन्ना शेताच्या पलतडीं नळ्याच्या घरा मुखार देटटें दिसलें. चलनाचो वेग उणो करीनासतना घूंवन पळेत बापयन सांगलें:

'पळे, तेंच तें घर. '

तेन्ना वताक हुनसाण चड जावंक लागिल्ली. देट्ट्यांत रिगतना आंगणांत कोणतरी राविल्ले दिसले. नंबीशन तो. कानार व्हडलें तुळशी पाले दवरून, निदळार व्हडलो गंदा तिळो लावन, ओलो तुवालो पांगरून, हांतांत पानाचो दोणो घेवन फुडें पाविल्लो. बापयन ताका विचारलें :

'धनी आसा ? '

'आसा.'

वाटेच्या दोनय वशीनी *कुतिरावाल* झाडांचीं वाझां दवरिल्लीं. सिमिट घाल्ल्या आंगणांत पांवतकूच वारांदार आनी भायर राविल्ल्या लोकांचे दोळे नित्तेच पांविल्ल्याक कितें तरी विचारीत आसात अशें दिसलें.

वारांदार चंडटना सेतूची धिटाय सोंपली. भितरले कुडींतले वोल्तेरार बशिल्लो अर्द पिकिल्ल्या केसांचो, वक्ल दवरिल्लो तो मनीस जायत जड्ज मेनोन. कोणतरी कुडींत बसून उलयताले. बापयच्या फाटल्यान आंग चोरून रावलो.

वारांदार रावन उक्त्या दारा दिकेन बापय हात जोडून नमस्कार करतना दिसलो.

पयलीं, चवथे यत्तेंत शिकिल्ल्या पदाच्यो वळी मनांत आयल्यो : 'हड्ड्यावयल्या घामान घाणयारो जाल्ल्या वर्गमित्राक काळजालागीं खऱ्यान ओडून धरलो....' कृष्णन मास्टर त्यो वळी म्हणपाक लायतालो.

हांगा भायर वर्गमित्र न्हय, गुरुनाथ आयला.

जड्ज मेनोन वोल्तेरावयल्यान उठून येवन बापयचो हात धरून भितर व्हरच्या दृश्या खातीर हुतहुतेपणान रावलो.

कोणा लागीं उलयत आसतना जड्ज मेनोनाक बापय सारखो दिसलो नासत. बापय दारा भायर रावला देखून ताका वळख मेळ्ळी ना जायत. दारा फुडल्यान कुशीक सरून वारांदाच्या पयसुल्ल्या तोंका लागीं गेलो.

बापय हात जोडीत कांय खिणां अपेक्षेन रावलो. मागीर हळूच चलत सेतू लागीं आयलो. सेतू वारांदाचे कुशींतलो आडो धरून बागांत पळयत रावलो. फाटीं

फुडें करीत भायर राविल्ले लोक आतां आपणाक आनी बापयक नियाळटात जायत. घूवन पळोवपाक धीर नासलो. लोकां मदीं नोकरे खातीर शिफारशीक चीट मागपाक आयिल्ले तरणाटे आसात काय ?

वारांदाच्या तोंका कडलीं सोंपणां पूर्व दिकाच्या आंगणांत देंवतात. रांदची कूडी थंय आसत. थंयच्या दारांतल्यान आयिल्ल्या मनशाची वळख जाली. दिंबये सकयल पांविल्लो तुवालो न्हेसून, मात्सें पोंग घालून आयिल्लो तोच मुकादम गोंविंदन नायर. तो तीन चारदां भायर आंगणांत वचून परत भितर गेलो. बापयन ताका उसरां पळयलो. सूं जावन बापय त्या दारा लागीं गेलो.

गोविंदन नायर तांब्या आयदन भितरल्या दारालागीं दवरीत बापय राविल्ले कडेन आयलो. सेतून ते उलयत राविल्ले पळयलें. मनांत राग आयलो. शिफारस दिवपाक मेळिल्लो मनीस हो पोंगो नोकर!

बापय गोविंदन नायराक घेवन आयलो. सेतू हांसपाक वावुरलो.

ताणें बापयक वारांदार घाल्ल्या बांकार बसपाक सांगलें. बापय अनमनलो, तेन्ना ताका फोर्स केलो. बापय बसलो, तेन्ना ताचे लागीं सरून रावलो.

गोविंदन नायरान ल्हवू आवाजान सांगलें : 'सकाळच्यान लोकांची गर्दी. उलोवन फायदो ना. तो केन्नाय हांगा येना न्हय, अशेंच घडटा. हांव वचून ताका सांगतां.' मागीर सेतूक मोगान शिटकायलें;

'थंय खंयपुणेय बस मरे.'

सेतून नाका म्हळ्ळें.

बापय बशिल्ल्या बांका लागीं रावल्यार फुडल्या वारांदार राविल्ल्यांचे नदरेंत येंवचो ना. तांतुतले कांय जाणां चुकून पूर्व कोनशा लागीं येताले, पुण एक झळक घेवन परतून घरा फुडलेकडेन वताले.

केळी मळांत उश्टें घालपाच्या फोणा लागीं मातयेंत लोळिल्लीं सुण्या पिलां खेळटालीं. तांचे दोळे उक्ते जावन थोडेच दीस जाल्ले. लागींच हाडकुळें कोलूग दोळे धांपून न्हिदिल्लें.

हुमेन बनयन भिजिल्लें. बनयनांतल्यान सर्टिफिकटांचो लाखाटो भायर काडलो. लाखाटोय भिजिल्लो. संवकासायेन भितरल्लीं कागदां भायर काडलीं. यूनिवर्सिटी सर्टिफिकेटांक ओलसाण लागूं नाशिल्ली. प्रोफसरान दिल्लें कोडंक्ट सर्टिफिकेट भिजून ताचेवयली शाय पातळ्ळ्या. पयल्या दिसा तें सर्टिफिकेट वाचतना हातांत एक निधी मेळिल्ल्याचो अणभव जाल्लो. निरोप घेवपाक सांजे प्रोफसरागेर गेल्लो. प्रोफसराक दम मारतालें. ताणें सकयल्ल्या सुरान उलयतना ताका दुखता अशें दिसतालें. मास्टराले धाकटे धुवेन ओवलटिन हाडून दिलें. एक सर्टिफिकेट जाय अशें मागलें. तेन्ना वक्ल काडून ताणें धुवेक आपयली. लेटरपॅड हाडयलें आनी बरोवपाक बसलो. ताका अर्द वर लागलें. परत आपले कुडींत येवन वाचलें, तेन्ना

आनंदान कांय नज जालें. ब्रिल्यंट, इमाजिनेटीव, मॅन ऑफ पुष आंड इनीष्येटीव....अशीं ताणें खूब उतरां वापरिल्लीं. कोलेज म्हयनाळ्यांत उजवाडायिल्ल्या कवितांच्या आदारान शैली, भावना हांची तुस्त करपाकय प्रोफसर विसरलो ना.

तें जायत्या जाणांक गुपीतपणान दाखयलें. अर्ज धाडटना ताची प्रत दवरपाक अभिमान जातालो. पळे, हांव कोण तो! हांव अर्जदार!

कोणेंय तें वाचलें ना जायत. कंपनींच्यो आनी ऑफीसांच्यो कुडी निव्वळ करपी कामगार कोयर घेवन व्हरतना तांतूत तीं सर्टिफिकेटांय आस्पावतात.जायत.

रांदचे कुडीचें दार उक्तें करून, हातांत कंवचेच्या ग्लासांत च्या घेवन गोविंदन नायर आयलो. बापयचे कुशीन बांकार भरुन ओतपी च्याचीं ग्लासां दवरीत ताणें आमंत्रण दिलें :

'च्या घेया. पांच मिनट, आं. ओट्टप्पालम सावन वकील माधव मेनोन आयला. ताका वचूं दी.'

फाटीं फुडें करून च्या काडून ओंठा लागीं व्हरतना सकयल पडली. रितें ग्लास सकयल दवरून बांकार पडिल्ली च्या पुसली.

बागांतलीं सुण्यापिलां खेळ थामोवन, हांसिल्ल्या वरी तोंड उक्तें करून, आड पडिल्ले कोलगेचे सुके चींवे लुचतालीं.

कोण कोण देट्यांतल्यान वताले, येताले. बोडी घाल्ली एक जाण्टेली वारांदावयल्या पयसुल्ल्या दारांतल्यान येवन बोटाक वेश्टायिल्ले आगोळ वेगळावन, गुटलावन आंगणांत उडोवन परत भितर गेली. गोविन्दन नायर केन्नाय येवंयेता म्हण अपेक्षेन रावलो.

'वरां कितलीं जालीं रे ?'

बापयन विचारलें.

भायर सरिल्ल्या उप्रांत बापयन पयले फावट आपणालागीं उलयलें, हें लक्षांत आयलें.

म्हज्या हातांत वाच ना अशें सांगपाक जिबेर आयलें. पुण भायल्या वताचो अदमास घेवन सांगलें:

'अकरा जालां आसतलें.'

शिकतना केन्नाय दुडवाची अडचण आशिल्ली. सगळ्या संकश्टांचीं वजीं आपल्या खांद्यारच आसात अशें दिसतालें. कोणा कोणाचो विरोध दिसतालो. आतां समजता, तो काळ भाग्याचो आसलो. शिकतां अशें सांगतना तकली नीट धरूंयेताली.

'कितें करता रे ?'

'शिकता. बी.एक.'

भायल्या वारांदार, काळ्या पोंग्या मुकादमाचें रूप तेळीत बसतना पोन्र्या गजालींच्यो उगडास करपाक आवडलें.

हायस्कूल डिबेटिंग सोसायटी खातीर पाठ्य केल्लीं उलोवपां...

'आयचे विद्यार्थी फाल्याचे नागरीक. हे तरणे पिळगेंतल्यान फुडाराचे एंजिनीयर, दोतोर आनी देशाचे फुडारी जातात...'

हें सगळें कोणें बरोवन दिल्लें ?

- ताळयो....

शाळेच्या आंगणांतल्यान वर्सुकी उत्सवांत ताळयो पेट्टना रोमांच जातालो....

दोन शेडा मदले सुवातेर लोकांचो खेट आसतालो. फुडले वळींतल्या कदेलांचेर आमंत्रित. मेन हालाच्या वारांदाक तेंकून उबे केल्ले वेदीवयल्यान हेडमास्टर इनामां मेळिल्ल्यांचीं नांवां वाचपाक सूरू करतना धडधडट्या काळजान आयकता :

'सिक्स्त फोर्म. जनरल प्रोफिष्यन्सी फर्स्ट प्रायझ : सेतूमाधवन.....'

चल्या चलयांच्या खेटांत मदेंच दोनीय वशींनी दोर बांदून केल्ले वाटेवयल्यान स्टेजीर चडटना सिक्स्त ए.चीं भुरगीं ताळयो वाजयतात. त्या ताळयांचो साद बेगीन सगळेकडेन प्रसरता.

- ल्हारां भशेन.

परत येवन पुस्तकां चाळीत आसतना लक्ष वतालें हेड मास्टरान नांव जाहीर करपाकडेनः जनरल नोलेज फर्स्ट : सेतूमाधवन, सिक्स्त ए.

इनाम घेवन अध्यक्ष म्हणून आयिल्ल्या दोतोराक आनी सभेक प्रणाम करून देंवतना हेडमास्टर सांगता :

'राव रे.

वेर्सिफिकेषन फर्स्ट प्रायझ....'

परत स्टेजीर वतना इश्ट हांसतात. ताळयो, ताळयांचो प्रतिसाद.

हातबरपाचें नेमाळें चलोवपा खातीर भुरग्यांक आपयल्ल्या पिषारडी मास्टरान मत उक्तें केलें : सेतुमाधवाक बरो फुडार आसा.

त्या बऱ्या फुडारा खातीर रावलो.

हरिदासान सांगिल्लें. कोलेजांतय जायत्या जाणानी सांगलें. परीक्षेक लागून ताका केन्नाय भिरांत जायना. रीडिंग टायमाचे सुरवातेक नोट्स आनी पुस्तकां सोदीत भोंवतना दुसरे फुतफुतले : आमी कितलें खरवडलें तरीय पांतीस मार्क मेळचें ना. ताणें एकदां चाळून पळयल्यार पुरो.

- यू हॅव ब्रायट फ्यूचर.

- व्हाय डोंट यू ट्राय फोर आय.ए.एस.?

आं, गोविंदन नायर परत मुखार पावला.

'येया. ते वतले म्हण रावल्यार तुमचें काम जावंचें ना. म्हजें कामय जावंचें ना.'

बापयन तो मेरेन आपल्या हातांत घेतिल्ली छत्री बांकार दवरली. आंगवस्त्र सारखें केलें. व्हाणां काडून चल्लो.

गोविंदन नायरान सांगलें : 'यो मरे, बरोबर या.'

ताच्या फाटल्यान बापय चल्लो. बरोबर सेतूय. संभ्रम आनी लज कोणाक दिसची न्हय म्हण वावुरलो. बापयचे फाटल्यान कुडींत वतना थंय जड्जा बगर आनीकूय दोग तीग जाण आसले. आतां जड्ज लागींच्यान दिसलो. अर्द हातांचें धवें शर्ट आनी खांद्यार टर्किश टावल घालां. दाट वक्लांतल्यान निस्तेज दोळे बारीकसाणेन पळयतात अशें दिसलें.

'कितें ?' हांसपाचो वावर करीत तो नीट बसलो. गोविंदन नायराक आनी बापयक परत परत पळयत ताणें आनी एक फावट विचारलें: 'कितें जाय ?'

गोविंदन नायरान वळख करून दिली : 'पलतडच्यान आयल्यात. आमचे शेजारी.'

सेतू तकली बागोवन रावलो.

सारखी वळख करून दिल्ली ना म्हण जायत, गोविंदन नायरान परत सांगलें :

'पयलीं अतिरट्टक्कोड दोंगुल्ल्यावयले शाळेंत थोडो वेळ मास्टर म्हण नोकरी केल्या.'

बापयन हात दाखोवन सांगपाचो प्रयत्न केलो :

'हांवें तुमकां....'

सोंपयलें ना. वक्ल काडून, धांपिल्ले दोळे घश्टीत ताणें विचारलें ;

'विशय कितें ?'

बापयन सांगलें :' हो म्हजो चलो. बी.ए. पास जाला. अजून नोकरी कांय जावंक ना.'

'टीचर्स ट्रेयनिंगाक वचना कित्याक ?'

तो आपणाक सांगता. सेतू वोगीच रावलो. तोंडार नम्रताय हाडून, मंद हासपाक वावुरलो.

'गांवांतच नोकरी मेळपाक तें बरें न्हय ?'

बापयन सांगलें : 'खंय जाल्यारूय पर्वा ना. हांव रिटायर जावन बसलां.'

दिसलें, आतां बापय आपलीं संकश्टां सांगपाक सुरू करतलो.

'पयलीं भशेन न्हय. भायरय आतां नोकरी मेळप कठीणच.'

ताणें याद करून दिली.

'ताका बरें मार्क मेळां. सर्टिफिकेट हाडलां.' बापयन लाखाट्या खातीर सेतूक हात दाखयलो.

टर्किश टवलान तोंड पुसून तो परत एकदां हासलो.

'हांवें पळोवन कांय फायदो ना. म्हाका नोकरी दिवपाचो हक ना. हांवें दुसऱ्यां लागीं शिफारीश करून धाडपाकय फावना.'

गोविंदन नायर, नमळायेन व्होलतेर हूपून रांदचे कुडींत गेल्लो.

'बरें. पळोवया, आं.'

मागीर ताणें दावे कुशींत बशिल्ल्या खड्ड्या बोडाच्या मनशाक विचारलें : 'देन ? व्हाट वास द इम्मीडियेट प्रोवोकेषन?'

सेतू मागतालो. बापयक बेगीन भायर सरपाची बुद्ध दिसची ! ना जाल्यार तो 'वच मरे' म्हण सांगतलो!. भाग्य, बापयन परत हात जाडले : 'आमी येतात'

भायर येतना सामकी हुमेन भिजिल्लो. रगत आटून गेल्लें अशें समजल्लें. पुण केळीं मदल्यान आयिल्लें मंद वारें लागतना रगत परत तोंडार चडटा अशें दिसलें.

पुर्व वारांदार वचून बापयन व्हाणां घालीं. छत्री काडली. बापयच्या तोंडार नदर घाली ना. तेन्ना रांदचे कुडीचें दार काडू गोविंदन नायर आयलो. व्हडलो उपकार करून दिल्ल्याची ताच्या तोंडार धादोसकाय दिसली.

'भायर सरले ?'

'येतां.'

'छे, तशें वचप सारखें न्हय. जेवणाचो वेळ जाला. हांगा अकरा वरांक जेवतात. जेवन वचात. कसलो त्रास ना.'

बापयन तें आयकूंक नाशिल्ले भशेन अंगवस्त्र फाफडून परत खाद्यार घालें आनी निरोप घेतलो.

'ताका सगळें सांगलें मुगा ?'

'उं.'

'कितें मत ताचें ?'

उदास जावन बापयन सांगलें :

'पळोवयां म्हळां.'

'तें पुरो. तशेंच सांगपी तो. पुण सांगल्यार करतलो. गांवभावांचें ताका खूब आपलेपण फाल्या वतलो. हांव परत ताका उगडास करून दीन.'

हांसत, तकली हालयत गोविंदन नायराचो निरोप घेतलो आनी बापय बरोबर भायर सरलो.

वत रखरखपाक लागिल्लें. देवळा वाठारांत पांवतना फातराच्या सोंपणांकडेन रावन, व्हाणां काडून बापय पांया पडपाक लागलो, तेन्ना सेतू ताचे खातीर रावनासतना फुडें चल्लो.

4

वीस कोस पयसुल्ल्या त्या शाराविशीं सदांच आयकुपाक मेळटा. पुण आतां थंय पयलींच पाविल्लों. शिकत आसतना थंयचे कांय भुरगे वळखीचे आशिल्ले. तांच्या नांवांची याद करपाक वावुरलो. वाटसुऱ्यां मदें वळखीचीं तोंडां दिसचीं म्हण अपेक्षा नासूनय पळयलीं.

पावस शिडशिडटालो. फोणकुले पडिल्ल्या मार्गार काल पडिल्ल्या पावसाचें उदक सांठून उरलां. रेलवे स्टेशनांतल्यान प्रवास्यांक व्हरपी गाड्यो वचपाक वाट सोडून मार्गादेगेर रावलो. एक घोड्या गाडी गेली, तेन्ना ताचो खूर फोणांत पडून तांबडे मातयेचें उदक चोयवशीं उसळ्ळें. ना. आंगार पडलें ना, तें भाग्य. फुडें राविल्ले लोक चिखलाचीं खतां पुशीत संवपाक लागचे पयलीं घोड्या गाडी पयस पाविल्ली.

खारजावयलो सांकव हुपून फुडें गेलो, तेन्ना एका हॉटलाचें बोर्ड दिसलें. ज्यूबिली हॉटल...बोर्डिंग आंड लॉड्जिंग. साधारण हॉटल म्हण खात्री जाली तेन्ना भितर सरलों. कूड भाड्याक आसा. भाडें अडेज रुपये.

असबसटोसान वांटणी केल्ली कुड एके व्हडले पेटे इतलीच आसली. तेलान आनी चिखलान बुरशें जाल्ल्या हांतरूणार नोकर भुरग्यान सारखें सुकूक नाशिल्लें लुगट पातळायलें. एकच जनेल आसलें, जें उक्तें केलें तर सकयलचें नळ्याचें पाखें दिसतालें. भायर खंय पळय, शारांतलीं तपकिरी रंगाचीं पाखींच दिसतालीं.

फाल्या इंटरव्यू. सकाळच्या णव वरांक कलक्टरेटांत येवपाची ऑर्डर.

आज मेरेन कितले ऑर्डर मेळ्ळे काय ?

शंबरावयर जणांक नोकरी दितले खंय. देखूनच मेळटली अशी अपेक्षा आसा. क्वालिफिकेशन एस.एस.एल.सी. पूरो. बी.ए.कार तशे चडशे आसचे नात. स म्हयन्याचें प्रशिक्षण. त्या उपरांत एकशें पांच रुपयाचें स्टायपंड दितले. वेंचून आयिल्ल्यानी रोखडेंच फार्माक वचपाक तयार जावंक जाय अशें ऑर्डरांत सांगलां. वांगडा हाडपाच्या वस्तूंची वळेर सायक्लोस्टायल करून धाडिल्लें कागद बोलसांत आसा. बकट १, सान्न १, खदर शोर्ट्स २ जोडो, खादी शर्ट २, बेड्डिंग १, पिंगण्या आयदन व्हडलें १, ल्हान १.

अर्ज धाडटना परत एकदां टपाल टिकटाचे पयशे सांडून वता अशें दिशिल्लें.

इंटरव्यूचें ऑर्डर आयलें, तेन्ना मनांत संभ्रम जालो. घडये मेळत. वचना म्हळ्यार घरांत बोवाळ जायत. सरकार नोकरे खातीर आपयलां आनी वचनासतना रावप!

नोकरी मेळ्ळी तर मागीर घरांत आयिल्ले सोयरे आवय़ बापयक विचारतले.

'सेतू सद्या खंय आसा गे ?'

'खंयचो गांव तो ? खंयचें तरी नांव सांगिल्लें न्हय !'

'तो कितें शिकलो ?'

'बी.ए.'

'कसली नोकरी ताची ?'

प्रस्न बापयक तर तो सांगत, नॅषनल एक्श्टेंषन स्कीमांत. आवयक तें खबर ना. देखून ती म्हणत :

'ग्रामसेवक काय तशेंच कितें तरी सांगतालो.'

ट्यूटराचे नोकरे खातीर इंटरव्यूक गेल्लो, तेन्ना मनांत प्रार्थना भरून राविल्ली. गांवांत खबर फांकली. सेतू मद्रासाक वता ! रेलवे स्टेशनांत आनी गाडयेर हात दाखयल्ल्या सगळ्या भिखाऱ्यांक दान दिलें. सगळ्या संवसाराचे प्रार्थनेचें म्हाका फाटबळ मेळूं दी !

मद्रासांत वळखीचे जे लोक आशिल्ले, तांका सगळ्यांक पयलींच चीट बरयल्ली. क्रिश्चन कॉलेजांत एम.एस सीक शिकपी दानियेलाक लेगीत पत्र धाडलें. सेंट्रल स्टेशन पांव मेरेन संभ्रम आशिल्लो. दानियेल येवकार दिवपाक तयार जावन राविल्लो दिसलो, तेन्ना आनंदा परस समाधान जालें. दानियेलाच्या हॉस्टेलांत सोयरो म्हण रावपाची वेवस्था केल्ली. ताणें दुसऱ्या दिसा लीव घेतली. स म्हयन्यानी दानियेलाक शाराचे सगळे कोनशे वळखीचे आसले. दानियेलान डी.पी.आयच्या ऑफीसा मुखार टॅक्सींत व्हरून पावयलो. दोन वरां उपरांत थंयच मेळया म्हणून 'बेस्ट ऑफ लक' सांगून दानियेल गेलो. चडावत जावन तमिळ आनी तेलुगू लोकच आयिल्ले. अप्रूब मल्याळी दिसले. डायरक्टर मल्याळी आसलो.

फुंल सूटांत आयिल्ले, फुलशर्ट, गाबर्डीन पॅंट आनी लिकलिकपी टाय घालून आयिल्ले, अमेरिकन आक्सेंटान उलोवपी. कोणालागीं उलोवपाक धीर नासलो. तांचे पैकीं फर्स्ट क्लास मेळिल्ले कितले जाण आसूंयेत ?

सेकंड क्लास मेळिल्लें तरीय सत्तावन टक्के मार्क आसा. समाधानान रावपाचो प्रयत्न केलो.

पयले फावटी पॅंट घालिल्लें. मूर मार्केटांतल्या रेडिमेड षॉपांतल्यान पयलींच्या दिसा साडे सात रुपये दीवन घेतिल्लें कोटन पॅंट. स रुपयांचें चप्पल्स. चलतना आपूण नागडो जाल्यावरी भासलें. बटनां उत्तीं जाल्यांत ? नव्या चप्पल्साचो पटो घश्टून कातीर घाय जालो अशें दिसलें. सावट दिवपी रूखांच्या त्या व्हडल्या आवारांत हांगा थंय राविल्ल्या तरणाट्यांक रागान पळयलें. पुण स्वताक सांबाळ्ळो. स्यूट आनी टाय म्हत्वाचें न्हय. डायरक्टेर विद्वान तर हांका पळयतना ताका अवज्ञाच दिसपाची. अध्यापकाचो गूण म्हळ्यार सरळ स्वभाव आनी गिन्यान. ज्यांचे भितर कांय ना, तेच वेश घालतात !

अक्षरांच्या क्रमान नांवां आपयलीं. इंटरव्यू सुरू जातना अकरा वरां जालीं. निमाणें धिटाय नासतना स्प्रिंगडोर धुकलून भितर सरून गुड मोर्णिंग सांगतना आवाज़ थरथरतालो.

ताणें बसपाक कुरू केलें

डायरक्टर मेनोन होच ? घुंवपी कदेलार एकलो भीमाकर मनीस बशिल्लो. त्या मनशाक, ल्हानपणांत मंत्रवाद करपाक आयिल्ल्या कल्लडीकोट्टकार कुरुप्पाची प्रतिछाया आसली.

मेजार हात दवरप बरें मॅनर्स न्हय अशें आयकल्लें. हात नाशिल्ल्या कदेलार बशिल्ल्यान दोनय वशीनी सकयल सोडिल्ल्या स्वताच्या हातांचें वजन वाडत आयलें. मेजार पडिल्लें मंदपांचवें कागद आपले अर्जेचेंच आसलें.

'सर्टिफिकेट्स.'

कवर फुडें करून दिलें.

प्रस्न कितें आसत ? मार्लो ? मिल्टन ? डोने ? आधूनिक कवी कोणेय आसूं दी.

पयलींचो प्रस्न जालो :

'हाव डिड यू मिस योर फर्स्ट क्लास ?'

अनपेक्षित प्रस्न. जाप कांय नासली. कारण कांय ना.

जाप दीनासतना रावप बरोबर न्हय अशें दिसलें.

'आय डोंट नो !'

खास योग्यताय व आवडीचे विशय आसात तर बरोवचें म्हण चत्राय आशिल्ली. त्या कॉलमांत बरयल्लें, कविता बरयतां म्हण.

'यू रायट पोयट्री ?'

'येस सर.'

'कसली कविता बरयता ?'

थरथरपी तळहात सामकी घामान ओलो जाल्लो. सांगपाक जमना.

'टेल मी ब्रीफली अबाउट योर लेटस्ट पोयम.'

एक कविता.... देवा, एके कवितेचो आपरोस.

....नीळ्या घागऱ्याच्यो मिरयो सोडयत, आनंददायिनी
तूं आयली मुखार आनी वाजली पिल्लूक म्हज्या काळजाची.
त्या सुरान रावले सोरप दुखाचे घेरून भोंवतणीं.....

जायना, इंग्लीशांन सांगप शक्य ना. तोंड बागोवन संगलें :

'निमाणें म्हळ्यार टागोराची कविता अणकारिल्ली.'

सर्टिफिकेट परत दीत डायरक्टरान सांगलें :

'दाटीस ऑल. यू कॅन गो.'

सर्टिफिकेटां लाखाट्यांत घालून भायर येतना तकली घुंविल्ल्यावरी जाली. प्रोफसरान त्रासान दिल्लें सर्टिफिकेट एकदां पळोवंक लेगीत नाशिल्लें.

वारांदार आफोवणेचे अपेक्षेन राविल्ल्यांचेर नदर घालीनासतना बेगीन इश्कादेवयल्यान देंवलो. सकयल पाविल्ल्या उप्रांत तोंडावयली हूम पुसली. देट्ट्याकडेन राविल्ल्या दानियेला लागीं पांवतना ताणें एक सिगरट दीवन विचारलें:

'कशें जालें ?'

'बरें.'

सिगरट पेटयलें. धुंवर सोडलो तेन्ना तायट आशिल्ल्यो शिरो मात्शो सदळ जाल्ल्यो अशें भासलें. परत शारांत फिरले. रातीं बरोबर एका हिंदी सिनेमाक गेले. त्या उप्रांत हयन्हयशा उजवाडांत, हळू संगीताच्या वातावरणांत एका रस्टोरेंटांत जेवले. थंय दानियेलान आपले नवे गर्लफ्रेंडाविशीं सांगलें. एकदां ती क्वीनमेरीसांत शिकपी आपले कसिना बरोबर हॉस्टेलांत आयली. मागीर इगर्जेंत मेळ्ळी. चार पांच फावट टेलिफोनांत उलयली. आतां आयतारांची मेळटा. तिका 'एर्थ' करपाक जायत्या जाणानी पळयलें. जमलें ना.

एर्थ करप! दानियेल आनीयेक प्रयोग शिकला.

दानियेलाचो आनी ताणें नव्यान वळख करून दिल्ल्या इश्टांचो निरोप घेवन गर्दीतल्यान मलबार मेयलांत चडटना सूं जालें. टपालकाराची वाट पळेत दीस काडपा खातीर गांवा परत वचत आसा हो विचार आयिल्ल्या उप्रांत लेगीत.

आतां आनीयेक इंटरव्यू लागीं पावला.

मद्रासांत दानियेल आसलो. हांगा सांगाता कोण ना. अरूंद गल्लीच्या देगेवयल्यान लोकांच्या खेटांतल्यान चलत आसतना संभ्रम जालो. हांगा सामखो अनवळखी. कलक्टरेटाची इमारत सोदून काडली, जंय सकाळीं इंटरव्यू जांवपाची आसा. ज्यूबिली हॉटलाकडल्यान एक फर्लोंग चलून वचपाचो अंतरूच आसलो.

वत मोव जालें, तेन्ना वेळेर गेलो. पिंजा रुखा सकयल फुट पाथा लागीं कारांची लांब सांखळ पडिल्ली. ओले रेंवेर लोक नाशिल्ले. खंय तरी बसूंया? गाजेवपी समिंद्राच्या ल्हारांवयल्यान आयिल्ल्या वाऱ्यांत उदकाचो अंश आशिल्लो. गामाच्या तारवांक हांगाचीच दर्यादेग दिशिल्ली व्हय? शारांत फिरपाची ओड जाली ना.

होटला कडेन परतून वचपाक दोन कडेन वाट विचारची पडली.

ते सपुल्ले कुडींत रातचो ओलो, घाणयारो काळोख लिपून बसलो. दिसा उजवाडांत पळयल्ल्या तिरशा दोळ्याच्या वावराड्या भशेन. पातळ आस्बेस्टोसाचे दुसरे वशींतल्यान सोडा बोटली उत्ती केल्ल्याचो साद आयलो. हळूच सुरू केल्ल्या उलोवपाचो सूर मागीर व्हडल्यान आयकलो.

'हें बरें. इल्लें पिये.'

'उं, उं.'

तो आसलो बायलमनशेचो आवाज.

'एक घोट घे.'

'म्हाका ओंकूक येतलें.'

'तशें कांय ना.'

नळ्यार पावसाचे थेंबे पडिल्ल्याचो साद जालो. थंड वाऱ्यांत, उक्त्या जनेलाचें कवाड व्हडल्या सादान बंद जालें, परत उगडलें.

पावसाचो गाज चडलो. मागीर तो साद एका कर्कश संगीताच्या रूपान वाडलो, तेन्ना लागींचे कुडींतलो साद पयसवलो.

सुमित्राचो उगडास जालो. ओल्या काळखांत सुमित्राचे उपस्थितीची ओड लागता. सुमित्रा हालीं अप्रूप मेळटा. उत्तर दिकाच्या तांच्या घरांत झगडें वाडत आयलां. सुमित्रा आनी देवू, सुमित्रा आनी तिची आवय, देवू आनी माधवमामा हांचे मदलें झगडें.

माधवमामान आतां स्वताच्या घरा येवप अप्रूप जालां. सुमित्राक सोयरीक येतात अशेंय आयकता. मुतुतला सावन एक सोयरीक जुळपाकडेन पाविल्ली. जन्मकुंडळी जुळली. चली पळोवपाक आयिल्ल्या लोकांक ती आवडली. पुण माधवमामान मुतुतला वचून आयिल्ल्या उप्रांत सांगलें, ती सोयरीक नाका.

चल्याची आवय आनी भयण्यो खंयच्या तरी घरच्या कामाक वतात अशें कारण सांगलें.

आवयन ती खबर हाडिल्ले बायलमनशेक विचारलें: 'तीं नंबूतिरीगेर कितें जेवणाक वतालीं ?'

'तें पयलीं मगे ? आतां तीं माधवन नायराले बायलेचीं घरकारां म्हणून बदल्लीं नात ?'

रांदचे कुडी कडल्या वारांदार अंदिल्ल्या आवाजान उलयल्लें आयकलें : 'थंय आनी कोणाची सोयरीक जावप ताका आवडना दिसता !' उपरांत आवाज आनीकय ल्हवू जालो. फुतफुते जाले.

न्हिदपाक आड पडलो, तेन्ना स्वताचो अजाप जालो. हे अनवळखी रातीं तंकमणीची कित्याक याद जाली ना ?

तंकमणीची चीट येवन साबार दीस जाले. जाप धाडूंक ना. एक दोनदां जाप बरोवपाक बशिल्लों. मागीर नाका दिसलें. ती रागार जाली आसत.

कितें बरोवं? निमाणें हांव खंय पावलों ना म्हण ? शारांतल्या कॉलेजांत शिटूकसाणेन वचपी ट्यूटर जावपाचो ना. प्रायवट रीतीन एम.एक बरोवपाचो ना. लकचरर जावपाचो ना. तीसीस बरोवन एम.लिट घेतिल्ल्या खातीर वर्तमान पत्रानी फोटो छापून येवपाचो ना.

5

कलक्टरेटा फुडल्या वारांदार सगळे एकठांय जाल्ले. भोवतेक जाणानी खदरशर्ट घाल्लें. डायरक्टराच्या ऑफीसांत उश्णें घेतिल्लें गारबरडीन स्यूट घालून आयिल्ले कोणय हांगा खदर शर्ट आनी मुंड ह्या वेशान आयल्यात काय अशें सेतू अजापलो.

एकल्या गोऱ्या शिरवंत तरणाट्यान लागीं येवन वासपूस केली :

'सेतुमाधवन न्हय ?'

'व्हय.'

'पालक्काट पळयला तुका. अरविंददादा बरोबर हांव होस्टलांत आयला.'

'अरविंद आतां कितें करता ?'

'सेप्टंबरांत आनी मार्चांत परीक्षेक बसलो. पास जावंक ना.'

एस.एस.एल.सी उप्रांत गोपीन दोन वर्सांक जायतेकडेन नोकरी केल्या. को-ऑपरेटीव स्टोरांत, पेट्रोल बंकात, हातविणपाचे सोसायटींत. सगळे कडेन लीव वेकन्सींत.

'ग्राजुएट्स चड कांय नात. त्या हेड क्लर्कान सांगलां. देखून सेतुमाधवाक चॅन्स आसा.'

तो वोगीच रावलो.

'तसो व्हडलो फायदे कांय ना. पुण एस.एस. एल.सी कारां परस ग्राजुएट्सांक स्टार्टिंगांत वीस रुपये चड मेळटले न्हय?'

सेतून हयकार दिलो.

गोपीक हे नोकरेची सगळी माहिती आसा. ग्रेड वन जाल्यार एकशें वीस रुपये मेळटले. एच.डी.सी. स्केलार. एस.ई.ओ., बी.डी. ओ. आदी पोस्टांत प्रमोषन मेळपाचें चॅन्स आसा. पन्नास टक्के रिक्रूटमेंट डिपार्टमेंटांतल्यान जाता.

वयर आनी सकयल आंगणांत जमिल्ल्या लोकांमदें गोपी फिरत रावलो. दर मिनटांत गर्दी वाडत आयली. कितले लोक आसत ?

तिनशें ? चारशें ?

गोपीक संभ्रम जाल्लो. इंटरव्यूक कितें कितें विचारतले ?

वारांदाचे देगेर रावल्यार पयसुल्ल्या मैदानांत डोबी मुंड उमळटना दिसताले. ताचे पयसुल्ले इमारतेच्या आंगणांत पोलीसांचें ड्रिल चलतालें.

गोपीन खेटांतल्यान येवन हात धरून कोण नाशिल्ले कडेन व्हेलो आनी गुपीत सांगलें :

'फायव इयर प्लॅनांविशीं प्रश्न आसतलो.'

'कोणें सांगलें ?'

'हांव जाणां. झक मारूं ! म्हाका कांय खबर ना. हें फायव इयर प्लॅन म्हळ्यार कितें?'

'हांवें कांय वाचूंक ना.'

'पयल्या आनी दूसऱ्या पंचवर्सीय आराखड्यांचो फरक कितें ?'

'खबर ना.'

'म्हज्या देवा !'

गोपीन जाणकार अशें दिशिल्ल्या कांय जाणांकडेन वचून विचारलें. ते सकयल देंवन गेले. मैदानांत लायनीन सुकपाक घाल्लीं वस्त्रां जात्रेच्या नाना रंगाच्या घुडयां भशेन उडटालीं. सेतू तें पळयत रावलो. कितेंय जावं दी, तांका कितेंय विचारुं दी.

गोपी आनंदान परत आयलो.

'जाप मेळ्ळी.'

'ऊं ?'

'फर्स्ट फायव इयर प्लॅनांत उद्योगाचें म्हत्व आसलें. दुसऱ्यांत शेतकामती, थोड्या भांडवालाचे उद्योग, गांवानी वीज पांवोवप.'

'उं.'

'नॅषनल एक्स्टनषन स्कीमा विशीं विचारलें तर ? विलेजसांच्या डेवलपमेंटा खातीर न्हय?'

'आसत.'

'सांग मरे. विचारलें तर कितें सांगूं ?'

सेतूक तिडक मारली. गोपीच्या तक्राराची भावना पळयल्यार दिसत आपूण सगळें कळूनय मुद्दाम सांगनासतना रावला म्हण.

'सांग मरे. हांव दुसऱ्यांक कोणाक सांगचो ना.'

'नॅषनल एक्सटनशन स्कीम आयलें तर सगळ्या गांवांत वीज, भुरग्यांक खेळपाक पार्क, सगळेकडेन बरे बरे मार्ग, सगळ्यांक नोकरी ....एकच उतरान सांगचें तर आमचो देस स्वर्गा वरी जातलो. हांगासर दूध आनी म्होव व्हाळतलो. अशें सांग.!'

फकाण काय गंभीरतायेन सांगिल्लें ? गोपीक एक खिणयाळो दुबाव जालो. सेतूच्या तोंडार पळयतना ताणें गंभीरतायेनच उलयल्लें अशी खात्री जाली.

'आमच्या गांवात एन.ई.एस. आसा. जीपीनी व्हडल्या व्हडल्या घराचीं चार पांच बायल मनशां धांवन भोंवतना दिसतात. विचारल्यार हांव तशेंच सांगतलों. बरोबर न्हय ?' मागीर तो सेतून सांगिल्लें सगळें पाठ करपाक लागलो.

लोकांक आफोवपाक सुरू केलां. इंटरव्यू सोंपून भायर आयिल्ल्यांक मेळून गोपी खंयचे खंयचे प्रस्न विचारिल्ले म्हण समजून घेवपाचो वावर करतालो.

गोपीक पयलींच उलो आयलो. तो हांसत परत आयलो.

'वांचलों.'

'कितें विचारलें ?'

'मल्याळमांत विचारिल्लें. इंडियाची आर्थिक परिस्थिती सुदारपाक कितें करचें, इतलेंच विचारलें. गांधीचें एक कोटेषन सांगून दिलें. इंडिया दळिद्र नारायणांचो देस. हांगा विकासाक शेतक़ामती होच एकमेव उपाय. हाडाचें सारें घालून शेत पिकोवपाक जाय. इंटरव्यू करपाक आर.डी.ओच बसला अशें दिसता. '

रावन रावन निमाणो उलो आयलो. सत्तेचें हें दार उत्कें जावपा खातीर रावन काळ कितलो जालो ? पोन्नेपणान हळडुवें जाल्ल्या कागदांचे राशी मदें घाल्ल्या मेजा फाटल्यान, बांयचे खोलायेंतल्यान पळोवपी गोबरा रंगाचे दोळे. फुडें बशिल्ल्या सगळ्यांच्या तोंडांवयलो भाव एकच अशें दिसलें. राग आनी उबगण हांची भरस. डायरक्टरा मुखार पांवतना संभ्रम जालो ना.

'ग्राजुएट न्हय?'

'व्हय.'

'हे नोकरी खातीर अर्ज दिवपाक कारण ?'

- कळूंकच जाय ?

दुसरो उपाय नाशिल्ल्यान. सोंशिकपण सोंपलें देखून. नोकरी मेळ्ळी तर स्वताक पन्नास रुपये तरीय मेळपाक लागतले म्हण. नोकरे खातीर कितें करता अशें विचारपी लोकांच्या आनी घरकारांच्या तोणांतल्यान वांचतलो ह्या विचारान.....

'कमोन, ॲसर मी!'

'हांव....' मनांत एक खिणयाळो वाद विवाद चल्लो.

'हांव खेडेगांवांत सेवा करपाक आंवडेता. म्हाका दिसता, अविकसित खेडेगांवानी नोकरी करप हीच राष्ट्राची सगळ्यांत व्हडली सेवा. भूख, बेरोजगारी, अंधश्रद्धा.....आनी.....'

हो कोणाचो आवाज आयकता ? आपूण सद्याक आठवे यत्तेंच्या डिबेटिंग सोसायटींत रावलां. फुडें सांगूं ?

'काळखांत बुडून पडिल्ल्या आमच्या खेडेगांवच्या भांवांक आनी भयण्यांक हाताक धरून वयर काडप दरेके शिक्षित व्यक्तीचें कर्तव्य अशें हांव पात्येतां.'

बांयचे खोलायेंतल्यान दोळे हळूच वयर येतात, आपलें तोंड पळयतात.

परत सुरू करचें काय नाका अशें चिंतीत रावलों, तेन्ना एका अधिकाऱ्यान सांगलें ;

'बरें. वी विल इनफोर्म यू.'

भायर सरून, इश्कादेवयल्यान ताकतिकेन देंवन हुतहूतेपणान मार्गार पांवलो, तेन्ना फाटल्यान धांवन खरशेत आयिल्ल्या गोपीचो साद आयकलो.

'राव रे, हांवय येतां. कशें जालें? बरें केलें ?'

'बरें केलें.' सेतून हासपाचो वावर केलो.

ज्यूबिली हॉटलांत गोपीय आयलो.

'सामकी गांधियन लायफ आसतलें. च्या काफी हें सगळें निशिद्ध. सिगरेट निशिद्ध. सकाळीं प्रार्थना. उपरांत फिल्डवर्क. शिट काडचें पडटलें काय कितें ?'

गोपीन विचारले.

'म्हाका खबर ना.'

'तशें कांय जाणानीं सांगलें.'

मात्शा मोनेळा उप्रांत गोपीन सांगलें : '.........जमीन कसप, च्या काफी बगर पानक पिवप, हें सगळें करूयेता. पुण शिट काड म्हळ्यार कितें करप?'

'काडपाकच जाय. महात्मा गांधीन पयलींच सांगलां मरे, गोपी?'

तो मेरेन गोपीचें तोंड आनंदान आनी उर्बेन तांबडें आशिल्लें. तें रोखडेंच काळें जालें. तो तकली बागोवन वोगीच चल्लो.

6

दैनिकांतल्यान कातरून काडिल्लें आगगाडयेचें वेळापत्रक हॉटलांत कांउटरा लागीं दसयल्लें. त्या वेळा प्रमाण पंदरा मिनटां पयलींच पांवयेता म्हण मनांतच गणीत केलें. रिक्षा आपयली, तांतूत पेट आनी बेड्डिंग दवरलें आनी सेतू स्टेशनांत पावलो. टिकट घेवन भितर वचून पोर्टरा फाटल्यान वचत आसतना काळ्या सूचना फळकार चॉकान कितें तरी बरयल्लें दिसलें. लागींच वचून पळयलें. दोन नंबर मेयल साठ मिनटांनी लेट धांवता.

प्लॅटफॉर्मार व्हडली खेट आसली. प्रवास्यांपरस येवकार दिवपाक आयिल्ल्यांचो आंखडो चड अशें दिसलें. बुकस्टाला फाटल्यान मात्शी रिकामी सुवात मेळ्ळी. थंय पेट आनी बेड्डिंग दवरून पोर्टराक धाडलो. जाणटेल्याच्या हातांत चार आणो दिलो तेन्ना तो कांय फुतफुतेनासतना गेलो. चार आणे लेगीत दिवंयेताले. मिरयो पडिल्ल्या ताळटांत पडिल्लें नाणें चार आण्याचें म्हण जाण्टेल्याक दिसलें ना काय ?

सगळे कडेन पोर्टरांच्या तोंडावयलो थीर भाव म्हळ्यार असंतोसाचोच. तक्रार करीनासतना, फुतफुत्या बगर पयलींच एकलो पोर्टर आपली कूली घेवन वतना दिसलो. घडये ताणें ओलवकोटाच्या पोर्टरां आनी घोड्यागाडयेकारां पासत आयकल्लें नासत.

फ्रोक घाल्ल्यो दोग सुंदर चलयो बुकस्टॉलाच्या कांउटरार कोंबर दवरून इंग्लीश नेमाळीं पातळावन तपासतात. कॉनवेंटाच्या उच्चारान इंग्लीश उलयतात. ताणीं निर्णय घेवंचो म्हण मध्यमवयस्क पालक मास्शें पयस सोंसणिकायेन, धा रुपयाचें नोट दोडून बोटांत धरून राविल्लो.

CENTRAL LIBRARY

'यू बाय दॅट. आय विल बाय अ डेनिस रोबिन्स.'

पळोवपाक दोगांय एकच वरी दिसल्यो तरीय तीच व्हडली जायत.

'वून्डड हार्ट आसा ?'

आपूण कितें तरी पाप करीत आसा हे भावनेन तीणें मल्याळमांत विचारलें.

'हरी अप गर्ल्स !'

टाय मात्शें लूस करीत मध्यमवयस्कान सांगलें.

'वन मिनिट, डॅडी !'

'लवर्स फेट आसा ? नाका, हें वाचलां.'

'फ्लेमिंग हार्ट, लोनली गर्ल, इल फेटड अफेयर.....' विकप्यान डेनिस रोबिन्साचीं पुस्तकां काडून फुडें दवरलीं. तिकां तीं कांय नाका आशिल्लीं.

'एनी न्यू बूक बाय हेरमीनिया ब्लॅक ?'

फाटल्यान धूळ लागिल्ल्या, पोन्र्या पेपरबॅकांचेर बरयल्लीं नांवां वाचीत सेतू पयस रावलो.

तेन्ना कोणे तरी खांद्यार हात दवरलो. गोपी.

'बरो मरे तूं. हांव दोन तीनदां हांगा सगळे कडेन सोदलो. दिसलो ना, तेन्ना दुबाव जालो बशी पोंदाक पडलो काय म्हण.' गोपीन काउंटरावेल्यान दैनिक काडून, घेवप्याचें सवंग करीत कुशळतायेन वाचपाक लागलें

गोपीनच काल हॉटलाचे कुडींत येवन खबर दिल्ली. वेंचून काडिल्ल्याचें लिस्ट कलक्टरेटांत उजवाडायलां. तांतूत आपलेंय नांव आसा.

अजाप जालो ना. अपेक्षे प्रमाण घडलां. दुसरेकडेन नाका जाल्ले लोकच हे नोकरे खातीर पांविल्ले.

'हांतूत चाळीस जाणां आसात. दुसरें लिस्ट येतलें अशें शिपायेन सांगलें.'

गोपी व्हडले उर्बेभरीत दिसलो.

'म्हाका तांच्या ट्रेयनिंगाची गजाल चिंततनां......पाड पडिल्लें! बकट आनी सान्न थंय वचून घेतल्यार पांवना ?'

सेतू वोगीच रावलो.

'पांवना ?'

'पांवत.'

'यूनिफॉर्मा खातीर खदर हांगाच घेवंया. हांगा चीप आसत. आमी एकठांय वचून घेवयां.'

'पळोवया.'

'कित्याक असो वोगीच न्हिदला ?'

दोळे धांपून, कपलाचेर बोट दवरून सांगलें : 'तकली कणकणटा. मात्सो असोच आड पडतां.'

गोपी गेलो. मात्शें न्हिदचें अशें चिंतलें. हूमेन आनी तेलान लाकडा वरी घट जाल्ल्या उश्यार कितें तरी चरत आसा अशें दिसलें. उठलों. शर्ट मुंड बदलून रखरख्या वतांत, लिकलिकपी कोनक्रिट मार्गावयल्यान चल्लों.

.....म्हजें नांव आयलां

निमाणें, वेंचून आयिल्ल्या भाग्यशाली लोकां पैकीं म्हजें नांव आयलां. भाग्याच्या सूचना फलकार येवपा खातीर राविल्लें नांव ! ताका हासपाक आयलें, रडपाकय. जिणेंत दबाज्यान मनोवपाचो एक दीस आसा तर पळय, तो मुखार आयला !

कलक्टरेटाच्या आवारांत वचून फाटीं फुडें करीत वारांदा लागीं गेलो. अर्ज दिल्ले कोणूय आसा ? ल्हान गजाल म्हणून इंटरव्यूक आयिल्लो. आनी मेळिल्ल्या सगळ्यां लागीं उलयल्लो.

नोटीस बोर्डालागीं कोण ना म्हणपाची खात्री करून थंय गेलो. नांव आसा. एकदां आपलें नांव टायप केल्लें दिसपाक लागलां !

चलत चलत सांज जाली, तेन्ना भूख लागली. मुस्लीम होटलांत रिगलों. सकयल सामान्य मनशांची सुवात. खंयच्याय मेजा लागीं बसपाक सुवात ना. एका रिकाम्या कदेलार फुडें बशिल्ल्या अनवळख्या बरोबर बसून जेवपाक मन अनमनलें. घंटी वाजयत नोकरांक कितें तरी फर्मावपी मॅनेजरान सेतूक सुचयलें :

'वयर सुवात आसा.'

वयर हॉलाचे दोनय वशीनीं रंगीन हारशे दवरून विभाजन केल्ल्यो ल्हान ल्हान कुडी. हालांत कोण नासलें. ल्हान ल्हान कुडी वयर फॅन घुवतांलें. गोऱ्या मोट्या साप्लयर भुरग्यान कुडीचें दार उक्तें करून दिलें. फान चालू करून, मेज पुसून भुरगो ओर्डरा खातीर रावलो.

'कितें दिवं ?'

'कितें आसा ?'

लागींचे कुडींतल्यान सोडा बोटली उक्ती केल्ल्याचो साद आयलो. पार्टीशनाक भुजाची उंचाय आशिल्ली. ताचे पयल्यान सोऱ्याचो वास आनी उलोवपाचो अस्फश्ट आवाज व्हाळत आयलो.

बुरशा कापडाच्या भुरग्यान तकलेक बांदिल्लो तुवालो काडून गळ्यांत वेश्टायलो आनी खाणांचीं नांवां सांगलीं. मांसाळ देह हालोवन तो वतना चिंतलें, नीळ दोळ्याच्या ह्या भुरग्यान नितळ वस्त्र न्हेसून भोंवल्यार एब्रांतिरीचो चलो कसो दिसतलो. ताका पळयतना कोलेजांत फुटबॉल खेळगड्यां लागीं फिरपी बालनाची याद जाली. लोक बालनाक प्लिमत्त अशें चाळयताले.

आयचो दीस दबाज्याचो. पयलीं दोन सिगरेट. उप्रांत बिरीयाणी. तेन्ना मनांतच गणीत केलें. घरच्यान भायर सरलो, तेन्ना हातींत सत्तर रुपये आसले. तांतूत

माधवमामान उश्णें दिल्ले पायशे रुपयेय आसपावल्ले. खदर शर्ट, शोट्र्स, बकट, आयदन....

भुरग्यान लजेन, मिस्कीलपणान विचारलें : 'आनी कांय नाका ?'

'कितें आसा ?'

'देसी म्हाल आसा.'

वयल्या सप्लयरांचो मुकादम असो दिसपी मानेस्तान हाफडोर उत्तें केलें :

'अबू, ओर्डर घेतलें ना ?'

तो गेलो, तेन्ना भुरग्यान विचारलें :

'सोडा काय आयस वाटर ?'

'आयस वाटर.'

प्लॅस्टिक तबकांत दोन सिगरेटां आनी फस्क हाडून दवरून भुरगो गेल्या उपरांत सेतून एक सिगरेट पेटयलें.

कंवचेची व्हडली बोटली मेजार हाडून दवरली, तेन्ना देसी सोऱ्याचो तीख वास आयलो.'

कच्च जावन सेतून विचालें :

'हें....'

'क्वार्टरूच घालां.'

भुरगो वचना. ताका समाधान जावं दी ! एक घोट घेतलो, तेन्ना गळो आनी संकनाळ भाजल्ले भशेन जालें. भितर खंय तरी उज्याच्यो ज्योती पेटल्यात.

तोंड उबारीनासतना सांगलें :

'खावपाचें हाड.'

बिरियाणी आनी इतर वस्त मेजार पातळावन भुरग्यान वासपूस केली.

'कशें आसा ?'

'उं.'

'तुमी हो कसलो खेळ खेळटात ?' हून उदकाचें ग्लास ताणें सिंकांत उमथें केलें आनी तें फुडें दवरीत ताणें मागलें : 'हांव एक थेंबो घेवं ?'

अर्द ताका घालून दिवपांत संतोसच भोगलो. तितलें तरी उणें जालें न्हय. ताणें तें सगळें एकच घोटान पीयेवन तोंड पुसलें, तकली फडफडायली.

सेतून विचारलें.

'हांगा प्रोहिबिषन ना ?'

भुरग्याचे नीळ द्दोळे लिकलिकले. ताचें तोंड तट्ट्टटीत जाल्लें : 'बीलकूल. थंय पळयात, ते इन्स्पेक्टरच बसल्यात. तीन बोटल्यो खाली जाल्यो.' मागीर आवाज दामोवन ताणें विचारलें : 'त्या दिसा वकीला बरोबर हांगा आयिल्ले तुमीच न्हय?'

सेतून जाप दिली ना.

ल्हान तबकांतले विनाग्रांत फुगयल्ल्या पियावाचे कुडके खाले आनी परत ग्लास घेतलें. श्वास धरून, तोंडार मिरयो घालीत ताणें ग्लास रितें केलें, तेन्ना बरें दिसलें. तो कडक वास आयलो ना. दार बंद करून भुरगो गेलो, तेन्ना खावंक सुरू केलें. भितर कुंड्याक उजो पेटिल्ले भशेन जळटालें. निदळार घाम आयलो. तीन चार उंडी गिळिल्ल्या उपारांत

पोटांत धवळूंक आयलें. तकलेचें वजन वाडलें. उठून रावतना पाय निसरले काय ? बेसिनांत हात धूवन, हात केसाक पुसून दुसरें सिगरेट पेटयले.

भुरगो बिल घेवन आयलो. अडेज रुपये. परत एकदां नियाळ्ळें. अडेज रुपयेच.

'तें दुसरें आसा न्हय, ताका देड रुपय. तें बिलांत येवंक ना.'

पांच रुपये ताटांत घाले, तेन्ना भुरगो तें घेवन वचनासतना लजेन, अनमनत मेजार हात दवरून रावलो. ताका रागान दोळे मोटे करून पळयलें, तेन्ना ताणें तोंड बागयलें.

'मोडचें घेवन यो.'

चार आण्यांचें टिप ताटांत दवरून तो भायर सरलो.

नियोन दिवे पेटयल्यात. शार हासता. मार्गावयली लोकांची खेट वाडल्या. मार्गा कुशीचे खळये लागींच्यान वचत आसतना पांवलां दुबळीं जाल्यांत अशें दिसलें. बेगीन कुडींत पांवपाक जाय. आवय बापयक, परमेश्वरदादाक, सगळ्यांक चीट बरोवपाक जाय. तुमच्या सगळ्यांच्या आशीर्वादान निमाणो आपूण सरकाराचें शीत खावपाक लागतलो..

चुनो लायिल्लें, आसबस्टोसाचें कवाड धुकलून भितर रिगना फुडें आड सरचें अशें दिसलें. पत्रांत कितें बरोवपाचें म्हण मात्शें चिंतलें. तंकमणीकय बरोवंक जाय. ट्रेयनिंग सेंटरांत पांविल्ल्या उपरांत. सकाळीं गोपीन दारार वाजयलें, तेन्ना जागो जालों.

वाचन थामोवन लेडीस वेटिंगरुमाच्या वाठारांत भोवन परत आयिल्ल्या गोपीन विचारलें :

'हांगाच कित्याक रावप ? दुसरे कडेन या मरे. थंय आमचे लोक आसत. '

सेतूक आदले रातीं सुस्त न्हीद पडिल्ल्याची याद जाली. कोणा कोणाचीं सपनां पडलीं. सपनांत कोणा कोणा लागीं वाद विवाद करीत आसतना गोपीचो आवाज आयकून जागो जाल्लो. तीं तोंडां सगळीं अस्पश्ट आशिल्लीं.

प्लॅटफॉर्माच्या शेवटालागीं पांवतना थंय जायते जाण दिसले. सगळे ट्रेयनिंग सेंटराक वचपी. वेंचून आयिल्ले लोक. देशांतर करप्यांच्या पंगडा वरी ते पेटयेर, पोटल्यांचेर बसल्यात. बकटां, सात्र, न्हिदपा खातीर वेगवेगळ्यो सामग्री, पेटो.....लगेजांची व्हडली राशच जाल्या.

'तुगेली साटली पोटली खंय रे ?'

गोपीन शुद्ध पालक्काड शैलीन विचारलें.

'थंय आसा. त्या बुकस्टाला लागीं.'

'आमी हाडया वचून.'

सेतू ताच्या वांगडा वचपाक लागलो, तेन्ना गोपीन म्हळें, नाका. एका हातांत लोखणाची पेट आनी दुसऱ्या हातांत बेड्डिंग घेवन येवन ताणें तें लगेजा राशीं लागींच दवरलें.

'खूब गर्दी जातली. मेल न्हय?'

एकाच कॅरेज्यांत सगळ्यां खातीर सुवात आसची ना. रिकामो जागो मेळटा थंय चडूया.

गोपीन सगळ्यांची वळख करून घेतिल्ली. गोपीनच सेतूक दर एकल्याच्या नांवाची आनी गांवांची माहिती दिल्ली.

तिरुनावायाकार नेडुंगाडीन विचारलें :' तूं ग्रॅजुएट न्हय? बी.टीक वचूंयेतालें न्हय ? हाचे परस बी.टी.कारांचो स्केल बरो आसा.'

परप्पनंगाडीकार शंकरनकुट्टीन म्हळ्ळें :

'मास्तरकी म्हाका आवडना. टी.टी.सीक अप्लाय केलें तर मेळटलें आसलें. पुण हांवें ट्राय केलें ना. बोरिंग नोकरी.'

हाचे परस घरा लागसर एक सेकंडरी टीचर जावप बरें अशें कोषिंजांबाराकार वेंकटस्वामीन सांगलें. ताणें दोन वर्सां प्रयत्न केलो. गवर्नमेंट लिस्टांत सिलक्शन मेळपाक बरें मार्क जाय. मार्क उणें पडलें तर शिफारिश करपाची गरज आसा. मॅनेजमेंटाचे ट्रेयनिंग स्कूलांत वचपाक पयशे दिवचें पडटा.

खरखरीत खादी शर्ट घाल्ल्या एका तरणाट्यान सांगलें : 'बेसिक स्कूलांत मेळत.'

'उं, घे म्हण दवरलां.' नेडुंगाडी बेड्डिंगाचे राशीवयल्यान उठून सेतूले पेटेर बसलो. 'बेसिकांत पांयशीं रुपये. पुण ते ताका लांच म्हण सांगचे नात. दुसरें कितें तरी नांव ताचें. मंत्री शंकर मेनोनाल्या चल्याचें एक स्कूल आसा न्हय ? म्हजे मावशेचे चलयेक पांयशीं रुपये दीवन थंय सुवात घेवन दिली.'

सेतू मुमुरख्यान हांसलो.

'दान आसतलें. राष्ट्रनिर्माणा खातीर दान.'

'न्हय. दान म्हळ्यार आमची भास जाली न्हय ? सर्वोदयकार ती मात उलोवंची नात. ल्हान उद्योग म्हळ्यार लोकांक समजले तर? देखून ते ग्रामोद्योग म्हणटात. बेसिकाचें नांव कितें मिस्टर रामकृष्णन ?'

सकाळीं निदळार गंधाचो तीळो करून आयिल्लो, सपुल्ल्या दोळ्यांचो नेडुंगाडी सेतूक आवडलो.

खदर शर्टाच्या रामकृष्णान उदासपणान म्हळ्ळें :

'नयीं तालीं.'

ताणें प्लॅटफॉर्माचे देगेर वचून रेलवे रुळार नांक पिळून परत येवंचें पयलीं गोपी फुतफुतलो :

'तो भयंकर सर्वोदयकार. बापय जिव दिवपाक तयार खंय.'

'जीव दान करता तर मागीर कितें ? '

'वोगीच बसप, आळसायेन न्हिदप. शक्य आसा तर कसलेंय फटींगपणांचें केस करप.'

वादाक तयार जावन रामकृष्णन परत आयलो.

'हांव बेसिक स्कूलांत शिकलां. म्हाका ताचो अभिमान आसा. खंयचेय नोकरेक योग्य न्हय अशा कांय लोकांक तयार करून धाडपी आयचे वेवस्थेंत......'

गोपीन मदें रिगून आडखळ केली :

'म्हजो एक प्रश्न आसा. कोतंबरी घालून एक पेय करतात न्हय, कितें ताचें नांव?'

नेडुंगाडीक खबर आसा : 'जापी. महात्मा गांधी स्पेशल जापी.'

'आं, जापी. ताचे बदला च्या पियेल्यार सर्वोदय सोंपतलो ?'

रामकृष्ण सोडून दिवपाक तयार नासलो. इंडियाकारांक योग्य तेंच पेय. गांधी, विनोबा, शंकर राव देव, केळप्पजी....रामकृष्णान जायतीं नांवां घेतलीं. ताणीं सगळ्यानी ताचें म्हत्व कितें तें सांगलां.

'इश्टानो, एक गजाल आयकात.' नेडुंगाडी विशय आपल्या मुठींत घेता अशें सेतूक दिसलें. 'म्हजो गांव दान मेळिल्ले सुवातेर आसा. थंय खूबशा लोकानीं आपली जीण लेगीत दान दिल्या. तांतूतलो एकलो म्हळ्यार कुट्टिशंकर. हांव ताका वळखता. दोन वर्सां जीण दान दीवन दीवन तो सद्याक ताडी करता. बरो वेव्हार. घराक नळो घालो. गरज भागोवपाक जाय तितलो दुडू केला. पुण म्हाका त्या विशीं कांय सांगपाचें ना. शंकराव देव दान घेवपा खातीर आमच्या गांवात आयलो. ताका पळयला तुमी ?'

राग दामून रामकृष्ण फुतफुतलोः

'हांव जाणां. आमगेर आयला. वार्धा आसतना थावन बापा ताका वळखता. '

'बरें, कांय जाणांक खबर नासत. तांचे खातीर सांगतां. तो शर्ट घालपी न्हय. फकत मुंड न्हेसतालो. तीन म्हयन्यांत एकदा खाड काडटालो. ताका रावपाक वेवस्था केली एका सिंगापूरकारागेर. थंय सेप्टिक टॅंकाची लॅट्रिन. पुण ताका ती मानवली ना. सर्वोदयाक ती निशिद्ध. ताणें तीन दीस संयम पाळ्ळो. चवथ्या दिसा सगळ्यानी एकठांय येवन पोरसांत एक फोंड मारून दिलो.'

सगळे रामकृष्णा दिकेन घुंवले तेन्ना ताणें एक मूर्ख हांस हांसत म्हळ्ळें :

'ट्रेनिंगाक वतले न्हय, तेन्ना कळटलें. तो मेरेन व्हडले लोक जावन भोंवात. '

'तेन्ना मरे ? आमी इतले लोक आसात न्हय? पळोवंया.'

ट्रेनिंग सेंटराची जीण आनी प्रशिक्षण काळाचो त्रास हांचे पासत जायत्या जाणांक भिरांत आनी दुबाव आसले.

'स म्हयने न्हय ? त्या उप्रांत आमी इंडिपेंडंट जातले मरे !'

'ग्राजुएट्सानी हे खातीर वचप म्हळ्यार वायट दिसता रे.'

वेंकटस्वामीन काकुळट दाखयली.

गोपीन सेतूक समाधान करपाचो वावर करीत सांगलें

'आमचो सेकंड बॅच न्हय ? ग्राजुएट्सांक प्रमोषनाचें चॅन्स आसा.'

कुन्नंकुळमकार तोमस हाणें च्या घेवपाक आपयलो. सेतून नाका म्हळें.

'गाडी ब्लॉक जावंक ना. यो. एक च्या घेवया.'

वेंकिटस्वामी आनी नेडुंगाडी वचपाक लागले. रामकृष्णाल्या खांद्यार हात घालून नेडुंगाडीन फोर्स केलो. तोय गेलो, तेन्ना गोपीन सांगलें :' जापी मेळटा काय म्हण पळयतां. हुस्को करूं नाका.'

निमाणें, पावुण दोन वरां उप्रांत गाडी ब्लॉक जाल्ल्याची घंटी वाजली. प्लॅटफॉर्मार रोखडीच गर्दी वाडली, बोवाळ जालो. बुरशें नीळ शर्ट आनी तकलेर मुंडास बांदिल्ले पोर्टर विसंव घेवपाची सुवात सोडून धांवन आयले आनी प्लॅटफॉर्मार लायनीन रावले. खूब जाण लागीं आयले. लगेजाचे राशी भोंवतणीं ते गीदां परी फिरून गेले.

ते गेल्ल्या उप्रांत, एकलो थोंटो, धांपिल्ल्या दोळ्यांचो जाणटेलो पोर्टर लागीं आयलो. ताच्या नीळ शर्टाक पोन्नेपणान गोबरा रंग लाबिल्लो. तकलेर केसरी रंगाचो मुंडास. ताचें ओंठ तांबडें म्हण पात्येवपाक जमलें ना. मिरयो पडिल्ल्या पोल्यावयलें पिकिल्लें खाड कडकपणाक खरपीत, झरिल्ले दांत दाखोवन हांसत ताणें कर्कश आवाजान विचारलें :

'धनया, सामान काडून दवरूं ?'

सेतून कितेंय जाप दिवंचें पयलीं गोपीन सांगलें : 'नाका. आमी आसात न्हय?'

जाणटेलो तोंड बंद करीनासतना काकुळटेचो हांस हांसत राविल्लो पळोवन सेतूक वायट दिसलें. मागीर जाणटेलो संवकासायेन कुंटत खेटांत रिगलो.

गाडी पांवली, तेन्ना भितर अपेक्षे परस व्हडली गर्दी दिसली. पंगडान तीन कंपार्टमेंटानी सुवात धरली. गोपी, रामकृष्ण आनी तोमस सेतूच्या पंगडांत उरले.

'नेडूंगाडी खंय ?'

'लास्ट कंपार्टमेंटांत.'

बसपाक सुवात मेळ्ळी ना. गोपीन लोकांक कुशीक करून कशेंय पुणेय बसपाक सुवात करून घेतली. थंय सेतूय बसलो.

प्रवास सुरू जालो. नोकरी करपाच्या जाग्या दिकेन प्रवास सुरू जालो. गाडी चलपाक लागली, तेन्ना मनांत खोस नासली. बदलत्या रुपाच्या काळ्या कुपावरी अस्वस्थताय भितर हुबत रावली.

स्वताक शिटकायलें : स म्हयने. पन्नास रुपयांत मर्यादित रावचेले स म्हयने सोंपतना तूं नोकर जातलो, स्वतंत्र जातलो!

कंपार्टमेंटांत ट्रेनिंग सेंटरा वचपी आनीयेका प्रवास्याक गोपीन सोदून काडलो. काळो, उंच, मुदयाळ्या केसांचो, वक्ल दवरिल्लो मनीस. ताच्या दाव्या पोल्यार उजो लागिल्याची माव आशिल्ली. गोपीन प्रश्न विचारून विचारून समाधान सांडून गेल्ल्यान जायत, ताणें वाचपाक घेतिल्लें हिंदू दैनिक बंद करून मांडयेर घालें. वक्ल काडून, दोळे घश्टीत तो नीट बसलो.

'हो उण्णिनारायणनय ग्राजुएटच. तुका ताची वळख जावंक ना न्हय ?'

ताणें विचारलें :

'खंयचे कॉलेजींत शिंकिल्लो ?'

सेतून कॉलेजाचें नांव सांगलें.

'फिफटी वनांत हांव एकदां थंय पांवलां.'

'तेन्ना हांव थंय आशिल्लों.'

उण्णिनारायणन तृश्शूर सावन इंटर कोलीजियेट भाशण स्पर्धेत वांटो घेवपाक आयिल्लो. त्या वर्सा तेवराक फर्स्ट प्रायझ मेळ्ळें. फुडल्या वर्सा एरणाकुळम हांगा स्फर्धा जाली, तेन्ना ताकाच ट्रोफी मेळ्ळी.

सेतून विचारलें : 'खंयच्या वर्सा पास जालो?'

वर्स सांगलें तेन्ना मनांत गणीत केलें. आपले परस तो एका वर्सान सीनियर.

'खंय वर्क करूंक ना ?'

'खूब ट्राय केलें. सगळें बेकार जालें.' आनी पयलीं कॉलेजाचो प्रतिनिधी म्हणून भाशण स्फर्धेंत वचून जैतिवंत जावन ट्रोफी घेवन आयिल्लो तो तरणाटो निस्तेज हास हासत वोगीच बसलो.

'पळे, हांव हें पेपर पळयत असतना चिंततालों. सगळे नोकरे खातीर दोन तीन वर्साचें एक्सपीरियन्स एस्सेन्थ्यल. एक्सपीरियेंसा खातीर कोणे तरी नोकरी दिवपाकूच जाय न्हय?'

उण्णिनारायणन उलयतना वक्ला फाटले ताचे दोळे लिकलिकताले.

'ना जाल्यार खंयचो तरी *परयन* व *पुलयन* म्हण जल्मा येवंक जाय आशिल्लें. दुर्दैव म्हळ्यार तशेंय घडलें ना. ना तर चली जावपाची. पळोवपाक बरी दिसली तर वांचूयेता.'

ते कॉलेजाच्या दिसांच्यो काणयो सांगपाक लागले, तेन्ना गोपी आनी इश्टांचें लक्ष चुकलें.

'अंतोणिक वळखता ? आमचें कॉलेज सोडून तुमच्यांत आयिल्लो तो ?'

'फुटबॉलर?'

'येस. म्हज्या वांगडा शिकिल्लो. म्हजो शेजारी. जूनियर इंटराक तीन वर्सां काडलीं ताणें. मागीर तुमच्या कॉलेजांत आयलो.'

सेतून ताका पळयला. ताका यूनिवर्सिटी खेळगडो म्हण वेंचून काडलो, तेन्ना कोणे तरी दाखोवन दिल्लो.

'हांव वळखना. पुण आमच्या कॉलेजाचो प्रतिनिधी म्हण खेळटालो.'

कॉलेज मॅगसिनांत आपली कविता आयली, ताच्या उरफाट्या पानार अंतोणीचें चित्र आशिल्लें. यूनिवर्सिटीचें नांव बरयल्लें ब्लेझर कोट आनी गळ्यांत तिब्याचें स्कार्फ.

'तो सद्याक मफतलालांत आसा. फकत खेळप. सातशें रुपयांचो पागार. येत त्या सीसनांत कलकत्ता गेलो तर आनीकय चड मेळटलो खंय. क्लबाचे लोक ताका व्हरपा खातीर एकमेकांलागीं स्पर्धा करतात अशें ताच्या भावान सांगलें.'

'तो फोरिनांत खंय तरी गेलो न्हय?'

'बांकोकांत इंडियन टीमांत खेळ्ळो. त्या उप्रांत तो स्टार जालो. '

शिक्षणांत हार खावन बशिल्लो अंतोणी फुटबॉलाक लागून व्हडलो जाल्ल्याची काणी सांगतना उण्णिनारायणाक राग येता अशें दिसलें. आनीयेका वर्गमित्रा विशीं ताणें सांगलें, जो एक साधारण ग्राजुएट आशिल्लो. तो गोऱ्यांच्या रबर एस्टेटींत मॅनेजर जाला. सातशीं रुपयांचो पागार. चार म्हयन्याचें बोनस. जीप आसा.

सेतून सांत्वन केलें.

'तें सगळें कांय जाणांचें लक.'

'लक! हांव ताका सारखो वळखतां. मूर्ख म्हळ्यार फावना - आर्च फूल तो ! चुके विणा एक वाक्य इंग्लीशान बरोवपी न्हय. पांया पडून आनी लंच दीवन थर्टी फायव परसेंट घेतलें. बापा सिंगापूरांत आसलो. आवय सोसायटी लेडी. जनरल मॅनेजराक डिनर पार्टी दिली. लेबर मिनिस्टराक गोऱ्यालागीं शिफारसीक करपाक लायलो. पांवना ? शिक्षण ना म्हण कितें जालें ?'

ताणें कोडसाणेच्या तोंडान सांगून थामयलें, तेन्ना सेतू जनेलांतल्यान रेलरुळां सकयल चार वाडिल्ल्या लांब मेरेर दोळे थिरावन बसलो.

'बी.टीक ट्राय केलें ना?'

'सिलक्शन जावपाक जाय न्हय ? अनट्रेनड म्हणून वर्क करपाक वावरलों.. डिस्ट्रिक्ट बोर्ड ऑफीसांत हेड क्लर्क उण्णिकृष्णन नायर अपोंयटमेंट पळयता. आयकलां ?'

'ना. '

'प्रसिडेंटच न्हय, आनी कोण प्रसन्न जाल्यारूय उण्णिकृष्णन नायर प्रसन्न जावपी न्हय. गोऱ्यांची सत्ता आसली तर हांका सगळ्यंक वणटेक तेंकोवन फायर करतले आसले. टीचरांक बदली जाय तर तागेर वचून मेळपाक जाय. अपोयंटमेंट दादल्याक तर दुडू दिल्यार पांवतलो. नयन बी. सर्वीसांत थोड्या काळाक मेळें तर बी.टीक वचूंयेतालें. पुण हाची सत्ता चलतना कशें मेळत ?'

खेटान भरिल्ल्या कंपार्टमेंटांत रोखडोच मोनेळ जालो. तेन्नाच सेतूक इतर प्रवास्यांचो उगडास जालो. त्या इश्टाकय तो खिणयाळो विचार जाल्लो आसत. ताणें बुरशें जाल्लें दैनिक उक्तें करून वाचपाक सुरू केलें. तेन्ना सेतू धांवत फाटीं पडपी कुळागरां आनी शेतांचे देगेर सोण्णां घालपा खातीर खणिल्ले फोंड पळेत बसलो.

येतात, येतात, येतात.......

गाडयेचो वेग वाडला. कान दीवन आयकंतना चाकांच्या गाजाचो ताल चुकना अशें जाणवलें. लोखणा चाकांचें आनी रेलरुळांचें संगीत.

येतात, येतात, येतात आमी.

रेलरुळाच्या संगीतांतल्यान उतरांक रूप मेळटा असो भास जालो. आमी येतात. काळख्या गांवांक जागोवपाक आमी येतात!

आतां तंकमणी दनपाराचें जेवण जावन माळयेवयले नितळ जमनीर झेम काडटा जायत. उश्या भोंवतणीं तांबडे जमनीर तिचे केस पातळून पडिल्लो आसत.

तिका बरोवपाक जाय. स्वतंत्रतायेच्या प्रवासांत, मोगा, हांव तुका सपनेतालो.

उल्हासान शिळोणी घालीत गाडयेचीं चाकां परत गायतात :

येतात, येतात, येतात आमी !

7

न्हयचे पलतडी, दोंगरांमदीं खंयतरी सरकाराचें तें नामनेचें शेत वाट पळयता.

पयसुल्ल्या सह्याद्रीचीं वळखीची रूपरेशा दिसली तेन्ना मनांत उर्बा आयली. केन्नाय मळबाचे धारेवयल्यान जिणेची सीम कशीं हीं अस्पश्ट रूपां पळयलांत. घरा पश्चिमे कडल्या दोंगुल्ल्याचे तेंगशेवयल्यान, रेलवेच्या रुळावयल्यान, होस्टलाच्या वारांदावयल्यान.

चार वरांक गाडयेवयल्यान देंवले.

गोपीन हातगाडयेच्या चालका कडेन करार केलें. गाडये फाटल्यान शोभायात्रेन वचत आसतना शिरकून बसून प्रवास करून थकिल्ल्या तरणाट्याची उमेद जागी जाली. बसस्टॅंडांत पांवना फुडें पावस पडपाक लागलो. ताणीं मार्गा कुशींतले इमारतींचे भितोडेंत आस्रो घेतलो.

गाड्याचो धनी रागार जावंचो नाका म्हण सेतून अर्द पॅकट सिगरेट घेतलें. उण्णिनारायणाक पॅकट दिलें तेन्ना ताणें नाका म्हळें. ताणें अजून सिगरेट ओडूक ना. तें एक लक्सुअरी असो ताचो समज. स्वताचें येणें जातलें तेन्ना लक्सुअरी विशीं चिंतूया.

उण्णिनारायणन उलोवपाक लागता तेन्ना कृष्णनकुट्टीचो उगडास येता. फरक एकच. उण्णिनारायणाच्या तोंडार काकुळट दिसता. कृष्णन कुट्टीच्या तोंडार कायमचो राग दिसतालो.

कोंड्यावयर हुमकळायिल्ल्या दोराच्या उज्यान सिगरेट पेटयलें. धुंवर सोडटना चिंतलें : कृष्णनकुट्टीक केन्ना तरीय आपलो उगडास येता काय ?

गोपीन बस स्टांडात वचून वासपूस करून येवन म्हळें:

'बस येवपाची आसा. वरा वराक एक बस आसा.'

शारांतल्यान आयिल्ली बस. अर्दावयर सीट रितीं उरल्यांत. च्याचे दुकानांत आनी पसऱ्याच्या वारांदार रावन आशिल्ले इश्ट धांवत आयले. दोन पावलां दवरल्ल्या उपरांत निरशेवन रावलो. वळख करून घेतिल्ले, थोड्या दिसाक एकठांय रावपा खातीर बरोबर प्रवास करून आयिल्ले लोक एकमेकां लागीं झगडटात.

तो दुस्वासान पळयत रावलो. मनांत राग न्हय, दुख भरिल्ली.

.....फुटबोर्डार बोट दवरपाचे सुवाते खातीर सगळें विसरून आमी झुजतात, दुखयतात, खोंट मारतात, फाटीं उरचें न्हय म्हणून.

ते गर्दैत बसींत रिगपाचो वावर केलो. खोंट मारपाक लागून फाटीं उरिल्लो उण्णिनारायणन निमाणो दारा लागीं पांवलो, तेन्ना कंडक्टरान सांगलें : 'राव, आनी कोणाक भितर सुवात ना.'

भितर पाविल्ल्यानी तकली भायर घालून गोपीक उलो दिलो : 'आरे, म्हजी पेट, म्हजें बकट!'

लगेज भितर घालें. वावझडेंत भिजिल्ल्या गोपीन दारा लागीं पांवतना कितें घडलें तें समजून एक गाळी संवली.

सेतून ताका समाधान केलें : 'आमी फुडले बसींत या रे.'

गोपी, उण्णिनारायणन, आनी दूसरे दोग जाण फाटीं उरले. सेतूक तांचीं नांवां खबर नासलीं. दुसरें सिगरेट पेटोवन तो दुकानाचे भितोडेंत सरून रावलो.

पुण गोपीक पराभव मान्य नासलो. तो कंडक्टरा लागीं वचून कितें तरी उलयलो. उप्रांत परवानगी मेळी :'चडात, पुण

रावचें पडटलें.'

फाटल्यान उरिल्लेय गाडयेंत चडले. वयले कांबयेक धरून तोल सांबाळून पंदरा कोसाच्या अंतराचो प्रवास करपाचो आसलो.

बस अरूंद मार्गावयल्यान वचत आसतना शार समजून घेतिल्ले परस ल्हान आसा अशें दिसलें. कॉलेजाचे भोवतेक फुटबॉल खेळगडे हांगाचेच आसले.

मार्गा तशेंच रेलवे खातीर बांदिल्ल्या पुलावयर पांवले तेन्ना सीटाक तेंकून तकली बागोवन भायर पळेत रावलो.

दोंगरा मदल्यान बंदन तुटोवन उडून आयिल्ली न्हंय उक्त्या तोंडान राविल्ल्या दर्याच्या भेश्टावपा मुखार स्तब्द जावन राविल्ली.

नेडूंगाडीक आभार. ताणें कुशीक सरून सेतू खातीर मात्शी सुवात करून दिली आनी ताका बसपाक सांगलें.

न्हंयचे पलतडींत दोंगरी वाठार सुरू जाता. फोणकुल्यांचो मार्ग दोंगराक चोंयवशीन तारांटून धरता. दोनय कुशीनी पाडे रेंवेंचे दोंगुल्ले. ओलो लिकलिकीत मार्ग चेरुमी चेडवाच्या हड्ड्यावयले हुमेचे झरये वरी व्हांवता.

खेडेगांव फाटीं पडलो तेन्ना उक्तो वाठार दिसलो. आनीयेके चडटी सोंपली, म्हणतना काजू रानां सुरू जालीं. ओल्या रानाचो आनी सुकिल्ल्या पानांचो वास. कोंड्याचे सुके पाले शिंपडिल्ल्या मार्गावयले सांवळेंत उजवाडाचे कुडके सांडून वतात.

रुखां मदल्यान, दोंगुल्ल्यांच्या नागड्या खांद्यावयल्यान पळयतना सह्याद्री घाटावयले काळे सावळेक दाटसाण चडिल्ले भशेन दिसलें.

काळ्या निळ्या देगणांतलीं कुपां दोंगरा मदें पातळ बर्फावरी विरगळत गेलीं.

नकळटना कोसांचो अंतर ना जालो.

बस थामलें.

सगळे दोळे देट्ट्या कडेन गेले. वाट पळयत पळयत निमाणें जिणे मुखार काळान उक्तें करचेल्या दाराकडेन पांवल्यात!

येयात, येयात भावानो !......

वीर तरणाट्यानो !

तें गीत कोणें गुणगुणलें म्हणपाचें कळ्ळें ना. गोपीन परत फुडारपण घेतलें. साटली पोटली देवोंवपाक गोपीच वयर चडलो.

भितर वचपी तांबडे मातयेच्या मार्गाचे सुरवातेक कॉनक्रीट खांब्यांचेर फार्माचें नांव बरयल्लें व्हडलें बोर्ड दिसलें. सकयल एके कुशीन लाकडी खुंटयेचेर ट्रेनिंग सेंटराचें बोर्डय.

उजवें पावल भितर दवरून रीग.....उगडासान, उजवें पावल दवरून...

देट्ट्यांत भितर पांवतना तो मेरेन आड्डून उलयल्ले सगळे मोने जाले. पयलीं दिशिल्ले इमारतीच्या वारांदार साटली पोटली दवरून कांय जाण ऑफीस सोदीत गेले.

फुडें भीमाकार रूखांचेर मिन्यावाली चडिल्ल्यो. हळडुव्या फळकांचेर हिशोब.

ऑफीस सोडून गेल्ले इश्ट परत आयले आनी ताणीं सांगलें : 'क्वार्टर्सांक या. सगळे क्वार्टर्साकडेन वचात.'

'कोणें सांगलें?'

'डायरक्टर मेळ्ळो ?'

'आरे, क्वार्टर्स खंय ?'

'थंय रे !'

कोणाक सारखी माहिती नाशिल्ली.

तेन्ना खाकी शर्ट घाल्लो, रुमाल बांदिल्लो एकलो पयसुल्ल्यान येतना दिसलो. लोखणाच्या व्हडल्या वळ्याचो चावयांचो घोस हालयत तो देंवतेर येवन रावलो, तेन्ना कांय जाण ताचे लागीं गेले. परत आनंद जालो. एकलो मनीस आयला. सुवात दाखोवपाक एकलो आयला !

दोनय हांतानी लोखणाची पेट आनी बेड्डिंग आशिल्ल्यान सेतू त्रासान चल्लो. पोपाये झाडां हुपून नाल्ल राश करून घाल्ल्या मळावयल्यान वचत परत तांबडे मातयेचे वाटेर येतना क्वार्टर्स पांवलें.

नळ्याची लांब इमारत. आडव्यो उब्यो रेघो घाल्ले खरखरीत जमनीर चडटना खाकी शर्टाचो तो मनीस घूवन रावलो :

'दरेका कुडींत चार चार जाणां, अशें ताणें सांगलां.'

पयले कुडींत रिगलो. फोर्र नाशिल्ले ते कुडींत चुन्याचो आनी वारणीशाचो वास तिगून राविल्लो. व्हडलीं जनेलां उक्तीं केलीं, तेन्ना खूब उजवाड जालो.

उण्णिनारायणन, वेंकिटस्वामी, गोपी, नेडूंगाडी सगळे त्या कुडांत. दुसरे कुडींत सुवात आसा अशें कळून वेंकटस्वामी थंय गेलो.

भूखे परस चड थकाय भोगली. दनपारां कोणें जेवंक नाशिल्लें. वणटे लागीं बेड्डिंग घालून सेतू बसलो.

सगळे सोयीविशीं विचार करीत आसतना खाकी शर्टाचो मनीस परत आयलो. उण्णिनारायणान कदयाताची आनी चावयेची जापसालदारकी घेतली. तो शिपाय भायर वचपाक लागलो, तेन्ना सेतून ताका आपयलो :

'अशें यो मरे.'

ताणें आयकलें ना.

'हेय!......'

मात्सो कांटाळो येवन शिपाय घुंवलो.

'मेज, कदेल, फर्नीचर कांय ना हांगा ?'

'ना. रूल तसो. '

गोपी दारा लागीं वचून रावलो :

'तर न्हिदप कशें ?'

'गरजेचें सामान सगळें हाडपाक जाय म्हण ओर्डरांत सांगिल्लें न्हय ?'

'बेड्डिंग आसा. पुण खाट ना ? हे सिमिटार पातळावन न्हिदप ?'

शिपायेच्या तोंडावयलो भाव बदल्लो ना.

'तें सगळें ताका वचून सांगात. रूल तसो.'

शिपाय गेलो, तेन्ना गोपीन अशेंच विचारलें : 'आंग धरून पडिल्ल्यानी लेगीत खाटेर न्हिदचें न्हय अशें महात्मा गांधीन सांगलां?'

लागींच बांय आसा. न्हाणयो बी आसात. एक फरलोंग अंतरार गांधियन संडास. वारांदार रावल्यार मेस दिसता. वयर ऑफीस इमारते लागीं क्लासींचें हाल दिसता.

गोपी आनी उण्णिनारायणन फार्म पळोवपा खातीर गेले. नेडुंगाडी न्हावपाकय. सेतू बेड पातळावन दोळे धांपून आड पडलो. निदळार हुनसाण लागली. तकली कणकणटाली. दुसरे कुडींतले कांय जाण आयले. तकली कणकणटा म्हण आयकून कटकट करीनासतना गेले.

भायर बेगीन काळोख फांकलो. अस्वस्थ करपी थंडाय. कोणेतरी भायल्या वारांदार दिवो पेटयलो देखून कुडींत ताचो उजवाड आयलो.

जे भायर गेल्ले, ताणीं परत येवन माहिती दिली :

'सात वरांक असंबल जावपाक सांगलां.'

'वरां कितलीं जालीं ?'

'सातांक धा मिनटां.'

सगळ्यानी शर्ट मुंड बदल्लें. ते सादूरपणान तयार जाताले.

'ड्रेस बदलना ?'

सेतून उठून सांगलेंः

'कांय नज. पांगरून पडपाक दिसता.' भायर आयलो तेन्ना थंड वाऱ्याक सुवेचे पोंत आसा अशें अणभवलें.

हालांत पातळायल्ले शेंद्रेर बसतनाय ताणीं फुडले पंक्तींतले सुवाते खातीर स्पर्धा केली.

फुडलें प्लॅटफॉर्म रितें आसलें. वणतेर खदर माळा घाल्लीं फुडाऱ्यांचीं पांयजणां हुमकळायल्लीं. सात वरां. वाट पळेत पळेत उबगण जाली तेन्ना अंदिल्ले फुतफुते आयकुपाक लागले. निमाणें ते वाडून एक अस्पश्ट गाज जालो. प्लॅटफॉर्मा फाटल्यान हात जोडून राविल्ल्या गांधिजीच्या रंगीन चित्रा लागीं हुमकळायिल्ल्या घडयाळार साडे सात वरां दिसलीं, तेन्ना भायल्या वारांदार षूसाचो साद आयकलो. सगळे उठून रावले. वाऱ्यांत धोलपी बल्बाच्या चड उजवाडांत तो प्लॅटफॉर्मार राविल्लो दिसलो. दाट पांचवें पॅंट, पुडी रंगाचो बुशकोट. पातळ नांका खाला उबी राविल्ले हिटलर मीशयेक लागून ताचें कुरूपपण चड जाल्लें दिसलें.

'बसात.'

सगळे बसले.

प्लॅटफॉर्मावयल्या मेजार हात दवरून फुडें बागून रावंिल्ल्या त्या मनशाक पळयतना सेतूक खंयचे तरी जायरेंततल्या कार्टून चित्राची याद जाली.

ताणें मल्याळमांत सुरू केलें :' आयच्यान तुमी गवर्नमेंट नोकर जाल्यात.'

भितर ताप आसा ? हड्‌ड्यार हात दवरून पळयल्लें. थंडायेन जायत, कडकडो येता .

सरकारी नोकराचीं कर्तव्यां, गवर्नमेंट ह्या ट्रेनिंग स्कीमा खातीर कितलें खर्च करता ताचो आंखडो, ट्रेनिंग काळाक जाय ती शिस्त.....

पयलीं लक्ष दीवन आयकुपाक वावुरलो. उत्तर केरळचे शैलींतलो कर्कश उच्चार आयकतना मजा जाली. लक्ष चुकलें. राष्ट्र निर्मिती ....महात्मा गांधी....इंडियाचो फुडार...निमाणें कांय आदेश.

सकाळीं साडे सातांक फील्डांत रिपोर्ट करपाक जाय. दनपार मेरेन फील्ड वर्क. त्या उप्रांत लिषर. टाउनांत वचून गरजेचे वस्त घेवंयेता. आठा पयलीं परत येवपाक जाय.

भूखेन पोटांत कायळो रडलो. मेस हॉलांत वचून पळयलें तेन्ना ताट घेवंक नाशिल्ल्यान समस्या जाली म्हण समजलें. पुण ती समस्या आसली जायत्या जाणांची. कोण तरी एकलो नोकर भायर वचून सायलाचीं पानां घेवन आयलो.

चपाती आनी हुनहुनीत चवळेची कालवण.

तरणाट्या इन्सट्रक्टरान येवन सांगलें :

'पयलींच प्रार्थना, मागीर जेवण. सगळ्यानी प्रार्थना करची.'

हातांत घेतिल्ली चवळी सकयल दवरली.

ओं सहनावभतु

सहनौ भुनक्तु

सहवीर्य करवावहै.....

ओंठ हालोवन आपूणय म्हणत आसां अशें नाट्य केलें.

ओं शांती !शांती ! शांती !.....

रुमांत परत येवन मुंडान पांगरून आड पडलो, तेन्ना रोखडीच न्हीद पडटली अशें चिंतिल्लें. पुण ना. न्हीद आयली ना. सगळे जाण गांवा पत्र बरयतात. उठून लोखणाची पेट लागींच ओडून दवरून बेड्‌ड्यार फतकल घालून बसलों आनी पत्र बरोवपाक लागलो. आवयक, परमेश्वरदादाक, बापयक.

कृष्णनकुट्‌टी, बालकृष्णन, दानियेल आदी इश्टांक बरोवपाचें. पुण बरोवं कितें !

इश्टानो, निमाणो हांव आमच्या गांवचे सेवे खातीर हांगा येवन पावलां म्हण खोसेन जाहीर करतां.

घरा पत्मू हें पत्र सांसपीत सांसपीत वाचतली आनी आवय आयकतली म्हणपाची मनांत कल्पना केली. वाचून जायना फुडें मावशी पांवता.

'सेतूची चीट मगो ? आनीयेकदां वाच, बाय.'

निमाणें मावशी सांगतली : 'कशेंय जावं. तो आपल्या पांयार रावपाक लागलो.'

आवय मात्शी वोगी उरतली. केन्नाय मोगाची भावना लिपोवन दवरपी आवय मोनेपणान प्रार्थना करतली. आनी सांगतलीः 'शुक्रारा देवळांत चार आणे धाडून दी. ताच्या नांवान एक पुष्पांजली करपाक जाय.'

बापय कोणाक कांय सांगपाचो ना. परमेश्वर दादा ? व्हनी बायेक सांगतलो जायत.

सगळे हांतरूण पातळावन न्हिदले. आतां कडकडो येना. थंडायेन शीं खायना. एक सुखदिणी आळसाय. तकलेचो कणकण सोंपला.

भायर रुखावळीचीं रूपां लेगीत दिसचीं नात इतलो दाट काळोख आसलो. जनेलां बंद आसलीं देखून सह्याद्रीकडल्यान आयिल्लें वारें भायरच गाजेवन धावंत भोंवलें.

'लायट पालोवं ?'

'राव.'

येत आसतना नेमाळें घेवन पेटेंत घाल्लें. तें काडून, वणतेक तेंकून बसून सेतू वाचपाक बसलो.

गोपीन याद करून दिली :

'णव वरांक लायट पालोवपाक जाय असो नेम आसा.'

तें लक्षांत घेतलें ना. सांजे घेतिल्ल्या सिगरटांत एक बाकी आसलें. थंडायेंत बावन गेल्लें सिगरेट तळट्यांत घालून लाटलें आनी नीट करून पेटयलें.

तंकमणीक पत्र बरोवंक ना.

बरोवपाक जाय. पुण कशें सुरू करूं ? एकाद्री तूं म्हजेर रागार जाल्ली आसत. पयसुल्ल्या दोंगरांचेर, काळखाचें आनी तुफानाचें संगीत आयकत, रातचे एकसुरेपणांत बसून हांव हें बरयत आसा...

तेन्ना बंद कवाडार मारिल्ल्याचो साद जालो.

'कमिन.'

दुसऱ्या कुडांतलो कोण तरी इश्ट आसत.

दार उगडून आयिल्ले व्यक्तीची रोखडीच वळख मेळी ना. तकलेर मफळर बांदून, लांब हातांचें स्वेटर घालून, मुंड दिंबये वयर कवळून बांदून आयिल्ल्या ताचें तोंड नियाळटना समजलें : डायरक्टर !

सिगरेट सकयल उडोवन उबो रावलों.

'व्हाटीस योर नेम ?'

'सेतुमाधवन.'

आवाज आयकून, न्हिदून उरिल्ल्या सगळ्यानी तकली उबारून पळयलें. ते सट करून उठून रावले.

'लायट्स ऑफ एट नायनॉ क्लॉक. दॅट्स द रूल.'

'खबर नाशिल्ली सर.'

'यू आर अ गवर्नमेंट सर्वेंट. इगनरेंस ऑफ द रूल ईस नो एक्सक्यूस.'

सेतू नुलयत रावलो.

'खंयच्या स्कूलांत शिकिल्लो ?'

ताणें कॉलेजाचें नांव सांगलें.

'हुं. स्मोकिंग ईस नॉट अलाउड इन द कॅंपस. यू नो दॅट?'

'हें रूम न्हय, सर ? रुमांत आसतना.....'

रूंद नांका सकयलचे ल्हान मिशयेचें रान थरथरता अशें दिसलें.

दाराकडेन वचत आसतना ताणें घूवन परत विचारलें :

'व्हाट डिड यू से योर नेम वास ?'

'सेतु माधवन.'

डायरक्टर भायर गेलो, तेन्ना सगळे लागीं आयले. दुसऱ्या कुडींतल्यानय लोक आयिल्ले.

'हांव तेन्नाच सांगिल्लें न्हय, लायट पालोवपाक ?'

सेतूक तिडक मारली.

'वोगीच राव रे. हें कितें नेपोलियनाचें फौजी कॅंप ? थंय लेगीत इतले व्हडले नेम झुजावेळारूच आसत.'

सगळे गेले. लायट पालोवन आड सरलो तरीय न्हिद आयली ना. मन अस्वस्थ जाल्लें. सिमिटा जमनीर पातळ क्विल्टांतल्यान गोंठाल्ले भशेन थंडाय सरकटून वयर सरताली.

दोळे लागना फुडें कांचवेन जागो जालो. पयस खंय तरी कोल्याची हुयेली. भायर वारें शमिल्लें. सद्याक माड्या चुडटांचो कुरकूरच आयकतालो.

कोणतरी हात लावन आपयता म्हण दोळे उत्ते जाले. काळखें मळब पळयतना फालें जावंक ना अशें दिसलें.

'सवाय सात जालें. उठना ?'

'सवाय सात ?'

उठून बसून दोळे घशटीले. परतून भायर पळयत विचारलें:

'जागोवपाचें मरे.'

'जागयल्यार तुका आयकना तर कितें करूं? शंबर उले मारले तुका.'

भायर वचत आसतना ताणीं सांगलें :' बेगीन भायर सर. आमी मेसांत आसतले.'

दांत घासून तोंड धूंवन ताकतिकेन शर्ट मुंड बदल्लें. मेसांत पांवतना थंय कोण ना. कॉफी पियेवपाक रावलो ना. फील्डवर्क खंय काय? मेसांतल्या नोकरांक खबर ना. खंयचे वाटेन वचप म्हण कळनासतना संभ्रमान रावलो. ऑफीसा दिकेन धांवलो. शिपायेन वाट दाखयली.

धांवत आसतना स्वताक शिरापिलें. हांव सदां एकसुरो जातां !

दोन फर्लोंग पयस भोव्या रुखाकडले वंयचे दुसरे वशीन लोक राविल्ले पळोवन समाधान जालें.

डायरक्टर आसा. सांगाता काल प्रार्थना सांगून दिवपाक आयिल्लो इन्स्ट्रेक्टर बी. सेतू पांवलो तेन्ना डायरक्टरान उलोवप थामयलें.

लायनीन राविल्ल्या इश्टांलागीं तकली बागोवन वचत आसतना डायरक्टराचो आवाज आयकलो.

'लुक हियर.'

आपणाक आसचें ना. क्लास चालू करता जायत.

'आय से, लुक हियर.'

सेतू रावलो. सगळ्यांची नदर आपणाचेर पडल्या अशें ताका कळून आयलें.

'यू कॅन गो.' उप्रांत डायरक्टरान इन्स्ट्रेक्टराक पळोवन आदेश दिलो :' मार्क हिम आबसेंट.'

कितें तरी सांगन दिसतालें. माफ कर सर. फायच्यान .....

उतरां हांतांत मेळनासतना आपालिपा खेळत रावलीं.

तकली बागोवन घूंवन चलतना दोळे मिरमिरले. राग दूखांत गुटलेवन रावलो. तीन मिनटां ! तीन मिनटांचो कळाव जाल्लो.

अकरा वरांचेर इश्ट परतून आयले, तेन्नाय सेतू उठूंक नाशिल्लो.

'कॉफी मेळ्ळी ?'

मेळ्ळी म्हळें.

सकाळचे ते घडणुके विशीं कोणें उलयलें ना. जायते जाण दनपारा शारा वचपाक तयार जाताले.

अर्द वरान शिपाय आयलो आनी ताणें सांगलें :

'सेतु माधवाक ऑफीसांत आपयता.'

सेतू उबो जालो. सामकी भायर वचत आसतना गोपीन लागीं येवन ल्हवू सुरान म्हळें.

'वोगीच वाद करूं नाका. अपोलजायस केल्यार पुरो. '

गोपीचो संभ्रम पळोवन हासपाक आयलें.

'कोर्ट मार्षल न्हय? फांशी दितले म्हाका.'

ऑफीसाच्या आंगणांत पांवतना पोर्टिकोंत एक कार येवन थामली. गोरो मोटो एकलो तरणाटो कारींतल्यान देंवन येवन चावयांचो घोस घुंवडायत भितर गेलो.

शिपायेन सांगलें.

'ताका वचूं दी.'

तो कोण म्हण विचारलें ना तरीय शिपायेन सांगलें;

'कुंजप्पूट्टी पात्रांवाचो पूत तो.'

वारांदावयल्या खांब्याक तेंकून रावलो. धा मिनटां, पंदरा मिनटां......दार उगडून तरणाटो भायर आयलो तेन्ना लागीं डायरेक्टर बी आसलो. सेतू आंगचोरून रावलो. ताणें पळयलें जायत. कारींत तरणाट्या बरोबर तोय रिगलो तेन्ना सेतूकडेन आडनदर करून ताणें शिपायेक सांगलेंः कुंजिक्कण्णा, हांव क्वार्टर्सांत वचून येतां.

मुलाखतेचें फळ कितें तें समजुपाक इश्ट एक एक करून आयले.

शिपायेन समाधान केलें.

'आतां पांवतलो.'

बारां वरां.

सेतून शिपायक विचारलें :

'क्वार्टर्स खंय ?'

'आतां येतलो तो.'

'तो पांवतना येवन आपय म्हाका. हांव रुमांत आसतलो.'

तो आपले कुडींत गेलो.

अर्द वरा उपरांत शिपाय परत आयलो.

ऑफीसांत रिगलो, तेन्ना ताणें तकली उबारून पळयलीना. मेजा लागीं वचून हळूच उच्चारलें :

'सर!'

'यू नो यू आर अ गवर्नमेंट सर्वेंट ?'

आष्ट्रेंत सिगरेट घालून पालयत, तो बागून फुडें आयलो, तेन्ना सोऱ्याचो पातळ वास मारलो.

'कळटा सर.'

'हांगाचें डिसिप्लिनाक अनसरून रावपक जमना तर तूं घरांतच कित्याक बसना ?'

सेतूचें आंग कडकडलें.

'हांवें डिसिप्लिन चुकोवन.....'

'यू नो यू आर अ गवर्नमेंट सर्वेंट ?'

देवा, कितले फावटीं हें आयकप?

'कोणे रे तुका डिग्री दीवन धाडिल्लो ?'

तेन्ना संयम चुकलो.

'तुज्या बापायन!'

हातांत बळ वाडत आयलें. फुडें बशिल्लें तें लांब बारीक रुप कडकडत आसतना सेतून आपले भितरलो राग दामलो.

एका खिणाचे मोनेळा उप्रांत थरथरत्या आवाजान डायरेक्टर आड्‌डलो.

'यू गेट आउट !'

'तूंवें सांगचे पयलीं वचपाचें थारायलां.'

'आय से, यू गेट आउट !'

भायर वचत आसतना तकलेंत रगत फेणेवन चडिल्ले भशेन अणभवलें. दोळ्यांत काळोख भरता. वारांदार कोण तरी रावल्यात. तोंडां स्पश्ट दिसनात. ते लागीं येतात म्हणपाचें कळटाले.

आपले कुडी मुखार पांवलो, तेन्ना उण्णिनारायणन आनी गोपी हांच्या खांद्यावयर हात दवरून सांगलें :

'हेल्प मी. म्हाका रोखडोच वचपाक जाय.'

ताणीं सांगिल्लें कांय आयकलें ना. कोणें तरी पॅक करून दिलें. नुलयत, विलापयात्रे भशेन ते वांगडा आयले. बशीखातीर रावले, तेन्नाय ते वोगीच आसले. बशींत चडून भायर तकली घालून, हात हालयत सगळ्यांचो निरोप घेतना हासपाक वावुरलो.

'गुड बाय!'

पातळ दुखान काळीं जाल्लीं तोंडां फाटीं पडलीं तेन्ना ताणें सीटार तेंकून बसून दोळे धांपले :

'गुड बाय !'

LIBRARY

सात

न्हंय आटून पडल्या. न्हंय बदल्ल्यो प्रतिच्छाया आनी नांचपी रूप सांडिल्लें जलप्रपात फाटीं घालून ओलसाणेच्या उगडासान उरिल्ली. न्हंयचे तटार रावतना ताका याद जाली : वर्सां उप्रांत हांव परत आयलां. वर्सां उपरांत हांव परतून काळ प्रवाहाचे देगेर पांवलां.

वैशाखांतले गरमेंत तशेंच कार्तिक म्हयनांतले पावसांत राखणे खडपांचेर चडून भगवतीच्या मोडिल्ल्या देवळा वाठारांत बसून आणकू माणकूल्याचो खेळ खेळटाले. तें मोडिल्लें भगवती देवूळ खंय ? थंय आतां शेत दिसता, लोक किडे मारपाक जाळ घालतात. ते सुवातेर पयलींचें तें शेळो लागून पडिल्लें नळ्याचें पाखें, नांक धाडवून रेवेंत पडिल्लें व्याळीचें तोंड.....सगळें अजून चित्रावंयेता.

न्हंयच्या अर्दय वांट्यांत तरकारी वाडोवपा खातीर अतिक्रमण केलां. तरकारी रोयिल्ल्या कुणग्यांत उदक उसपाचीं यंत्रां हालतात. पुलार चडटना पयस, पलतडीं जीं नळ्याचीं पाखीं दिसतालीं, तीं दिसनात. फुडें दोनीय वशीन जी चिंचे रुखां मदली वाट आशिल्ली, ती ना. कार्तिक म्हयन्यांतल्या पावसान न्हंयचे तट कोरांतून काडिल्ले. थंयच्या रूखांचीं मूळां

अस्तिपंजराच्या बोटां वरी शून्यतायेंत सांसपीत आसात.

तेन्ना जो प्रस्न विसरपाचो आसलो, तो मनांत परत तकली उबारता : फकत हांवूच बदल्लों ?

निमाणो, हांव परत काळाच्या त्या आटिल्ल्या व्हाळाचे धडेर पांवलां.

पायणेवयले वाटसुरे लागीं पांवतना तांच्या तोंडार हुस्क्यान पळयता : उगडास जावंक लागता, तेन्ना बागिल्ल्या तोंडार हयन्हयसो हांस फांकिल्लो दिसपा खातीर, भिरांतेन आनी आनंदान वाट पळेत रावता. अनवळखी लागीं पांविल्लो दिसतना आवाज चिड्‌डता. निगूढ मोनेळाच्या वलयांतल्यान भायर येवन पयसुल्ल्या मार्गार पांवतना दामिल्लो सूर वयर येता. तेन्ना फुडल्या मनशाच्या आवाजा खातीर हुतहुतेपणान पांवलां दवरता.

अनंत कशें दिशिल्ल्या रेंवेंच्या विस्तारावयल्यान हुमेन भिजून, खरशेत चलतना सांगाता आयिल्ल्या मनायचो आवाज आयकता :

'पुलाचें काम सुरु जालां, पात्रांव. फुडले फावट येतना पलतडीं कार व्हरूंयेता.' लक्ष दीनासतना चल्लो, तेन्ना ताणें परत उलो मारलो :

'पात्रांव...'

'तुमी गांवा येवन कितलीं वर्सां जालीं गा ?'

हे सुके रेंवेंवयल्यान हजारानी वर्सांचो प्रवाह जाला.

1

संगीताच्या सुरान कॉलिंग बेल दोनदां वाजलें, तेन्ना तो उठलो. तो उलो आपणाकच. बेल एकदां वाजलें तर मेनोन हाणें वचपाक जाय. दोनदां तर आपणाक वच्चें पडटा.

एर कंडीशन केल्ले कुडींचें फ्लष डोर उक्तें करून तो भितर रिगलो.

मेजा वयल्या हारशार एक कोंपर तेंकोवन जनेल्याचे भितरले वटेर दोनय पाय दवरून पात्रांव चीट वाचतालो. चीट बोलसांत घालून, पाय सकयल दवरीत, घूवन तो सारखो बसलो.

'कॅष बॅलन्स सारखें आसा ?'

'व्हय.'

'हांवें पयर काडिल्ले एक हजार रुपये?'

'तें सस्पेंसांत बरयलां.'

बिलां, क्रेडिट लेटरां, ओ.डी., अकउंटबल, अनअकउंटबल......सगळें ताणें लक्ष दीवन आयकलें. मागीर घूवन

चलतना धनयान आपयलो :

'रायटर !'

ताणें चिंतलें :म्हजें नांव सांडून गेलां. शिपाय मेनोन रायटर म्हण उलो मारता. भायले लोक आपणाक श्रीनिवासन धनयाचो रायटर म्हण वळखतात.

तो घूवन रावलो, तेन्ना धनी चिंतेंत पडलो. पिकपाक लागिल्ल्या केंसात बोटां घालून तो विसरिल्लें कितें तरी सोदून काडपाचो प्रयत्न करीत आसा अशें दिसले.

देवीच्या रोगाच्यो मावो अस्पश्ट जावन दिशिल्ल्या तोंडार एक मंद हास फांकलो.

हांसतना तांबशे दोळे लिकलिकतात अशें दिसतालें. उन्मादाची याद करून दिवपी लिकलिक.

'मागीर, रायटर, घर कशें आसा ?'

'बरें आसा.'

'जेवणाची वेवस्था कशी ?'

'होटलांतल्यान घेता.'

'गुदांवा कडल्यान एकल्या नोकराक तुज्या घरा धाडटां. ताका थंय रावं दी.'

सगळी तुमची दया म्हणचे भशेन, आभार आनी भोवमान भरसिल्लो हांस हांसत रावलो.

परत येवन सीटार बसून पत्रां काडून जापो बरोवपा खातीर दवरलीं. तकली भयंकर कणकणटा. अक्षरां दोळ्यांत वचनात. तकली आनीयेके रातीचें वजें घेता.

आदले रातीं बारा वरां मेरेन ज्या सामान्य हॉटलांत राजनदादा सदांच रावता, थंयच एका रूमांत आसलों. धनयाक मेळपाक चार-पांचदां थंय गेल्लो, तेन्ना कार ब्रोकर राजन दादा कडेन वळख जाली. सगळे ताका राजन दादा म्हण आपयताले. मागीर खूब फावटी भायर मेळ्ळो, तेन्ना ताणें आपले कूडींत येवपाक आमंत्रण दिलें. ताचे लागीं उलोवन बसपाक मजा जाताली. ताका कारीच्या वेपारा भायली खूब माहिती आसली. ऐसनहोवर, क्रूषचेव, स्पुटनिक आदी सगळ्या विशयांची ताका ओड आसली. राजन दादान नोकराक आपयलो.

'आरे, त्या रामाक आपय.'

नोकरान हॉटलाच्या वाठारांतच भोंवपी, तोंडार घायाची माव पडिल्ल्या, काळ्या गिड्ड्यया मनशाक विचारलें :

'कितें रे, कितें आसा ? गोंठाल्लेचें काय खाराचें ?'

आनी सेतूक सांगलें :' हो असिड रामन. तीन म्हयने जेलांत पडिल्लो. पयरूच आयला.'

'खूब बरी वस्त आसा, राजन दादा. दिवं ?'

'नाका. सामान्य कितेंय आसा तर हाफ दी.'

तो मोटो मनीस घुंवलो. मुंड सोडोवन, ट्राउसराच्या बोलसांतल्यान एक व्हडली बोटली काडून मेजार दवरली.

'सगळी बोटली आसूं दी राजन दादा. अदीं मदीं म्हाका आफोवंचें नाका.'

धा वरां जालीं तेन्ना राजनदादान संवसाराच्या फुडाऱ्यांच्यो गजाली बंद केल्यो.

'पाप्पाम्माळाची वळख आसा ?'

'ना.'

'मागीर तुका कितें कळटा तर ? वी.ये.कार व्हडलो.'

अर्द बोटली सोंपली म्हणटकूच ताच्या तोंणांतल्यान तूं, आरे अशे उले येताले. पुण मागीर माफी मागतालो.

पाप्पाम्माळ. गांव कोयंबत्तूर. सद्याक कायमचो पत्तो 'दिल्ली होटल'. म्हळ्यार दिल्ली होटलाचे भायले इश्कादे सकयलचे सुवातेर पाप्पाम्माळचे कपडे, हारशो, दांतोणी, पाव आदींचो पोटलो सांबाळून दवरला. त्या पत्त्यार चीट आयली तर तिका मेळटाच. तिचो चलो मारिमुत्तू फाटल्या पंदरा वर्सांनी कोयंबत्तूरा शिकता. ती ताका मनियोर्डर धाडून दिता. राजन दादा तिका पत्तो बरोवन दिता.

मदरातीं, रिक्षाचेर बसून धनयान वेवस्था करून दिल्ल्या घरा सामकार पांवतना पोटांत, दोंगरा वयल्यान उदकाचो घसघसो पडिल्लयाचो अणभव जालो. वारांदार चडटना खांब्याक धरून धोलत राविल्ल्याचो मात उगडास आसा. तेन्नाचे ओंकीची कोडसाण अजून तोणांत येता.

'मेनोन, एक लिंबू मेळत काय ?'

अर्द ग्लास उदकांत लिंबू पिळून घालन हाडपाक सांगलें. तेन्ना भायले इश्कादेवयल्यान खाकी कालसांव आनी चेक शर्ट घाल्लो तरणाटो वयर आयलो. मेनोनालागीं भितर धनी आसा काय म्हण मल्याळमांत विचारलें तेन्ना अजाप जालो. तो गोरो तांबडो तरणाटो पाखलो आसत अशें समजल्लें. मेनोनान आदरान ताच्या वांगडा वचून दार उक्तें करून दिलें. परत येतना ताणें हळू आवाजान सांगलें :

'विल्सन पात्रांव.'

'पाखलो ?'

'ताचो बापय पाखलो. वयनाडांत व्हडलें कॉफी भाट आसा.'

लिंबू सरबत पियेल्ल्या उपरांत मात्सें समाधान जालें.

पाखलो भायर येवन इश्कादे वेल्यान देवन वचत आसतना मेनोनाचें फखाण केलें:

'मेनोन, आमचीय जतनाय घे, आं.' पात्रांव ऑफीसांतल्यतान भायर आयलो.

'खंयचेंय चेक बी सायन करपाचें उल्लां ?'

'ना.'

सकयल गॅरेजाचें दार उक्तें जातना, सिमिटा वयल्यान चाकां गडगडून घेल्ल्याचो कटकटाचो आवाज जालो.

जीप सुट्टा. भायल्यान तें घूंवन भितर रिगतना कळून येता, धनयालें जीप पांवलां.

उत्तरे कडल्या जनेलांतल्यान पळेत राविल्ल्या मेनोनान सांगलें :'पात्रांवच चलयता.'

भायलें काम सोंपोवन आयल्यार मेनोन सदांच त्या जनेला लगींच रावतालो. तांतूतल्यान मार्ग दिसता. दक्षिणे कडल्या जनेलांतल्यान धनयालें घरचें आंगणय. धनयाकडेन मेळपाक येवपी लोक, तांचो वेव्हार, तांच्यो कारी. सगळें मेनोनाक खबर आसा.

'ती रारिच्चन पात्रांवाची कार.. इंपाला. हाज्यारले कारीपरस लेटस्ट. पुण ताचे परस आमच्या पात्रांवचें बेन्झच चड मोलाचें.'

आवाराचे सिमेर, गॅरेजा वयर ऑफीस. कदेलार तेंकून बसल्यार जनेलाच्या पड्ड्या वयल्यान बंगल्या आंगणांतल्या गुलमोहर रुखाचे शिखर दिसतात. दनपाराचें

टपाल पळोवन जाप तयार करून दिल्ल्यार मागीर काम कांय ना. कदेलांर पडून, रुखा खांद्यांचेर, लडाय केल्ले भशेन चिंवचिंवपी सुकण्याक पळेत बसतालो. ना जाल्यार मेनोनाच्यो गजाली आयकतालो.

सुरवेच्या दिसा मेनोनच चड लागीं सरिल्लो. निदळार गंदाचो तीळो लायिल्लो मेनोन भायर येवन राविल्ल्या दोन दांतांक लागून केन्नाय हांसता कसो दिसतालो. तो मनीस बावडो. रोखडीच ताची इश्टागत जाली. पी.डब्ल्यू.डींतल्यान निवृत्त जाल्ल्या करुणाकरन रायटराक ऑफिसाचें चार्ज आसलें. ताणें येवपाची गरज नासली. स्लेट काडये वरी बारीक देहाचो तो मनीस केन्ना हाशिल्लो दिसलो ना. दाट वक्ला फाटले ताचे निस्तेज दोळे पळयल्यार ताका देहांत खंयतरी असह्य दूख भोगता असो भास जातालो.

एक दीस अशेंच विचारलें.

'बलायकी बरी ना ?'

ताणें तें आयकूंक नाशिल्ले भशेन केलें.

शाराचे सिमे कडल्या खारजादेगेवयल्या लोड्जांत रावपाक खुद मेनोनान वेवस्था करून दिल्ली. थंय कुशिल्ल्या सोण्णांचो वास येतालो.

मेनोनाक धनयागेर आनी ताच्या ऑफीसांत पूर्ण स्वातंत्र्य आसा. तो आपल्या वया परय चड जाणटेलो दिसतालो. ताचेविशींची संकल्पना चूक म्हण राजनदादान पटोवन दिलें.

मेनोनान धनयाचेर कसो प्रभाव घालो तें राजन दादाक खबर आसा. पुण पात्येवपाक कठीण दिसलें.

राजन दादान सांगलें :

'हांव जाणां. ताचे व्हडले चलयेच्या लग्नाक धनयान एक हजार रुपये दिले.'

पुण दुसऱ्या दिसा मेनोन दिसलो, तेन्ना आपणाक ताचेविशीं खबर आसा म्हण दाखयलें ना. राजनदादान उपदेस केल्लोः' ताचो आदार घे. फायदो जातलो.' एकदां थियेटरा मुखार तो आनी ताच्यो भाच्यो वतना दिसल्यो.

'काल तूं सिनेमाक वतना दिसलो.'

- सोमारा ऑफीसांत पांवलो, तेन्ना सांगलें.

मेनोन हांसलो : 'भाचरांक सिनेमांक वचपाची इत्सा. कितें करप ? म्हाका कांय ताची ओड ना.'

एका वराक नंब्यार येता. ताका जायते कडेन हिशोब बरोवपाचें पार्ट टायम काम आसा. नंब्यारान बरयल्लो हिशोब आयकर ऑफीसांत पांवतना कोणाची अडचण आसना खंय. करुणाकरन रायटर गेल्ल्या उप्रांत नंब्याराक नेमलो. रायटर हुशार आसलो. सीब्रीझाचें एक सप्तकाचें बिल फारीक करपाक दोन हजार तिनशें रुपयाचें चेक धाडून दिलें, तेन्ना ताणें होटल नोकराक संवलें खंय.

तें होटल मालकाक कळ्ळें. ताणें धनयाक सांगलें. धनयान विचारलें, तेन्ना रायटरान पोन्ने वळखीच्या नांवान ताका उपदेस दिलो. ही सगळी मेनोनान दिल्ली माहिती. दुसऱ्या दिसा सावन रायटर आयलो ना.

'पात्रांवान ताका संवलें ?'

'छे, संवलें म्हळ्यार कितें.... तुज्या बापयन जोडिल्ल्या दुडवान कांय हांवें पियेवंक ना मरे, अशें म्हळ्ळें. तितलेंच.'

मेनोन जेवणाक भायर सरलो, तेन्ना विचारलें.

'वचना ?'

'मेनोन, तूं जेवन यो.'

उठून जनेला लागीं वचून रावलो. पड्डो मात्सो कुशीक करून बंगल्याच्या आंगणांत पळयत रावलो. कुटकांतल्या रानांतले कापिल्ले रूख पावणेंत घेतिल्ल्या काळांत हो बंगलो उबो केल्लो खंय. पडवेंतले शिसवी लाकडीचे वाडकुळे खांबे इतल्या वर्सां उपरांतय तिकतिकीत आसात. दोनय वशीनी वेनीष्यन ब्लायंड. सोंपणां चडून वयर गेल्यार थंय व्हडलें वोल्तेर घाल्लें दिसता. ताचेर पातळायल्लें वागाचें चाम. गुलमोहरा पोंदा सावळेंत मोटें सयामीस माजर न्हिदिल्लें दिसलें.

अर्द उक्तें केल्ल्या वेनीष्यन ब्लायंडाचे दूसरे वशीन जाणेटेले वावराडेचें बुरशें मुंड आनी म़िरयो पडिल्ले पाय दिसले. मदें घाल्ल्या कार्पटाचेर तांबडीं व्हाणां घाल्लीं तट्टटीत पांवलां पडटात. भांगरा जरये साडयेची देग हालतना पातळ हळडुवो सॅटिन घागरो जमनीक लागता.

वारांदाच्या दक्षिणी शेवटांत ती पोटड पाल्मसांच्या व्हाझा लागीं येवन रावली, तेन्ना काळीज धडधडपाक लागलें. तिचें दर एक चलन आसलें अदृश्य श्रोतृगणां मुखार वेदिकेर राविले नर्तके भशेन.

मिसिस ललिता श्रीनिवासन !

मेनोन भायर गेल्ल्या उप्रांत एकटो जातां, तेन्ना जनेलांतल्यान तिचे नदरेंत पडनासतना तिका पळोवन रावपाक भिरांत जाताली. निगूढ आनंदय.

आतां वेनीष्यन ब्लायंडाचे आडखळे विणा ती सारखी दिसता. अदीं मदीं ती तेल लावंक नाशिल्लो मुदयाळो केस हुबतना परशीत सारखो करताली. तेन्ना भांगरां फुलां शींवन लायिल्लें काळें जॅकट तिचेर गच्च बसतालें

प्रत्यक्ष पळयतना ती कालच्या दैनिकांतल्या चित्रांत दिशिल्ले परस सोबीत दिसली. रोटरी क्लब वांगड्यांच्यो बायलो 'नितळसाण सप्तकांत' सात्र धरून राविल्ल्या चित्रांत तीच फुडें दिसताली.

तेन्ना दाट तांबड्या रंगाची स्टॅंडर्ड कार पोर्चांत येवन रावतना दिसलें. डोर उक्तें करून जो सकयल देंवलो, ताचें खाकी पॅंट दिसलें. तेन्ना दुबाव जालो. खांबे आड आयिल्ल्यान सारखो दिसलो ना. दुसऱ्या जनेला लागीं वचून पळयलें, तेन्ना

समजलें : विल्सन धनी. पॅंटांतल्यान कर्चीफ काडून तांबडी मान पुसून ताणें कितें तरी सांगलें. पुण आयकलें ना. मात कारपेटाच्या शेवटार तांबडें व्हाण दिसलें.

विल्सन धनी वारांदार चडलो तेन्ना तो परतून आपल्या कदेलार येवन बसलो. आज गुलमोहराच्या शिखरार सुकणीं दिसनात.

भायल्यान मेनोन हाणें खांकिल्ल्याचो साद जालो. इश्कादेलागच्यान बिडयेच्या धुंवराचो वास आयलो. तो आपल्या मुखार बीडी ओडीना.

मेनोनान येतनाच विचारलें :

रायटर, जेवणाक वचना ?

भुखेन पोटांत भगभगतालें. पुण तोणांत अजून कोडसाण उरिल्ली.

'मेनोन, म्हजे खातीर कापी आनी मंडोळी केळें हाडपाक सांग.'

जनेला लागीं वचून बंगल्या आंगणांत नदर घालीत मेनोनान विचारलें :

'पात्रांव आयलो ?'

'ना'

'ब्रीजाचें कार आयिल्लें दिसलें. कोण आयला ?'

'विल्सन.'

'उं.' मागीर मेनोनान मत परगटायलें. 'विल्सन बरो, जॉली मनीस. भाटाकडल्यान येवन दोन दीस रावून वच्चे पयलीं कितले रुपये खर्च करता जाणा तूं ?'

तो विल्सन धनयाचो इतिहास सांगपाक सुरू करीत म्हण भिरांतेन सेतून उगडास करून दिलो :

'कॉफी. तो नंब्यार आयलो तर वचूंयेतालें. बलायकी बरी ना.'

तेन्ना भितर ऑफीसांत टेलफोन वाजिल्ल्याचो अस्पश्ट साद आयलो.

ताणें वचून फोन काडलो. इनकम टॅक्स ऑफीसर. धनी खंय खबर ना. क्लब, मिल, सीब्रीस सगळे कडेन आपयलो. मेळो ना.

'कोण, रायटर मरे ?'

एका खिणाच्या काळावा उप्रांत ताणें सांगलें :

'व्हय.'

'म्हाका एक कार जाय, एका वरा खातीर.'

फियट वर्कशॉपांत दवरलां. बेन्झ आसा, पुण धनयाक पयसं वचपाचें आसा, तेन्नाच भायर काडटा. पुण धनयाच्या आदेशांचो उगडास आसा. धनी ज्या लोकांक संतुश्ट करता, तांचे पैकीं फोनार उलयल्लो मनीसूय आसा. देखून नमळायेन सांगलें:

'धाडटां.'

सकयल येंवन पळय तर गॅरेजांत ड्रायवर अप्पू दिसना. काम कांय नाशिल्ल्या वेळार तो गॅरेजांत न्हिदून आसता. ना जाल्यार रांदपा कुडीकडले वावराड्यां लागीं उलोवन बसता.

बॉगेनविला झाडां पोंदाच्या देट्ट्यांतल्यान तो बंगल्या फुडें पांविल्ल्या उपरांतय पोर्चांत तांबडी स्टॅंडर्ड कार आशिल्ली.

वारांदार चडून फाटीं फुडें करून रावलो. वोल्तेरार घाल्ल्या वागा चामाचेर बोट धांवडायत चिंतलों. भितर ड्रॉयिंग रुमांत रिगलो, तेन्ना तें विजन दिसलें. मूर्खपणाचे भावनेन परत भायर येवन बेल वाजयलें.

बंगल्याच्या गर्भांत खंय तरी चलनाचो साद आयकता काय म्हण कान दीव आयकलें. ना. परत वचून मेनोन आयला तर ताका धाडया.

विल्सन धन्याचो आवाज आयलो :

'आय विल टेलिफोन.'

'व्हेन ?' अस्तुरेचो सूर.

पगोड्यांच्या चित्रांचो पड्डो कुशीक करून विल्सन धनी आनी फाटल्यान मिसिस श्रीनिवासन सामकी मुखार येत आसलीं.

ताणें तकली उबारिनासतना तांचे खातीर वाट सोडली.

तांबडी कार भायले वाटेन गेली, तेन्ना ताणें पळयलें. ती कर्टना फाटल्यान रावल्या.

'इनकम टॅक्स ऑफीसरान कार धाडून दिवपाक सांगलें.'

'देखून ?'

तो सूर कर्कश आनी बेचैन करपी दिसलो.

'ड्रायवर ना.'

'म्हाका कितें, ड्रायव करून गाडी व्हर म्हणटा ?'

ताका तिडक मारली ना. मनांत अवज्ञा भरिल्ली. ती लिपोवपाचो वावर करीत, आळसायेन वागा चामाच्या वोल्तेरार बोटानी परशीत तो सिमिट घाल्ल्या आंगणांत देंवलो.

तेन्ना फाटल्यान उलो आयलो :

'रायटर !'

एकदां हांव सांगतलों : 'म्हजें म्हणून एक नांव आसा !'

तो सूर शांत आसलो. तो घूवन रावलो. ती भायर आयिल्ली.

परत तिणें कपडे बदल्ले. काळ्या रंगाचेर भांगराचीं फुलां शींवन लायिल्ली साडी आनी भांगरा रंगाचें जॅकट.

'ड्रायवर ना. एक प्रायवट टॅक्सी धाडून दी ताका.'

तेन्ना सुपुल्ल्यो पुळयो पडिल्ल्या तिच्या तोंडार निशेध दिसलो ना. माफी मागपाची भावना आसली.

'सांजे ड्रायवर पांवलो ना तर भुरग्यांक हाडपाकूय गाडी धाड.'

परत ऑफीसांत आयलो, तेन्ना अकाउंटेंट नंब्यार पांविल्लो.

सांजे भायर वचपाक लागलो तेन्ना मेनोनान येवन सांगलें :

'तुका आपयता.'

'कोण ?'

'धनीण.'

'म्हाका ?'

ताका दिसलें, मेनोन फकाण करता

'सुसेगान यो म्हळां.'

बंगल्याच्या वारांदार चडलो तेन्ना ती भायर आयली.

'भितर यो.'

भायल्या सालांत रिगतना तिणें सांगलें :

'बस.'

फाटीं फुडें पळयलें ना. हत्ती सुळ्यांचेर थिरायल्ल्या हारशाच्या मेजा सामकार, सोफाचे देगेर बसलो.

मुखार दिवाणार, ती निसरिल्लें साडयेचें पदर परत खांद्यार घालून, पावल हालयत बशिल्ली. तिका चड पळोवपच बरोबर न्हय म्हण ताणें दोळे फाटीं घेतले.

'रायटर ग्राजुएट न्हय ?'

'व्हय.'

'म्हाका फुडल्या आठवड्यांत बेबी शॉक एक स्पीच दिवपाचें आसा. पोयंट्स सगळे हांव सांगून दीन. म्हाका एक स्पीच तयार करून दी. हांवें मल्याळमांत बरयलें तर बोर जातलें.'

'बरयन.'

'डिफिकल्ट वड्र्स कांय नाका. माय मल्याळम ईस वेरी पुअर. ऑर आय विल रायट इन इंग्लीश. यू ट्रांस्लेट.'

'जायत.'

तो उबो जालो.

'ताकतीक आसा? कॉफी ?'

'नाका.'

तेन्ना भायल्यान तांबडें टाय आनी दाट नीळ फ्रॉक घाल्लीं भुरगीं बोवाळ करीत आयलीं.

'मम्मी, मम्मी ......सुषमा सांगता....'

'भितर वचात. गो इनसायड.'

दोगांय भुरगीं ल्हानशो पेटो घेवन भितर गेलीं. गोरीं भुरगीं. आवयच्या तोंडावयलो चामखीळ लेगीत व्हडले चलयेक मेळा म्हणपाचें ताच्या लक्षांत गेलें. मात्शा काळशा रंगाचो, लांब तोंडाचो आनी बाविल्ल्या दोळ्यांचो धाकटो चलो आवयचे लागींच तिगून रावलो, तेन्ना ती उठली.

'हीं आयलीं तर मागीर बोवाळूच. वी विल डिसकस टुमारो.'

निदळार पडिल्लो केस हातान सारखो करून हांसत भितर वतना तिणें विचारलें :

'रायटर, तुजें नांव कितें म्हळें ?'

'सांगूंक नाशिल्लें. सेतू.'

कारपेटावयल्यान ती चल्याचो हात धरून भितर गेली, तेन्ना तो स्वता मंद हांसत भायर सरलो.

2

सांज जाता तेन्ना मार्गार लोकांचो खेट वाडटा. खळयेंतली घाण पुसून उडयत वातावरणांत मनशांचे आनी गाडयांचो साद पातळटा.

काळ्या मिस्तिस लोकांची अरूंद गली हुपून मुल्टानी गलींत पांवलो. ते गिड्ड्या मेजा फाटल्यान आसनमांडयेन बसून पयशे रीण दितात. खंय तरी बसचें अशें भोगलें. चलपाक लागून कितलो वेळ जालो !

म्हाल देंवोवपा खातीर मार्गार जंय अस्तव्यस्थ करून लॉरी आनी ड्रोली दवरिल्ल्यो घाल्ल्यो, थंय पांवलो. धूळ, कोयर आनी गाडी चालकांच्यो गाळयो शिंपडून पडिल्ल्या हे गलींतल्या दुकानानी खंय दर दिसा लक्षांचो वेपार जाता. एके लॉरीवयल्यान चड वजनाचें म्हाल देंवयताले. ताच्या फाटल्यान वचून बैलगाडयेचो दांडो बालांटून वचत आसतना मुखार एकलो तरणाटो दावे वशींतले दुकानांतल्यान आयिल्लो दिसलो. खाक्यांत झिप बॅग आनी खांद्यार तुवालो घेवन. तो फुडें पांवतना खिणयाळो संभ्रम जालो.

स्वामी !....स्वामी न्हय ?

आनी बेगीन चलपाक लागलो. चार पांवलां दवरून घूंवन पळोवंचे बगर रावं नज जालें. तेन्ना तोय तेळीत राविल्लो दिसलो.

एक मूर्खपणाचो हास हासत रावलो, तेन्ना स्वामी हळूच लागीं आयलो.

'पालक्काट्ट आशिल्लो, आं ?'

स्वामीन दुबावान विचारलें, तेन्ना खंय तरी दुखपाक लागलें. एकच कुडांत वर्सभर राविल्ले.

'स्वामीक म्हजो उगडास आसा ?'

'हलो, रूम मेट !'

हात दीवन आनंदाचो आवाज केलो. विसरून गेल्लीं उतरां सोदून काडलीं.

स्वामीन सांगलें :

'इश्टा, हांव तुका वळखलो ना मरे !'

'स्वामी, तूंय मोटो जाला रे.'

स्वामी हांसलो. आदीं स्वामी व्हीरा भशेन बारीक आसलो. अर्द हाताचो, मलाचो शर्ट घालतालो. वोगीच आसतनाय ताचे जिबेचो पोंत ओंठां मदल्यान भायर येवन रावतालो. आतां वया परस चड पक्वता पाविल्ल्या स्वामीक पळयल्यार गांवच्या मुखेल्याचें लक्षण दिसता.

ते मसाल्यांच्या दुकाना भायर दिव्या खांब्या लागीं रावन उलयले.

'सेतू, सद्या कितें करता तूं ?'

'एका फर्मात नोकरी आसा.'

चड कांय विचारचें न्हय म्हण स्वामी विशीं विचारलें. इंटर जायना फुडें तो शिक्षण सोडून बिसिनस्सांत बापयची मजत करपाक लागलो. दोन वर्सां पयलीं बापय मेलो. सद्या स्वामी स्वता वेपार चलयता.

'सेतू, तुजें लग्न जालें ?'

परत पोकळ हास हांसलो. अर्थ नाशिल्लो कितलोय हास हासपाचें सामर्थ्य लाबलां.

'छे, ना.'

स्वामीन माफी मागचे भशेन सांगलें :

'म्हजो एक चलो आसा. एक वर्स. लग्नाची व्हों‌वळीक धाडपाक तुजो पत्तो नाशिल्लो.'

स्वामीक सांगलें ना. म्हजो अमकोच म्हण एक पत्तो नाशिल्लो. वयनाडाचे कॉफी भाटांत, हाजील्या पेट्रोल बंकात, जुगार खेळून मजा करपी पंगडांत आपलें म्हण घर नासतना ल्हारांवयल्या फेणावरी व्हाळत भोंवतालों.

'खंय वता रे ?'

'तशें कांय ना.'

'हांवें कार मार्कटा पयल्यान दवरल्या. यो, हांव तुका ड्रोप करीन.'

'नाका. चलून या.'

वाटेर स्वामीन विचारलें :

'कॉफी ?'

'नाका.'

अजून स्वामी दान दिल्ल्याचो हिशोब बरयता काय खबर ना.

मार्केटाच्या कमानाच्या देट्ट्या लागीं तरकारी दुकाना मुखार काळी फियट कार पडिल्ली. स्वामीन डोर उत्तें करून स्टियरिंग व्हीला फाटल्यान बसून स्टार्ट करतना परत विचारलें :

'म्हाका विश्वनाथय्यरागेर वचपाचें आसा. तूं वळखता ताका ? होलसेल टी डीलर ? म्हजे वायफाचो अंकल तो. सेतूक खंय ड्रोप करूं ?'

'नाका. म्हाका हांगा लागींच वचपाचें आसा.'

'तर मेळया. पत्र बरयतां, आं.'

लोकानी पारपोळपणान वच्च्या त्या मार्गार ती काळी फियट कार खात्रीन फुडें गेली, तेन्ना सेतू घूंवन चल्लो.

वतना स्वामीक समाधान जाल्लें आसत. आपणाकय समाधान जालें. परत मेळपाचें ना, पत्र बरोवपाचेंय ना. शिश्टाचारान, स वर्सा पयलींची इश्टागत सोंपयतात, इतलेंच. परतून खंय तरी मेळे तर वळख मेळूंक नाशिल्ले भशेन आमी तोंड घुंवडावन चलतले.....

कोणाक पत्र बरयना. कोणाची चीटय मेळना. श्रीनिवासन धनयाच्या ऑफीसांत नोकरी मेळून तीन म्हयन्या उपरांत परमेश्वरदादाची चीट आयली. एकदां अवचीत जावन गांवचो च्या वेपारी नायतो मेळो. परमेश्वर दादाक पत्तो खयच्यान मेळो खबर ना. चुकून असीस कुट्टीन श्रीनिवासन धनयाचें नांव सांगिल्लें जायत. ताका लागून अदीं मदीं त्रास जाता. शिपाय मेनोन टपाल हाडून मेजार दवरतना मन अस्वस्थ जाता, ताकतीक करता. पत्त्यांवयल्यान नदर भोंवडायतना मागतां, आपल्या नांवार कांय आयिल्लें दिसचें न्हय. तंकमणीच्या अक्षरान आपलो पत्तो बरयल्लें निमाणेचें पत्र उक्तें केलेंच ना.

तें उक्तें करीनासतना जाप बरयली : 'हांव गांव सोडपाचें थारायलां. केन्ना परत येतलों तें कळना. पयलीं हांव एक बरो मनीस आसलों. तुवें त्या बऱ्या मनशाचो मोग केल्लो. आतां, जेन्ना तुजे खातीर सुटपाचीं सगळीं दारां उक्तीं आसात, तेन्ना तूंच परत चिंतून निर्णय घे आनी ह्या बऱ्या वेळाचो फायदो घे.'

बरयल्लीं वाक्यां परत वाचून पळयल्लीं, तेन्ना तीं अर्थहीन दिसलीं. बरयल्लें पत्र पिंदून कोयराचे पांटलेंत उडयलें.

नगरपालिके फुडल्या गांधीच्या पुतळ्या सकयल रावलों. फुडें खंय ? सामकी पश्चिमे दिकेन चल्लों. वेळेक दसून वचपी मार्गार पांवलो, तेन्ना, खंय तरी एकटोच बसपाची इत्सा जाली.

फुटपाथादेगेवयल्या पॅरापटार, सत्री करून राविल्ल्या पिंज्या रुखा खाला तरणटे एकठांय आयल्यात. मार्गा कुशींतल्यान चलत, दीपस्तंभ फाटीं घालून बंद पडिल्ल्या इंग्लीश कंपनेचे इमारती फुडें पांवलो. थंय गर्दी नासली. रागिस्ट समिंद्र अतिक्रमण सोंपोवन फाटीं सरलो तेन्ना बाकी सोडिल्लें उदक कोंडून पडलां. अर्द वण्तेर बसून सकयल्या चिखलट उदकांत भुरगीं ल्हान जाळ्यांनी ल्हान नुस्तीं मारतना पळेत बसलों.

मार्गावयल्यान स्कूटरी आनी कारी सवकासायेन गेल्यो. दर्यांत कोण तरी स्पीडबोट सोडीत आसा. दर्याचे पयसुल्लेकडेन लायनीन पडिल्ल्या तारवांचीं अस्पश्ट रूपां दिसतात. फुडें, पोन्ने कंपनी इमारतेचे वणटेक तेंकून साक वेश्टावन पिसो खाडयो अदृश्यशक्तीं लागीं आड्डून उलयत बशिल्लो. सांजे, खंयतरी वाटेर

कितेंय खावन घरा पावपाक जाय. आपणाक रावपा खातीर धनयान बाजाराकडल्यान पयस घरची वेवस्था करून दिली. तेन्ना थावन खाणा-जेवणाची समस्या जावंक लागल्या. खारजा देगेवयल्या लोड्जांत जंय कुशिल्ल्या सोण्णांचो वास येतालो थंय तालूक ऑफीसाचो क्लर्क सांगाता रावतालो. घर पळोवन ताका अजाप जालो.

'भाडें ना ?'

'खबर ना.'

'साठ रुपये पुणेय भाडें दिवंचे पडटले. घडये सत्तरय आसूंयेत.'

धनयान साठ रुपये भाड्याच्या त्या घरांत रावपाक सोडला. दया म्हळ्यार एक कुवाडो म्हण चिंततालों. तशें आसतना आपणाक ह्या शारांत रावपाक एक घर!

कंवच्यांचे कुडके थापिल्ल्या उंच दुरगां भितर, राखणा खातीर देट्ट्याकडेन गूर्खा आनी अलसेशन सुणें दवरून वागपी मनशांक दया दाखोवपाची तांक आसा? भरवंसो जालो ना. वाचिल्ल्या पुस्तकानी खंय दयाळू धनी मेळूंक ना.

'भाड्याक दिल्यार परतून मेळपाचें ना. सुसेगान हें मोडून दुसरें घर बांदपाक जाय.'

धनयान सांगलें.

धनया विशीं म्हजी कल्पना चुकली. माफ कर! - आपले भितरूच मोन्यान फुतफुतलो.

धनयाचीं दर म्हयन्याचीं बिलां ऑफीसांत येतना चेक बरोवन ताची सय घेवन मेनोनाक दीवन धाडटना अजाप जातालो. हजारों रुपयाचीं चेकां बरोवन मेजार दवरतना दुडवाक मोल ना अशें दिसतालें. होटल खर्च, क्लब खर्च. सिगरटा दुकानाक दर म्हयना दोनशे रुपयाचें देय. शिसवा लाकडाचो एक कुडको कोच्ची बंदराक लॉरीर धाडून दितना धनयाच्या बॅंक बॅलन्सांत धा हजार रुपये चडटात म्हणपाचे चिंतेन लेगीत अजाप उणो जालो ना.

एकदां मेनोनाक सांगलें. पयलीं आपले म्हालगडे खटल्याचें पिशें घेवन भोंवले. तांकां उपेक्षित जावन पडिल्ल्या दोंगुल्ल्यांचेर धा झाडां रोंवपाक वेळ मेळो ना!

ल्हान जाळ्यांत नुस्तीं मारपी भुरगे चल्ले, तेन्ना काळ्या उदकांतलो चिखल सकयल देंवलो आनी उदक स्पटिकाभशेन नितळ जालें.

ताका सकयल उदकांत आपलें पडबिंब दिसलें. सकाळीं भायर सरचे पयलीं जनेलाचेर दवरिल्ल्या हारशा मुखार रावन सदां चिंततां. दोन वर्सानीं म्हज्या तोंडाची छाया सामकी बदल्ल्या. भुखेन, न्हीद खळून दोळ्यासकयल रातींचो काळोख कोंडून रावला. दांतांक हळडुवो रंग लाबला. हारशांत पळोवन मंद हासपाचो प्रयत्न केलो.

म्हाका हासपाक जायना. हासतना म्हजें तोंड चड कुरूप जाता.....

रातीं न्हीद येनासतना वोगीच पडून उरतां, तेन्ना मनांत एके काळखी कुडींत बसून मर्णाचो वास घेतिल्ल्याचें चित्र स्पश्ट जावन येता.

त्या दिसा ट्रेनिंग कॅंपाच्या देट्ट्याकडल्यान बशीर चडिल्लों. सांजे पावसाची दडक पडटाली. तेन्ना एका पोन्ने मोडके इमारतेचे माळयेर, देड रुपया भाड्याचे कुडींत बसून मरपाची येवजण आंखली.

सकयल रांदचे कुडींतलो धुंवर जनेलांतल्यान रिगून भितर सदां तिगून रावतालो. कीडेल्ल्या लाकडांच्या आनी मोडिल्ले वणटेच्या बेचैन करपी वासान मेल्ल्या देहाचो उगडास करून दिलो.

कागद आनी पेन घेवन बसलों. पयलीं कोणाक बरोवं ? कोणाक समाधान करूं ? पेन धरिल्लीं बोटां थरथरतात अशें भासलें.

तेन्ना दिवो पालवलो. भायर पळय तर सगळें शार काळखांत बुडिल्लें. मेजार तकली दवरून उजवाडा खातीर रावलों. भायल्या वारांदावयल्यान मेणावाती घेवन वचपी खंयचे तरी नोकरान सांगलें :'लायट येवंचें ना. खंय तरी रूख पडून ट्रान्सफॉर्मर पाड जालां.'

पेन धांपून दवरलें आनी कुडींतल्यान भायर सरलो. पेट्रोमॅक्स आनी मेणावात पेटोवन वेपार चालू दवरिल्लो बाजार फाटीं घालून सांवळे वरी काळखांत मिसळून चल्लो. दर्यान अर्द चाबून सोडिल्ले वेळेर रावतना आनी रेलवे रुळां बालांटून वतना मन अस्वस्थ आसलें. चलत चलत पोन्न्या लशकरी कॅंपां लागींच्या मैदानांत पांवलों आनी ओल्या तणांचेर बसलों. दोळ्यामुखार दैनिकाच्या एका कोनशांत छापून आयिल्ले ल्हानशे खबरेचीं अक्षरां नांचतालीं. होटला कुडांत एक मडें !

सांकवालागीं मांडिल्ले रांदणेंत उज्याच्यो तांबड्यो जिबो विडविडतना पळयत बसलों. वाऱ्यांत उजो लागिल्ल्या टायराची असह्य घाण येवन गेली. काळखांत कोणे तरी दामिल्ल्या आवाजान उलयल्लें आयकलें. उठून चलतना कोण तरी फाट्यान येता अशें भासलें.

श्-श्-श्...

चलनाचो वेग वाडयलो. भिरांतेन आनी काळीज धडधडत आसतना वांचपाचे इत्सेन चलतना मनांत आयलें : म्हाका जीण आवडटा !

वांचून उरपाक जाय !

फाटल्यान पांवलाचो साद आयकलो.

'वता ?'

बायलमनशेचो सूर. मैदानाच्या शेवटाक वचून मार्गाकडली वाट सोदीत आसतना ती बायलमनीस लागीं येवन रावली. काळखांतय तिच्या काळ्या तोंडार भायर येवन राविल्ल्या दांताचो रंग दिसतालो.

'आसा तर एक बीडी दियात.'

ताणें सिगरेट दिलें. फस्का कडी पेटयली, तेन्ना तिचे तकलेवयल्या लुगटा सकयल देवीच्या रोगाची माव पडिल्लें वाडकुळें तोंड आनी फुडें येवन राविल्ले दांत स्पश्ट दिसले. सिगरट ओडटना दांता मदें तांबडो उजवाड परजळटा. उजो फुंकपी राखेसांचो उगडास जालो.

'पात्रांव, च्या पियेवपाक पैसा दियात.'

हांसपाक आयलें. पात्रांव !

पॉकटांत सांसपितना पांच रुपयांचें नोट मेळ्ळें. तिका पात्येवपाक जमलेंना ती तें नोट दोळ्यां लागीं धरून तपासीत रावली, तेन्ना मोट्यान हासत चल्लों.

'पात्रांव, हांवें येवंचें नाका ?'

धूवन पळयलें ना. ते रातीं मरणाचो वास भरिल्ले कुडींत बुरशे मांद्रेर उमथोच आड पडून हासलों.

आनी धा रुपये आसात. सकाळीं उठून दिवपाचे पैसे दिल्यार बाकी साडे सात रुपये आसतले. साडे सात रुपयानी जीण सुरू करपाक सोदतां !

'रायटर !'

एक पाय सकयल दवरून सायकलार बशिल्ल्या मुदयाळ्या केसांचो मूप्पन दिसलो, तेन्ना उठून फुटपाथालागीं आयलो.

मूप्पन धनयाच्यो लाकडी लॉरीर घालपाचो आनी ताचेवयल्यान देंवोवपाचो कंत्राटदार. ताचीं स्वताचीं दोन व्हडींय आसात.

'रायटर, एकटोच कित्याक बसला ?'

'कांय ना. असोच. खंय वता मूप्पा ?'

मूप्पान च्या पियेवपाक आपयलो. घर बांदपाक सुरु केल्ल्या पासत त्रास जावंक लागल्यात म्हण सांगलें. घरप्रवेशाक सगळ्यांक आफोवपाचें थारायलां. रायटरानय येवपाक जाय.

'पात्रांवा विशीं लोकांक कितेंय सांगूं दी. तो मायेस्त मनीस. म्हाका खूब मजत केल्या ताणें'. धनया लागीं राविल्ल्यांचें कल्याणच जालां. मूप्पान याद करून दिली.

'रायटर भाग्यवंत. पात्रांव तुमकां पत्येता.'

मूप्पाचो निरोप घेवन भायर सरतना ताणें परत विचारलें.

'म्हजी कसलीय सेवा ?'

'कांय नाका, मूप्पा.'

मार्गावयले दीवे पेटले. वाटसुऱ्यांनी चलपाचे वाटेवयल्यान मोट्यो गुजराती बायलो समिटा धडेर व्हाणांचो साद करीत गेल्यो.

काळ्या मळबा सकयल दर्यो काळ्या काजळाचो डब्बो उक्तो करून दवरिल्ले भशेन आसलो. पयसुल्ल्या तारवांवयल्या दिव्यांचो उजवाड वाडलो.

राती, शाराच्या काळ्या शिरंत्रांतल्यान जीण व्हाळपाक लागल्या. हजार आवाजांचे गाज एकठांय येवन बदलून एक अस्पश्ट संगीत जाता. रेलवे गेटांतल्यान वतना मुनसिपल टॅपा वाठारांत दीसभर न्हिदून उरिल्ल्यो अभिसारिका वेश घालताल्यो. बंद केल्ल्या दुकानां भायर साक हुमकळावन, वेपाराची सुवात तयार करून मध्यस्त बीडी ओडीत बसल्यात.

त्या बोवाळांतल्यान सवकासायेन वचत आसतना मनांत समाधान जालें. घायांतल्या किड्यांवरी एकठांय येवपी मनशां मदें अनवळखी जावन चलपाक मेळटा....कोण म्हाका सोदून काडपाचो ना, वळखून घेवपाचो ना.

उक्त्या खळयांचें, काळखी कोनशांचें, घाम गाळपी मनशांचें हें शार मनाक आवडपाक लागलां.

चलून चलून निमाणें घरा दारांत पावलों, तेन्ना सोंपणांर कोणतरी दिसलो.

'कोण ?'

'उं, उं.'

देट्टें उक्तें करून भितर रिगत आसतना धनयान घरा कामा खातीर सुचयल्ल्या चेड्याची याद जाली. फुडलो दीवो पेटयला. कोण तरी बसलो. तो चेडोच आसतलो.

लागीं पांवतना कळ्ळें. ऑफीसांतलो शिपाय मेनोन. आदरान सिगरट लिपयत मेनोनान लागींच येवन विचारलें.

'रायटर, येवपाक कळाव जालो ?'

'कित्याक मेनोन ?'

'कांय ना.'

तेन्ना घरचें दार उक्तें आसा म्हण समजलें : 'कामा चेडो आयलो ?'

'आं ?'

दारालागीं वचपाक गेलों, तेन्ना मेनोन धांवत आयलो आनी अंदिल्ल्या आवाजान फुतफुतलो :

'श्..श्.... भितर पात्रांव आसा.'

तो अजापलो. पात्रांव हांगा ?

'आनी एक व्यक्ती आसा.'

तेन्ना भितरल्यान आवाज आयलो.

'मेनोन, कोण थंय ?'

'रायटर.'

भायल्या वारांदार बसपाची कांय सोय ना. सांजचो सगळो वेळ फिरून थकिल्लो. खंय बसपाचें म्हण चिंतीत आसतना धनयान आपयलो :

'रायटर, यो भितर.'

तो भितर रिगतना मेनोनाल्या तोंडार नमळायेचो पुण एक बुरशो हास दिसलो.

भितरले एकमेव न्हिदपाचे कुडीच्या दारांत धनी मुंड न्हेसून, सिगरेटाचो धुंवर सोडीत रावला.

'भितर यो, रायटर.' कुडींत रिगतना सोऱ्याच्या वासांत बुडिल्ल्या सिगरट धुंवरांतल्यान ताणें पळयलें. दिंबये कडेन पाविल्लो धवो घागरो आनी पांचवें जॅकट घाल्ली चली वणतेक तेंकून रावल्या.

खाटेर बसून धनयान आपयलें.

'रायटर, बस मरे.'

ग्लासांत ब्रांडी ओतीत ताणें सांगलें ;

'घे.'

ताणें ग्लास हातांत घेतलें.

'ही म्हजी फ्रंड. चली बरी न्हय, रायटर ? तुजें नांव किंतें गो ? हांव विसरलों.'

दोरयेर पडिल्ले साडयेचे सांवळेंत वणतेक तेंकून राविल्ले चलयेन सांगलें :

'सरोजिनी.'

'रायटर, ही दोन दिस हांगा रावतली. चेडो सकाळीं येतलो. जेवपाक खावपाक सगळें तो हाडून दितलो. आगो, हो आमचोच रायटर. हांगा येवन बस. लज तिची!'

सोऱ्याचे नशेन तांबडो जाल्लो दोळो मारीत ताणें सांगलें :

'हांगासर म्हणटना कोणाक डाउट जावंचें ना. चेड्यानय ही एक दायजी म्हण सांगल्यार पुरो.'

तो वोगीच रावलो.

'तूं ग्लास हातांत धरून रावला कित्याक ? पिये, रायटर आनी धनी कंपनींत. किंतें बाय ?'

सांवळेंत तकली बागोवन चली नुलयत रावली.

'रायटर, कार गेटा लागीं आयल्यार मेनोनाक येवन सांग म्हण, आं.'

रितें ग्लास सकयल दवरून भायर आयलो, तेन्ना निदळार घाम फुटलो. मेनोन दिसलो ना. देट्ट्या कडेन या ? तेन्ना मेनोन येता. ओंठार नवें सिगरेट, उलयतना ताडीचो वास. आज मेनोन फोल्ग मारीत आसा अशें दिसलें.

'वळख जाली ?'

मेनोनाच्या प्रस्नाक जाप दिली ना.

मेनोनान उदार मनान पॉकटांतल्यान सिगरेट काडून दिलें.

धुंवर सोडलो तेन्ना तोणांतलो दुस्वाद उणो जालो.

'रायटर भाग्यवंत. हॉटलांत येवंची ना म्हण सांगलें, तेन्ना हांवेंच धनयाक ह्या घरांत या म्हळ्ळें.'

वणटेक तेंकून जमनीर बसून मेनोनालो हास आनी ताचीं उतरां आयकतनाय राग अंदून दवरपाचो वावर केलो.

भोंवतणीं दुर्ग बांदिल्ल्या आवारांतलें हें ल्हान घर रिकामी जालें, तेन्ना धनयाक हांगा कोणें तरी अशें रावपाक जाय म्हण दिशिल्लें. रायटराल्या घरा मुखार धनयाची कार पडिल्ली दिसतना कोणाक दुबाव जावंचो ना. मेनोनान तर विश्वस्थ सुण्या वरी भायरच फिरूंयेता.

रोखडेंच ताच्या मनांत येवन गेलें :

आतां मिसिस लळिता श्रीनिवासन कितें करता काय ? भायल्या सालांतले सोफाचेर पाय हालयत, हासत बशिल्ले मिसिस श्रीनिवासनाचें तांबडें तट्टटीच तोंड, घारशे दोळे आनी तेल लावंक नाशिल्ल्यान वाऱ्यांत हुबपी केस हांचो उगडास जालो.

त्या मंदहासाचें चान्नें अजून मनांत उजवाड घालता. ....

दोळे झेमेवपाक लागले. म्हज्या घरच्या वारांदार, म्हजी गोजडी रिकामी जावन मेळपा खातीर हांव रावतां.... दुखये बगर स्वताकडेन निंदेची आनी उपहासाची भावना जाली.

'रायटर !'

'षट अप !'

मेनोन कांचवेलो.

'रायटर !'

'उलोवं नाका. उलयलो तर....'

स्वताचेर नियंत्रण घालें. घामान भिजिल्ल्या मेनोनाच्या करूप तोंडार भिरांतेची सावळी दिसली तेन्ना तो मुमुर्ख्यानी हासलो.

शिरंत्रानी हुनसाणेचीं ल्हारां भोंवपाक लागिल्लीं.

3

पयसुल्ल्यान खंयतरी एक हुयेल आयली अशें भासलें. मागीर ती बदलून आगगाडयेचो गाज कसो अणभवलो. जनेलांतल्यान पळयलें. तीं हात पाय नाशिल्लीं जितीं धडीं रेलवे रुळां लागशिल्ले वाटेर पडून विडविडटालीं. पांयांच्या हाडांतल्यान रिगयल्ले सांखळेंतल्यान सुटपा खातीर वावर करीत एक बारीक भुरगो बोब

मारतालो. ताच्या काळ्या तोंडावयले दोळे पेटिल्ले....गाज पयसवलो आनी परत लागीं आयलो :

कोण तरी बोट लावन आपयता अशें दिसता. उठून बसलों, तेन्ना वारांदावयल्या धुल्ल लागिल्ल्या, पोन्ऱ्या बल्बाचो दाट हळडुवो उजवाड सुवे भशेन दोळ्यांत देंवता अशें अणभवलें.

वायट सपनांतलें तकली नाशिल्ल्या धड्याचें चित्र विसरपाक जायनासतना ताणें विचारलें :

'ऊं ?'

'रायटर भितर वचून न्हीद. हांव सकाळीं येन.' मेनोनान निरोप घेतलो.

तो उठलो. तेन्ना वारांदा लागीं मांद्रेर गुटलून पडिल्लो जाण्टेलो दिसलो. ताका पयलीं खंय पळयल्लो काय ?' सांजे घरा येतना देट्ट्यालागीं राविल्लो तोच.

'रायटर, दार बंद करून न्हीद. धनी गेलो.'

नशा भरसल्ले न्हिदेचें धुकें खीण भितर निवळ्ळें. घरांत आपूण एकटो न्हय. दार बंद करून भितरल्यान वारांदावयलो दीवो पालयलो. फुडले सपुल्ले वाटेंत उजवाड ना. न्हिदचे कुडीच्या उक्त्या दारांतल्यान येवन भितरलो उजवाड एक हळडुवें फळें कशें निश्चळ पडला.

भितर रिगलो तेन्ना सगळी कूड प्रवासी गेल्ल्या उपरांतच्या तीसऱ्या वर्गाच्या वेटींगरुमा वरी अस्थव्यस्त जावन पडिल्लीं दिसलीं. तेलसाण आनी हळडुवसाण लागिल्लीं कागदां, हाडाकुडके आनी रित्यो बोटली. खाटेवयले आपले गोजडेर ती न्हिदून आसा. वणतेक तोंड करीत कुशीक सरून पडिल्ले तिका पळयतना ती ल्हान चलये भशेन दिसली.

टीपॉये फुडल्या कदेलार पडिल्लें उश्टें काडून उडोवन थंय बसलों. बोटलेंत चतुर्थांश बाकी आसा. उत्ती करूंक नाशिल्ली बिरियाणीची एक पोटलीय उरल्या. बोटलेर करीटाचें आनी द्राक्षांचें चित्र दिसलें. तांतूतल्या तांबडें-हळडुवें द्रव्य पळयत बसलो.

उपरांत सकयलच्यान खुज्यांतलें उदक काडून ग्लासांत ओतलें आनी एक घोंट पियेलो.

तिचें नांव कितें काय ?

धनयान विचारिल्लें, तेन्ना तिणें तें सांगिल्लें.

'सरोजिनी !...'

तिणें आयकलें ना.

'सरोजिनी !...'

'ऊं'

'ऊठ.'

ती वणते लागीं सरून पडली, तेन्ना ताणें आवाज वयर केलो.

ती दोळे घश्टीत हळूच उठून बसली.

उमळून उमळून हळडुवो जाल्लो घागरो. तांबड्या तिळ्यांचें जॅकट. तोंडार थकाय आनी लजेचो गोंदळ.

आपणान वाचिल्ल्या पुस्तकांक आनी आयकल्ले खबऱ्यांक लागून मनांत पडिल्लें एक चित्र आसा :

अभिसारिकेचें चित्र. आमंत्रण दिवपी ओले, मदनमस्त दोळे. अस्वस्थ करपी मादक स्वभाव. आवरणांची उपेक्षा करपी नागडेंपण. खाटेचे देगेर जमनीर पळोवन बशिल्ले हिका पयलीं खंय तरी पळयल्याचो भास जालो. खंयचे तरी खेडेगांवांत पाटली आनी तेला बोटली घेवन वचपी एके चलयेचें चित्र मनांत आयलें.

'तूं जेवली ?'

'उं.'

'न्हीद येता ?'

जांबय काडीत आसतना तोणार हात दवरीत, दोळे घश्टीत तीणें ना म्हण तकली हालयली.

'तुजें घर खंय ?'

तिणें सुवात सांगली. शाराकडल्यान तीन कोस पयसुल्ल्या गांवचें नांव.

बिरियाणीची पोटली सोडून दवरतना भूख नाशिल्ली.

'तूं शिकल्या ?'

'उं.'

'खंयचे क्लास मेरेन ?'

'सातवे यत्तेंत हारली, तेन्ना रावयलें.'

'घरा कोण कोण आसात ?'

'सगळीं जाणां आसात.'

तिका पंदरा सोळा वर्सां परस चड पिराय दिसली ना. अनवळखी दादल्या मुखार तिणें पयले फावट लज सोडिल्लो दीस खूब पयलींचो आसचो ना. पयले फावट तिका कोणें शारांत हाडली काय ?

नायकीण जाल्ले बायले विशीं व्हडलो अजाप जातालो. ल्हानपणांत, न्हयचे देगेर रावपी एके बायलमनशेक लोकानी दोश दिवन फुतफुतचें आयकला. खूब दिसां उपरांत समजलें, ती दादल्यंक ओडून घेता. एलिमेंटरी स्कूलांतल्या निमाण्या वर्सा गोविंद वैद्याल्या चल्या बरोबर फिरत आसतना एकदां गुपीतपणान सांगलें:

'आरे, तिका दाखोवन दी म्हाका.' तो अनमनलो. पिशवेंतले दोन संकऱ्या फातर आनी पुडयेचो डब्बो दिलो, तेन्ना ताणें जायत म्हळ्ळे.

NTRE LIBRARY

भियेत भियेत आडवाटेन चलत आसतना रामनकुट्टीन दाखयलें :

'पळे.'

तेन्ना लेपण करूं नाशिल्ले वणटेच्या त्या ल्हानशा घरच्या वारांदार पाय सोडून बसून ती केसाचे आगळ वेगळे करताली. तिची माणकाची फुली तिकतिकली.

ती जिणेंतली व्हडली घडणूक थारली. ताडा पोंदा रावपी यक्षे भशेन सांजवेळा लोकांक ओडून घेवपा खातीर राविल्ले बायलमनशेक पळयली.

पोपाये देंटावरी बारीक हातावयलीं काळीं रबर कांकणां परशीत जमनीर नदर थिरावन मुखार बशिल्ले ते चलयचें चित्र पळोवन तो अस्वस्थ जालो. उठून खाटेलागीं वचून, हुमेन ओलें जाल्ल्या तिच्या खांद्यार हात दवरतना ती हासपाक वावुरली.

खंय तो वेश्येचो हास?

'ऊठ.'

ती उठून मुखार रावली, तेन्ना नकळत दुस्वास जालो.

खाटे वयल्यान क्विल्ट काडून सकयल घालें आनी तिका सांगलें.

'खंय तरी वचून न्हीद.'

प्रश्न चिह्नान तिणें दोळे उबारून पळयलें, तेन्ना ताका राग आयलो.

'दया माया दिसून कांय न्हय. तरीय वचून न्हीद.'

आनी आपले भितर सांगलें : व्हडल्या व्हडल्या हॉटला फाटल्यान येवपी टॅक्सी कारीनी, पयसुल्ल्या आरामघरच्या कुडीनी, काळखे वाटेर आनी निमाणें जंय जळिल्ल्या टायराचो वास येता त्या रेलवे रुळा लागशिल्ल्या वाठारांत तूजींच तोंडां पळयलांत. तूं म्हाका एक अजापाची वस्त न्हय !

जमकाणाच्यो मिरयो सोडयल्यो. तेलाचो आनी खंयचे तरी सेंटाचो वास दिवपी उशें उरफाटें करून दवरलें आनी खाटेर आड पडलों. हातान दोळे धांपीत सांगलें:

'लायट बंद कर.'

कुडी भायले वाटेर ती गोजडी पातळावन न्हिदली तेन्ना तो दोळे धांपून न्हिदपाक वावुरलो.

कांय खिणानी लागींच्यान पांवलांची सुलूस जाली. टी पॉया सकयल पडिल्ल्या सोडा बोटल्यांचो साद जालो. तेन्ना कुडींतल्या हय न्हयशा उजवाडांत ती उबी राविल्ली दिसली. वणटेर हुमकळायिल्ल्या शर्टाच्या पॉकेटांतल्यान कितें तरी चोरून व्हरपाक पळयता काय ? जड जाल्ल्या दोळ्या पात्त्योड्यो कश्टान उक्त्यो करून, आवाज करीनासतना कूस बदलून पळयत उरलो. तशें चोरपाक हे कुडींत कांय ना.

ती भायर गेली तेन्ना कान दीवन आयकत उरलों. भायर वचपाचें दार उगडटा. साद जांवचो न्हय म्हण तिणें जतनाय घेतली तरीय खिळयेचो साद जालोच.

हातांत मेळिल्लें कितें तरी घेवन ती राती भायर राखणा खातीर उरिल्ल्या जाण्टेल्याक दीवन धांवन वचपाक सोदता म्हणपाची खात्री जाली. उठलो. लायनीर हुमकळायिल्ली तिची उण्या मोलाची साडी थंयच आसा म्हण समजलें. काळखांत वोगीच चलून दारा लागीं पांवतना तिचो आवाज आयकलो :

'बाबा, कसली न्हीद ही !'

मांद्रेवयल्यान परंगप आनी आयंडो गिळिल्ल्याचो साद आयकलो.

'बाबा, ऊठ मरे !'

पळय तर वारांदार पोन्ने मांद्रेर गुटलून पडिल्ल्या त्या मनशाक ती हालोवन जागयता.

'बाबा !'

'कितें बाय ?'

न्हिदसुरो आवाज.

'घे, हें खा.'

दुरगा पयल्यान वाटेवयल्या मुनसिपल दिव्याचो उजवाड पडिल्ल्या वारांदार तिणें दवरिल्ले पोटले मुखार उकड्यां बसून ताणें भुरकून खातना दिसलो. उचकी आयिल्ल्यान हड्डें दाबीत मात्सो वोगी रावन परत खावपाक मूठींत घेत आसतना तो विचारता :

'बाय, तुवें कितेंय खालें ?'

'उं.'

'पात्रांवान केन्ना वचूंयेत म्हळ्ळां ?

'कांय सांगूंक ना.'

'पियेवपाक मात्सें उदक मेळत गो ?'

'आतां उदका खातीर हांव खंय वचूं ?' तिचो आवाज रागान मात्सो कर्कश जालो : 'आवाज करूं नाका. ते न्हिदतात.'

परतून येवन वोगीच खाटेर आड सरलो. परत तीणें दार बंद केल्ल्याचो साद जालो.पांवलांचो साद आयकलो.

ताका रडपाक आयलें. थंय पडिल्ले तिच्या देहाची याद उरली ना. ल्हवू फुतफुतलें तर तें देह ताचे सुवादीन जातलें आसलें.

नकळटना, तीन कोस पयसुल्ल्या त्या ल्हान घरांत पिंजिल्ले मांद्रेर पडून न्हिदिल्ल्या एका कुटूंबाचें चित्र दोळ्या सामकार येता.

ल्हान भुरगीं आवयक विचारतात :

'आई, आका खंय गेली गे ?'

'बाबान तागेर व्हेल्या.'

'बाबान आमकांय कित्याक व्हेलीं नात ?'

'तोंड धांपून वोगीच पड रे थंय.'

सकाळीं रीण वसूल करपाक दुकानदार आनी शेजारी येतले, तेन्ना धिटायेन आनीयेक तारखेक येयात म्हण सांगूंयेत अशी ती आवय स्वताक समाधान करता.

कांय दिसां उप्रांत चली घरा येता तेन्ना तिची आवय णव रुपयांची सिल्क साडी उमळून सांबाळून घडी घालून दवरता. गळ्यांतलें रोल्ड गोल्ड आभरण काडून श्रीकृष्णाच्या पांयजण्या वयल्या कुरकुटांत दवरता. आनी घुंवन विचारता:

'तूं खंय आशिल्ली ?'

ताणें खांकीत, वारांदार उकड्यां बसून व्हॉंटींतल्यान कागदाचे पोटलेंतल्यान नोटां काडून दीवन कशी खर्च करप म्हण याद करून दितना ताची घरकान्न 'खंय गेल्लीं तुमी, कोण आशिल्लो तो ?' अशी विचारतली ?

ते रातीं लागीं लागीं घाल्ले मांद्रेर आवय-बापय आनी सात भुरगीं धादोसकायेन न्हिदपाक लागतात.

पयसुल्ल्यान आग गाडेच्या इंजिनान शिळोणी घाल्लें आयकलें.

केन्ना दोळे लागले तें कळ्ळेंच ना. सकाळीं बांयचेर राटाचो, बकटाचो आनी बोटलांचो साद आयकून जागो जालो. उठून पळयलें तर गोजडी कवळून वणतेक तेंकून दवरल्या. घरा फुडले कडेन कोण दिसलो ना. जाणेटेलो घरा फाटल्यान आयलो तेन्ना तो सारखो दिसलो. काल रातीं दिशिल्ले भशेन तो तसो म्हांतारो न्हय. वय पन्नासां वयर आसचें ना. पिकपाक लागिल्लें खाड खरपीत तो सोंपणा लागीं दुबावान रावलो.

'भितर वचून आयदन घे. दोन तीन च्या घेवन यो.'

च्या पांवं मेरेन बीडी ओडीत आंगणांत पासयो मारीत रावलो. भितर वचून ग्लास धूवन तोच च्या घेवन आयलो.

तुवालो व्हरपाक तो कुडींत गेलो तेन्ना ती साडी न्हेसून जनेलाचेर हुमकळायिल्ल्या हारशा मुखार रावन केस वळयताली. जमनीर पडिल्ल्या उश्ट्यांचेर आनी तेलट कागदांचेर मूंयाची वळी वचत आसा.

'हांगा पुराय नितळ कर, आं.'

दोरयेवयलो तुवालो काडून तो न्हाणयेंत वचपाक लागलो तेन्ना तिणें विचारलें:

'पाव ना ?'

तो घूंवन रावलो. रागान मोटे जाल्ल्या ताच्या दोळ्यांतले शिटकावणेक लागून ती मात्सी अस्वस्थ जाल्ली दिसली. जाप दिवपाक रावनासतना दार काडून तो बांयचे लागीं गेलो.

बेगीन भायर सरपाचें आसलें. तोंड धूंवन ताकतिकेन शर्ट घालून केस वळोवन भायर आयलो तेन्ना ती खाटेलागीं राविल्ली. भिजिल्ले केस सुकोवपा खातीर तिणें खाटेर पातळावन घाल्ले. ती झगझगीत तांबडी साडी तिका सजना अशें दिसलें.

मुंड न्हेसून, खांद्यार अंगवस्त्र घालून निदळार आडवो तिळो दवरून रावली तर ती सुंदर दिसतली. केसांत आपट्याची पाकळीय आसपाक जाय.

देट्ट्या भायर पांवलो तेन्ना मेनोन येतना दिसलो.

'इतले बेगीन खंय?'

'एका मनशाक मेळपाचें आसा.'

मेनोनाक आनीकय कितें तरी उलोवपाचें आसलें. त्या खातीर रावनासतना चल्लों.

4

उदासीनतायेचो अनीयेक दीस सुरू जाता.

पयलीं सांज जातना समाधान जातालें. काळखांत आपल्या बिळांत पावल्यार सुटलो, मात्शा वेळा खातीर सुटका मेळ्ळी अशें दिसतालें. आपल्याच घरांत आतां आपूण परको जाला हे चिंतेन तो मदीं अस्वस्थ जातालो.

अकरा वरांचेर जनेला लागीं गुलमोहर रुखांचे तेंगशेर नदर थिरावन राविल्लो, तेन्ना धनी आयलो. वांगडा ताचो कोणतरी इश्ट आसलो. चेकांचेर सय घेवपा खातीर भितर गेलो, तेन्ना धनयान तकली उबारीनासतना सय घाली. आदले राती आपणान हाडिल्ल्यो वस्त रायटराक वांटो करून दिवपाक राविल्ल्याची अजून ताका याद आसा.

ते गेले, तेन्ना धनयान ऑफीसाच्यो गजाली सांगल्यो. घरचे विशीं तो उलयतलो अशी वोगीच भिरांत जाताली.

जेन्ना मेनोन भायर गेलो तेन्ना परत जनेला लागीं सुवात धरली. बंगल्याच्या वारांदार कोण ना. कोण दिसपाचें ना म्हण

आपल्या कदेला कडेन वचपाक घुंवतना पोर्चांत बेंझ कार येवन रावलें. तांबडे देगेची धवी साडी तिच्या रंगाक बरी सजता. सोंपणां चडत आसतना खांद्यावयल्यान निसरून पडिल्ल्या पदरान फाट पांगरीत ती भितर गेली, तेन्ना तो आपल्या कदेलार येवन बसलो.

सांजे देट्ट्यालागीं येतना दोन कारी दिसल्यो. नंबर प्लॅटां वळखींचीं दिसलीं. पुण कारी कोणाच्यो म्हण याद नासली.

स्वताच्या त्या घरांत रिगतना भंय जातालें. वारांदार खाड खरपीत, उबगणेन अर्द धांपिल्ल्या दोळ्यानी तो राखणदार बशिल्लो.

'भितर कोण ?'

ताणें दामिल्ल्या आवाजान कितें तरी सांगिल्लें

भायल्यान कॅनवास पिशवी घेवन आयिल्लो मनीस कोणाचो ड्रायवर काय? तो भितर वतना पिशवेंतल्या बोटल्यांचो एकमेकांचेर लागून साद जालो.

'बीडी आसा?'

जाप दीनासतना आंगणांत थू करीत तो भायर सरलो. अरूंद वाटेवयल्यान मेयन रोडार पांवतना पेट्रोल पंपा लागींच्यान कोणें तरी ताळयो मारून आपयलो. आपणाक आसचें ना म्हण चलत रावलों, तेन्ना राजन दादाचो उलो आयकलो :

'रायटर !'

एका पोन्र्या फोर्ड कारा लागीं रावन राजन दादा चार पांच लोकां कडेन हाव भावान तर्क करीत उलयतालो. ताच्या लागीं पांवतना राजन दादान सांगलें : ' म्हाका ह्या रायटरा बरोबर बेगीन वचपाचें आसा. पिळ्ळे, वोगीच वेळ पाड करूं नाका. निमाणें मोल सांग, आं. बेगीन.'

राजनदादान ताकतीक केली.

'रायटर चल. हांव येतां.'

तो चार पांच दुकानां हुपून फुडें पावलो, तेन्ना राजनदादा बरोबर पावलो.

'जालें, देवा ! तीन दीस जाले, वोगीच ताळ्या उदक आटयतालों. देडश्याचो लाभ मेळ्ळो. घेतिल्ल्याक देवानच राखपाक जाय !'

होटला दाराकडेन दांतांत खोंचून बशिल्ल्या ॲसिड रामाक सांगाता आपोवन राजनदादाचे कुडींत रिगलो.

'राजनदादा, के.एल.सी एकायशीं एकायशीं नंबर कार कोणाचें ?'

'ऊं ?'

'कांय ना. अशेंच विचारिल्लें.'

'चोयिक्कुट्टीन विकिल्लें कार. सद्या डी.वाय.एसपीलें. बोडी मात्शी पॅचवर्क केल्या. पुण एंजिनाचें कंडीशन बरें.'

राजन दादाक गांवच्या कारांची भायल्यान भितरल्यान बरी वळख आसा.

राजन दादान उलोवपाक सुरू करतना ताचें लक्ष चुकलें.

'तुका कितें जालें ?'

'कांय ना.'

दुसरें ग्लास रितें करून निदळावयलो घाम पुसीत तो जनेला लागीं येवन रावलो.

'कितें जाय तुका ?'

तो वोगीच रावलो.

'रायटर, कितें जाय तुका ?'

'म्हाका रायटर म्हण उलो मारूं नाका. पयलीं म्हळ्यार तेंच जाय.. मागीर...'

'मागीर ....'

तिसरें ग्लास हातांत दीवन राजन दादान विचारलें :

'मागीर कितें जाय ?'

'कार जाय. श्रीनिवासन धनयागेर आंगणांत स्वताचे कारींत वचून देंवपाक जाय.'

राजन दादा मोट्यान हांसलो, तेन्ना ताणें आपणाचर संयम दवरलो. उप्रांत घुसपून पडिल्ल्या विचारांचे धागे सोडोवन नव्यान विणपाचो वावर करीत वोल्तेरार येवन बसलो.

माळयांच्यो सगळ्यो इमारती जळपाक लागतात तेन्ना हांव नीरो सम्राटा भशेन म्हज्या घरच्या तेर्रासार बसून वीणा वाजयतां.

मोट्यान हांसतां.....

म्हाका जाय कितें म्हळ्यार.....

राजन दादाचीं उतरां मंद जावपाक लागलीं. निमाणो तो मेजार तकली दवरून न्हिदपाक लागलो, तेन्ना सेतू उठलो.

मार्ग विजन आसलो. मुनसिपल दिव्यांच्या मंद उजवाडांत ते अरूंद वाटेर पावलो तेन्ना पावस शिडशिडपाक लागिल्लो. चुकिल्लीं पांवलां ओडून दवरीत देट्ट्या लागीं पांवतना थंयच्यान त्यो कारी गेल्यात म्हणपाचें कळून आयलें. शेळो लागिल्ले दुर्गाचेर हात दवरून रावलो आनी ओंकलो. तोणांतली कोडसाण थू करून श्वास घेवपाक रावलो, तेन्ना कोणें तरी उलो मारलो :

'सेतू दादा !'

घुंवन रावलो.

भायल्या मुनसिपल दिव्याच्या उजवाडांत तो लागीं पांवलो, तेन्ना सारखो दिसलो : उण्णी !

'सेतू दादा !'

दुर्गाक तकली तेंकोवन परतून ओंकलो, तेन्ना ताणें खांद्यार हात दवरलो.

'उण्णी !'

भुरग्यान फाट परसून दिली, तेन्ना रडलों.

ताच्या खांद्यार धरून धोलत धोलत रावलों, तेन्ना रडत विचारलें :

'उण्णी, कित्याक आयलो तूं ? कित्याक आयलो वोगीच?'

'तंकमाकान सांगलें.'

वारांदार वणतेक तेंकून बसलों, तेन्ना मात्सो आश्वास जालो. उण्णी व्हडलो जाला! कितले बेगीन भुरगीं व्हडलीं जातात !

'साडे पांचाक आयिल्लों. ऑफीसांत विचारलें. ताणीं हांगा रावता म्हण सांगलें. वासपूस करीत ह्या वाठारांत पांवलों.'

वारांदार तो गांवठी जाणटेलो दिसलो ना. बंद उरिल्लें दार धुकलून कश्टान भितर रिगलो. वाटेर आड पडिल्ल्या जाणटेल्याक पाय लागून तोल चुकलो, तेन्ना मांद्रेवल्यान परंगण आयकलें.

'उण्णी ! ....'

उण्णी भायरच राविल्लो. तो परत भायर आयलो तेन्ना उण्णी तकली बागोवन दुबावान राविल्लो दिसलो.

'तूं येता म्हण सांगून पत्र बरोवंयतालें मरे ? हांव येवंचो नासलों तुका हाडपाक ?'

'तंकमाकान बरयल्लें.'

'आं.'

उक्तें करूंक नाशिल्ल्या पत्रां पैकीं तिची चीटय रद्दी म्हण उडयल्ली.

भुरग्यान बॅग उक्तें करून एक पत्र काडून दिलें.

'तंकमाकालें पत्र.'

ताणें तकली उबारीनासतना तें घेतलें. वळखीचीं अक्षरां. पत्र उक्तें करींनासतना हातांत धरून ताका विचारलें

'आयज तुका स्कूल ना ?'

'आयज शेनवार.'

फुडें कितें उलोवं ? काजू दिंकाचें खत लागिल्ली चेड्डी घालून धांवत भोंविल्लो ल्हान भुरगो तरणाटो जाला. ताच्या दोळ्यांचे धारे मुखार आपली धिटाय सोंपता.

'हांगा न्हिदपाक सुवात ना. आमी दुसरे कडेन या.'

ताच्या खांद्यार हात दवरून भायर सरलो. अरूंद वाटेवयल्यान मेन रोडार वचून मुस्लीम हॉटला लागींच्या तांच्याच लॉड्जांत रूमा विशीं वासपूस केली, तेन्ना काउंटराववयल्या मोट्या मनशाचे दोळे उण्णीचेर पडिल्ले दिसले.

उबो रावपाची शक्त नासली, तरीय त्या मनशाक जिवंशी मारपाचो राग आयलो.

चावी घेतासतना सुडयेन ताका पळयलो : .....यो, तूं यो. तुजें मडें पडिल्लें जाय तर यो तूं !

केन्ना आड पडलो आनी केन्ना न्हीद पडली म्हण कळ्ळेंच ना. रोखडोच पाय निसरून काळखाचे खोलायेंत पडत आसा अशें भासलें. सावधपणाचीं मुळां आवळून धरून रावपाचो प्रयत्न केलो तेन्ना मुळां सयत खोलांयेत.....खोलायेंत.....

वताच्या उजवाडान उपद्रव जालो तेन्ना दोळे उगडले. खंय उरला म्हण समजुपाक मात्सो वेळ लागलो. सपनांतल्यान काळखी रात वेगळी जाली, तेन्ना उठलो.

उण्णी खंय ?

भायर वारांदार वतना थंय घारशा दोळ्यांचो भुरगो कोयर काडटालो. ताका विचारलें :

'हे कुडांत एकलो आशिल्लो. ताका तुवें पळयलो?'

'गोरो चलो न्हय ? तो सकाळींच चीरीय घेवन गेलो मू !'

उलयत आसतना त्या भुरग्याच्या तोंडार एक बुरशो हास आसलो. ताच्या कानसुल्यार एक थापट दिवपाक हात हुतहुतलो. आपल्या भिजूटपणाची लज जाली. ह्या भुरग्या मुखार लेगीत नीट उबो रावपाक शकना. तकलेचो कणकण सोंसपाक जायनासलो. भायर सरलों. घर रितें आसलें.

भितरले वाटेर, पांवलांची धुल्ल लागिल्ली तंकमणीची चीट पडिल्ली. थरथरत्या हातानी बागून ती काडली. न्हिदपाचे कुडींत जमनीर ग्लासाचे कुडके पडिल्ले, सोऱ्याचो वास येतालो. थंय, काळे रातीचें खत लागिल्ल्या हांतरुणार पडून तो रडलो.

5

ओलसाणेक लागून जायते कडेन अक्षरां पुसून गेल्लीं. दुकां पडिल्ल्यान उतरां विरगळून रूप बदलून, निसरत आसलीं.

ती विचारता, दोळे ओले करीत विचारता : हांवें कितें चूक केली ?

- चूक म्हजीच.

एकदां ती मनांत भरून राविल्ली. माडांचे सावळेंत आयिल्लें चान्नें, वाऱ्याच्या सुस्कारांत मंद आयिल्लो फुलांचो पातळ परमळ, लोकांच्या खेटांत खीणभितर दिसून अदृश्य जावपी सुंदर तोंड.....सगळें तिचो उगडास करून दितालो. सगळ्यांचो विरोध आसा म्हण आयकूनय मनांत भिरांत जावंक नाशिल्ली. उरफाटें हट वाडून येतालें. तूं म्हजीच, कोण आमकां आड येवपाक शकचो ना अशें संवसाराच्या वयल्या पांवड्यार रावन आड्डून सांगपाक तयार आसलो.

सोयरीकेच्यो खबरी येतना तिडकेन एकदां स्फोट जातलो अशें दिसतालें.

ते तिडकेचे सुवातेर केन्ना एक निगूढ प्रार्थना रिगली ? खूंबदां तूं लग्न जाल्ली पळोवपाक प्रार्थना केली. मांटवेंत तूं दिवलेक प्रदक्षिण काडटना पयस तुका दिसनासतना रावन तुका पळोवपाची इत्सा जाली. फकत तुका समजत अशे तरेचे दुखयेन तुजे घोवागेर एक सोयरो म्हण येवपाक जाय.

स्वता पात्येवपाक जमलें ना. ही सगळी म्हजीच संकल्पना ?

जाप बरोवपा खातीर उतरां सोदीत दीस काडले. पुण बरयली ना. निमाणें थारायल्लें, फाल्या हें शार सोडून वचपाक जाय. म्हाका माफ कर. पळय, हांव परत येतां.

तिका चीट बरोवपाक जायः निमाणो हांव तुजे लागीं परत येतां. एकदां तुका तुजी चुक कसली ती समजतली. फकत सपनानी मनीस वागना अशें तुका समजतलें. तेन्ना म्हाका शिरापूं नाका.

आयतार. कात सोडपी दिवडा भशेन आयतारा शार निश्चळ जाता म्हण दुस्वास जाता.

फाल्या ऑफीसांत वचून हिशोब करून जें मेळपाचें आसा, तें घेवन वचपाक जाय, ह्या विचारान उमेद वाडलो. कोणाचो निरोप घेवपाचो ? राजनदादाक एक उतर सांगपाक जाय. धनयाचो निरोप घेवपाक जाय. बंगल्यांत वचून ताचे बायलेक सांगपाचें काय नाका? तिचे खातीर परत मल्याळमांत भाशण बरोवन दिलें ना. तिणें बरोवन दिवपाक मागूंक नाशिल्लें. परत एकदां तिका मेळून वचपाचें थारायलें.

खाड काडून न्हावन कपडे बदल्ले. वत मोव जावन सांवट पडिल्ल्या मार्गार गेलो. स्वताक थातरपाक आपले भितरूच फुतफुतलें : आज तंकमणीक बरोवपाचें आसा, इतलो वेळ वोगीच राविल्लो. ताची लुकशान भरून काडपाक आज राती तंकमणीक बरतलों.

दुकानां बंद उरिल्लीं तरीय मुखार रस्त्यार लोकांचो खेट आसलो. बंद उरिल्ल्या षटरा भायल्या वारांदार कलंडरां आनी देसी वखदां दवरून नवे वेपारी बसल्यात. जल्माकुंडळेची व्याख्या करपी आनी हस्तज्योतिषी शिबिर घालून बसल्यात. थंय व्हडली गर्दी दिसली.

दनपारा पावस पडिल्ल्यान ओली वेळ चड करून विजन दिसली. दर्या उचांबळ जाला. ओले रेंवेंत देंवन ल्हारांकडेन चल्लों. ल्हारां पांवलां पोंदाची रेंव घेवन फाटीं सरलीं. पयलीं ते विजन वेळेर खातकुतल्यो जाल्ल्यान ती हासत्या तोंडान राविल्ल्याची याद जाली.

दर्यांत पयस पावस पडत आसा अशें दिसलें. कांय स्पश्ट दिसना. होम जाल्ले उप्रांत होमकुंडाकडलें पान काडटना रंगोळीचे रंग भरसल्ले भशेन पश्चिमी मळब अस्तव्यस्थ आसलें. दीपस्तंभाचीं कीर्णां उजवाडलीं, तेन्ना खूब पयस पांवलां म्हण कळून आयलें. पसयुल्ल्या खोंपयानी लांपयांवाचो उजवाड तांबड्या कळ्याभशेन दिसपाक लागला. सवकासायेन घूंवन चलून पयलीं पळयल्ले वाटेवयल्या फुटपाथार चडलों तेन्ना भुरग्यांच्या पार्का लागीं धनयाचें बेन्झ कार दिसलें. पॅरापेटालागीं पांवतना कारा आड आयस्क्रीम गाडये लागीं भुरगीं राविल्लीं दिसलीं, सालवार कमीस घाल्ले व्हडले चलयेक वया परस चड पिराय दिसली. फुडल्या दारांत गोरो हात हाल्लो तेन्ना मुदेवयलें थीक झगझगलें आनी भितर खंयतरी जोगलावणेचो उजवाड भरलो. मार्गावयल्यान परत फुटपाथार चडून दर्याकडेन पळोवन वचपाची सवंग करीत सवकासायेन चल्लों. कारा लागीं पावलो, तेन्ना अवचीत पळयल्ले भशेन, अजापान, नमळायेन रावलो.

'हलो !'

तो हासलो. थंय भुरगीं आयस्क्रीम खावन दीपस्तंभाच्या कीर्णां मदल्या काळांतराचें गणीत करतालीं.

'पात्रांव ना ?'

'कूर्गा गेला.' आनी दार पूर्ण उक्तें करून पाय भायर घालून तिणें सांगलें : 'आसा तरीय ह्या वेळार फॅमिलीक घेवन बीचार येवपाक कश्ट काडटलो ? रायटराक पात्रावंचे हॅबिट्स कळपाचो वेळ जावन गेलो !'

दोश दिता म्हणपाची भावना जावंची न्हय म्हण ती एक विनोद सांगिल्ले भशेन हासली.

'आज दुसरी कार्यावळ कांय ना ?' ताणें विचारलें.

ती परत हांसली.

'सोष्यल सर्वीस ! पुरो जालें. आतां हांव सुटपाची वट पळयत आसां.'

'बीचार तुमी पयलींच दिसली. हांगा केन्ना केन्ना येतात ?'

'आय हेट इट. क्राउड आनी बोवाळ. पुण भुरग्यानी आयकुपाचें न्हय ? सगळो दीस हेड एकान आड पडून उरिल्ली.'

भुरगीं बडबडत लागीं आयलीं, तेन्ना तिणें शिटकायलें. तीं पयस गेलीं. तिच्या उलोवपांतल्यान इंग्लीश भाशेची सोबीतकाय सारखी पटली.

'पांवसांत हांगा खंयतरीय पार्क करून भायर पळोवन बसपाक म्हाका आवडटा. बोवाळ ना, लोकांचो कटकटय ना.'

ती सवकासायेन उक्तें डोर धरून भायर देंवली. पॅरापटालागीं पयस अस्तव्यस्थ जावन उरिल्ल्या मळबाकडेन नदर थिरावन ती वोगीच रावली. वाऱ्यांत, तेल लावंक नाशिल्ले तिचे मुदयाळे केस हुबले.

'म्हाका विजन सुवात आवडटा. जयपूरा आसली, तेन्ना फादराक कळनासतना कार घेवन वताली. जयपूर तळ्यांक आनी रावळारांक लागून नांवादिक वाठार. खंयचेय तळ्या देगेर ना तर दोंगराचे देंवतेर कार थामोवन कांय वेळ वोगीच बसल्यार पुरो. अलोन इन द विलडरनस. फादराक खबर मेळ्ळी तर संवतालो. नोबडी कॅन अंडरस्टॅंड दॅट लोनलीनस गिव्स यू पीस ऑफ मायंड.' गाजेवपी दर्याक तोंड करीत तीणें उलयतना दिसलें, ती अस्वस्थ आसा. सूर निसरून वच्चो न्हय म्हण ती ताकतिकीन उलयता. पुण ती आत्मविश्वास सांडून गेल्ले भशेन गोंदळटाली.

'लायफ ईस मिसरबल हियर. नतिंग टु सी. नोवेर टु गो. कोणाक पात्येवप म्हण खबर ना.'

मागीर तिणें संयम पाळून दोन पांवलां फुडें वचून सांगलें :'डोंट टॅक इट सीरियसली. पुण एक गजाल आयक. खावपाक जेवपाक ना म्हण आयिल्ले एके चलयेक हांवें कामाक दवरिल्लीं. स्माल गर्ल. षी विल नॉट बी मोर दॅन फिपटीन, सिक्स्टीन. आज सकाळीं हांवें तिका डिसमिस केली. सी, यू कांट ट्रस्ट एनिबडी.'

निमाण्या उतराचेर ती गरजे भायर चड भार घालता अशें दिसलें. पुण तो वोगीच रावलो.

'तुमकां हांगा जायते फ्रंड्स आसात?'

'ना. कोण ना.' सिमिटा धडेर बसून तीं उलयलीं. उत्तर भारताच्या शारांविशीं आनी प्रवासकेंद्रा विशीं, जंय तिचो बापय अधिकारी आसलो आनी ताचे बरोबर ती रावताली.

'व्हाय डोन्ट यू सिट डाउन ?'

तिचो सूर आयकत तितले पयस तो बसलो.

'हांगा एकलोच रावता ?'

त्या प्रस्नाची अपेक्षा नासली.

'व्हय.'

'वेळ कसो काडटा तूं? से, ऑन ए सनडे लायक दिस !'

तो हांसलो. 'कितें तरी वाचतां ना जाल्यार वोगीच फिरपाक वता'.

तिका सदां पुस्तकां आवडटालीं खंय. कण्णूरा कॉन्वेंटांत, मद्रासा क्वीन मेरीसांत शिकताली तेन्ना खूब वाचताली. आतां वेळ मेळना.

'कांय जाणांक वाचन म्हळ्यार अवर्षन. लुक अट माय हसबंड. दैनिक लेगीत वाचीना. आमच्या हनिमूनांत म्हज्या फोर्साक लागून एकदां सिनेमाक गेल्लीं.'

'व्हडलें बिसिनस म्हणटना फावो तितलो वेळ आसचो ना.'

खीणभितर तिचें तोंड तायट जावन खडपा वरी घट जालें अशें दिसलें. रोखडीच शांत जावन तिणें अशेंच फुतफुतलें :

'येस, येस.'

तिणें उलयल्ले कडेन ताचें लक्ष गेलें ना. काळ्या मळबाचे फाटभुंयचेर ती मुखार लागींच बसल्या....उतरां अर्थाची सीमा हुपून, सांटून संगीताचें रूप घेतात. फुडें वचपी गाडयांचो साद आनी फाटल्यान सांखळेंतल्यान सुटपाचो प्रयत्न करपी ल्हारांचो गाज पयस पयस गेलो.

'म्हजी इत्सा आसली भायल्या गांवा वचपाची. इंडये भायर फॉरिन सर्वीसांत नोकरे खातीर ट्राय करपाक हांवें फादराक सांगिल्लें. ही डिड नॉट लायक इट.'

मागीर खंयचो तरी उगडास जाल्ले भशेन तिणें विचारलें.

'तूं हे नोकरेंत कसो पावलो ?'

तो अस्वस्थ जालो. सांगूं काय नाका ?

शारांतल्या व्हडल्या हॉटेलांत पार्ट टायम हिशोब दवरपी म्हण नोकरी करचे पयलीं भिकाऱ्याभशेन वागतालों. थंय धनी मेळ्ळो. धनयान खंयचो तरी चुकीचो खटलो भरिल्लो. तांतूंत गवाय म्हण गेलों. रायटर आनी टेलिफोन ऑपरेटर गवाय रावतले म्हण होटल धनयान सांगिल्लें.

- नांव ?

- सेतुमाधवन ?

- शिकला ?

- बी.ए.

- नोकरी?

- हॉटलांत क्लर्क.

...........तारखेक सांजे तुमी खंय आशिल्ले ?

- काउंटरा लागशिल्ले कुडांत.

केस भायरायलें. पुण धनयाक गवायेची योग्यताय समजली. वकीलान सांगून दिल्ले प्रमाण आपणें जनेलांतल्यान पळयलें अशें सांगलें. धनी कारींत रिगतना दोशारोपीत ताका आड आयलो, गाळी संवल्यो. घडये श्रीनिवासन धनयाचेर तो हल्लो करीत म्हण भिरांतेन आपूण आनी पी.बी.एक्सांतलो तरणाटो थंय धावन गेले.....ताचें बक्षिस म्हण धनयान दिल्ले पन्नास रुपये घेनासतना हळूच सांगलेंः

म्हाका एक नोकरी जाय !

साक्षिदाराच्या पांदऱ्यांत राविल्ल्याचीं खिणां विसरपाचो वावर करीत ताणें सांगलें :

'फाल्या हांव वतलों.'

'खंय ?'

'खंयतरी. वच्चे पयलीं येवन सांगपाचें चिंतिल्लें. दुसरी खंयची तरी नोकरी. खंयच्याय तरी शारांत.'

भुरग्यानी कारींत बसून होर्न मरीत बवाळ केलो, तेन्ना ती उठली.

'ओ, वेळ जाल्लो कळ्ळोच ना.'

तो निरोप घेवपाक तयार जावन कारी लागीं चल्लो तेन्ना तिणें विचारलें :

'खंय वता ?'

'तशें कांय ना. असोच फिरतलों. मागीर घरा वतलों.'

'आय विष आय कुड रोम अबाउट लायक यू......यो हांव ड्रोप करीन.'

'नाका, हांव..'

'ओ, कमोन, व्हाट ऑफ दॅट ?'

चलो ड्रायविंग सीटालागशिल्ले सुवातेर बशिल्लो. चलयो फाटले सिटार.

तीणें स्टियरिंग व्हीला फुडें बसून एंजिन ऑन केलें तेन्नाय तो दुबाव राविल्लो.

'गेटिन. बाबू, तें डोर उक्तें कर.'

चलो डॅषबोर्डाचेर सतत तकली हालयत बशिल्ल्या प्लॅस्टिक सुण्याच्या नांकार बोट लाव़न मजेन बशिल्लो. ताणें मात्शा विरसान दार उक्तें केलें. मागीर तो जायत तितलो आवयकडेन सरुन बसलो.

फाटल्यान बशिल्ल्या चलयानीं आवाज दामून फुतफुतलें.

बंगल्याच्या देट्ट्या लागीं ब्रेक लावन होर्न मारलें, तेन्ना जाणटेल्या रांदप्यान ताकतिकेन येवन दार उक्तें केलें

चलयांनी भायर देंवन धप्प करून दार बंद केलें.

'बाबू, देंव.'

चल्याक पयलींच देंवन वचपा खातीर तो सकयल देंवन रावलो. ताणें हात धरिल्लो भुरग्याक आवडलें ना जायत. हात सोडोवन तो सिमिटा जमनीर व्हाणां घश्टीत भितर धावन गेलो.

तिणें रांदप्याक विचारलें.

'ती गेली ना ?'

'ना. धनी आयिल्ल्या उपरांतच वतली खंय....'

रागान तिचो आवाज कडकडलो.

'भायर घालून दार बंद करपाक तुका सांगिल्लें न्हय ?'

जाणटेलो मान बागोवन वोगीच रावलो. मागीर ती कितें तरी फुतफुत्ता अशें दिसलें.

'गेटिन.'

'हांव चलतां.'

'गेटिन. म्हाका तें घर पळोवपाक जाय. माय प्रोपर्टी, म्हज्या नांवार आसा अशें आयकलां, इतलेंच. वन डे आय मे लिव देर. तूं घर सोडिल्ल्या उपरांत चावी म्हाका दिवपाक जाय. रिपयर करून कंफर्टबल करून मागीर ....'

तो फाटलें दार उक्तें करपाक गेलो, तेन्ना तिणें फुडलें दार उक्तें करून दिलें.

वेळे लागींच्यान वचपी मार्गार येवन स्पीड वाडयतना ती वोगीच हांसली :

'रायटराक बेन्झ कारांत एक ड्रायव ! दिस ईस योर सेंड ऑफ पार्टी. फाल्या शार सोडून वतलो न्हय ? आय विल सी यू ऑफ.'

फावो नाशिल्ले सुवातेर पाविल्ले भशेन पेंच जावन तो आंग चोरून बसलो. कार परतून शारा मदें पांवलें तेन्ना मार्ग विजन दिसलें. तिचो मोव हात स्टियरिंग व्हिलार सोंपेपणान भोंवता म्हणपाचें ताणें अजापान पळयलें.

मेन रोडावयल्यान घुंवन अरूंद वाटेर पांवतना तिणें विचारलें :

'फाटली ती पार्टी कशी जाली ?'

'खंयची पार्टी ?'

'योर पार्टी....घरांत पार्टी जाता, तेन्ना फकत धनयाक आमंत्रण दिवपाचें ?'

ताका संभ्रम जालो.

'कोण कोण आसले ?'

'म्हाका खबर ना.'

'यू आर द कॅर टेकर. यू षुड नो.' मागीर तिणें संकेत दिलोः 'उसरां तरीय म्हाका सगळें कळटा. म्हाका कांय कळनासतना रावना.'

घरां मदल्यान वच्चे वाटेर असाधारण काळोख दिसलो. खंयचे तरी कारणाक लागून मुनसिपल दिवे पेटना जायत.

देट्ट्याकडेन रावयलें तेन्ना तो दुबावान रावलो. काळखांत बुडून पडिल्लें घर दाखयत ताणें सांगलें : 'तेंच घर '

स्टियरिंग व्हिला मदल्या केंद्र बिंदूर नदर थिरावन बशिल्ले तिणें तें आयकलें ना अशें दिसलें.

'घर पळोवपाचें आसा ?'

काळीज धडधडटासतना विचारलें. राती एकदां भायल्या वारांदार पान्याक उरिल्या आपणांक घरचो येजमान जावपाचो प्रसंग येत असो अदमास आशिल्लोच. हड्ड्यांत पाखटांचो फडफडो सोंपलो, तेन्ना खंयच्यान तरी धिटाय सांठली. निगूढ अपेक्षेन, भिरांत आनी निर्दयपण भरसल्ले खर इत्सेन बोनेटा फुडल्यान दुसरे वटेन वचून दार उगडीत विचारलें :

'येवंचीं नात ?'

देट्ट्याचें कवाड उक्तें करून भितर रिगतना थंयच्या उजवाडांत खीणभर तिच्या तोंडावयली अस्वस्थताय दिसली.

काळखांतल्यान, सुकिल्ले पाले पडिल्ल्या आंगणांत तिच्या बरोबर वतना पाय कडकडटात अशें दिसलें.

'हांगा स्टेप्स आसा. सवकासायेन.'

ताणें हात दिलो. थरथरत्या हातांत तिचें तिकतिकीत ताळट पडलें, तेन्ना तोंडार रगत चडलें.

वारांदार चडटना हात सोडलो. दार उक्तें करपाक गरजे परस चड वेळ लागता म्हण ताणें स्वताक शिरापिलें. भितर दिवे पेटयत, घरचो येजमान म्हण बदलत ताणें विचारलें : 'येयात, घर पळयनात ?'

रांदची कुडी आनी थंय वचपाची वाट हुपून तो न्हिदचे कुडींत रिगलो. ताणें सांगलेंः 'हांव फकत हेच कूडीचो उपेग करतां.'

ती वणतेवयले फळें निखळिल्ले आलमारेंतल्यान पुस्तकां काडून चाळून पळयताली.

कितेंय उलोवपाक जाय म्हण ताणें उगडास करून विचारलें :

'हें घर केन्ना मोडून काडटलीं ?'

तिणें तें आयकूंक नाशिल्ले भशेन सांगलें :

'म्हजीं खूब पुस्तकां सांडून गेल्यांत. अजून खूब आसात.'

'एकदां म्हाका तीं पळोवपाक जाय.'

'व्हेन आर यू लीविंग ?'

'थारावंक ना. घडये फाल्या. ना तर परवां.'

ती कुडींत चलत रावली तेन्ना तो अन्तःपुराच्या पारेकारा भशेन पयस रावलो. पुस्तकांतल्यान तोंड उबारून तिणें सांगलें: 'हांव जाणां, आतां तूं कितें चिंतता म्हण.'

कसलोय विचार करीना अशें पटोवन दिवपा खातीर ताणें वोगीच न्हयकाराचो साद केलो.

'म्हजे विशीं कांय थारांव नाका. डोंट थिंक आय अम बॅड. ओनली थिंग ईस, आय अम वरीड. वेरी बॅड डे फॉर मी !'

ती उठून भायर सरली, तेन्ना तोय तिच्या वांगडा गेलो.

परत तिका आंगणांतली वाट दाखोवपाक तिचो हात धरलो. देट्ट्या लागीं पांवतना शाबुद्धी नाच जाल्या अशें भासलें. स्वताक दुर्बोध अशें कितें तरी ताणें सांगलें.

--हें एक सपन. धनगराचे खोंपयेंत राजकुंवरी आयिल्ल्याचो अणभव. हांव कोण न्हय. पुण तुमी दिसच्यो म्हण सदां जनेला लागीं रावतां.

फाटीं ओडिल्लो हात सोडीनासतना घट धरलो.

--आय वर्षिप यू !

जायते फावटी अजाप जातालो. गरजे प्रमाण कशें, कितले बेगीन, उतरांक जीव येता काय !

कारी लागीं रावन निरोप घेतना ताणें उच्चारलें :

'हांव वचना.'

'उं...?'

तुका पळोवन बसपाक जाय. हांगा म्हाका सपन पळोवपाक कांय नाशिल्लें. फुडेंय ह्या धनगरागेर राजकुंवरी येतली. हांव त्या खातीर रावतलों. कारीच्या गाजासयत एक मोटो हास पयसवलो. खिणां उप्रांत आपूण देट्ट्या लागसर काळखांत एकटोच रावला म्हणपाची जाणविकाय जाली.

तो वचून हांतरुणार पडलो. आनी ताणें एक निधी मेळिल्ल्याच्या उल्हासान वळखून घेतलें : अजून बोटांचेर परमळ तिगून उरला.

त्या परमळाचे यादीन भोंवतणीं रात एका फुलावरी चंवरली. ल्हारांचें संगीत आयकत, ताच्या पाकळ्यांचेर माथें दवरून न्हिदलों.

6

शाराचे सिमेवयले एका कुडाच्या ल्हान ट्रॅवलर्स बंगल्याकडेन जीप घुंवडावपाक ड्रायवराक सांगलें.

धनया वांगडा जायते फावटी हांगा आयिल्ल्याची माहिती आसा म्हण कळीत करपाक ड्रायवरान उपदेस दिलो.

'मातशें पयस हाचे परस व्हडलें टूरिस्ट होम आसा. थंय चड सोयी आसतली.'

ताणें तें आयकूंक नाशिल्ल्याचें सवंग केलें.

विश्रांतीघर काळखांत बुडून पडिल्लें. रुखा पाल्या पोंदा पांगरून पडिल्लें आंगण पळयतना दिसलें, हालीं थंय कोण रावपाक येवंक ना.

ड्रायवरान कार वारांदा फुडें रावयली आनी दोन मिनटांक होर्न वाजयलें, तेन्ना काळखांतल्यान वाट करून वाचमॅन आयलो. ताणें वारांदावयलो दीवो पेटोवन कूड उक्ती करपाक प्रयत्न केलो, तेन्नाच जिपांतल्यान सकयल देंवलो.

कर्कश विटयेची, फुटिल्ली जमीन. बेत निखळिल्ल्यान बसपाक उपकारचें ना अशें पोन्नें वोल्तेर. निस्तेज हारशो. बुतांव तुंटिल्लो, शिवण सोडिल्लो कोट घालून माथ्याक रुमाल बांदून आयिल्लो जाण्टेलो, मिशयाळो कुटककार दुबळो आसलो. आलमार उक्ती करून घडी घालून दवरिल्लो चादर काडून पोन्न्या हांतरुणार पातळयलो. आनी मोनेपणान उदकाचो खुजो घेवन न्हाणयेचें फाटलें दार कश्टान उक्तें करून भायर गेलो.

मेजार पाय दवरून सिगरेट पेटयत समाधानान बसलों तेन्ना ड्रायवर कुडींत आयलो.

'रावपाक टूरिस्ट होमच खूब बरें. हांगा कोण येवपाचो ना.'

आनी तो 'कोण' हाचो अर्थ समजलो ना काय म्हण मुमुरख्यान हांसलो.

तोंडार विरस दाखयलो.

हांका स्वतंत्रपणान उलोवपाचो जो काळ आसलो, तो फाटीं पडला. ऑफीसांत पयलीं मेनोन हाणें तें समजून घेतलें. अकाउंटिंग, यार्ड, मिल आदी सगळे कडेन वचपाक लागलों, तेन्ना थंयच्या नोकरांकय समजलें. हाणें अजून समजून घेवंक ना. प्रवासांत जायते फावट ती याद जाताली. एकच उतरान जाप दितनाय तो इश्टागतीच्या सुरान उलयतालो.

सीटार आपणान दवरिल्ली फस्क काडून बेपरवायेन तो जेन्ना जेन्ना बीडी ओडटालो, तेन्ना तेन्ना तिडक मारताली. आतां अपेक्षे प्रमाण तो अधिकारान कुडींत फिरत आसा.

ताणें तोंड घुंवडायनासतना थंड वाऱ्यांत तिगून राविल्ल्या धुंवराच्या वलयाकडेन पळयत सांगलें :

'ड्रायवर, कारांतल्यान पेट हाडून दवर.'

त्या अधिकाराच्या सुरान ताचें तोंड बाविल्लें तिरशा दोळ्यान पळयलें. ताचे कडल्यान विरोधाची जाप येतली काय म्हण एक खीण आव्हानाचे भावनेन रावलो. यो, धिटाय आसा तर यो !

तकली बागोवन भायर गेलो. आनी पेटो हाडून ताणें मेजार गरजे परस चड फोर्सान दवरली. रागा बदल अवज्ञेचो हास आयलो.

(सोंपूंक ना. ह्या फुडें तुका चड कळपाचें आसा !) ऑफीसांत, मिलांत आनी यार्डांत आयिल्लो हो बदल हलींच लक्षांत आयिल्लो. ऑक्षनाक धनयान धाडपाक सुरु केल्लें हालींच न्हय ?

काय ताचे पयलीं ? मेनोनाचे दोळे सगळे कडेन पांवतात. धनयाली बायल घरा येता म्हणपाचें ताका कळ्ळे बगर रावचें ना. अपवादाचीं ल्हान ल्हारां वयल्या पांवड्यार व्हाळपाक लागलां म्हण कळ्ळें, तेन्ना मनांत अभिमान जालो. गजाल पात्रावांच्या कानार पडटली तेन्ना जें दृश्य बदलपाचें आसा ताचे खातीर भिरांतेन तशेंच उमेदान वाट पळयत रावलों.

मेनोन धांवत खरशेत घरा आयलो, तेन्ना कितेंय आयकुपाक तयार जावन रावलों.

धनयाक आस्पत्रेंत घाला. बलायकी बरी ना.

नर्सिंग होमाच्या आंगणांत कारी भरिल्ल्यो. राती न्हाणयेंत पडलो. बायलेची बोब आयकून नोकर धांवत आयले, तेन्ना बेशुद्ध आशिल्लो.

कोण तरी सांगलें : 'स्ट्रोक खंय. पॅरालिसिस.' एका म्हयन्याच्या उपचारा उपरांत बंगल्यांत परत आयलो, तेन्ना एका बाजूंत आंग धरिल्लें..........

वाचमॅन न्हाणयेंत उदक भरतालो.

कुटकाच्या मल्याळमांत ताणें येवन खावपाक कितें हाडूं म्हण विचारलें, तेन्ना रागान सिगरेट ओडीत राविल्ल्या ड्रायवराक सांगलें :

'ह्या वाचमॅनाकय घेवन टाउनाक वच.' मागीर जाण्टेल्याक सांगलें :'ऑमलेट व ब्रेड हाड. लायट कितेंय. ड्रायवरय कितेंय खावन यो.'

ड्रायवराक पांच रुपये दिले.

ते भायर गेले. कुडींत एकटो जालों तेन्ना उठून जनेल उगडलें. देगण्यांतल्या रुखांचेर बर्फाचीं कुपां उगडासा भशेन व्हाळत रावली. थंडाय चड जायत आसा. शर्टाचो कवळून दवरिल्लो हात सोडयलो. आनीयेक सिगरेट पेटयलें.

वाचमॅन आनी ड्रायवर परत आयले तेन्ना ताणें सांगलें : 'वाचमॅन, ड्रायवराक न्हिदपाक कितें तरी वेवस्था करून दी.'

'जायत पात्रांव.'

ड्रायवर आशेन कुडींतले दुसरे खाटेचेर नदर घालतना दिसलो.

कुटककारान हाडून पांयालागीं दवरिल्ली, पोन्रेपणाचो वास हाडपी कांबळ पांगरून न्हिदपाक लागलों, तेन्ना भायर कार येवन राविल्ल्याचो साद आयकलो.

'हलो!'

ओल्लूरच्यान करुणाकरन आनी कोची थावन मुहम्मद सेठ. तीसऱ्या अनवळख्याची करुणाकरन हाणें वळख करून दिलीः अय्यंगार. मद्रासाच्या सगळ्यांत व्हडल्या एक्सपोर्टरांमदलो एकलो.

'श्रीनिवासन कसो आसा ?'

'बरो आसा.'

भायर सरचे पयलीं निरोप घेवपाक धनयाचे कुडींत गेलो, तेन्ना पळयल्लें दृश्य मनांत येवन गेलें.

दावो हात आनी दावो पाय घेवन दोरयेक धरून न्हाणयेंत वतना मजत करपाक गेल्ल्या नोकराक ताणें संवलें :'हांगच्यान तोंड घेवन वच, सुण्याच्या'. दोळ्यांतलें निर्दयपण आनी जिबेची धार चड जाल्ली दिसली. सिटिंग रूमाचे देगेर घाल्ल्या हांतरुणार आयुर्वेद वैजान सांगिल्ले प्रमाण सगळो दीस पारव्यांची उब घेत आड पडता. रात जाल्यार नोकरांचे मजतेन न्हिदपाचे कुडींत वता.....

'हांगा कित्याक रावला ?'

'कांय ना. हांगा क्वयट आसा.'

करुणाकरनाचे दोळे तांबडे जाल्ले. उलयतना विस्कीचो मात्सो वास मरतालो.

तांचे सांगाता भायर सरलो. कारींत बसून ते पदरान हड्डें पांगुरपी कुटकाच्या बायलांचे सोबितकायेची वर्णना करताले. ताणीं फाटले पावणेच्यो साहसाच्यो काणयो सांगल्यो. तेन्ना आपले भितरूच सांगलें : लक्षांचो वेव्हार करप्यां मदें मान्यताय मेळ्या. मदराती टी.बी. मुखार हाडून ताणीं सोडलो तेन्ना मनांत एकच गजाल उठून राविल्ली. फाल्या मोल चड सांगनासतना पावणेंतल्यान फाटीं सरलो तर अय्यंगार पांच हजार रुपये रोख दितलो.

पांच हजार रुपये !

धा वरांक डेपो मुखार जीप थामयलें, तेन्ना करुणाकरान लागीं येवन विचारलें:

'रातीं सांगिल्लें विसरूंक ना न्हय ?'

'हांव तितले बेगीन कांयच विसरना.'

टुरिस्ट होमांत रुपयांची वांटणी जाल्ल्या उप्रांत सेठून सुचयलें :

'हाच्यान सोंपलें ना. तुवें स्वामीले बोटीर येवपाक जाय.'

तेन्ना रोखडेंच परतून वचपाचो निर्णय करून उठलो. एकठांय वचूंया म्हण ताणीं सांगलें. रातीं कितें कितें करूंयेता म्हण ताणीं येवजण्यो घाल्यो. पुण कुशळतायेन सगळें टाळ्ळें.

पांच हजार रुपयांचो लखाटो बनयना भितर हड्ड्याक दसून उरला....

दोंगरां मदल्यान धांवच्या जीपाक फावोसो वेग ना अशें अणभवलें.

शारांत पांवपाक मन हुतहुततालें.

सांजेच्या हयन्हयशा उजवाडांत जनेलाचो पड्डो कुशीक करून, अपेक्षेन देट्टयाकडेन पळयत रावपाची ओड जाल्या. थंय कारीचें दार बंद जातना हांगा काळजाचीं कवाडां उगडटात... सिमिटाच्या सोंपणांचेर हाय हील्ड षूचो ल्हवू साद जाता, तेन्ना कालच्या फुलांच्या पाकळ्यांवरी खिणां झडून वतात. रंग आनी

परमळ दोनय हातांत पडून चिड्डता तेन्ना शिरंत्रानी संवसाराचें वजन आपल्या भुजांचेर घेतिल्ल्या राखेसाचें बळगें व्हाळटा......

शारा लागींच्या वाठारांतलें तें ल्हान घर आवडपाक लागिल्लें.

जनेलांक पातळ-पांचवो पड्डो घालो. दाराक चित्रांचो, मदींच फाळिल्लो पड्डो. हांतरुणार, नीळ देगेचें धवें चादर. जनेलाचे पड्डे अपूरबायेन कुडींतलो थंड, मंद काळोख वाडयता.

खाटेर बसून हात नीट केल्ल्यार पांवत तितल्या अंतरार रेकॉर्ड प्लेयर दवरिल्लें.

'आय ॲम गोयिंग टू गिव यू सम थिंग. अ कंपानियन फॉर यू.'

फकत पातळ हळडुवें सॅटिन पेटीकोट घालून रावन तिणें रेकॉर्डर कशें चालू करप म्हण सांगून दिलें. त्याच दिसा सांजे यार्डाचो मेजपी आयलो.

भायरच रावन उलोवन धाडीत आसतना ताणें सांगलें :

'पत्रावांलें कार पळयलें, भायर.'

'पत्रांव ना. कार हांवें हाडिल्लें.'

आनीकय फोडणिशी करून दिवपाची गरज आसा काय म्हण विरसाचें तोंड करून रावलों, तेन्ना तो बेगीन चल्लो.

तिणें पॉप गायकांची माहिती दीत आसतना विद्यार्थी कसो आयकत रावलो.

- पॅट ब्यून 'मूर्खांच्या कीर्त मांटवां' विशीं गायता .

- 'काळख्या चंद्रीमा' विशीं गावपी टोनी ब्रेंट इंडियन खंय.

- माय पेट, डोंट बी फॉर्मल. कॉल मी माय नेम.

- शक्य ना. कितें तरी जाता.

- नांवान उलो मार. आगो, म्हण उलो मार. आय लायक इट !

तेन्ना मोट्यान हांसलो.

- माय पेट. म्हज्या मोगा.

रेश्मी सुता वरी गिताचे धागे कुडींत व्हाळून भेंवतणींत पातळ चादर विणटाले. कांय खिणां उपरांत उश्यार मात केसांचो वास आनी हांतरुणार मिरयो बाकी उरल्यो तेन्ना मनांत दुख भरसल्ली गोडसाण येता. जेन्ना फातराच्या सोपणांचेर पावलांचो साद आयकुपाक मेळटलो, त्या आनीयेका दिसाची, खिणाची वाट पळोवपाक लागतां.

कुटक सावन परत आयल्यार तिसऱ्या दिसाची गजाल.

आयतारा सकाळीं उठटना चिंतलें : आयज ती येवचे बगर रावची ना.

मिलांत आनी यार्डांत वचून दनपाराच परत आयलो. चेड्यान घर नितळ करून न्हाणयेंत उदक भरून दवरलें आनी टिफिन कॅरियरांत जेवण आनी फ्लास्कांत कॉफी हाडून तो रावलो, तेन्ना ताका सांगलें :

'वच तूं. रातचो आठ वरांक यो.'

धनयान ताका प्रश्न करीनासतना सांगिल्लें आयकुपाक शिकयल्लें.

कर्टनाच्या खांचींतल्यान देट्ट्याकडेन पळयत रावलों. खंयच्याय खिणांत थंयच्या दारा वयर वाऱ्यांत उडचे मुदयाळे केस आनी तट्टटीत तोंड दिसत हे अपेक्षेन बसून आसतना दुसरो कोण तरी येतना दिसलो. मिलांतलो हिशोब दवरपी पाच्चुक्कुट्टी आसत अशें दिसलें. रोखडेंच कच्च जालें. परमेश्वरदादा. व्हडल्या आवाजान नांक पिळीत, हांसत परमेश्वर दादा वारांदार चडलो. हासपाक वावुरलों.

'नित्तोच आयलो ?'

'काल आयिल्लों....तिची बलायकी बरी ना. काल आस्पत्रेंत अडमिट केलां. '

ती म्हळ्यार व्हनीबाय.

'कितें जालें ?'

'एक दोन म्हयने जाले. कितें खाल्यारूय ओंकता. ऑपरेशन जाय अशें दिसता.'

नव्यान घेतिल्ल्या कदेलां पैकींचें एक वारांदार हाडून घालें.

खरखरीत बुशकोटाचें बुतांव सोडोवन हड्ड्याकडेन फुंक मारीत परमेश्वरदादा वोगीच बसलो.

'जेवण जालें ?'

'हांव जेवन आयलां. तुका कशें हांगा - मेसाची वेवस्था आसा ?'

'चेडो त्या त्या वेळार हाडून दिता. होटलांतल्यान.'

व्हनयेचे बलायके विशीं गरज नाशिल्ले प्रस्न विचारले. ताप आसा ? पोटांत दुखता ? परमेश्वर दादाक उलोवपाक वेळ मेळचो न्हय म्हणपाची गरज आसली. आस्पत्रेंत सोय आसा ? जनरल वार्डांत घाल्या. स्पेशल वार्डांत घाल्ली तर राती बरोबर रावपाक सोडटात. ताणें स्पेशल वार्डाचें भाडें आदीं विशय सांगलें तेन्ना धैर्याक सांगलें :

'तें कांय व्हडलें न्हय. कशीय वेवस्था करया.'

एकलोच बसून जेवतना रूच दिसली ना मन अस्वस्थ आसलें. परमेश्वर दादा केन्नाय अशें विचारीत :'तीस कोसांचो अंतर मरे हांगच्यान. थंय कित्याक येना?'

जेविल्ले भशेन करून टिफिनाचीं आयदनां दाळून दवरलीं. हात धूवन वारांदार आयलो, तेन्ना दादा कालचें दैनिक वाचतालो.

'बापयचें पत्र नाशिल्लें ?'

'काल हांवें पैसे धाडल्यात.'

मनिऑर्डर कूपनांत केन्नाय बरोवपाचें एक वाक्य आसा : लेटर फोलोस. चीट फाटल्यान येवपाची आसा.

LIBRARY

- बरोवपाची संवय ना. पयशे मेळपाक लागले तेन्ना सावन हुंडेकाराक दिवचे भशेन वेवस्थितपणान मनिऑर्डर धाडीत आसा.

'तूं आयतारा येतलो म्हण आई म्हणटाली. हांव थंय गेल्लों. थंय तीन चार आयतारा तुजे खातीर रावलों.'

'येवपाचें चिंतिल्लें. तेन्ना प्रोप्रायटर दुयेंत पडलो. खूब काम आसा. एकदम रेसपोन्सिबिलीटीस. सनडेस लेगीत - '

बेपरवायेन कितें कितें उलयत आसां म्हण कळून आयलें. तेन्ना संभ्रम लिपोवपा खातीर एक सिगरेट पेटयलें. धुंवर सोडिल्ल्या उपरांत उगडास जालो, परमेश्वरदादा मुखार पयलीं केन्ना सिगरेट ओडपाची धिटाय नाशिल्ली. आतां ताच्या मुखार बसून सिगरेट ओडटा.

आदरान सिगरेट पॅकट ताच्या मुखार दवरलें.

परमेश्वर दादान तें लक्षांत घेतलें ना अशें दिसलें.

'अरिश्ट आमचें. आईचीय बलायकी बरी ना. सदां मांद्रेरूच आसा.'

'खंयचे तरी डॉक्टराक दाखोवं येता न्हय ?'

'मूस्साकडेन व्हरून दाखयली. तो डॉक्टर लासर ना, ताका दोन तीन फावटी हाडलो.'

परमेश्वरदादान वक्ल काडून पुसलें आनी पॉकटांतल्यान उण्या मोलाचें स्टार सिगरेट काडलें. अर्द कुडको करून पेटयलें. तो धुंवर सोडीत बशिल्लो पळोवन सहताप दिसलो. फाटल्या कांय वर्सानी दादा रोखडोच म्हांतारो जालो. कानांवयर केस पिकल्यात. ताळवे वयले केस झडून खड्डेर पुळयो पडल्यात. पळोवन वीट आयली.

वेळाची जाणविकाय जाली, तेन्ना विचारलें:

'व्हनी बाय खंयच्या वार्डांत पडल्या ?'

'सोळा नंबर. माळयेर पयसुल्ले कडेन.'

देट्ट्याकडेन कार येवन रावत काय म्हण भिरांत जाली. आतां खंयच्याय खिणांत पांवयेता. मानसिक आस्पत्रेचे सल्लागार समितीची बसका दोन वरांक म्हण सांगिल्लें. त्या उपरांत परतून वतना हे वाटेन येतली म्हण सांगिल्लें.

'तूं काल रातीं खंय राविल्लो ? '

'आस्पत्रे लागींच एका हॉटेलांत भाड्याची कुडी घेतली. राती तुजें घर सोदून काडपाक त्रास जातलो म्हण थंयच न्हिदलों.'

दादा भायर सरना तर एक भेट सांडून वतली अशी भिरांत जाली. भितर वचून शर्ट मुंड बदलून परत दादा लागीं वचून सांगलेः 'म्हाका गुदांवा लागीं वचपाचें आसा. एक बयर आयलां.'

दादा उठलो.

'हांव वचून येता. दादा हांगा बसून मात्सो विसव घे.'

अपेक्षे प्रमाण जाप आयली.

'नाका. हांव येता.'

'काम सोंपना फुडें हांव आस्पत्रींत पांवतलों'. दार बंद करून भायर सरलो. अरूंद वाटेचे मोडणेर पांवतना सांगलें :

'सामकी वच. णव नंबराचें बस मेळटलें. आस्पत्रे मुखार देवंयेता.'

अरूंद वाटेर चोरा भशेन लिपचोरयां घूंवन चल्लों.

बंद दार परत उगडटना देट्ट्या लागीं काराचें ब्रेक मारिल्ल्याचो साद जालो.......

7

आस्पत्रेच्या वातावरणांत वीट हाडपी वासाक लागून घायांचो उगडास जालो.

लोखणाचे खाटेर कमर मेरेन तांबडे कांबळीन पांगरून व्हनी पडिल्ली. तिचें तोंड धवें दिसलें. लागीं वतना थकिल्ले दोळे उल्हासान लिकलिकले.

व्हनीबाय कागाळ करतली अशी चिंतिल्लें. पुण तिणें तक्रार केली ना. सुकिल्ल्या ओंठार आनी ओले जावंक लागिल्ल्या दोळ्यांत दुख दिसलें.

'बरो मरे तूं. कालच्यान हांव वाट पळयताली.'

'दादान सांगतनाच कळ्ळें म्हाका.' खाटेच्या शेवटाक हुमकळायिल्ल्या चार्टाचीं कागदां तज्ञा भशेन तपासलें :'स्पेशल रूम घेवया. दादाक सांगलां. वेळ मेळटना म्हाका थंय येवपाक बरें जातलें. कांय भियेंव नाका, आं. सगळ्या सोयींची वेवस्था करूंया.'

'सदां तुजी खबर घेतां. आतां तुज्या भाग्याचो वेळ पावला, न्हय?'

'ओ, कसलें भाग्य !'वोगीच हासलों.

'म्हाका तुजे पयशे बियशे कांय नाकात. पुण अदीं मदीं चीट कित्याक बरयना?'

वोगीच रावलों.

जेन्ना व्हनये खातीर तोरां आनी बोरां सोदीत दोंगुल्ल्यांचे चडटेर फिरतालों, तो काळ कितले पयसुल्लो जाला म्हण चिंतलें.

नुलयत राविल्लो पळोवन तिणें सांगलें.

'बस हांगा.'

खाटेर बसलों.

'बलायकी बरी जावं दी. एक दीस सेतूगेर येवन रावनच वतली. खूब उलोवपाचें आसा.'

'बलायकी बेगीन बरी जातली. आनी तुका म्हगेर जायते दीस संतोसान रावचेंच पडटलें.'

'कसलो संतोस ! भुरग्यांचे चिंतेन खासावीस जातां.'

वार्डांत रोग्यांक पळोवपाक आयिल्ले लोक खाटी भोंवतणीं गर्दी करून राविल्ले. चोंयवशीन उलोवपांचो बोवाळ.

'देड म्हयने जाले, हांव तुमगेरूच आसां. आई दुयेंत पडली, तेन्ना सावन.'

ती घरच्यो गजाली आनी गांवच्यो खबरी सांगपाक लागली तेन्ना भोंवतणचो बोवाळ पयसवलो. व्हनी मेस्ता पोरसांत आयिल्लो चोर बांयत पडिल्ल्याची खबर सांगून हांसली. हांसतना ती दोळे धांपताली.

'माधवमामा सद्या घरा रावता, तूं जाणा मरे ?'

'ना.'

'माधवमामान यूसूपाचें दुकान घेतलें. जिनसाचो वेपार. बरो वेपार खंय.'

'आयकलें.'

'उत्तरे कडेन ताणीं वांटणी करून घेतली. खबर आसा तुका ?'

खबर नासली. वेपार सुरू केल्ल्याची माहितीय नाशिल्ली. तरीय सांगलें :

'पयर कोणे तरी सांगलें.'

'ते धाकटे चलयेचें लग्न जालें. सेलम, तंजावूरा वा आनी खंयतरी एक वर्कषॉपांत नोकर खंय. उम्मरत्तूकार तो'

सुमित्रा ? तिचे विशीं कितें सांगतली म्हण आयकुपाची इत्सा जाली, पुण दामून धरली. सुमित्रान आनी देवून आस्पदेची वांटणी केली. दोंगुल्ल्याचेर ल्हानशें घर करून सुमित्रा एकलीच रावता. देवू उत्तरेकडले त्या घरांतय. माधवमामा अप्रूप जावन थंय वता. भुरग्यांक पळयता, तांच्या खर्चा खातीर कितेंय दिता.

व्हनीबाय उलोवपाक लागली तेन्ना दोंगुल्ल्यावयलें घर आनी शिवरात्री दिसा जाल्लें झगडें मनांतच पळयलें.

--शिवरात्रीचो दीस. गांवकारानी पयशे एकठांय करून मनयल्लो. त्या दिसा माधमामान च्याचें दुकान उकतें केलें. बरो लाभ मेळ्ळो. उण्णि नंबूतिरीकय कामाक लायलो. पीठ वाटिल्लें सारखें जालें ना म्हण माधवमामान लोकां मुखार उण्णि नंबूतिरीक मारलो. दुकानांत सांजे देवाची भोंवडी पळोवपाक देवू आनी भुरगीं थंय गेल्लीं. देवून माधवममाक धरलो, तेन्ना तिकाय पेट पडलो. तेदूस राती देवूगेर तिची बोब आयकली. माधवमामा थंयच्यान आयलो.

आवयन फोर्स केलो तरीय कांय दिसा माधवमामा थंय देवूगेर गेलो ना. कंडनकुळंगरा मेनोनान मद्ध्यस्तपण केल्ल्या उपरांत सद्याक माधवमामा दिसाचो थय वचून भुरग्यांक पळयता.

'ती सुमित्राय दुयेंत पडल्या. मोडणें येता तिका.'

ब्रह्मरक्षसाचे देंवळेलागीं घर बांदिल्ल्यान तो रोग लागलो अशी लोकांची म्हणी. एकदां न्हंयत बुडून पुशीनासतना शेता बांदावयल्यान अड्डून बोब मारीत

धांवली. तीच सुरवात. दक्षिणेकडल्या शेताशेवटाक जी खारज आसा थंय लोकांनी धरली तेन्ना ती बेशुद्ध जाल्ली.

'कोण आसा तिचे लागीं ?'

' कोण ना रे.'

परमेश्वरदादा पिशवेंत दुधाचें आयदन, रोटी आनी ऑरंज घेवन आयलो. ताणे व्हनयेक शिटकायलें :

'पुरो जावन पडल्या तरीय वोगीच रावं नज तुका ?'

सोयऱ्यानी वचपाची घंटी वाजली, तेन्ना दादाक सांगलें :

'येता हांव.'

'हांवय येतां.'

फाल्या मेळया अशें सांगून व्हनयेचो निरोप घेवन भायर सरलों.

'ती कूड सोडून तूं म्हज्या बरोबर येवन राव.'

'भाडें अडेज रुपये मरे. आनी लागींच न्हय ! हांगाच रावतां.'

आस्पत्रे लागशिल्ल्या ल्हान हॉटला मुखार निरोप घेवपाक रावलों तेन्ना दादान सांगलें :

'यो रे भितर. काम कांय ना न्हय ?'

'तशें काम कांय ना. '

कुडींत, शर्ट काडून, दुसरें मुंड न्हेसून दादा खाटेर बसलो तेन्ना तो बापय परसूय चड दुबळो जाला अशें दिसलें.

'कितल्या दिसांची लीव आसा ?'

'पंदरा दिसांची. चड लीव घेतली तर फुडें लोस ऑफ पे घेवंची पडटली.'

दादा कितें तरी संगपाची तयारी करता अशें भासलें. अस्वस्थताय दिसची न्हय म्हण आनीयेक सिगरेट पेटयलें.

'तुका चीट बरोवंची म्हण चिंतिल्लें. बरोवनय कांय फायदो ना. तूं जाप धाडपाचो ना.'

संकोचून ल्हान जायत आसा अशें दिसलें.

कितें तरी सांगपाची सुरवात केली. पुण पटोवन दिवपाक कांय कारणां नासलीं. देखून आंयंडो गिळून वोगीच बसलों.

'पुष्पोत्त ते चलये विशीं कितें थारायलां तुवें ?'

'पळोवया.'

'ते विशीं कोणाचो विरोध ना. पयलीं कोणें कितें सांगलें म्हण तूं कित्याक मनाक लागोवन घेता ?'

'उं, पळोवया.'

'केन्ना ?'

प्रत्यक्ष जाप दीनासतना कामाचे गडबडे विशीं सांगलें. स्वताचें बिसिनस सुरू करपाचें आसा. त्या खातीर भांडवल जाय. मनांत व्हडल्यो येवजण्यो आसात.

सगळें आयकूनय दादाल्या तोंडार निर्विकार भाव दिसलो.

'हांव बेगीन परतून येतलों.'

'उं.'

ताचो मात लेगीत भरवंसो नाशिल्ले भशेन दादान तशें म्हळ्ळें.

उठून पॉकटांत पयलीं येवजून दवरिल्ले शंबर रुपयांचें नोट दितना सांगलें :

'हें दवर. फाल्याच स्पेशल वार्डांत व्हेल्यार बरें.'

'नाका. गरजेक जाय तितले म्हज्या हातांत आसा.'

ताका कशें रुपये घेवपाक लावप म्हण कळनासतना गोंदळून रावलो.

'नाका रे. म्हाका तसो त्रास कांय ना.'

नोटाच्यो चार घडी केल्ल्यो आनी परत पॉकटांत घालून भायर आयलो.

रातचे सुरवातेक वयर सकयल जावंच्या शारांतल्यान एकलोच चलत आसतना, ब्रह्मरक्षसाच्या देवळा लागीं, खोंपयेंत एकलीच रावपी सुमित्राचो उगडास जालो. शारांतले गर्दीच्यो वाटो दोळ्या फुडल्यान पुसून गेल्यो. फुडें सगळ्यार जांबळीचें मळ आनी दोंगुल्ल्याची देंवती. सांडून गेल्लो एक सबंद संवसार. बुतांव तुटिल्लें ट्राउसर मुंजिर खोंवन थंय धांवत भोंविल्ल्या एका भुरग्यांचें चित्र मनांत दिसता. फुटूंक नाशिल्ल्या एका जांबळा खातीर सगळे देंवतेर तो भोंवलो. निमाणें तें सोदून घेवन व्हनयेक भेटयलें आनी तिचे धवे सुंदर दांत वायलट रंगाचे जाले तेन्ना अभिमानान आंगार कांटो आयलो......

थकिल्ल्या पांवलानी परत चल्लो तेन्ना शाराचे हजार साद धांवन घेरावन आड्‌डुपाक लागले.

8

न्हंय सुकून पडल्या.

सुकिल्ले रेंवेवयल्यान व्हाळून गेल्लीं वर्सां फाटीं घालून, चलत मार्गार चडलो.

धक्यार, नव्यान चिऱ्याचीं सोंपणां बांदल्यांत. पयस चुडटांच्या पाख्याची *स्रांबी* दुरुस्त करून, नळ्याची मशीद म्हण बदल्ल्या.

मार्गावयल्यान वचपी सोळा वर्सांचे किशोर ताका बारीकसाणेन पळयत गेले.

हालींच गांवा लागीं हायस्कूल उबें जालां. पयलीं पांचवे यत्ते उपरांत शिक्षण थामोवन लोक शेतकामती व वेपार करताले. सद्या सगळे भुरग्यांक हायस्कूला धाडटात. बीडीच्या धुंवरांन वा पेनसिलान मीशी काळी करून, कॉलर वयर करून ते चलून वतना हासपाक आयलें. मात्सें दुखय जालें. मनांत गांवचे फोंडकुल्याचे

वाटेवयले राजकुंवर सर्टिफिकेटां घेवन नोकरे खातीर भीक मागपाक देंवचेलें दृश्य पळयलें.

पुण तें खूब पयस. फकत एका म्हा मंत्रान उगडचेलीं हजार कवाडां बंद दवरून शार एक महा गुपीता भशेन मुखार पडलां. देट्टीं आनी बोर्डां हुमकळायल्लीं कमनां सोडून पयस, सांवटेंत, हूम पुशीत खरशेत रावून आसतना, येत वचत आशिल्ल्या लोकांक पळयतां - सुडयेन, नसायेन.

वाटेवयल्यान सवकासायेन चलतना पयलीं न्हंयचे देगेर नव्या नव्ळ्या घरा वयर असभ्य रीतीन उबें करून दवरिल्लें बावलें पयलीं दिसलें. थंय आदीं कोण रावतालो ? थंय नुस्तेंकार नायत्याची खोपी आसली. ताच्या फुड्यांत वाटे कुशीन दीसभर सांवट दिवन जुंवळे पिंपळा रूख उरिल्ले. पिंपळ कापला. ताचे सांवळेंत म्हाल भरिल्ले गाडयेच्या बैलांक गळ्यांतले घंटी सपुल्लो साद करीत आसतना, मात्सो वेळ चाबडायत रावन विसव घेवपाक मेळटालें.

कंडनकुळंगराकारांच्या देट्ट्या कडेन वचपी शेतांतल्या लांब बांदांक पयलीं एका मार्गाची रुंदाय आसली. आतां तो मार्ग दोनय वशींनी कापून काडिल्ल्यान अरूंद जाला आनी हांगा थंय मोडून पडला. पयलीं ताचेवयल्यान एका बैलाक बांदिल्ली गाडी वचपा खातीर तो व्हडलो बांद केल्लो खंय.

मार्गा कुशींत ब्लॉककारानी बोर्ड लायलां. तो वाचपाक रावलो ना. वांयगणाचे लुंवणे उप्रांतचें शेत आशाडांतल्या पयल्या पावसा खातीर वाट पळेत उरला. उत्तरे कडल्या देट्ट्या मुखार पावलों तेन्ना काळीज धडधडपाक लागलें. ना. भायर कोण ना. कुळागरांतल्यान कोण पळयत आसा काय ? आपल्या घरा मुखार येवन पळय तर सोंपणां कोसळून फातर शिंपडून पडल्यांत. शेळ्यान पांगरून पडिल्ल्या दुर्गाचो कोनशो फाळून माड शेता कडेन बागून रावला. बोट लागून आड्याची वाळटी लागिल्ली धिगी कडकडली.

पोन्र्या पाख्या सकयल पोंग घालून बशिल्लें घर दिसलें तेन्ना बोड करून, ताळवेर पुडी लावन वत घेत बशिल्ले खंयचे तरी म्हांतारेची याद जाली. वयल्या आंगणार वचपी सोंपणांचेर ताकतिकेन चडलो.

पडवेर चडटना तकली वयर लागची न्हय म्हणून बागचें पडलें. तेन्ना दाराकडेन येवन पळोवपी बारीक, काळशी चली दिसली.

-- पत्मू !

कालची पत्मू, जी नांकांतलो पिणसो व्हाळयत, हट करताली. कुळागरांतल्यान तिका हांडीर धरून उत्तरे कडले घरा धांवतना, फाटल्यान मावशेची बोब आयकताली......

'कशी आसा गो ? मावशी खंय ?'

आनंदान थरथरपी आवाजान तिणें उलो दिलो :

'आई, सेतूदादा !'

वणटे लागीं घाल्ल्या शेणाचे राशींत कायळे आनी कोंबे तट्टटीत किड्यांक चोंचावन खाताले. वयल्या आड्याक धरून रावतना याद जाली : जमनीर पांयांच्या बोटांर रावन वांस्याक बोट लावपाचो प्रयत्न करतालो. उंचाय चडल्या काय म्हण पळोवपा खातीर आठवड्यांत एकदां तो अभ्यास करतालो.

हातान भायर आयिल्लो निथ्रू पुशीत मावशी कुंटत कुंटत वारांदार पांवली.

'कोण आयलां ? म्हज्या पुता, आमकां कांय विसरूंक ना मरे ? कितलो काळ जालो --'

दाराक तेंकून रावन ती रडपाक लागली, तेन्ना ताकतिकेन भायर आयलो. मानाये तकलेवयल्यान पेटो सकयल देंवयल्यो.

पिरायेन तिचेर व्हडलो बदल कांय करूंक ना अशें दिसलें. ओंठा भोंवतणीं तांबड्या कोडाचे कुरवे चड जाल्ले दिसतात. केस चड पिकल्यात. ती चड भागल्या. मिरयो पडिल्ल्या पांवलांचेर तांबड्या कोडाच्यो कुरू दिसता.

'एक दोन न्हय. कितलीं वर्सां जाल्यांत....येतलो येतलो म्हण कितले दीस वाट पळयलें !'

परतून उतरां रडण्यांत बुडपाक लागलीं, तेन्ना तो भितर गेलो. पयलीं दिसलें, घर, पडवी, भितरली वारांदा सगळें मनांत सांबाळून दवरिल्ल्या रुपा परस ल्हान जालांत.

रडत रडत आसतना मावशेन परत उच्चारिल्लीं उतरां आयकली :

'मावशेक आनी चड काळ कांय ना रे.'

भितरल्या दाराकडेन काकुळटेचो हास हासून आंगचोरून राविल्ले पत्मूक काल वचून आज परत आयिल्ल्या घरकाराचें सवंग करीत ताणें सांगलें :

'बाय गो, ती पेट वयल्या कुडांत व्हरून दवर म्हण.'

ती भायर येतना पळयलें, तिणें बुरशें मुंड बदलून बरें न्हसलां. पॉकटांतल्यान दोन रुपये काडून दीवन सांगलें :

'हे ताका दी.'

भायर वचत आसतना, जमनीर उक्ऱड्यां बसून रडण्यामदें पिरंगुपी आवयक तिणें हळू आवाजान शिटकायल्ले आयकलें :

'श्..श्...रडिल्लें पूरो. कोण तरी येतात.'

'आगो' मावशेन स्वता संयम बाळगिला.

'ताका बसपाक मांद्री घालून दी. '

रडणें बंद जालें म्हण खात्री जाली, तेन्ना परत वारांदार गेलो. थंय बापयक बसपाक जें वोल्तेर हाडून दितालों, तें दिसलें ना. वणतेवयल्या सोप्यार पडिल्लो बुराख बंद करपाक सिमिट घाल्लें. सिमिटय निखळून गेलां.

'वोल्तेराचें इस्क्रू मोडलें. बसल्यार पडटलो.' पत्मून संकोचान सांगलें.

भायल्यान आयिल्ले लोक आंगणांत पावले. नारायणन नायर, अप्पु नायर. शंकुण्णीचे भायर येवन राविल्ले दांत काडिल्ल्यान ताची रोखडीच वळख मेळ्ळी ना.

'कितें बाबा, हांगा येवपाची वाट कांय विसरुंक ना मू ?'

हांसत सगळ्यांची वासपूस केली. उतरांत आदर आसा.

'बरें मू, नारायणन नायर ?'

'वाटेर कोणतरी अंदाजो करून सांगिल्लें. तूंच काय म्हण पळोवपाक आयिल्ले.'

'बसात. ती मांद्री घालून दी गो !'

'मांद्री कांय नाका !'

ते फुटिल्ले जमनीर बसले. तोय सोंपणांचेर पाय दवरून, खांब्याक तेंकून बसपाक लागलो, तेन्ना मावशेन याद करून दिली :

'मुंडाक धूल्ल लागतली.'

पत्मून हाडून दिल्ली मांद्री घेतली ना.

'चीट बरयनासतना अवचीत पावलो कसो ? काल तुजो बापय हांगा आशिल्लो. ताणें कांय सांगलें ना.'

'अवचीत येवचें पडलें. '

'गाडयेर काय कारीर ?'

'पलतडीं कारीर आयलो.'

'आमचे हे न्हंयचेर एक पूल घालपाक जाय. तुमी सगळे खंय खंय वतात. व्हडल्या व्हडल्या लोकांक मेळटात. तुमी प्रयत्न केल्यार पूल जातलो.'

गरमी, रोगाक लागून कुळागरां पडींग जातात अश्यो ताणीं कांय गजाली मारली, तेन्ना ओड आशिल्ले भशेन आयकत बसलों.

शंकुण्णीन सांगलें:

'बापय वतना मार्गार हांव ताचे बरोबर गेलों. जायना आतां.'

शारांतली गरमी, थंय तांदळाचें मोल, लाकडा वेपारांतले लाभ अशें सगळें उलोवन गजाली मारपाक विशय कांय ना जालो, तेन्ना मावशेन एकलोच मेळचो म्हण याद करून दिली :

'कापडे बदलून हात पाय धुवपाचे आसा तर करून यो. चलून आयिल्लो न्हय?'

उठटना ताणीं विचारलें:

'आसतलो मरे, कांय दिसांक हांगासर ?

'कांय थारावंक ना.'

'येता आमच्या वांगडा ? एकदां सगळ्यांक मेळूयेता न्हय?'

'मागीर येतां.'

ते गेले तेन्ना पुडव्यान पांगरून एकलो म्हालगडो बडयेर तेंकत पोरसांत रिगतन दिसलो. कोण येता काय म्हण तेळीत आसतना पत्मून सांगलें :

'चिन्नन मेनोन.'

मावशेन मात्शा रागान सांगलें:

'इतले बेगीन गांवांत खबर पावली. येना फुडें लोकानी घेरप ? '

मावशेक रागा बरोबर अभिमानय जालो दिसता.

'मांद्री घालून दी गो बाय.'

कंडनकुळंगरा मेनोनाक मान दिवपाक जाय. तो पडवेचे देगेर, पांवळी धरून रावलो. बडयेर तेंकून कश्टान सोंपणां चडत आंगणांत पांविल्ल्या मेनोनान खरशेत विचारलें :

'कितें बाबा, वळखता ?'

हांसत, आदरान बसपाक सांगलें. शालान वारें घालून हूम सुकपा खातीर वावुरतना मेनोनान सांगलें :

'दमाचो उपद्रव जाता. दोतोर गोपालमेनोन पूंकळमांत आयिल्लो, तेन्ना वचून पळयलें. जायतें वखद केलें. उमास पुनव लागीं पांवल्यार अजून न्हीद पडना.'

तो मावशेलागीं गरम उदक घेवन पियेलो. उप्रांत ताची खरश मात्सी उणी जाली. मेनोनान विचारलें :

'सद्या तुजें लायन कसलें ? '

'किरकोळ बिसिनस करतां.'

'लाकडांचें ?'

'उं.'

'स्वताचें मरे ?'

सवकासायेन 'आं' म्हळ्ळें.

'कांय दीस जाले, तुगेल्या बापाक बरय म्हण हांव सांगतालों. आयलो म्हण आयकलें आनी रोखडोच भायर सरलों.'

मावशेन सांगिल्ले प्रमाण गांवात कितले बेगीन खबर फांकता !

'म्हज्या धाकट्या चल्याक तुवें पळयल्लें नासत. शिकूंक ना तो. णववेंत हारलो. ताका शिकपाची इत्सा ना. तीन चार वर्सां जालीं, बेकार आसा. कितेंय करून ताका एक नोकरी घेवन दी मरे.'

'सद्याक नोकरी म्हळ्यार...'

पूर्ण करपाक सोडीनासतना मेनोनान समाधान केलें.

'नोकरी अमकीच जाय अशें हांव म्हणीना. खंय तरी जाता. तुका आतां -' ताणें मात्शें रावयलें.'तशें करून दिवपाची ताकद आसा. कोणा कोणाक वचून सांगपांत उणेंपण भोगता रे.'

'पळोवंया.'

'सद्या हांव घरांत एकटोच आसा. वांटणी जाल्ल्याची खबर आसत तुका.'

'आयकलें.'

'केन्ना धाडूं ताका ?'

'हांव विचारून पळयतां. मागीर बरयन.'

मेनोन गेल्ल्या उपरांत भितरल्यान मावशेन काश्याग्लासांत च्या हाडून दिली आनी म्हळ्ळें:

'सदां पियेवन बसता. ताकाच लागून भाव झगडून गेले.'

च्या ओंठालागीं व्हरतना नित्तेंच धार काडून हाडिल्ल्या बोकडे दुधाचो वास आयलो. ग्लास सकयल दवरून फाटीं फुडें केलें, तेन्ना मावशेन विचारलें :

'गोडसाण पावली ना ? आनी कोणय येंवचे पयलीं बेगीन पिये.'

चतुर्थांश सोडून च्याचें ग्लास परत दिलें आनी एक सिगरेट पेटोवन बांकाचे देगेर बसलों.

'पयशे कांय नाका. पुण -' परत मावशेचो ताळो थरथरलो : 'हांगा हें घर आसा, आमी कांय जाणां आसात असो विचार जाय. कितलीं वर्सां जालीं याद आसा? एक-दोन न्हय, पुता, णव वर्सां. म्हाका सारखें कळटा.'

णव वर्सां.

णव वर्सांच्यो घडणुको सांगपाक सुरु करीत हे भिरांतेन उठलों.

पडवे वयली कूड. जनेलाच्या वाडकुळ्या कांब्यांचे खांचींतल्यान कुडींत जंय हयन्हयसो उजवाड दुबावान रिगता, थंय पोन्र्यो राती आनी पोन्रे दीस झेमेतात. वणटेर बरयल्ल्यो वळी आनी पत्ते अजून दिसता काय ? दिवो पेटोवन पळयलें तर दिसत. कुडींत अजून कळमल्ल्या काशाच्या आयदनांचो वास हाडपी पोन्रें वातावरणच तिगून उरलां. शर्ट आनी बनियन खाटेच्या पांयाकडेन दवरून पेटेंतलो तुवालो खांद्यार घालून बांकार उधारोच आड सरलो.

कूड काळखें जालां ? आपले दोळे थकेल्ल्यान केसरी रंगाची तिकतिकीत जमीन दिसना ?

सकयल मावशी पत्मूक आदेश दिताली. पूर्व वारांदार रावून ती कोणा कोणाक सांगून परत धाडटाली.

'तो चलून येवन मात्सो विसव घेत आसा. कार पलतडीं दवरलां खंय. तूं फाल्या यो मरे. पात्रांव वचना, तामी. मेळटलो तुका. तूं वचून मागीर यो, आं.'

मागीर मावशी सवकासायेन इश्कादेवयल्यान वयर येवपाचो साद आयकलो तेन्ना उठून बसलों.

'तुजी खबर आयकून कितले जाण चेरुमा चेडे आनी नायते येतात !'

मागीर दांत दाखयत हांसून हळूच मुखार सांगलें :'कितेंय मेळटलें म्हण येतात. तूं पयशांची राश करता म्हण न्हय गांवांत खबर !'

पायकिण्याचे लाकडी वणतेक तेंकून रावत मावशेन सांगलें :

'हांव कांय तशी थकूंक ना.'

पुण मावशेन ल्हान ल्हान रोगां विशीं सांगलें. सांज जाल्यार पावल जमनीर दवरपाक जमना. वातरोग म्हण तेल लावन पळयलें. जिरवण सारखी ना. कितेंय खेलें तरीय पोटांतल्यान तोवांत आंबसाण येता.

सगळें हां, हां करून आयकलें. पुडी ओडून, नांक परशीत मावशी जलेलांतल्यान पळेत खूब वेळ वोगीच रावली.

अवचित तिणें विचारलें :

'परमेश्वराची तार येतना तूं नाशिल्लो खंय ?'

वणटेक तोंड करून धांपिल्ले दोळे घश्टीत ताणें खूब सावकासेयेन सांगलें.

'ना.'

'उं.'

तोंड घुंवडायतना ती दोळे पुसतना दिसली.

'येतलो, येतलो म्हण फांत्यापार मेरेन रावलीं. मागीर मडें काडिल्लें.'

--मेय म्हयन्याची रात. मातशे थंडायेची रात. त्या दिसाचो उगडास रखरखपी वतांतल्यान सुरू जाता....

जड जाल्ल्यो पात्तोड्यो आनी तकली घेवन हॉटलरुमांत ष्व वरांक जागो जालो, तेन्ना भायर वताक हुनसाण लागिल्ली. बर्फान भरिल्ले तकलेंत याद जाली. आयचो दीस निकालाचो.

आदल्या दिसा, मदरातीं सोन्याचे नशेन ती याद पुसून उडोवन बेशुद्ध जावन न्हिदिल्लों.

एकदां त्या हॉटेलांत पार्ट टायम हिशोब दवरपी म्हण शारांतली जीण सुरू केल्ली. ते यादीन एका बटलरान सांगलें :

'चवदा नंबरांत कोण ?'

'सेतु पात्रांव.'

कॉफीचें कोप घेतना हात थरथरताले. एक घोट घेवन सकयल दवरलें. आनी काउंटराक उलो मरून फर्मायलें : 'एक लार्ज व्हिस्की.'

अकरा वरांक कोर्ट भरता.

उर्बा दिवपाक धा वरांचेर नवे इश्ट पांवतले.

ती काल रातीं न्हिदली काय ? टेलिफोना लागीं वचून दुबावान रावलों, तेन्ना तें वाजलें.

'हौ आर यू ?'

ताणून आशिल्ल्यो शिरो थकोवपी ताळो.

'आय अम ऑल रायट !'. आनी तिका समाधान करपा खातीर वावुरलों : 'पळय, कितेंय जावं दी, थंड राव, आं.'

'आर यू वरीड ?'

तेन्ना हांसलों. जीव नाशिल्लो हास.

डिसमिसल ऑर्डराचो रजिस्टर्ड लखाटो सय घालून घेतलो तेन्ना तांतूत भितर कितें आसा तें कळीत आसलें. ताची वाट पळोवनच घर सोडिल्लें. वाचतना अवज्ञा भोगली. उपरांत रोखडोच तिका फोन केलो.

'एक गुड न्यूस. आयच्यान हांव तुज्या घोवाचो नोकर उरूंक ना.'

तिणें पयलींच सादूर केल्लो. बोंबयच्यान दादाक आपयला. काल सगळो दीस खाटेलागीं बसून दादा आनी वकील सकयल्या ताळ्यान भासाभास करताले.

बिसिनेसांतल्यान व्हडल्या व्हडल्या आंखड्याची उधळपट्टी केली म्हण खटलो भरलो आनी केसाचें समन्स आयलें तेन्ना लेगीत हाल्लो ना. ऑफीसांतल्यान काडून दवरिल्ल्या फायलींतल्यान आपल्या नांवार येणें म्हण बुक अड्जस्ट केल्ल्या आंखड्यांचें गणीत करून दवरलें. रातीं वकीलाक जागोवन काउंटर केसाची वेवस्था केली. एक लाख रुपये आनी लाभाची वांटणी मागली. तडजोड करपाक आयिल्ल्यांक सांगलें :

'मालक न्हय तो ? केस करून येस जोडूं दी ताका.'

'पात्रांव केस विथड्रॉ करीत. ताची आवतिकाय बरी ना न्हय ? चूक कोणाची आमकां खबर ना. मनीसपणाच्या नांवान......'

मोट्यान हांसलो.

मध्यस्थेक आयिल्ल्यांचें तोंड धवें जालें.

'हांसता कित्याक ?'

'कांय ना.'

मनीसपणाच्या नांवान !

'आमी कितें थारावं ?'

'कितेंय थारायात. हांव मनीस न्हय म्हणपाचें लेगीत.'

एकदां रातीं ललिताक विचारलें :

'धिटाय आसा तुका ?'

'कित्याक ?'

'कित्याकय.'

'धाडस आसा देखूनच हांगा आयल्या न्हय. आय थॉट आय विल कम हियर. आय कुड नॉट से नो.'

'तर एक स्यूट फायल कर.'

'कित्याक ?'

'डायवोर्स.'

आपल्या हाता सकयल उरिल्लें तिचें तोंड हुमेवंक लागलें, रोखडेंच धवें जालें. मोनेळ सोंसपाक कठीण जाली तेन्ना उठलो. न्हाणयेंत वचून कापडे न्हेसून आयलों तेन्ना ती ड्रेसिंग टेबला मुखार बसून केस वळयताली. एका खिणाक हारशांतल्या पडबिंबार नदर थीर जाली. मागीर दोळे फाटीं घेतले.

काळखांत आपलो विश्वस्थ ड्रायवर न्हाणये फाटल्या दारा लागीं कार घेवन राविल्लो. ती थंय वतना पळयलें ना. पयस वचपी पांवलां मदीं अनमनत थामताली म्हण समजलें.

न्हिदून आसतना अवचीत टेलिफोन वाजलें.

'आय अम रेडी.'

'व्हाट ?'

'आय अम रेडी.'

दुसऱ्या दिसा नावांदीक क्रिमिनल वकील 'एक्सट्रीम मेंटल क्रूअलटी' आनी 'इनकोंपाटबिलिटी' हांची व्याख्या करतालो, तेन्ना ती फुडें उदासीनतायेन आयकत बशिल्ली.

अकरा वरां.

शिरो तणावान फुट्टल्ल्यो अशें दिसलें, तेन्ना टेलीफोन वाजलें. वकीलाचो कर्कश आवाज आयकलो :

'एक वर लागतलें. डॉंट वरी.'

भयर वत रखरखतालें. रित्त्या पोटांत, मर्चंट्स क्लबाचे शिपायेन तारवाकारां कडल्यान ड्यूटि भरीनासतना चोरून हाडिल्ले व्हिस्क्येचो उजो जळटालो. तो शाबुद्धेचे देगेवयल्यान पाय निसरून पडत आसतना वकीलान परत आपयलें :

'कोंग्राचुलेशन्स ! आमी जिखले !'

मोट्यान हांसलों.

कोणाक अभिनंदन सांगपाचें ! आपणाक ? ह्या खिणा खातीर जीणभर रावतां अशें खूबदां मनांतच सांगिल्लें. सत्याची प्रतिच्छाया बदलपांत निपुण म्हण नांव जोडिल्लो वकील अहंकाराच्या सुरान सांगता : अभिनंदन !

--म्हाका ?

कांय मेळूंक ना अशी रोखडीच मनांत जाणविकाय जाली. कोण जिखलो ?

टेलिफोन सातत्यान वाजत रावलें. निमाणो तिचो थकिल्लो सूर आयकलो. 'हलो! आर यू हॅपी?'

आनंद-परमांनंद ! मोट्यान हासपाक दिसलें.

तेन्नाच भायर सरपाचें तिणें हट केलें. कांय दिसा खातीर लोकांकडल्यान पयस रावपाक जाय अशिल्लें खंय

त्याच दिसा सांजे परमेश्वरदादाची तार आयिल्ली जायत.

तेन्ना तळ्यादेगेवयल्या नांवादीक उद्याना लागींच्या हॉटलांत पाविल्लीं. तीसरे माळयेवयले स्वीटांत भायल्या प्रायवट वारांदार ती भुरग्यांविशीं उलयताली.

स्वताच्या ऑफीसाक ट्रंक कॉल केलो, तेन्ना नव्या कारकूनान सांगलें :

'एक तार आयल्या.'

'खंयच्यान ?'

तरणाटो जाप दिवपाक अनमनता म्हणून रागान सांगलें ;

'उक्ती करून वाच मरे.'

'घरच्यान, पात्रांव. मदर - मदर - मदर एक्सपयर्ड -'

टेलिफोन सकयल दवरून हॉलांतलो पड्डो ओडून न्हिदचे कुडींत गेलो आनी टीपॉयेवयल्यान एक सिगरेट काडून पेटयलें. तेन्ना तिणें येवन विचारले :

'कितें खबर ?'

'नथिंग.'

तिच्या तोंडार नदर घालीनासतना सांगलें. रडपाक आयलें. पुण जमलें ना. झर आटून गेल्ल्या खडपां वरी मन दाट जावन उरलां.

'च्या थंड जातली.'

तिणें भितरल्यान उगडास करून दिलो.

सकयल उद्यानांतले लोक चवकोनां आनी वर्तुळां भोंवतणीं दिव्यानी निर्मिल्ल्या अडेच्या चान्यांत चलताले. तांका पळयत आसतना, आसरो मेळूंक नाशिल्ल्या वाटसुन्यावरी ते खबरेन मनाच्या दाराकडेन येवन बोवाळ केलो : आवय मेली !

कुडींत आयलो तेन्ना ती नव्या परमळान, मिरयो पडिल्ल्या दोळ्या सकयल माक्सफाक्टर लावन राविल्ली. ते कालचे सुंदरीच्या थकिल्ल्या तोंडार कागाळ सांवळी घालतना दिसली.

आनीयेक सिगरेट पेटोवन ट्रे दवरिल्ल्या टीपॉयेर पाय दवरलो, तेन्ना तिणें परत याद करून दिली.

'च्या थंड जाली.'

दूशण व्हय ?

'सिंकांत घाल.'

ताळो कर्कश जालो काय ? अजापा परस संभ्रमान ती मुखार येवन रावली, तेन्ना तिचीं ओंठां थरथरतात अशें दिसलें. कितें ? कितें जालें ? अशे तिच्या तोंडार उच्चारूंक नाशिल्ले प्रश्न दिसले.

नथिंग. कांय ना. म्हाका कांय जावंक ना.

विशाळ खाटेच्या अर्द वांट्यार आड पडून परमळाचो श्वासोश्वास घेतासतना स्वताक विचारतां : त्या घरच्या सोंपणांचेर पांवलांचो साद आयकतना आंगार जी शिरिशिरी येताली, ती खंय गेली ?

थंड हांतरुणार, थंड मासाच्या स्पर्शान, हयन्हयशा काळखांत, दोळे धांपून पडलों, तेन्ना नकळटां दोळे भरले. ना, रडपाची ताकद सांडून वचूं ना. एकदां हुंडको फुटलो अशें दिसलें. नियंत्रण करपाक वावुरतना थकिल्ल्या सुरान लागींच्यान प्रश्न आयलो :

'व्हाट ईस इट डार्लिंग ?'

--कांय ना. म्हाका कांय ना. तिचो उबेचो हात हड्ड्यार भोंवत रावलो, तेन्ना अस्वस्थतायेन विडविडलों.

'सांग, कितें जालें ?'

'कांय ना.'

कांय ना. ही काळी रातीय, फाटीं पडिल्ली वाटय कांय न्हय....अपेक्षेच्या खिणानी भोगिल्लो आनंद आनी उश्यावयलो परमळ कांयच न्हय....कांय न्हय...तूंय कांय न्हय....तूं सांगिल्ले आंखडे आनी हिशोब.....व्हडले दरेच्यो हॉटल कुडी आनी कारीच्या विंडस्क्रीनार लायिल्लें सिंहचिह्न हें सगळें कांयच न्हय....तुका समजुपाचें ना...नथिंग...नथिंग....

'टेल मी, म्हाका सांग.'

'कांय ना.'

थंडायेन घट जाल्ल्या रातच्या त्या खिणांत, ओल्या उश्यांत सुरू जावंक नाशिल्लो मधुचंद्र सोंपता......

....सुकण्याच्या घोंटेरा भोंवतणी दुबावान घुंवत राविल्ली कुमान्न निमाणें रोयणेंत रिगली. मावशेन सांगलें :

'देवान एक बरें केलें. दुसऱ्यांक वजें जावंचे पयलीं तिजे दोळे धांपले. हांवय तेंच मागतां.....पुता, हे चलयेक कोणाच्याय हातांत दिवपाचें तूं मात्शें पळोवन घे मरे. हांव तुका पोटांत घेवन भोंवली ना, इतलेंच. म्हजे खातीर फकत इतलें करून दी. दुसरें कांय नाका. मागीरचें मागीर. म्हाका कांय चिंता ना. '

पाख्याच्या बेरंग तणांचेर नदर थिरावन तो वोगीच बसलो.

'कितें सेतू ?'

'कांय ना.'

9

तिळसांजेच्या वेळार पत्मू सोंपणांचेर पेटयल्ली वात दवरून भितर गेली. ती वात अदृश्य जावपी दिसा उजवाडांत अर्द विसरिल्ल्या दुखा भशेन धवी जावन रावली. उत्तरे कडल्या घरच्यान दिसता, एक भुरगें खंयचे तरी चालीन नामस्मरण करतालें. दक्षिणेकडल्या राना पयसुल्ल्यान लाउड स्पीकरांतल्यान पोन्नें सिनिमा गीत आयलें. एखाद्रो लग्नाचो दबाजो जायत. उपरांत भुरग्याचें नामस्मरण सोंपलें.

आळसेपणान आंगणांत पासयो मारीत आसतना मावशेन सांगलें :

'तूं न्हातलो तर उदक हून करून दितां. काळोख जाल्ल्या उपरांत बांयचे लागीं रावन न्हावं येता.'

आनी तिणें बांयचे लागीं चार चुड्टां घेवन आडस बांदलें ना म्हण तामी चेरुमाक दूशण दिलें.

'न्हांवचों ना. हात पाय धुतलों, तितलेंच.'

आंगणाचे पश्चिमी देगेकडेन पळयलें, तेन्ना नंबूतिरी आवारांत काळोख दाटिल्लो दिसलो. पळयल्यार थंयच्या पाख्यासकयल कोण रावना अशे दिसलें. तेन्ना रांदचे कुडीच्या कांबयेंतल्यान लांपयांवाचो उजवाड दिसलो.

नंबूतिरीगेर वचपाची वाट पडींग जाल्या. मोडिल्ले वंये लागीं काळें एक रूप हाल्लें, तेन्ना कच्च जालें.

हयन्हयशा उजवाडांत कोण तरी लागीं येतालो. लागीं पांवतना कळीत जालें, उण्णिनंबूतिरी.

उण्णिनंबूतिरीचे केस सामकी पिकल्यात. साठ वर्साच्या जाण्टेल्याचे पिकिल्ले केस आनी मिरयो पडिल्ली कात : न्हेशिल्लो तुवालो दिंबयेवयर पांवता. तो तुवालो काडून लागीं येवन हासत रावलो.

'कितें उण्णि नंबूतिरी ?'

'तूं आयलो म्हण नित्तेंच कळ्ळें.'

'बस.

उण्णि नंबूतिरी, पडवेंत सोंपणा लागीं बसलो. वात पालवल्या.

पत्मून वारांदार पेटयल्लें लांपयांव हाडून दवरलें. ताच्या उजवाडांत उण्णि नंबूतिरीक पळयतना भिरांत जाली. काडूंक नाशिल्लें, पिकूंक लागिल्लें खाड. काळे, झरिल्ले दांत. काथ्यावरी अस्तव्यस्त केस. मार्गार जर तो मेळ्ळो तर पळोवपी दुसरे वाटेन चलतलो.

उण्णि नंबूतिरी अदीं मदीं पळयतालो, रोखडेंच तोंड बागयतालो.

'उण्णि नंबूतिरी जात्रेक खंय वचना ?'

'ना.'

उण्णि नंबूतिरी कितें तरी उलयतलो म्हण वाट पळयली. कितें तरी सांगून तो मोट्यान पोकळ आवाजान हासत अशें दिसलें. पुण तो हयन्हयशा उजवाडांत मसणा वाठारांतल्या कान्यारुखाचे खुंटये भशेन हालनासतना, वोगी बसलो.

'उण्णी नंबूतिरीक भुरगीं कितलीं ?'

'तीग जाणां.' मात्शा मोनेळा उपरांत उण्णिनंबूतिरीन सांगलें : 'तिगांय चलयो. एकलो चलो आशिल्लो, गेलो.'

बायलेच्या कुलदेवळांत बारा वर्सा उप्रांत जात्रा जाली. थंय बेगीन वचून व्हडल्या दुर्गावयर बसून देवाची शोभायात्रा पळयत आसतना मांडयेर भुरगो आसलो. हातांतल्यान निसरून पडलो.

'पडटना दिसलो....पळयत बसतनाच......'

भितरल्यान दामिल्ल्या सुरान मावशेन नामस्मरण केलें : आई, म्हामाये !

परत अस्वस्थ करपी मोनेळाची उसरमेट जाली, तेन्ना मावशेन विचारलें :

'उण्ण्यंबूरी, आंबे विकले?'

'पंदरा दिले. आनीकूय धा दिवपाचे आसात.'

उण्णि नंबूतिरीय मजत मागपाक आयला आसत असो अनुमान केलो.

वतना धा रुपये दिवपाचें अशें चितलें. आंगणांतल्यान तो सवकासायेन चलत आसतना उण्णि नंबूतिरी उठून लागीं आयलो. मातयेचो, तोणांतल्या पिकेचो आनी घामाचो वास.

'केन्ना वतलो ?'

'थारावंक ना.'

'मागीर -'

उण्णि नंबूतिरीन दुबावान रावयलें, तेन्ना नमळायेन सांगलें :

'सांग, लजेवं नाका.'

'सेतुमाधवा, तुजे लागीं आयल्यार थंय कसली तरी नोकरी मेळटली ?'

'उण्णि नंबूतिरी, तुका ?'

'उं.'

हासपाक वांवुरलो : 'हांगाची देखरेख कोण करतलो तर ?'

उण्णि नंबूतिरी हांसलो. पोन्नो पोकळ हास न्हय. थरथरपी सूर लिपोवपा खातीर कश्टान हाशिल्लो अशें दिसलें.

'देखरेख करपाक हांगा कितें तरी आसपाक जाय मरे! गोविंदा कडल्यान भाताचें एक कण मेळपाचें ना. फोफळांची पीक चुकिल्ल्या उपरांत.....त्यो सगळ्यो पोन्न्यो गजाली.'

कितें सांगपाचें म्हण चिंतीत आसतना उण्णी नंबूतिरीन सांगलें :

'रांदप, वाडप, कितेंय करपाक तयार आसां. फाटीं फुडें कांय पळोवपाक ना.'

काळखांत फुडें दोळे लिकलिकपाक लागले, तेन्ना एक पावल फाटीं घेवन सांगलें :

'पळोवया, उण्णि नंबूतिरी चल आतां. पळोवया.'

आंगणा पेल्यान दाट जावन पडिल्ले काळखी वाटेर उण्णिनंबूतिरीचें काळें रूप अदृश्य जालें.

'कोठये सयत सगळें निखळावन विकून उडयलें. घरकान्नीक पळोवपाचें ! चेरुमा चेडवा परस पास्ट जाल्या !'

मावशेच्या फोर्साक लागून फातराचेर रावन हात पाय धुले.

'जेवणाक वेळ जालो ?'

'तसो वेळ जावंक ना.'

'माधव सदां उसरां येता. दुकानांत सांजचोच चड वेपार जाता खंय.'

पुण माधव मामा सदांचे परस बेगीन दुकान बंद करून आयलो. चर्र चर्र करून साद करपी व्हाण काडून वारांदाचे देगेर बसतना मांडयेंतल्या चावयांचो झेलो किणकिणलो. माधव मामा मात्सो मोटो जाला. कॉलराचें कंपनी बनयन आनी खांद्यार तांबडे देगेचो तुवालो आसा. लायटरान बीडी पेटयतना फुडलो एक दांत पडिल्लो दिसलो.

'येतना भुरग्यांकय हाडूंयेतालें मरे ?'

--भुरगी ? म्हजीं भुरगीं ? तीं आतां कोर्टाच्या आनीयेका निकाला खातीर रावल्यांत. तीं घरां पांवतना ताका उलो मारपा खातीर ती योग्य उतरां सोदीत बसल्या जायत.

माधवमामा कुटुंबा विशिं सुचयतालो. देखून कशेंय पुणेय सांगलें:

'ताकतिकेन भायर सरलों - रोखडोच.'

'अदीं मदीं हांव म्हाल घेवपाक थंय येतां. पुण तूं खंय रावता खबर ना. वचून त्याच दिसा परतून येवंचें पड्टा देखून सोदून येवपाक वेळ मेळना.'

माधवमामान बनयन काडून, तुवालो घेवन बांयचे देगेर वतना सांगलें :

'न्हंयेंत एक थंबो उदक नाका? कसलो काळ!'

पत्मून मावशेक आपयलें. कवाडा फाटल्यान रावन तिणें विचारिल्लें आयकलें:

'पापड भाजूं ? काय तळूं ?'

आनीकय मात्शें वाटपाक सांगून मावशी तिचे वांगडा रांदपा कुडांत गेली.

काल सांजे ह्या वेळा के.एम. मेनोनाची हाउस वार्मिंग पार्टी चालू आसली....नशेच्या उच्चारान मेनोनान रंगूणांत बोंब पडिल्ल्याच्यो काणयो सांगल्यो आनी आपूण त्यो आयकत बसलों. अदीं मदीं दोळे कोनशांत, रेडियो लागशिल्ल्या सोफार वताले. मोनेपणान तिका शादूर करपाक वावुरतालों.

सांजे टीपॉयेवयल्यान काराची चावी काडून हातांत दितना तिचे दोळ्यांत मागणी दिसली.

देखून विचारलें :

'येता ?'

'येवूं ?'

उतरां अस्पश्ट जावपाक लागलीं म्हण गरजे भायर चड उलोवपाक लागिल्लों. अर्थ नाशिल्लीं उतरां सांठोवन माळा गुंथपाचे मजेन पयलीं कितलेंय उलोवन बसूंयेतालें. उलोवन उलोवन निमाणें--

--आमी कितें उलयले ?

कांय ना !

माय गॉड ! तरीय इतलो वेळ जालो !

सद्या उतरां म्हळ्यार खास प्रसंगार हाताळपाक, बेगीन फुटून वचपी, कंवचेच्या पेटेंतले दुर्मिळ वस्ती भशेन जाल्ल्यांत.

शारांत नव्यान उत्तें केल्ल्या हॉटलांत पयलींच कॅबरे केल्ले रातीचो काळो उगडास मनांत उरिल्लो.

आपली चिंता वाचिल्ले भशेन तिणें कागाळ करीनासतना सांगलें : 'इफ यू डॉंट मायंड. ना तर हांव मिसिस मेनोनाक सांगन. तकली कणकणटा म्हण. तकलेचो कणकण सद्याक एक आशीर्वादूच जाला. ब्लेसिंग इन डिसगायस. थॅंक गॉड !'

फाटल्या वर्सानीं अस्वस्थताय दाखयनासतना हासपाक शिकिल्लो.

'गेट रेडी.'

कार सोडीत आसतना ती शारांत खूब पयशे घेवन आयिल्ल्या मेनोन जोडप्या विशीं उलयली. मिसिस मेनोन, मेनोनाची दुसरी बायल म्हणय माहिती दिली.

तें घर शाराचे सिमे भायर आशिल्लें. दर्याच्या वाऱ्याची थंडाय आनी ल्हारांचो गाज कानांत पडलो. मंद पांचवे दिवे थिरायल्ल्या देंट्ट्यांतल्यान वचून पोर्चांत पांवतना कारीच्यो लायनी दिसल्यो.

भायर देंवतना कारीच्यो लायनी पळयत तिणें विचारलें :

'मोरिस ऑक्सफोर्ड. इंपोर्टेड. कोणालें ?'

'खबर ना.' तिणें मनांतच गणीत केल्लें जायत.

अर्थ नाशिल्लीं सभ्य उतरां, वळख करून दिवप.

मिसिस मेनोन जिन्न भरिल्लें ग्लास हातांत घेवन सगळ्यार भोंवताली. ती मेनोना लागीं रावन उलयतना ताची धुव अशी दिसताली. पैजामा आनी कुर्तो घाल्ले तिचे सोळा वर्साचे चलयेन मुखार सिगरटाचो डब्बो हाडून उक्तो करून दवरलो.

चड वेगान आयिल्ल्या स्पोर्ट्‌स कारांतल्यान कोण तरी भायर देंवलो.

ताका येवकार दिवपाक घरकार दाराकडेन गेले तेन्ना बायलेक पळयलें.

आनंदान तिच्या तोंडावयल्यो मिरयो पुसून वतात अशें दिसलें.

आय एम ऑल रायट !

एकठांय आयिल्ल्या भोंवयांचो, तट्‌टटीत ओंठांचो आनी हातार लोखणाचें कांकण घाल्लो लांब तरणाटो आपली उंचाय चड करून दाखोवपा खातीर तकली बागोवन दारांत भितर आयलो. तेन्ना तो सगळ्यांचें लक्ष आपणा कडेन ओडून घेता अशें भासलें.

मेनोनान वळख करून दिली. मारवाडी कंपनींत नित्तोच आयिल्लो एंजिनियर. इंद्रजीत.

तोच भोंवन आपली वळख करून दितालो :

'हांव इंद्रजीत. पुण तुमी घडये निर्शेतले - हांव रावणाचो चलो न्हय .'

आपल्या आनी लागींच बशिल्ल्या दोतोरा मदें सुवात घेवन ताणें ग्लास वयर करून 'चियर्स' म्हळें, तेन्ना ताची नसाय जाली. ताच्या उतरांनी, नदरेंत, पांवला कणकणीं आत्मविश्वास फेणेवन वयर येता अशें दिसलें.

ग्लासां रितीं जालीं आनी परत भरलीं. स्टिरियोचें संगीत व्हाळ्ळें. हासांचो पडसाद वाडलो. लोकानी लागीं येवन उलयल्लें आयकतनाय नदर बायलेचेर थीर आसली. हळूच हळूच.

दोळ्यांतली शिटकावणी तिणें पळोवंक नाशिल्ले भशेन केलें.

फस्क काडपाचें निमित्त करून वचत आसतना तिच्या मुखार रावन फुतफुतलें: 'केयरफुल !'

तिणें तोंड उबारलें ना.

पार्टी कशी तरतरीत करप हें मिसिस मेनोनाक खबर आशिल्लें.

तिणें आदेश दिलो :

'सर्कुलेट !'

सगळ्यानी आपली सुवात बदलपाक जाय.

फ्लवर मिलाचो मालिक आनी मेनोन भायर वचत आसतना ताणीं आपयलें :

'यो, मात्शें वारें घेवया.'

हातांत ग्लास घेवपाक मेनोनान हट केलें. आंगणाचे देगेर रावले. मेनोन फुडारांत बांदचेल्या स्विमिंगपुला विशीं उमेदीन उलयलो. खंयतरी फाटल्यान दर्याचो गाज येतालो. पयस जात्रेच्या वाठारांतल्यान आयिल्ल्या लोकांच्या बोवाळ भशेन.

टेरसा वयर गेल्ल्या पंगडातल्यान कोणे तरी 'वन टू थ्री....आय लव यू' ह्या पदाची शिळोणी घाली.

वेळ चड जालो म्हणून अस्वस्थ जावन निरोप सांगपाक सोदतना मेनोनान रातच्या तरणेपणाविशीं याद करून दिली.

मिरचंदानीचे मजतेक लागून सुटलो. डायनिंग हालांत परत येतना मध्यमवयस्क इंशुरेंसकार मिसिस मेनोनाल्या तट्टटीत ताळटार बोट भोंवडायत तिचो फुडार पारखितालो.

'खंय ?'

'ओ, डॉंट बी अ पेस्ट ! लीव हर फ्री !'. तिचीं उतरां अस्पश्ट जातालीं. सारखी रावनाशिल्ली तकली अदीं मदीं बागून हस्तज्योतिष्याल्या खांद्यार पडटाली. दुस्वासान भितर गेलो, तेन्ना हांगा थंय लोकांचे पंगड दिसले.

'म्हजे मिसिसाक पळयलें ?'

'वरीड !'

कोण तरी हासलो. आपणाक संभ्रम कांय ना म्हण दाखोवपाक तांच्या वांगडा रावून हळूच थंयच्यान पयस गेलो.

निमाणी ती टरसार दिसली तेन्ना लोखणा कांकणाचो हात तिच्या गळ्यांत वेस्टून आशिल्लो.

ती मोडणांचे इश्कादेवयल्यान देंवत आसतना थंड, घट मनान पळयत रावलो. ती पावल निसरून पडटली अशें दिसलें. अलूमिनियम रेलांवयलीं बोटां मात्सीं निसरलीं तर सत्तावीस पांवड्यां वयल्यान सकयल पडून, थंयच्यान तांबडी ओलसाण पसरतली म्हणपाचें मनांत चित्र काडीत रावलो....

कार बंद केल्लो साद आयकून स्वता कांचवेलो. हांवेंच दार बंद केलें?

हुंडके आयकुंक ना अशें सवंग केलें.

खारव्यांच्यो खोंपयो आनी आळी पाळीन दोळो सोडपी दीपस्तंभ हुपून शारांतल्या वांकड्या तिंकड्या मार्गार पांवलो, तेन्ना कुशींतले दिव्या खांबे भिरांतेन जीव मुठींत घेवन फाटीं धांवले. फुडले मोडणेकडेन......फुडले मोडणेकडेन भीमाकार दुर्गा दिसतना दोळे धांपीत आक्सलरेटर माड्डयत, हात सोडून हासपाक जाय अशें दिसलें. शेंवट नाशिल्लो हांस चाकांच्या आनी लोखणाच्या गाजांत पडून सोंपचलें खीण.

दावे कुशींतलो, हुंडको अंदिल्ल्या मोनेळांतलो, भिरांतेचो घुसमटमार आयकलो. वाट सोडपाक वेळ मेळूंक नशिल्लो दिव्या खांबो जखमी जावन धांवत सुटटना पळोवन मोट्या मोट्यान हांसलों.

'पिशें लागलां तुमकां.'

'येस, आमी सगळें पिशेच. ही कार, दिव्या खांबे, सगळे पिशेच, येस.'

परत हांसलों.

निमाणें तुज्या घराकडेन पांवतां. सदां प्रवास हांगा सोंपता. कुशळटायेन मांडिल्ल्या तुज्या उद्यानांतल्यान वचून तुजें घरचें दार उत्तें करून तुज्या न्हिदपाचे कुडींत पांवतां. वेगान घुंवपी चाकांनी आनी लोखणा कुडक्यानी हुयेली मारिल्ल्या खीणाचे यादीन नपुंसकाच्या रागान तुज्या हांतरुणालागीं रांवतां.....

सकाळीं काळ्या धव्या रंगाचें पोन्नें टॅक्सी कार देट्ट्या मुखार येवन रावता तेन्ना प्रश्न नासलो. नोकरान ताकतिकेन सामान भरिल्ली चामाची पेट सिटार दवरतना भिरातेंन एका प्रश्नाची वाट पळयली. पुण खंय वता म्हण सांगपाची गरज उप्रासली ना.

'कृष्णा, गुरूवायूरप्पा, राख!'. विभूती लायत माधममामान वारांदार येवन विचारलें : 'तूं कित्याक रे काळखांत बसला ?'

'कांय ना.'

उठलों.

'जेवया. पान दवरून खूब वेळ जालो. तूं विभूत लावन आयिल्ल्या उपरांत बसूंया म्हण चिंतिल्लें.'

पत्मू लांपयांव घेवन वांगडा आयली.

रांदपा कुडींत जेवणाक बसतना मावशेन सांगलें : 'बरें नुस्तें कांय मेळ्ळें ना. चेरुमा चेड्यान सगळी न्हंय सांसपून मूठभर वाळोरी हाडून दिली'

'नुस्तेकाराक सकाळींच सांगून दवरचें पडटा. तूं फाल्या आसतलो तर हांव सांगून दवरतां.'

आसतलो काय ना म्हण सांगलें ना.

मशींगा पान आनी दाळ घालून केल्लें सुकें आवडलें. पत्मून वाटलेंत परत वाडलें.

मावशेन दुसरे फावटी शीत वाडटना आडायलें तरीय तिणें आयकलें ना.

'इल्लेशें ताक घेवन जेव मरे.'

हात धूंवन पडवेर आयलो. काळखांत वचून आंगणांत पासयो मारल्यो. पत्मून पडवेर माधवमामाली गोजडी पातळायली. मावशेन सांगलें : 'वयले कुडींत हांतुरूण घालां. न्हिदपाक वेळ जातना सांग. तेन्ना थंय दीवो व्हरून दवरतां.'

'वेळ जावंक ना.'

'बापागेर वचना ?'

'वचपाचें आसा. '

'बापाकय सद्याक कांय नज जालां. अदीं मदीं वचून एकदां तोंड दाखयना कित्याक ?' मागीर पत्मूक अड्डून सांगलें:

'बाय गो तूं कितेंय खावन न्हीद, आं. म्हाका रातचें कांय नाका. पित्तान कांय नज.'

WORLD KONKANI LIBARY
Accn No: 003770

पुडी ओडून नांक घश्टीत मावशी पडवेर पाय सोडून बसली. बीडी ओडून, थोटूक उडोवन गोजडेर जांबय काडून नीट पडिल्ल्या माधवमामाचें घोरेंवप आयकले.

'पुष्पोत्त तंकमणी आतां बोंबेत रावता. तुका खबर आसत.'

काळखांतय आपलें तोंड दिसत काय म्हण भिरांतेन फाट करून रावलों. स्वताच्या काळजाचे धडधडे आयकताले.

'नशीब सगळें. दुसऱ्या बाळांटेराक गांवा आयिल्ली अशें आयकलें.'

थरथरत्या पांवलानी चलत निखळिल्ल्या दुर्गालागीं गेलो. थंय सकयल केळींच्या मळांत काळखचे खोलायेंत वाऱ्याचो आनी सुकिल्ल्या पानांचो खेळ पळयत रावलो.

आनी कांय आयकुपाचें न्हय म्हण मागतालों. मावशेन सुस्कार सोडलो :

'तुज्या भुरग्यांकय घेवन एकदां यो मरे. हांवें तांका पळोवंचें नाका ?'

सुकिल्ल्या ताळ्यांतल्यान आवाज भायर हाडपाक त्रास जालो.

'हाडीन. एक दीवो दी. वचून न्हिदतां.'

'लांपयांव काड. भितर दवरपाक दुसरो दिवो आसा.'

वयले कुडींत लांपयांवाची वात सकयल करून आड पडलों. मावशेन काश्या आयदनांत पिवपाक उदक हाडून बांकार दवरलें. तिका कितें तरी सांगपाचें आसा म्हणपाची सुलूस मेळ्ळी. झेम येता अशें सवंग केलें.

एकटो जालों, तेन्ना दिवो पालयलो.

भायर पावस शिडशिडपाचो आसा अशें दिसलें. केळी मदल्यान पावसाच्या थेंब्यांचें परंगप वाडून येवपाची वाट पळेत उरलों. पुण पावस पडलो ना. खंयतरी दोंगराचे देंवतेवयल्यान कोल्याची हुयेली आयकली. जनेलांतल्यान मंद वारें आयलें. पोन्न्या काळखांत, रातच्या देगणांत दोळे बंद करून उरतना मन स्वस्थ जालें अशें दिसलें. आयज घडये ट्रांक्विलायसरांची मजत नासतना न्हीदूंयेत. न्हिदेच्या गुळयांच्या आदारान उगडास पुसून उडोवपी राती आनी खरवताचो कर्कश साद हाडपी दीस हांचे विशीं मनार घेवंचो ना अशें चिंतलें.

वर्सां उपरांत येवजलें, फाल्या सकाळीं उठून देवळांत वचून पांया पडपाक जाय. भुरगेपणांत केन्ना तरी प्रार्थना केल्ली.

परतून देवा सामकार भक्त म्हणून रावतना --

कितें मागप ?

कांय ना, मागपाक कांय ना. मनांत फकत इतलेंच मागपाचें उरलां : 'आनीयेक, आनीयेक संद दी !'

जे वर मेळपाचे नात, तांचे खातीर फुतफुतेवन, बंद गर्भकुडी मुखार रावता.

- आमी सदां तशे रावतात !

'- आनीयेकदां, आनीयेकदां !'

तकलेंत झडूंक नाशिल्लीं आशाढांतलीं कुपां भरून रावलांत अशें अणभवलें.

थकेवन कूस परतली. दोळे उगडले. जनेलांतल्यान चान्नें झगझगून आयलें. तेन्ना, आंग शिरशिरत आसतना उठलों. अजापा भशेन, सपना भशेन दिश्ट पांवत थंय सगळ्यार चान्नें फांकलां. ज्या चान्न्यान वर्सां आदीं केन्ना तरी जनेलांत येवन जागयल्लें....

उठून जनेलाचे भितरले वटेर कोंपर तेंकोवन, कुशीन उरून भायर पळयलें. मळबार आपट्याचीं हजार फुलां दोळे उगडून पळयतात. केस सोडून झेम काडपी माडयांचे तकलेर सपनांत हासचे भशेन धवसाण वळवळटाली. विजन आंगणांत भिरांकूळ सौन्दर्य व्हाळत आसा. केळींच्या सावळ्यां भोंवतणीं रुप्याचे तरणे पाले लोळटात, हासतात.

राविल्ले कडल्यान सुकिल्ले न्हंयचे कडेन पडिल्ले रेंवेच्या विस्ताराचेर चान्नें पातळिल्लें पळोवपाक मेळना म्हण निर्शेलो. पयस नंबूतिरीगेर वचपाचे वाटेर, वालीनी वेश्टण घाल्ल्या सांतेना रुखांत रात लिपून उरल्या. वाऱ्यान वाली हालतना जटा पडिल्ल्या केसांच्या राखेसाचें रूप कल्पनेंत आयलें.

ताचे वयर *तेक्के कंडम,* ज्याचे विशीं आवय सांगताली. रेंवे राशींत रोंयिल्लो कवाथो वाडून माडो जालो काय ?

भुरगेपणाच्यो काणयो मनांत येवंक लागल्यो म्हणटकूच भिरांत जाली. सांतेना पोंदाचो गंधर्व, वयल्या पोरसांतली *करिनीली* आनी नंबूतिरि आवारांतलो ब्रह्मरक्षस हे चान्न्यांत फिरपाक लागल्यात.

परत येवन न्हिदलों. न्हिदेंत घसरत पडटना कांचवेन आंग काडलें.

पेटेंतल्या बोटलेंत ट्रांक्विलायसर गुळयो आसात. पुण उठून सांसपून काडपाक जिवार आयलें.

मनांत नामस्मरण केलें :

अर्जुना, फालगुना, पार्था, विजया....

परत परत जपलें, स्वताचो सूर आयकुपाक लागलो तेन्ना सूं जालें.....

.... खंयतरी दारांचो साद जालो म्हणून दोळे उक्ते केले. दोळे घश्टून पळयलें भायर दिसाचें काळें तोंड दिसलें.

साद करीनासतना इश्कादे वयल्यान सकयल देंवन आयलो, तेन्ना कोण उठूंक नासलो. माधवमामा न्हेशिल्लें मुंड काडून पांगरून, घोरेंत पडला.

पश्चिमे दिकेचे वाटेर वचत दोंगराचे चडटेर चलत गेलों.

पोन्न्यो वाटो बदल्ल्यात. जे देंवतेर जांबळींचें मळ आसलें, थंय कणंग रोवपा खातीर कुणग्याच्यो मेरो आंखल्यात.

पूर्वांत न्हंय सुकून पडिल्ली. पलतडीं शेताच्या आनी रुखांच्या पयल्ल्यान उजवाडाच्या घायांतल्यान रगत पाझारपाक लागलां.

ते देंवतेवयल्यान माती कोरांतून काडिल्ल्यान गुहे भशेन जाल्ली सुवात आशिल्ली. दोंगुल्ल्याची देंवती कातरून आडवाटेर रुंदाय चडयली, तेन्ना तें गुहा सांडून गेलें. पावसांळेंत तें बोकडींक आसरो दिताले

कोंड्या आळ्या लागीं पानां झडोवन राविल्लो सायलाचो रूख कातरून काडला. वाळटे रोयणान पांगरून पडिल्ले ताचे खुंटये लागच्यान, ओलीं पानां माडयत चल्लो.

ताडा पेल्यान, उंचाय नाशिल्ले मातयेचे वणटेचेर तणांचें पाखें दिसलें.

शेण सारयल्ल्या आंगणांत माडयतना संभ्रम जालो ना. पडवेंत कोण नासलें. बंद केल्लें दार पळोवन उलो मारपाची इत्सा जाली. फाटल्यान पांवलांचो साद आयकलो. कच्च जालें. ती दिसली. सुमित्रा.

सुमित्रा न्हावन केसरी रंगाचें ओलें मुंड पांगरून येताली. दाट जट पडिल्ल्यान तिचे केस हुमकळून पडिल्ले आनी ताचेवयल्यान उदक थेंबेतालें.

पोल्या वयल्या हाडां मदल्यान तिचे दोळे विस्कळ जायत आयले. तिच्या दोळ्यांकडल्यान नदर फाटीं घेतली, तेन्ना सुमित्रान सांगलें :

'आयज पूयम. देखून फांतोड्यार उठून वचून न्हंयत न्हावन आयल्या.'

तो वोगीच रावलो.

'बस.'

बंद दार उगडून ती भितर गेली तरीय तो बसलो ना. वारांदार बोटानी चित्रायत भितोडेंत रावलो.

ती भायर आयली आनी भाव बदलचे बगर विचारलें : 'उबो रावला कित्याक ?'

तिका वळख मेळ्ळी ना काय ?

निळसाण पडिल्लें तिचें ओंठ कितें तरी फुतफुतता अशें दिसलें. ओल्या निदळार विभुतीचे रूंद कुरवे स्पश्ट जायत आयले. केसाच्या शेंड्यांतल्यान नीट जावन राविल्ले जटेच्या पोंतार अजून उदकाचे थेंबे उरिल्ले. काळसाणेंत उठून दिशिल्ल्या व्हडल्या दोळ्यांत तिळसांजेच्या वातीचो दिसा उजवाडाक लागून धवो जाल्लो उजवाड दिसतालो.

'सुमित्रा !'

एका खिणाक तिचीं फुतफुतपी ओंठां निश्चळ जालीं. परत तीं अस्पश्टपणान हालपाक लागलीं.

'तूं हांगासर एकटीच रावता ?'

'देव आसा.'

'तशें न्हय. हांगा तुजे मजतेक ?'

'देव आसा.'

ती चाळयता व्हय ? खवळां पडिल्ल्या बारीक हातांचेर आनी गळ्या सकयल उठून दिसपी हाडांचेर नदर घालून विचारलें :

'तुजी बलायकी बरी नासली म्हण आयकलें ?'

'तशें कांय ना.'

'सुमित्रा !'

पांया सकयल पडून चिड्डल्ल्या तुंब्या फुला रंगाच्या तिच्या तोंडावयले दोळे खीण भऱ फडफडले.

जायतें उलोवपाची खर इत्सा जाली. पुण जिबेच्या पोंतार ताकतीक करून धांवत आयिल्लीं उतरां जीव मेळनासतना थंड जावन, घट जावन उरलीं.

'बाय गो, तुका म्हजो दुस्वास जाता ?'

तेन्ना सुमित्रा हासली. एक खिणाक वर्सां पयलीं आयकल्ल्या त्या हासाचो पडसाद मनांत व्हाळून आयलो.

'म्हाका - म्हाका तूं आवडटाली गो.'

सुमित्रा परत एक कुरूप हास हांसली.

'आवड.' वारांदार सारयल्लें शेण निखळून दाग पडिल्लें. दोळे सकयल करून तें पळयत आसतना ताच्या कानार सुमित्राचीं उतरीं पडलीं : 'सेतू, तुका केन्नाय एकीच व्यक्ती आवडटाली रे. ती म्हळ्यार फकत सेतू '

ताणें घूंवन पळयलें तेन्ना सुमित्रान हांसत विचारलें : 'हय मरे ? '

ताणें जाप दिली ना.

वणटेलागीं बसून, तो भितोडेंत रावला हाचें मात लेगीत लक्ष नासतना सुमित्रान जप सुरू केलो.

ताणें ताळो सारांटलो :

'हांवें किर्ते तरी करपाचें आसा तर -'

'नारायणा ! नारायणा ! नारायणा !'

जपाचो आवाज वयर सरलो.

तो कांय खिणांक थंय वोगीच रावलो आनी उप्रांत तकली बागोवन घूंवन चल्लो.

पुर्व दिकांत रगत लागिल्ली तकली भायर दिसपाक लागली. रातच्या गर्भांतल्यान दीस भायर येवपाक लागिल्ल्यान मळबाची धार तांबडी जाल्या.

न्हंयचे पलतडींच्यान लोखणाच्या पुलार म्हाल भरिल्लीं वागनां चडटात. आड्यांचो गाज, खरवता भशेन ओल्या लाकडांचो वास चिरून कानार पडलो.

WORLD KONKANI CENTRE

10

रातच्या घामान भिजिल्ले रेंवेंत बर्फाचीं नीळ कुपां व्हांवलीं.

ताचे बरोबर शेळेंहून वतांत विजन न्हयचे देगेर आपली लांब सांवळी येवपाक वावुरली.

पयसुल्ल्या रुखांचे तेंगशेर उदयाचो दोळो दिपकावपी गोपूर पळयत, थकिल्ल्या पांवलानी चलत वतना उगडास जालो : पयलीं आंवडेतालो उदयाची कविता बरोवपाक. देवळाच्या मोडिल्ल्या दुर्गाचे खांचींतल्यान येवपी उजवाडाच्या पयल्या चंवरा विशीं.....उजवाडाच्या बोटांच्या स्पर्शाक लागून दोळे उगडपी कमळांच्या अदृश्य तळ्यां विशीं....

पोन्ने कुडीचे वण्टेर पेनसिलान बरयल्ल्यो दोन वळी.......सुरवात कशी आसली तांची ?

उगडास जायना. सुकिल्ले न्हंयेवरी मन रितें जावन उरलां.

रेंवेंच्या सीममेर नाशिल्ल्या विस्तारावयल्यान, पुरून वचपी पांवलां ओडीत चलत आसतना लाचारपणान समजून घेतां, उगडास जायना.

चेरुमा मनायचीं पांवलां लागीं पांवपाचो साद आयकलो.

पयसुल्लें लोखणाचें पूल आनी ताचे आडे कडकडटात. फाटल्यान सुकिल्लीं न्हय, म्हजी न्हंय, दोंगरावयल्या उदकाचें सपन पळोवन, रगत सगळें भायर व्हाळून गेल्ल्या देहा भशेन निश्चळ आसा.

CENTRAL LIBRARY

मलयाळम उतरां

अविट्टम	भारतीय नखेत्रां पैकींचें एक. ('श्रविशटा' ह्या संस्कृत रूपावयल्यान)
आर्प्पु	खोस परगटावपा खातीर कूय घालप
इडवम	केरळीय पंचांगांतलो धावो म्हयनो (मे - जून)
उप्पेरी	केळें, कणंग आदीच्यो तळिल्ल्यो फोडी
ओणम	केरळचो, धा दिसांचो एक उत्सव.
ओणम फूल	तुंब्या फुलाची एक जात
कर्किडकम	केरळीय पंचांगांतलो बारावो म्हयनो (जुलय - ऑगस्ट)
करिनीली	एक दुर्देवता
कळभम	गंद
कुंञात्तोल	नंबूतिरी जातीची बायलमनीस जी पयलीं अंतरजन म्हण घरांतच उरताली
कुतिरावालन	वालीचें झाड
कूत्तु	पारंपरीक पद्धतीचो खेळ जो अभिनयान आनी नांचून खेळटात.
कूत्तंबलम	केरळच्या देवळा संकुलांत कूत्त सादर करपा खातीर बांदिल्ली खास इमारत.
गुळिक	शनीश्वराचो पूत
चिंगम	केरळीय पंचांगांत पयलो म्हयलो (आगस्ट - सेप्टेंबर)
चेरुमा	पुलया, परया, कुरवा आदी सकयलचे जातीचे लोक.
तिरुमेनी	दादल्यांक आदरान उलो मारपाची रीत
तिरुवोणम	ओणम दबाज्याचो निमणो दीस
तुलाम	केरळीय पंचांगांत तीसरो म्हयनो (अक्टोबर-नवंबर)
तुलावर्ष	तुलाम म्हयन्यांतलो पावस
तेक्केकंडम	दक्षिणी कडलें आवार, जंय प्रेतदहन करतात
नरिमीन	नुस्त्याची जात
नीरोली	एके तरेचें तण.
पुल्लानी	रानटी झील
पूयम	आठवें भारतीय नखेत्र (संस्कृत 'पुष्य' वयल्यान)
पोट्टक्कावळा	एक रानवटी वनस्पत
मुंड	केरळचे लोक न्हेसतात तें धवें वस्त्र
मुत्तंगा	एके तरेचें तण
मूप्पन	म्हालगडो
वारियत्त	वारियर (खळावयल्या भाताची देखरेख करपी) हाचें घर
वेळूरी	एक तराचें नुस्तें
व्याळी	शींवा परस भीकर आनी हत्तीपरस व्हडलो असो एक काल्पनिक जीव.
स्रांबी	प्रार्थना मंदिर

3770
N→Dev
GCK

काळ ही कादंबरी म्हळ्यार सेतू, किशोरावस्थेंतल्यान भ्रमनिरास करपी तरणाटेपणांत पाविल्ल्याची काव्यमय भाशेंत सांगिल्ली काणी. संवसार सगळो आपले मुठींत घेवपाच्या मोट्या हावेसान भायर सरिल्लो सेतू कळटां नकळटां स्वता निर्माण केल्ले परिस्थितींत सत्तेक आड वता आनी मानवीक संबंद पायांखाला माड्डून वडयता. संवसारांत तिगून उरपाचो आनी जैत जोडपाचो ताचो वावर सफळ जाता तरीय आपणें निर्माण केल्या संवसारांत फाटली याद, करुणरस, लुकसाणेची भिरांकूळ भावना आनी भ्रमनिरास ताका सगळो पांगुरता.

विद्रोही स्वभावाचें हें पात्र आनी कथानक पयलेंच फावट मल्याळम साहित्यांत आयिल्लें दिश्टी पडटा.

एम.टी.वासुदेवन नायर (1933) कथाकार, कादंबरीकार, संपादक, चित्रपट बरोवपी, चित्रपट दिग्दर्शक. मल्याळम भाशेचो अग्रगण्य साहित्यिक. तांचे लिखणेंतल्यान णव कादंबऱ्यो, अठरा कथासंग्रह, आनी चित्रपट कथा, निबंध, प्रवासवर्णन, उगडास आदि खूबशीं पुस्तकां उजवाडा आयल्यांत. तांका साहित्य अकादेमीचो पुरस्कार, ज्ञानपीठ पुरस्कार आनी पद्मभूषण पुरस्कारांनी ते सन्मानित जाल्यात.

गोकुळदास प्रभु (1954) कोंकणीतले एक नांवास्ते कथाकार आनी अणकारपी. तांगेलीं एक नवलिका, एक कथासंग्रह, दोन अणकाराचीं आनी एक संपादित पुस्तक उजवाडाक आयलां. *अंतर आयामी* कथासंग्रहा खातीर साहित्य अकादेमी पुरस्कार आनी एम.टी. वासुदेवन नायर हांगेल्या *नालुकेट्ट* कादंबरीच्या कोंकणी अणकारा (चवकी) खातीर तांकां साहित्य अकादेमीचो अणकार पुरस्कार लाबला.

साहित्य अकादेमी

Rs.125

ISBN 978-81-260-2965-5